ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1977 - 1978

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՃԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՏՈՐ Զ.

խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1977

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 6

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1977

Երկու տարիներու ակամայ ընդմիջումէ մը ետք, Լիբանանի մէջ բնականոն կեանքի վերահաստատման զուգընթաց, երբ կը յուսանք թէ հետզհետէ թափ կ՚առնէ նաեւ լիբանանահայ մշակութային կեանքը, կը՛վերսկսինք ՀԱՆԴԷՍի հրատարակութեան:

ՀԱՆԴԷՍի ներկայ հատորով երբ ոտք կը դնենք երկրորդ հընգամեակի մը սեմին, տակաւին կը պահենք մեր առաջին օրերու խանդավառութիւնը, ինչպէս նաեւ խոր համոզումը նման հրատարակութեան մը գոյութեան անհրաժեշտութեան, ու զայն՝ հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներով պարապող մեր մտաւորականութեան ժամադրավայրը դարձնելու իրաւութեան ու կարելիութեան:

Այսօր, աւելի քան երբեք կը հաւատանք թէ մեզի հետ ու մեզի պէս կը զգան հայրենիքի եւ սփիւռքի այն բոլոր մտաւորականները, որոնց ընձեռած անշահախնդիր աջակցութեամբ միայն հնարաւոր դարձաւ բոլորել ՀԱՆԴԷՍի առաջին հնգամեակը:

Միշտ ապաւինելով հայագիտութեան զարգացումով խանդավառ հայրենիքի եւ սփիւռքի երէց ու կրտսեր գիտաշխատողներու համագործակցութեան ոգիին, հաւատքով ու հաւատարմութեամբ կը շարունակենք մեր առաքելութիւնը, ու կը պահենք մեր խոստումը. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նստուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

ԽՄԲ.

Ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորումը Հայաստանում

ԳԷՈՐԳ Տ. ԽՐԼՈԲԵԱՆ

Իմացութեան իւրաքանչիւր բնագաւառի պատմութիւն ոչ միայն արտացոլում է տուեալ գիտութեան լինելութեան փուլերը, այլ նաեւ տուեալ գիտութեան առարկայի պարզաբանման, մեթոդների ճշգրտման, հասկացութիւնների եւ ստորոգութեանց համակարգի ըստեղծման տարբեր աստիճանները: Մենք ելնում ենք այն համոզմունքից, որ հասկացութիւնների վերլուծումը, նրանց ուսումնասիրումը, նրանցով գործառնելու արուեստը միշտ պահանջում է հասկացութիւնների շարժման, նրանց կապի փոխանցումների ուսումնասիրութիւն:

Մարդն իր հասարակական յարաբերութիւնները ստեղծեց շատ աւելի վաղ, քան այդ իրականութիւնը տարբերեց ու դարձրեց իմացութեան առանձին առարկայ: Թեւակոխելով փիլիսոփայական մտածողութեան շրջանը ամբողջ իրականութեան մէջ մարդ նախ սկսեց տարբերել բնութիւնը եւ ապա հասարակական իրականութիւնը: Այդ պատճառով էլ փիլիսոփայական միտքն իր սաղմնաւորման ու ձեւաւորման ընթացքում նախ կապուած էր բնութեան երեւոյթների եւ օրինաչափութիւնների իմացութեան արդիւնքների ընդհանրացման հետ: Այդպէս առաջացաւ՝ բնութեան փիլիսոփայութիւնը՝ բնափիլիսոփայութիւնը:

Բնափիլիսոփայութիւնը, յատկապէս դասական շրջանինը, դեռեւս բնութեան իրերն ու երեւոյթները չսահմանազատած ու չըվերլուծած, այն փորձել է անմիջական դիտողութեան տուեալների վրայ յենուելով բացատրել իրերի կառուցուածքը, շարժումը ու բնութեան զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնները: Այդ ըն-

թացքում բնափիլիսոփայութիւնը երեւոյթների դեռեւս իրեն անյայտ կապերը փոխարինել է մտացածին կապերով եւ պակասող իրական փաստերը լրացրել երեւակայութեամբ: Այդ ընթացքում այն արտայայտել է նաեւ շատ հանճարեղ մտքեր եւ կռահել հետագայ որոշ յայտնագործութիւններ:

Կարճ ժամանակաշրջանում մարդ սկսում է իրականութիւնը բաժանել բնականի եւ հասարակականի, եւ երկրորդը եւս դարձնել յատուկ իմացութեան առարկայ: Այդ ժամանակաշրջանում մարդկութեան ճանաչողական դրութիւններն ու եղանակները նոյնն էին հասարակութեան եւ բնութեան իմացութեան ասպարէզում, թէեւ հասարակութեան մասին նա շատ աւելի նուազ իրապաշտ պատկերացումներ ունէր: Հետեւաբար, հասարակական իրականութեան իմացութեան ասպարէզում եւս իմաստասէրները, երեւոյթները չսահմանազատած ու չվերլուծած, աշխատեցին կեանքի փորձից, անմիջական դիտողութիւնից, դասակարգային անմիջական շահերից եւ կեանքի գործնական պահանջմունքներից ելնելով բացատրել հասարակական երեւոյթները եւ դրանց անյայտ կապերը եւ պակասող փաստերը լրացնել դասակարգային բարոյախօսական ցանկութիւններով եւ երեւակայութեամբ: Ընկերային իմաստասիրութեան մէջ աւելի մեծ է ենթակայի եւ առարկայի անհամապատասխանութիւնը, քան բնափիլիսոփայութեան մէջ: Մինչեւ մարքսիզմի հաստատումը, ընկերային իմացութեան բովանդակութիւնը աւելի պայմանաւորուած է եղել իմաստասէրի դասակարգային պատկանելիութեամբ, քան ընկերային նիւթի առարկայական վիճակով: Չնայած դրան, ընկերային իմաստասիրութիւնը եւս կարողացել է արտայայտել ուշագրաւ տեսակէտներ եւ մշակել այնպիսի տեսութիւններ, որոնք այս կամ այն չափով նպաստել են ընկերային իրականութեան ղեկավարման: Այն տրամաբանութեամբ, որով բնութեան ուսումնասիրութեան տուեալ մակարդակն անուանում է բնափիլիսոփայութիւն, նոյն տրամաբանութեամբ էլ նոյնպիսի մակարդակով հասարակական իրականութեան ուսումնասիրութիւնը մենք անուանում ենք ընկերային իմաստասիրութիւն:

Ինչպէս այլուր, այնպէս էլ հայ իրականութեան մէջ հասարական միտքն սկսում է ձեւաւորուել նախափիլիսոփայական մտածողութեան շրջանում՝ դիցաբանական եւ առասպելական մակարդակում: Վերջիններս բնութեան եւ հասարակական ձեւերն են՝ անգիտակցօրէն մշակուած ժողովրդի երեւակայութեան միջոցով եւ նրա երեւակայութեան մէջ: Դրանք կերպարանաւորել ու մարդակերպութեան են ենթարկել ոչ միայն բնութեան, այլեւ հասարակական ուժերն ու յարաբերութիւնները: Ք. Ա. Զ–Դ. դարերի ընթացքում դիցաբանական եւ առասպելաբանական համակարգում՝ հայ հոգեւոր մշակոյթի մէջ մշակուել են մարդկային յարաբե-

րութիւններն արտայայտող ու ղեկավարող այնպիսի պատկերացումներ ու գաղափարներ, որոնք հիմք են հանդիսացել ընկերային իմաստասիրութեան հասկացութիւնների, ստորոգութեանց մշակման ու հետագայ տեսութիւնների սաղմնաւորման համար: Այդպիսի գաղափարների թուին են պատկանել քաջութիւնը, հայրենասիրութիւնը, նուիրուածութիւնը, ինքնազոհութիւնը, խելքի եւ ուժի միջոցով երկրի ղեկավարումը, կամքի ու ընտրողականութեան ազատութիւնը, չարիքի էական գոյութեան ժխտումը, բարու պայքարը չարի դէմ՝ տիեզերական կարգը պահպանելու համար: Դիցարանութեան մէջ ընդգծուած է եղել գործօնութեան, ստեղծագործութեան եւ կեանքը գեղեցկացնելու գաղափարները(1):

Հայ իրականութեան մէջ բուն դիցարանական մտածողութեան շրջանն աւարտւում է Ք.Ա. Դ–Գ. դարերում, երբ հաստատւում է Արտաշէսեան թագաւորութիւնը, միաւորւում են հայկական ցեղերը ու ցեղային թագաւորութիւնները եւ հաստատւում է ամբողջական հայկական պետականութիւնը: Այդ ժամանակաշրջանից էլ կարելի է սկսել փիլիսոփայական մտածողութեան շրջանը հայ իրականութեան մէջ: Այն՝ Յունաստանից զգալիօրէն ետ է մնում: Այդ հանգամանքը կարելի է բացատրել չորս հիմնական գործօններով: Նախ՝ տոհմատիրութիւնից ստրկատիրութեան, հայկական ցեղային թագաւորութիւններից միացեալ թագաւորութեան անցման շրջանի բնական ընթացքը հայ իրականութեան մէջ ընդհատուել է օտար տիրապետութեամբ: Վերջինս ճզմել է հայ ժողովրդի եւ նրա մշակոյթի ձեւաւորման բնական ընթացքը: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդի ձեւաւորման աւարտման շրջանը համընկնում է Անդրկովկասում, Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքում հելլենիզմի հաստատման հետ: Համախմբուող ուժերը մշակոյթի ասպարէզում ենթարկուեցին հելլենիստական աշխարհաքաղաքացիութեան ազդեցութեանը: Երրորդ՝ դիցարանական մտածողութիւնից փիլիսոփայականի անցման շրջանում յոյներն ունեցել են իրենց գիրն ու գրականութիւնը, իսկ հայերը բաւարարուել են օտարալեզու եւ մեհենագիր գրականութեամբ: Այդ հիման վրայ խիստ դժուար էր ազգային լեզուով ստեղծել իմացութեան փիլիսոփայական ասպարէզի համար անհրաժեշտ ստորոգութեանց եւ հասկացութիւնների համակարգը: Չպէտք է մոռանալ նաեւ այն հանգամանքը, որ դիցարանական մտածողութեան մակարդակում լեզուն եւ արտայայտուող իրականութիւնը նոյնական էին: Գրերի ստեղծումով այդ նոյնութիւնը վերացուեց, ուժեղացաւ լեզ-

1. Տես՝ Գ. Տ. Խրլոբեան, *Հայկական Դիցարանութեան Սոցիալական Իմաստաբանութիւնը*, «Գիտական Աշխատութիւնների Միջբուհական Ժողովածու (Արուեստագիտութիւն)», Ա. հտր., Երեւան, 1974:

ուսպխտակցութիւնն ու լեզուի յարաբերական ինքնուրոյնութիւնն ու գործունութիւնը: Զորրորդ՝ զանազան պատճառներով հայ դիցաբանութիւնը չի ունեցել իր Հեսիոդոսն ու Հոմերոսը եւ այդ պատճառով էլ չի ենթարկուել այնպիսի դասաւորման, ինչպէս յունականը: Այդ փաստը չէր կարող չդանդաղեցնել դիցաբանութիւնից անցումը դէպի փիլիսոփայական մշակոյթ: Այս պատճառով էլ իմաստասիրական մտքի ձեւաւորման շրջանն Հայաստանում շատ աւելի երկար է տեւում եւ իր վրայ կրում Ք. Ա. 4րդ դարից մինչեւ Ք.Ե. 4րդ դարերի ընթացքում հանդէս եկած բազմաթիւ իմացական շարժումների ազդեցութիւնը: Թէեւ Ք. Ա. 4րդ դարից հայ մշակոյթը հասել էր փիլիսոփայական իմաստաւորման, մեկնաբանման ու մտածողութեան մակարդակին, սակայն դեռեւս ստեղծուած չէր ինքնատիպ իմաստասիրական միտքը՝ իր ազգային եզրաբանութեամբ եւ վերափոխութիւններով: Այն գտնւում էր իր լինելութեան ընթացքում:

Փիլիսոփայութեան ձեւաւորման ընթացքի վրայ որոշիչ ազդեցութիւն է ունեցել այն դիցաբանութիւնը, որից կատարւում է թռիչքը դէպի նորը: Այս կապակցութեամբ տեղին է յիշել որ յունական արուեստն ու փիլիսոփայութիւնը կարող էին առաջանալ միայն յունական դիցաբանութեան եւ առասպելի հիմքի վրայ: Դիցաբանութեան բնոյթը զգալի դեր է խաղացել նաեւ այն հարցի որոշման մէջ, թէ ծնուող իմաստասիրութիւնը ո՞ր կողմն է հակուել՝ դէպի բնափիլիսոփայութիւնը, թէ՝ ընկերային փիլիսոփայութիւնը: Յունաստանում ուժեղ էր բնափիլիսոփայական հակումը, իսկ Չինաստանում ու Հնդկաստանում՝ ընկերային փիլիսոփայութիւնը: Կարծէք Հայաստանը աւելի նման է վերջիններին, քան առաջինին: Հայաստանում ձեւաւորուող ընկերային իմաստասիրութեան վրայ ազդել է նաեւ հելլենիստական մշակոյթի անցումը աւատապետականին (Ա–Գ. դար), հեթանոսութիւնից անցումը քրիստոնէութեան (Բ–Ե. դար) եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Ընդհանուր քաղաքակրթութեան տեսանկիւնից այդ շրջանին բնորոշ է նաեւ հայ մշակոյթի համաշխարհային կապերի ուժեղացումը:

Դիցաբանութիւնից ինքնատիպ ընկերային իմաստասիրութեան անցման ժամանակաշրջանում, ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորման երկարատեւ ընթացքի մէջ մենք կարող ենք տարբերակել երեք շերտ, երեք մշակութային ազդեցութիւն՝ հեթանոսական, քրիստոնէական եւ աղանդաւորական:

Ա. ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ք. Ա. 3րդ դարից մեզ հասած արմաւիրեան արձանագրութիւնները վկայում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստա-

նում լայն տարածում են ունեցել Հեսիոդոսի եւ Եւրիպիդեսի աշխատութիւնները: Առաջինն իր «Գործեր ու Օրեր» երկում փորձել է բացատրել ընկերային իրականութեան փոփոխելիութիւնն ու պարզաբանել մարդկութեան պատմութեան ընթացքը՝ ըստ ցիկլայնութեան մոդելի: Նրա պատկերացմամբ մարդկութեան պատմութիւնն ունեցել է զարգացման հինգ աստիճան (ոսկեդար, արծաթէ դար, պղնձէ դար, երկաթէ դար եւ իր ժամանակաշրջանը), որտեղ քաղաքակրթութիւնն ու մարդու բարոյականութիւնն ապրում է իր վայրընթաց հոլովոյթը: Ապագայի նկատմամբ յոռետես լինելով, նա մարդկութեան փրկութիւնը տեսնում է դէպի ոսկեդարը վերադարձ կատարելու մէջ: Մինչ այդ, հասարակական չարիքից խուսափելու համար անհրաժեշտ է յենուել արդար աշխատանքի վրայ, քանի որ աշխատանքը նիւթական ապահովութեան ու բարոյական բաւականութեան աղբիւր է: Այդ հիման վրայ նա քննադատել է իր ժամանակաշրջանի կեանքն ու պաշտպանել ճնշուած գիւղացիների բողոքը(2): Իսկ Եւրիպիդեսն աշխատում էր բանական քննադատութեան ենթարկել սնոտիապաշտութիւնն ու նրանից բխող չարիքները: Նա պաշտպանում էր այն գաղափարը, որ անհնարին է ստեղծել մի հասարակարգ, որտեղ չլինեն հարուստներ ու աղքատներ, իշխողներ ու իշխուողներ: Այդ դասակարգերը լրացնելով իրար, կը ստեղծեն հասարակական ներդաշնակութիւն(3): Ինչպէս վկայում են օտար եւ հայ հաւաստի աղբիւրները, հելլենիստական Հայաստանում յաճախակի բեմադրուել են Եւրիպիդեսի գործերը (4): Վերջինիս եւ Հեսիոդոսի ժառանգութեան մասին յարգալից վերաբերմունք են ունեցել Եզնիկ Կողբացին, Մովսէս Խորենացին, յունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները, Անանիա Շիրակացին, Գրիգոր Մագիստրոսը եւ միջնադարեան շատ հայ քերականներ ու մատենագիրներ (5): Ուժի եւ արդարութեան փոխյա-

---

2· *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Ա· հտր·, Մոսկուա, 1941, էջ 16–20 (ռուսերէն):

3· *Յունական Գրականութեան Պատմութիւն*, Ա· հտր·, Մոսկուա, 1946, էջ 406 (ռուսերէն):

4· Տես՝ **Plut, Crossus,** XXXIII, Գ· Գոյեան, *Հայ Թատրոնի* 2000 *տարին*, Բ· հտր·, Մոսկուա, 1952, էջ 79–174 (ռուս·): Կ· Վ· Տրեվեր, *Հին Հայաստանի Մշակոյթի Պատմութեան Ակնարկներ*, Մոսկուա, Լենինկրատ, 1953, էջ 148–156 (ռուսերէն): Գ· Գոյեան, *Որն է Ազգային Թատրոնը*, Երեւան, 1970, էջ 226–234:

5· Տես՝ Մովսէս Խորենացի, *Գիրք Պիտոյից*, Գիրք Բ· օրինակ 2, Գիրք Գ· օրինակ 4: Անանիա Շիրակացի, *Մատենագրութիւն*, էջ 367–368: Եզնիկ Կողբացի, *Եղծ Աղանդոց*, Երրորդ Գիրք, ժէ: Գրիգոր Մագիստրոս, *Թղթեր*, Ալեքպոլ, 1910, էջ 64. 213–214: Ն· Ադոնց, *Դիոնիսիոս Թրակացին եւ Նրա Հայ Մեկնիչները*, Սէն Փեթերսպուրկ, 1915 (ռուսերէն):

բարերութեան ու հասարակական իրականութեան հոլովոյթի մասին հեխողոսեան եւ հասարակութեան կառուցւածքի եւրիպլիդեսեան գաղափարների յաջորդականութիւնը մենք նկատում ենք Բարդեծանի, Մար Աբաս Կատինայի, Եզնիկ Կողբացու, Մովսէս Խորենացու, Յովհաննէս Մանդակունու եւ Յովհան Մայրագոմեցու ընկերային իմաստասիրութեան մէջ:

Արտաշէսեան հարստութեան ականաւոր դահակալներից շատերն իրենց օրէնսդրական գործունէութեամբ որոշակի ներդրում են ունեցել կիրառական ընկերաբանութեան ասպարէզում, իսկ վերջինս հասարակական մտքի զարգացման լծակներից մէկն էր: Արտաշէս Ա. ստեղծեց արքունական եւ պետական կարգը, այսինքն՝ այդ հաստատութիւնները դրեց որոշակի իրաւական մակարդակի վրայ եւ դրանք մտցրեց ձեւականացուած յարաբերութիւնների համակարգի մէջ: Նա ձեռնարկեց նաեւ գիտութիւնների եւ արուեստների զարգացումը ապահովող միջոցառումներ(6): Տիգրան Բ. աւելի խորացրեց եւ ուժեղացրեց այդ միջոցառումները: Նախնիների պաշտամունքի ուժեղացման ճանապարհով նրանք փորձեցին ստեղծել մի այնպիսի քաղաքական կրօն, որն ապահովէր պետական իշխանութեան միասնականութիւնը: Այս փորձը հետագայում լայնօրէն օգտագործել են Հայ Արշակունիները՝ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն դարձնելու ընթացքում:

Տիգրան Բ.ի ժամանակաշրջանում են գործել ականաւոր իմաստասէրներ, որոնցից յատկապէս յիշատակութեան արժանի են Տիրան Հայկազնը, Մետրոդոր Սկեպսացին, Ամպրիկրատես Աթենացին եւ ուրիշները:

Տիրան Հայկազնը հանդիսացել է ականաւոր քերական Դիոնիսիոս Թրակացու աշակերտը(7): Վերջինիս աշխատութեան հայացումը զգալի դեր է խաղացել հայ քերականական, փիլիսոփայական, դեղագիտական մտքի զարգացման ասպարէզում: Այդ մեկնութիւնների մէջ սահմանազատելով տեսական ու գործնական գիտութիւնները եւ դրանց համակարգում ճշգրտելով քերականութեան տեղն ու դերը, հայ իմաստասէրները վերլուծել են մարդկային գործունէութեան տեսակէտն ու նրանց էութիւնը:

Տիրան առաջին հայ մտաւորականն էր, որ չփման մէջ մտաւ հայ միջնադարեան տեսական մտքի վրայ որոշակի ազդեցութիւն ու-

---

6. Տես՝ Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Գիրք Բ. 31, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Պատմութեան Ինստիտուտ, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Ա. հատ., Երեւան, 1971, էջ 534–542:

7. Տես՝ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Ա. հատ., Գահիրէ, 1947, էջ 202:

նեցած դիոնիսիոսեան գաղափարների հետ: Հետագայում, իր ինքնուրոյն մշակութային գործունէութեան ընթացքում, Տիրանը իր բախտը կապում է կիկերոնեան դպրոցի հետ եւ դառնում նրա դասախօսներից ու ներկայացուցիչներից մէկը: Այդ դպրոցը պաշտպանում էր արիստոտել–ստոիկեան ընկերաբանական գաղափարներ (մարդն իր էութեամբ ընկերային էակ է. ընկերասիրութիւնը մարդկային համագործակցութեան հոգեբանական հիմքն է): Մարդկային փորձի ղեկավարման հնարաւորութիւնները այդ դպրոցը տեսել է նրա հոգում առկայ բանականութեան մէջ: Մարդկային առաքինութիւնների համակարգում ընդգծելով քաջութեան դերը, կիկերոնականները նշել են որ մարդ պէտք է կարողանայ յաղթահարել մահը(8): Հաւանաբար Տիրանը պաշտպանել է կիկերոնեան դպրոցի ընկերաբանական դաւանանքի այդ դրոյթներից շատերը: Նշենք, որ կիկերոնատիրանեան որոշ տեսակէտներ որոշ չափով տարածուած են եղել վաղ միջնադարեան հայ առաջաւոր մտածողների եւ աղանդաւորական գաղափարախօսութեան մէջ: Յատկապէս այդ աւանդոյթների շարունակումը նկատելի է Եղիշէի, Մովսէս Խորենացու, Դաւիթ Քերականի եւ Դաւիթ Անյաղթի ընկերային իմաստասիրութեան մէջ:

Մետրոդոր Սկեպսացին իր «Սովորութիւնների Մասին» երկասիրութեամբ նպաստել է նկարագրական ընկերաբանութեանը, իսկ «Անբան Կենդանիների Բանականութիւն Ունենալու Մասին» հետազօտութեամբ հայ մտքի պատմութեան մէջ սկսում է կենսաբանական իրականութեան ստորաճանաւորուածութեան ու մարդու եւ կենդանիների ընդհանրութիւնների ու տարբերութիւնների քննարկման փորձը(9):

Ուշ հելլենիզմի (Ք. Ե. Ա–Գ. դարեր) շրջանում հասարակական մտքի հոլովոյթի վրայ ազդող օրէնսդիր դահակալներից է եղել Տրդատ Ա.: Պլինոս Աւագը վկայում է, որ Ք. Ե. 65 թ.ին, երբ Տըրդատ Հռոմում էր, Ներոնը աշխարհական կարգերի ղեկավարման մասին շատ բան է սովորել հայ դահակալից: Եղբօրը գրած իր մի նամակում Տրդատ պաշտպանել է այն գաղափարը, որ հասարակութեան մէջ նա է արդար, ով աւելի ուժեղ է(10): Այսինքն, նա ըն-

---

8. *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Ա. հտր., էջ 365 (ռուսերէն):

9. Տես՝ Կ. Վ. Տրեվեր, *Հին Հայաստանի Մշակութային Ակնարկներ*, էջ 11–12: Յ. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ եւ Հռոմ*, Երեւան, 1940, էջ 67: Խ. Սարգսեան, *Նախամեսրոպեան Շրջանի Պատմագրութիւն*, «Պատմա–Բանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1969, թիւ 1:

10. Ե. Ս. Թասունի, *Հայ Մշակոյթի Պատմութիւնը*, Պէյրութ, 1954, էջ 229: Հ. Գ. Ժամկոչեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Ստ. Տ. Մելիք–Բախշեան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Ա. հտր., Երեւան, 1963, էջ 234: Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Գիրք, Ը., 18:

գտնել է Հեսիոդոսից եկող այն միտքը, որ պետական իշխանութիւնը ոչ մի բարոյա–իրաւական հիմք ու արդարացում ունի:

Բ–Գ. դարերում Յամբլիխոսն Հայաստանում գրած իր «Բաբելոնականք» ֆանտաստիկ պատմութեան մէջ բացայայտում է նուիրուած սիրոյ ուժը եւ պաշտպանում այն գաղափարը, որ մարդիկ իրենց ճակատագրի տէրն են (11): *Օղիւմպ քուրմը պատմութեան մէջ չի տեսնում գերբնական ուժի եւ նախախնամութեան արտայայտութիւնը: Նա հիմնականում սահմանափակւում է դէպքերի նկարագրութեամբ* (12): *Անիի Արամազդ–Զեւս տաճարի քուրմ՝ Մար Աբաս Կատինա Մծուրանցին հիմնականում լուսաբանել է հայ ժողովրդի ծագումնաբանական հարցերը: Նա գտնում է, որ «աստուածներից առաջինները ահեղ էին եւ երեւելի եւ աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի եւ բազմամարդութեան սկիզբ»: Այսինքն նա ժխտել է էական չարիքի գոյութիւնը: Նրա կարծիքով ազգերի նախահայրերը, տոհմապետները անմիջապէս առաջացել են աստուածներից եւ եղել են տիտանական հսկաներ «անհեթեթ, յաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ»: Իսկ զարգացման սկզբնական շրջանում, «մարդկային ազգը սփռւում տարածւում էր բոլոր երկրի լայնութեան վրայ, բազմամբոխ հսկաների, անչափ կատաղիների եւ ուժաւորների մէջ: Որովհետեւ այս ժամանակ ամէն մի մարդ խելագարուած սուրն ընկերի կողն էր կոխում, ճգտում էին մէկը միւսի վրայ տիրելու»* (13): *Այսպիսով, նա հակադրուելով «ոսկեդարի» եւ դրախտի մասին ուսմունքներին, գտնում է որ մարդկութիւնն իր սկզբնական շրջանում գտնուել է ոչ թէ բարոյական բարձր մակարդակում ու աստիճանաբար վայրընթաց տեղաշարժ է ապրել, այլ ընդհակառակը՝ մարդկութիւնն իր արեւածագին նուազ քաղաքակիրթ է եղել եւ աստիճանաբար քաղաքակրթուել: Մար Աբասի այս հայեացքներն ամբողջութեամբ որդեգրուել են Մովսէս Խորենացու կողմից:*

Ուշ հելլենիստական Հայաստանում, հաւանաբար եւ հայ հոգեւոր մշակոյթի մէջ հեթանոսական մտքի վերջին ներկայացուցիչ հանդիսացել է Պարոյր Հայկազնը: Որպէս ականաւոր հռետոր նա

11· *Յունական Գրականութեան Պատմութիւն*, Գ· հտր·, էջ 261–263: Մոմզեն, *Հռոմի Պատմութիւն*, Ե· հտր·, Մոսկուա, 1949, էջ 367 (ռուսերէն):

12· Մ· Աբեղեան, *Հայ Ժող· Առասպելները Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մէջ*, Վաղարշապատ, 1899, էջ 254–379: Գ· Խ· Սարգսեան, *Հելլենիստական Դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին*, Երեւան, 1966, էջ 139–241:

13· Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Ա· Ժ· 21: Հ· Գ· Մելքոնեան, *Հայ–Ասորական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից*, Երեւան, 1970, էջ 137–149:

մեծ համբաւ է ձեռք բերել ամբողջ հելլենիստական աշխարհում։ Նա հանդիսացել է յունական ուղղուածութիւն ունեցող յայտնի մտաւորականներ՝ Բարսեղ Կեսարացու ու Գրիգոր Աստուածաբանի ուսուցիչը։ Իսկ նոր-պղատոնականութեան ջերմ պաշտպան ու քրիստոնէութեան դէմ պայքարող կայսր Ֆլաւիոս Կլաւդիոս Յուլիանոսը նրան համարել է համախոհ, ու հրաւիրել է իր մօտ(14)*։ Այս հիման վրայ կարող ենք անել այն հաւանական ենթադրութիւնը, որ Պարոյրը հեթանոսական նոր-պղատոնականութեան հայ ներկայացուցիչներից է, եւ նրա իմաստասիրական համակարգում դիցաբանութիւնը փիլիսոփայականանում է։*

Այսպիսով, հեթանոսական շրջանի Հայաստանում շրջանառութեան մէջ են եղել մարդկային հասարակութեան առաջացման, զարգացման ու նրա կառուցուածքի, մարդու ու նրա գործունէութեան մարդկային յարաբերութիւնների եւ օրինականացուած կարգերի յարաբերութիւնների մասին որոշակի պատկերացումներ, գաղափարներ ու տեսակէտներ։ Դրանցով էլ հեթանոսական շրջանի հայ միտքն իր լուման է ներդրել ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորման գործում։

Բ.– ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Քրիստոնէական համայնքները Հայաստանում սկսել են ձեւաւորուել դեռեւս առաջին դարում։ Սակայն քրիստոնէական կազմակերպուած համայնքի ու նրա ղեկավարի մասին մենք առաջին տեղեկութիւններ ստանում ենք Գեստալիկ Օրիգենի ամենէն ականաւոր ուսանողներից՝ Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու (Բ–Գ. դար) այն նամակից, որ նա յղել է Հայաստանի քրիստոնէական համայնքի ղեկավար Մերուժանին։ Նամակից երեւում է, որ Բ–Գ. դարերում Հայաստանում զգալի ուժ էր ներկայացնում աղանդաւորականութիւնը։ Բոլոր դէպքերում, սակայն, տիրող ընկերային իմաստասիրութեան աւատապետականացման ու քրիստոնէականացման ընթացքը Հայաստանում սկսուել է չորրորդ դարից, յատկապէս Նիկիական տիեզե-

---

14. Ֆ. Վ. Ֆառար, *Կեանք եւ Գործք Եկեղեցւոյ Սուրբ Հայրերի եւ Վարդապետների*, թարգ. անգլերէնից Լապուխինի, Ա. հտր., ՍԷՆ Բեթերսբուրգ, 1891, էջ 989 (ռուսերէն)։ Ս. Ս. Արեւշատեան, *Փիլիսոփայական Գիտութեան Ձեւաւորումը Հին Հայաստանում*, Երեւան, 1974, էջ 26 (ռուսերէն)։ *Յունական Գրականութեան Պատմութիւն*, Գ. հտր., էջ 141 (ռուսերէն)։ K. Sarafian, **History of Education in Armenia,** La Verne, 1930, pp. 73-74.

բական ժողովից յետոյ՝ ընդհանուր քրիստոնէական ընկերային վարդապետութեան ազդեցութեան տակ։

Հայաստանում քրիստոնէական ընկերային իմաստասիրութեան մշակման ասպարէզում որոշակի արժէք է ներկայացնում 354 *թ․ի Աշտիշատի ժողովը, որ հաւաքուել էր «աշխարհական կարգերը բարեկարգելու, հաւատի ընդհանուր կանոններ սահմանելու համար»* (15)։ *Բացի կիրառական ընկերաբանութիւնից այդ ժողովը քննարկել է նաեւ տեսական բնոյթի հարցեր։*

Աշտիշատի ժողովը աշխատեց պետականացուած քրիստոնէութեան ոգով լուծել հարուստների եւ աղքատների, տէրերի ու ծառաների ընկերային յարաբերութիւնների հարցը։ Վաղ քրիստոնէութիւնը հիմնականում հանդէս էր գալիս որպէս չքաւորութեան գաղափարախօսութիւն։ Սակայն, շուտով այն աստիճանաբար սկսեց աւելի շատ պաշտպանել հարուստներին։ Հայ իրականութեան մէջ այդ շրջադարձը տեսականօրէն հիմնաւորելով, Աշտիշատի ժողովը ընդունում է, որ հարուստ եւ իշխող լինելը մեղք չէ։ Այն բնական երեւոյթ է։ Սակայն մարդկանց այդ խումբը պէտք է սահմանափակի շահագործման ընթացքում թոյլ տուած ծայրայեղութիւնները եւ միշտ յիշի, որ աղքատներն էլ իր եղբայրներն են։ Հարուստները պէտք է ձգտեն լինել ողորմած, բարեբար եւ աղքատասէր։ Իսկ ծառաներն ու աղքատները պէտք է շնորհակալ ու երախտապարտ լինեն եւ ազնիւ աշխատանքով ապացուցեն իրենց նուիրուածութիւնը (16)։ *Վերոյիշեալ տեսակէտները հետագայում զարգացրեցին եկեղեցու գրեթէ բոլոր հայրերը։ Այդ ժողովում, միաժամանակ, վախը համարուեց որպէս հեղինակութեան եւ իշխանութեան հիմք։ Վախը արդարացւում էր, քանի որ այն ապահովում է մարդու փրկութիւնն ու ապաշխարութիւնը* (17)։ *Երրորդ՝ Աշտիշատի ժողովն առաջին փորձը կատարեց աղանդաւորական տատանումներ ունեցող անապատական շարժումը եկեղեցու հսկողութեան տակ վերցնելու գործում։ Եւ վերջապէս, որոշելով հիմնադրել հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ, Աշտիշատի ժողովը ոչ միայն լուծեց որոշ առողջապահական հարցեր, այլ նաեւ փորձեց իր հսկողութեան տակ առնել մուրացկան-մեսալեանական աղանդաւորական շարժումն ու դժգոհ թափառաշրջիկների դասը, որոնք հիասթափուած էին քրիստոնէութիւնից* (18)։

15․ Տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ․, 4, Երեւան, 1968, էջ 129։ Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Գիրք Գ․, Ի․, Երեւան, 1940, էջ 189։

16․ Տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ․, 4, էջ 130, 131–132։

17․ Նոյնը։

18․ Տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ․, 4, էջ 129։ Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Գիրք, Գ․, Ի․, էջ 189–190։

Չորրորդ դարում քրիստոնէական ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորման ընթացքի մէջ ընդգրկուել է նաեւ Ներսէս Կաթողիկոսը։ Քրիստոնէութիւնը, իր նախնական շրջանից դուրս գալով եւ դառնալով պետական կրօն, կորցրեց նաեւ ընդդիմադիր, հակապետական ուղղուածութեան տարրերը։ Նա աշխատեց տեսականօրէն արդարացնել ու հիմնաւորել աւատապետական իշխանութիւնը, որի դէմ էին պայքարում աղանդաւորական տեսքով հանդէս եկող հակաաւատապետական ժողովրդական շարժումները։ Այդպիսի պայմաններում Ներսէսը գտնում է, որ կայ իշխանութեան երկու տեսակ՝ բնական, եւ կարիքների համար արուած։ Առաջինը՝ արւում է եդեմական կեանքում բնութեան վրայ իշխելու համար, իսկ երկրորդի կարիքն զգացւում է այն ժամանակ, երբ հանդէս է գալիս չարիքը։ Կարիքներից առաջացած իշխանութիւնը չարիքը չէզոքացնելու միջոց է։ Երկու տեսակի իշխանութիւններն էլ աստուածատուր են եւ պէտք է ծառայեն աստուածաճանաչմանն ու աստուածպաշտմանը։ Չարի ու բարու եւ նրանց հակամարտութեան պայմաններում հանդէս գալով «կարիքների համար եղած իշխանութիւնը» պէտք է ձգտի ապահովել բարու յաղթանակը (19)։ *Բոլոր դէպքերում Ներսէսը համոզուած է, որ թէկուզ դահակալը, իշխանը բիւր անգամ չար լինի, յամենայն դէպս նա աստուածատուր է։ Որքանով էլ նա մեղաւոր լինի, յամենայն դէպս նա իշխանների վրայ թագաւոր է, եւ նրան պարտաւոր են ենթարկուել։ Իսկ կաթողիկոսութեան դերն է խրատել, յանդիմանել եւ աշխատել, որ թագաւորը կամայականութիւններ թոյլ չտայ* (20)։

Բիւզանդիայում արտասանած իր ճառերից մէկում Ներսէսն ասում է. «Հրաշքը թերահաւատների համար է պէտք եւ չարերին ուղղութեան բերելու։ Ինչ որ մեզ՛ կարեւոր է, մարդկանց հասարակութիւնից դուրս չի կարող լինել»։ Այսինքն նա տարբերակում է աստուածային նախախնամութեան արտայայտման երկու եղանակ՝ գերբնական եւ բնական։ Նա երկու տեսակ հասարակական օրէնք է տեսնում՝ հրաշքային-գերբնական եւ բնական-մարդկային։ Չժխտելով հանդերձ առաջինի նշանակութիւնը, նա հակուած է երկրորդը աւելի ցանկալի համարել մարդու համար (21)։

Այսպիսով, պաշտօնական քրիստոնէական վարդապետութիւնը, ձեւաւորուող ընկերային իմաստասիրութեան մէջ ներ-

---

19. Տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ. 5, էջ 137։

20. Տես՝ Նոյնը, Դ. 51, էջ 208–209։

21. Տես՝ Նոյնը, Դ. 6, էջ 146։

մուծել է աւատապետական դասակարգային յարաբերութեան, պետութեան գերընականացման, ընկերային յարաբերութիւնների մոլորեցման հետ աղերս ունեցող հարցադրումներ:

Գ.– ԱՂԱՆԴԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորման եւ զարգացման իւրաքանչիւր փուլում ժողովրդական աշխարհայեացքն ունեցել է որոշակի ազդեցութիւն: Երբ տուեալ ժողովրդի իմաստասիրական միտքը ձեւաւորուել է ստրկատիրական շրջանի սկզբում, ապա այդ ընթացքի վրայ ազդել է դիցաբանութիւնն ու առասպելը: Երբ այդ ձեւաւորումն իրականացել է ստրկատիրական հասարակարգում, ապա նկատելի է տարբեր գոյնի հակաստրկատիրական տրամադրութիւնների ազդեցութիւնը: Իսկ, երբ տուեալ ժողովրդի ինքնատիպ իմաստասիրութեան լինելութեան ընթացքը իրականացել է աւատապետութեան պայմաններում, ապա աղանդաւորականութեան քօղով հանդէս եկող հակա–աւատապետական ժողովրդական գաղափարախօսութիւնը անբաժին չի մնացել: Այսպէս օրինակ, պուլկարական ինքնատիպ իմաստասիրական մտքի ձեւաւորման գործում գործօն մասնակցութիւն է ունեցել բոգոմիլլութիւնը, Լեհաստանում եւ Ձեխոսլովաքիայում՝ յուսականութիւնը, Մերձբալթեան երկրներում՝ ռեֆորմատորականութիւնը: Ռուսաստանում եւ Ուքրանիայում՝ ժիդովստույուշականութիւնը եւ այլն: Այդպիսին է եղել նաեւ Հայաստանում ընկերային իմաստասիրական մտքի ձեւաւորման ընթացքում: Առնուազն աղանդաւորութիւնը զգալի գործ է կատարել ընդդիմադիր ուժերի գաղափարախօսութեան կերտման ասպարէզում (22): Իսկ ընդդիմադրութիւնը առաջընթացի նախապայմանն է:

Քրիստոնէութեան տարածման հետ զուգահեռ հայ իրականութեան մէջ ծաւալւում է նաեւ աղանդաւորութիւնը: Վերջինիս գաղափարախօսութեան միջոցով ուժեղանում է իմաստասիրութեան կապը հեթանոսական շրջանի փիլիսոփայական մշակոյթի եւ հայ գիւղացու պայքարի եւ երազանքների հետ:

Բ–Դ. դարերում, հայ իրականութեան մէջ յատկապէս տարածուած է եղել վաղ գնոստիկեան արեւելեան վալենտինականութեան տարբերակներից բարդեծականութեան աղանդը: Բարդեծան Եդեսացին (Բ–Գ. դար), որն ըստ Հիպոլիտի հայ է, հանդիսացել է

---

22. Ա. Կոլեսնիկ, *Միջնադարեան Շրջանի Գերմանիայի Փիլիսոփայութեան Պատմութեան Հետազօտման Մի Քանի Մեթոդաբանական Խնդիրներ*, «Հասարակական Մտքի Պատմութիւն» (ժողովածու), Մոսկուա, 1972, էջ 304–305 (ռուսերէն):

«Ճակատագրի կամ Երկրների Օրէնքների Մասին» աշխատութեան հեղինակ։ Սկզբում նա պատկանել է վալենտինականութեան ու ապա՝ Հայաստան գալով, մեկուսացել է Անիի մեհեանում։ Նա ունեցել է հակամարկիոնական եւ հակաասկետիկական ուղղուածութիւն։ Նրա ուսմունքը տարածուել է ոչ միայն Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքում, այլ նաեւ Չինաստանում։ Հայաստանում բարդեծականութեան ազդեցութեան մասին է վկայում ոչ միայն Մովսէս Խորենացու եւ Անանուն Պատմիչի յարգալից վերաբերմունքը, այլ նաեւ այն փաստը, որ հայերէն վաղ թարգմանութիւնների շարքում մենք հանդիպում ենք բարդեծական հեղինակի պատկանող պարականոն գործերի («Գործք Թովմասայ» եւ Տատիանոսի «Դիատեսարոնը») (23)։

Դ–Ե. դարերում հայ իրականութեան մէջ տարածուած աղանդներից է եղել երկու գնոստիկեան ուղղութիւնների (մծղնէականութեան եւ կիսարեասականութեան) տեղայնացուած համադրութիւնը։ Այդ աղանդաւորական հոսանքի ներկայացուցիչներից մենք գիտենք Եւստաթիոս Սեբաստացուն, Մելետիոս Անտիոքացուն։ Ե. Ս. Քասունին նրանց շարքին է դասում նաեւ Պաւլին եւ Վարազդատին (24)։

---

23. Տես՝ Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Բ. 66: Անանուն, *Ժամանակագրութիւն*, Վենետիկ, 1904, էջ 41: Յ. Մանանդեան, *Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան*, Բ. հտր., Ա. մաս, Երեւան, 1957, էջ 48: Ն. Գ. Տէր–Մինասեան, *Միջնադարեան Աղանդների Ծագման ու Զարգացման Պատմութիւնից*, Երեւան, 1968, էջ 50–57: Հ. Մելքոնեան, *Հայ–Ասորական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից*, էջ 150–157: Մ. Աւդալբեկեան, *Հայ Գեղարուեստական Արձակի Սկզբնաւորումը*, Երեւան, 1971, էջ 159–197: Johannes Queston, **Patrology,** Antwerp, 1966, vol. I, pp. 138-139, 225, 263-264, vol. II, pp. 146-147, vol. III, p. 401.

24. Տես՝ Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, ԺԶ., Երեւան, 1967, էջ 113–114: Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ. 8: Մ. Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Գ. 65: Կ. Մկրտչեան, *Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն*, Վաղարշապատ, Ա. մաս, 1908, էջ 109: Մ. Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Ա. հտր., Երեւան, 1944, էջ 623–626: Լ. Խաչիկեան, *Փոքր Հայքի Սոցիալական Շարժումների Պատմութիւնից*, Երեւան, 1951: Ն. Տէր–Մինասեան, *Միջնադարեան Աղանդների...*, էջ 66–70: Ե. Ս. Քասունի, *Հայ Մշակոյթի Պատմութիւնը*, էջ 253: Ֆ. Վ. Ֆառար, *Կեանք եւ գործք Եկեղեցւոյ...*, էջ 455, 477–478 (ռուսերէն)։ Sozomen **Hist. Eccl.,** 2.33, 3.14. Philotorgius, **Hist. Eccl.,** 5. 1. Phatrur, **Cod.,** 52.81 **Patrology,** vol. II, p. 114, vol. III. p. 14, 201-202, 207-212, 237,413, 424, Leon Arpee, **A History of Armenian Christanity,** N. Y., 1946, p. 13.

Բ–Դ. դարերում հայ իրականութեան մէջ գործող աղանդաւորական շարժումների ու նրանց գաղափարախօսութեան ազդեցութեան մասին խօսելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի քանի գործօններ: Նախ պէտք է հաշուի առնել, որ դրանք տեղական ծագում չեն ունեցել (ինչպէս պաւղիկեան, Թոնդրակեան, Մայրագոմեցու աշակերտների հետ կապուած շարժումները): Դրանք հարեւան քրիստոնէական երկրներում ծագած ու զարգացած աղանդաւորական շարժումների հայկական արձագանգներն էին: Երկրորդ՝ այդ ժամանակաշրջանի հայ եկեղեցու հայրերն այդ շարժումների գաղափարախօսութեան դէմ պայքարելիս սահմանափակուել են եկեղեցական ժողովների որոշումների, կանոնների, այլադաւ հայրերի դըրոյթների կրկնութեամբ ու պատժիչ միջոցներով: Նրանք իրենց բընագիր աշխատութիւններում աղանդաւորական գաղափարախօսութիւնը տեսական քննարկման չեն ենթարկել, ինչպէս այն հետագայում արել են Եզնիկ Կողբացին, Յովհան Օձնեցին, Յովհան Մայրագոմեցին, Գրիգոր Մագիստրոսը եւ ուրիշներ: Ինչպէս վկայում է Փաւստոս Բիւզանդը, այդպիսի փորձ արել է Ներսէս Կաթողիկոսը (25): Երրորդ՝ վերոյիշեալ գործօնների տեսակարար կշիռը մեծանում է, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում դեռեւս չկար հայատառ գրականութիւն: Աղանդաւորական գաղափարախօսութիւնը տարածւում էր կամ բանաւոր խօսքով եւ կամ էլ՝ յունարէն եւ ասորերէն լեզուով: Չորրորդ՝ Բ–Դ. դարերի աղանդաւորական շարժումների հակա–աւատատիրական ուղղուածութիւնն այնքան ուժեղ եւ ընդգըծուած չէր, ինչպէս հետագայ դարերում:

Վաղ գնոստիկութիւնը փորձեց քրիստոնէութիւնը սկզբունքօրէն հեռացնել հրէականութիւնից եւ այն աւելի կապել հելլենիստական աւանդոյթների հետ: Գնոստիկները, հանդիսանալով առաջին քրիստոնեայ աստուածաբանները, փորձեցին պարզ քրիստոնէութիւնը դարձնել իմաստասիրական ուսմունք, բացարձակ կրօն, իսկ Քրիստոսին՝ տիեզերական զարգացման առաջնորդ: Վաղ գնոստիկեան աղանդները տուեցին ապագայի մասին քրիստոնէական նախապաշարմունքների առաջին քննադատութիւնը եւ մերժեցին վերջին գալստի, Քրիստոսի հազարամեայ թագաւորութեան, մարմնի յարութեան եւ նիւթի վերջնական ոչնչացման մասին ուսմունքները: Քրիստոսի վերջին գալուստը մերժելով, նրանք զգալիօրէն փոխեցին ապագայից մարդկանց ունեցած ակնկալութիւնների համակարգը: Ընդունելով նիւթի, տիեզերքի եւ դրա հետ միասին մարդկութեան, աշխարհի պատմութեան տեւողականութիւնը, նրանք փաստօրէն բացասեցին քրիստոնէութեան ֆինալիստական ուսմունքը եւ հակուեցին դէպի աշխարհների յաջորդականութեան անվերջութիւնը:

---

25. Տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, Դ. 5. էջ 134–141:

Նոր–պղատոնական արտաքսականացման (էմանացիայի) ուսմունքի նմանութեամբ նրանք ստեղծեցին իրականութեան (բնական եւ ընկերային) աստիճանական բացայայտման մասին իրենց դրոյթները: Հակադրուելով արարչագործութեան պատմութեան ու մարդու ճակատագրի մասին քրիստոնէական վարդապետութեանը, գնոստիկները մշակեցին իրենց տուալիստական ուսմունքը: Այնտեղ ընդգրծուած են հետեւեալ գաղափարները. Ա. մարդկութեան պատմութիւնը վերադառնում է ոչ թէ դէպի իր սկիզբը, այլ դէպի աւելի կատարեալ ու բարձր մի վիճակ, Բ. մարդկութեան պատմութիւնը երկու էական բարոյական սկզբունքների՝ բարու եւ չարի պայքարն է, Գ. բոլոր դէպքերում եւ պայմաններում մարդ չի կորցնում ինքնաճանաչման, ինքնազարգացման հնարաւորութիւնը, Դ. պատմութեան պարբերացման հիմքը չի կարող Հին Կտակարանը հանդիսանալ (26): Բոլոր վաղ գնոստիկեան աղանդների համար ընդհանուր այս գծերի մէջ իւրաքանչիւր հոսանք ներմուծեց իր ձեւափոխումները:

Վալենտինականների համար մարդը «Միակ»ի, «բացարձակ սկիզբ»ի արտաքսականութեան աստիճաններից եւ ութ աստուածային հիմքերից մէկն է: Մի կողմից վալենտինականները ընդունում են մարդու առաջացման մասին Ծննդոց Գրքի առասպելը եւ միւս կողմից մարդուն դիտում են ամբողջ իրականութեան աստիճանաւորուածութեան մէջ (27): Միաժամանակ, սակայն, նրանք աւելի են խորացնում նոր–պղատոնական խորհրդապաշտութիւնը: Մարդը, նրանց կարծիքով, կազմուած է երեք բնատուր բաղադրամասերից՝ նիւթական, հոգեւոր եւ ոգական: Ճակատագրականօրէն իւրաքանչիւր մարդու մօտ գերակշռում է դրանցից մէկն ու մէկը: Նիւթականի տիրապետութեան դէպքում՝ կանխորոշուածօրէն մարդիկ անյուսալիօրէն դատապարտուած են կորստեան: Հոգեկանի գերիշխանութեան դէպքում՝ մարդկանց տրւում է բարու եւ չարի միջեւ ընտրութիւն կատարելու հնարաւորութիւն: Այն մարդիկ, որոնց կառուցուածքի մէջ հիմնական տեղը գրաւում է ոգեկանը (պնեւմատիկ մարդիկ), կարող են հասնել գերագոյն կատարելագործման: Այդպիսիք՝ կարիք չունեն ո՛չ հաւատի, ո՛չ օրէնքի եւ ոչ էլ գործունէութեան: Այսպիսով, վալենտինականները ոչ միայն պաշտպանում էին չարի եւ բարու էական գոյութեան գաղափարը (որ հայ իրականութեան մէջ մուտք է գործել ոչ թէ հեթանոսական կրօնի, այլ աղանդաւորութեան ճանապարհով), այլ նաեւ մերժում անհատի բարո–

26· Ն· Գ· Տէր Միքայէլեան, *Միջնադարեան Աղանդների…*, էջ 19–20, 22–25:

27· *Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Ա· հտր·, էջ 384–486 (ռուսերէն): Ն· Գ· Տէր–Միքայէլեան, *Միջնադարեան Աղանդների…*, էջ 54–60: **Patrology,** vol. I, pp. 260-268.

յական ու իրաւական պատասխանատուութիւնը իր կատարած գործերի համար։ Այսպիսի խորհրդապաշտութիւնն ունի դրական հատիկ եւս։ Էական չարը ոչ թէ գերագոյն, ցանկալի եւ մարդու վախճանը տնօրինող, այլ մարդու կողմից մերժուող աստծուց է։ Այդ պատճառով էլ չարիքի տիրապետութիւնը ճակատագրական չէ։ Մարդկութիւնն իր պատմութեան մէջ չարի տիրապետութիւնից ընթանում է դէպի բարին ու կատարեալը։ Այսպիսով, պատմութեան եւ մարդու արարքները ներքնապէս ուղղուած են արարիչի ու նրա էական չարիքի դէմ։

Ցանկալի հասարակութեան վաւերական պատկերացումների մասին մեզ շատ քիչ բան է հասել։ Այդ աղանդի ներկայացուցիչները երազել են այնպիսի հասարակութեան մասին, որ լաւագոյն հնարաւորութիւններ կարողանայ ստեղծել մարդու կառուցուածքում առկայ բաղադրամասերի, կենսակայծի բացայայտման համար։ Այսինքն, նրանք այս կամ այն չափով պաշտպանել են հասարակութեան օրկանական կառուցուածքի մասին պղատոնական ուսմունքը։ Միւս կողմից, գոյութիւն ունեցող իրականութեան ու մարդու բացասական յատկութիւնների պատասխանատուութիւնը դնելով դեմիուրգի վրայ, նրանք մարդու վարքը բացատրում են կանխորոշման, ճակատագրականութեան ուսմունքով։ Մարդն այլ կերպ գործել չի կարող, քանի որ առաջացման օրից իր մէջ գոյութիւն ունեցող որակն ու քանակը այդպիսի վարք էր կանխորոշում։ Այս պատճառով մարդուն բնորոշ է անտարբերութիւնը դէպի իրականութիւնն ու նրա օրէնքները։ Այս ճանապարհով որոշ վաւենտինականներ թեքւում են դէպի կարպոկրատականութիւնը։ Վերջինիս տարրերը մենք նկատում ենք նաեւ մծղնէականութեան մէջ։ Էպիկուրականների նման կարպոկրատները պաշտպանում են այն տեսակէտը, որ մարդիկ պէտք է վայելեն կեանքը եւ իրականացնեն իրենց ցանկութիւնները, քանի որ աստուած ամէն ինչ տուել է մարդուն վայելքի համար։ Մարդիկ են սահմանափակել այդ բնական իրաւունքը եւ հնարել «իմն ու քոնը» տարբերակող օրէնքները։ Ինչպէս արեւն իր ճառագայթներն ազատօրէն, հաւասարօրէն բաժանում է մարդկանց վրայ, այդպէս էլ մարդիկ պէտք է օգտուեն կեանքից։ Ինչ որ մարմինինն է՝ պէտք է մարմինին տալ, իսկ ինչ, որ հոգունն է՝ հոգուն (28)։

Մծղնէականութիւնը ընդդիմադիր ընկերային–քաղաքական գաղափարախօսութիւն ունեցող մի շարժում է եղել եւ ունեցել է տարբեր երանգաւորումներ, թեւեր՝ միստիկ–երազկոտ եւ արմատական–գործունեայ։ Առաջինն առաւելաբար կենցաղային եւ եկեղեցական յարաբերութիւնների մակարդակով է հակադրուել գոյութիւն ունեցող կարգերին։ Արմատական թեւը խորացրել է հաւատամքի յեղափոխական տարրը ու հասել իրաւական ու պետական կարգերի մերժման, բացասման։ Գոյութիւն ունեցող հասարակութեան արդարութեան եւ բարոյական օրէնքները դեմիուրգից համարելով ու դրանք

---

28. Ե. Գ. Տէր–Մինասեան, *Միջնադարեան Աղանդների...*, էջ 42–43։

չընդունելով, նրանք օրինազանցութիւնը համարում են բնական եւ ինքնին հասկանալի: Այդ իմաստով անարդարութիւն գործելը մեղք չէ: Ինչպէս յայտնում է նեստորական Եզնիկ կաթողիկոսը, նրանք համոզուած են եղել, որ անարդարութիւնը մեղք չէ եւ այդ պատճառով դուրս են եկել սուրբ հոգու եւ օրէնսդրի դէմ: Նրանք անօրէն կեանք են վարել՝ համոզուած, որ այս աշխարհում բարիների համար վարձատրութիւն, իսկ չարերի համար՝ պատիժ չկայ: Նախնական քրիստոնէութեան բնորոշ այն տեսութեամբ, որ աշխատանքը չարիք է, նրանք պայքարել են ժամանակի աշխատանքային յարաբերութիւնների ու շահագործման դէմ: Այս հարցերում որոշակի ընդհանրութիւն կայ հին աշխարհի կինիկների եւ մեսալեանների միջեւ:

Մծղնէականները պայքարելով ընկերային հաստատութիւնների եւ օրէնքների դէմ, մերժում են նաեւ եկեղեցու քաղաքականացումն ու ձեւականացումը: Եկեղեցին, նրանց համար, որոշակի ընկերային կառուցուածք ու դեր ունեցող հաստատութիւն պէտք չէ լինի, քանի որ այն պէտք է զբաղուի լոկ հոգու փրկութեամբ: Այսպիսով, նրանք մերժում են աւատատիրական դասային մենաշնորհները, հասարակական կառուցուածքի աստիճանաւորումն ու քրիստոնէութեան այն յատկութիւնները, որոնցմով նա հանդէս է գալիս որպէս տիրող կարգերի պաշտպան (29):

Նոր–պղատոնական արտաբխականացման ու աստիճանաւորուածութեան ուղով բացատրելով իրականութեան լինելութեան ընթացքը, արիոսականներն իրենց տիեզերաբանութեան ու բարոյագիտութեան մէջ աւելի են ընդգծում մարդու արժանիքների նշանակութիւնը: Եթէ պաշտօնական վարդապետութեան մէջ մարդկային յարաբերութիւնները խորհրդականացուելով ու աղաւաղուելով գերբնականացւում են, ապա արիոսականների մօտ տեղի է ունենում հակառակը: Գերբնական ու աստուածային յարաբերութիւնները մեկնաբանւում ու իմաստաւորւում են մարդկայինի միջոցով: Աստծու եւ Քրիստոսի յարաբերութիւնը նմանցնելով հօր ու որդու յարաբերութեան, նրանք ժխտում են երրորդութեան գաղափարը եւ գտնում որ Քրիստոս էլ ստեղծուած է: Նա որդի է ոչ թէ բնազանցական, այլ՝ բարոյական առումով: Նա Աստծու կողմից որդեգրուեց իր անհատական արժանիքների համար: Աւելին՝ քանի որ Քրիստոսն ու քրիստոնէութիւնը առաջացել են մարդու փրկութեան համար, հետեւաբար Քրիստոսի (աստուածորդու) գոյութիւնը պայմանաւորուած է մարդով: Արիոսն իր աշխատութիւններից մէկում գրում է. «Աստուած յանուն մարդու է ստեղծել նրան (լոկոս–Քրիստոսին) որպէսզի նրա միջոցով, որպէս գործիքի, նա կարողանայ ստեղծել մեզ:

29. Ե. Գ. Տէր–Մինասեան, *Միջնադարեան Աղանդների...*, էջ 78–80: Լ. Խաչիկեան, *Փոքր Հայքի Սոցիալական Շարժումների Պատմութիւնից*, էջ 33:

Նա չէր կարող գոյութիւն ունենալ, եթէ Աստուած մտադրուած չըլինէր մեզ ստեղծելու» (30)։

Ինչպէս նկատել են այդ շրջանի աստուածաբանները, արիոսականները փրկութեան դեր էին վերագրում մի աստծու, որ իսկական չէ, անուժ է եւ երկրորդական։ Այս պատճառով էլ նրանք մարդու փրկութիւնը վերջին հաշուով հիմնականում պայմանաւորում էին իր սեփական արժանիքներով(31)։

Մծղնէականները աւելի շեշտելով մարդու եւ չար աստծու ծագումնաբանական կապը, պնդում են, որ նրա ներքնաշխարհին բնորոշ է գրգռիչ սատանայի ազդեցութիւնը(32)։ Նրանց կարծիքով Ադամի մեղքի հետեւանքով սատանան գոյաբանականօրէն միաձուլուել է մարդու հոգու հետ։ Այս հիման վրայ, ինչպէս տեղեկացնում են Նիլոս Անկիւրացին եւ Մարկոս Ճգնաւորը, նրանք համոզուած են, որ մարդու փրկութիւնը եկեղեցական նշանակարանութեան ու խորհուրդների հետ ոչ մի տրամաբանական կապ ունենալ չի կարող, մանաւանդ որ փրկութիւնը վերաբերում է հոգուն եւ ոչ թէ մարմնին։ Մկրտութիւնը, խաչը, հաղորդումը մարդու կատարելագործման նպաստել չեն կարող, այնպէս, ինչպէս մարմնական կեանքը չի կարող մասնակցել հոգեկանի աւելի վատացմանը։ Մարդու փրկութիւնը՝ լոկսի, աստծու հետ անմիջական հաղորդակցման ճանապարհով, աղօթքի միջոցով միայն կարող է իրականանալ(33)։ Այսպիսով, խորհրդապաշտութեան ճանապարհով նրանք եւս մարդու փրկութիւնն ու կատարելագործումը կտրում են աւատապետական միջավայրից, կրօնական հաստատութիւններից ու այն կապում իրեն՝ մարդու խոկումների, գերագոյնի հետ ունեցած յարաբերութեան հետ։

Այսպիսով, ձեւաւորուող ընկերային իմաստասիրութեանը աղանդաւորական քօղով հանդէս եկող հակա-աւատապետական ժողովրդական գաղափարախօսութիւնը փոխանցել է ընդդիմադիր աշխարհայեացքին յատուկ քննադատական-ազատախոհական ոգի, որն իր դրական ազդեցութիւնն ունեցաւ ազատագրական պայքարի գաղափարախօսութեան վրայ։ Հասարակական մտքի պատմութեան մէջ այն ներմուծեց ոչ միայն նոր հարցադրումներ, այլ նաեւ նոր, արմատական լուծումների ձգտում՝ հասարակութեան իտէալական օրինատիպի, հասարակութեան կառուցուածքի, նրա փոփոխելիու-

30· Տես՝ Socrates, **Hist. Eccl.,** 1. 6. **Patrology,** vol. II, p. 16.

31· Տես՝ **Patrology,** vol. III, p. 3, 6, 16, 41, 67, 78, 136, 194.

32· Տես՝ **Patrology,** vol. III, p. 164.

33· Ն· Գ· Տէր–Միքաեսեան, *Միջնադարեան Աղանդները…*, էջ 78–80։ Վ· Յակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, Ա· հտր·, Երեւան, 1964, էջ 425–426։

թեան, մարդու եւ նրա արժէքների կողմնորոշման ընթացքի վերաբերեալ: Այն նպաստեց նաեւ հայ իրականութեան մէջ նոր-պղատոնականութեան գաղափարների տարածմանը:

Դ. ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵԶՐԵՐԻ, ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Ինչպէս տեսանք, դիցարանութեան, առասպելների եւ հին վէպի միջոցով մշակուել էին հասարակական երեւոյթների արտացոլացումն ու իմաստաւորումը հանդիսացող որոշ պատկերացումներ եւ նախնական հասկացութիւններ: Օրէնսդիր հայ գահակալների, քրմերի, օտար իմաստասիրական կեդրոնների հետ կապուած հայ մտաւորականների, հելլենիստական շրջանին բնորոշ թափառաշրջիկ օտար իմաստասէրների, հին յունական հեղինակների գործերի տարածման միջոցով՝ յունարէն, ասորերէն եւ արամերէն լեզուներով, եւ հաւանաբար մեհենական նշանագրերով Հայաստանում տարածուել են ընկերային-իմաստասիրական դասակարգուած որոշ գաղափարներ, որոնք համաշխարհային փիլիսոփայական գրականութեան մէջ արդէն ստացել էին փիլիսոփայական ուղղութիւնների լաւ արտայայտուած դասակարգում: Դրանք թէեւ բաւարարում էին որոշ ընկերային-քաղաքական եւ գաղափարական պահանջմունքներ, սակայն դեռեւս չէին վերածուել տեղայնացուած փիլիսոփայական դպրոցի եւ աւանդոյթի: Օտար լեզուներով մշակուող վերնախաւային այդ գրաւոր մշակոյթը նպաստեց փիլիսոփայական ճաշակի, մտածողութեան զարգացմանն ու համաշխարհային փիլիսոփայական մշակոյթի հետ ծանօթանալուն: Սակայն ո՛չ ժողովրդական բանահիւսութիւնը եւ ոչ էլ օտարագիր գրականութիւնը, հասկանալի պատճառներով, չկարողացան ստեղծել ազգային լեզուով փիլիսոփայական հասկացութիւնների եւ ստորոգութեանց համակարգ: Առանց այդպիսի համակարգի խիստ դժուարանում է գաղափարախօսութեան փիլիսոփայականացումը, տարածումը, տեղայնացումը:

Եթէ այդ հասկացութիւնների մշակման առաջին հանգրուանը կատարուել էր ժողովրդական բանահիւսութեան մակարդակով ու ձեւով, երկրորդը՝ հելլենիստական շրջանում յունարէն եւ ասորերէն լեզուով եւ մեհենական նշանագրերով գրուած գրականութեան միջոցով, ապա երրորդը հանդիսանում է չորրորդ դարում իրականացուող բանաւոր թարգմանութիւնը: Եկեղեցական պաշտամունքների ժամանակ Աստուածաշնչից եւ եկեղեցու սուրբ հայրերի գործերից կարդացւում էին հատուածներ: Այդ աղբիւրները գրուած էին կամ յունարէն եւ կամ ասորերէն, եւ այդ պատճառով էլ ընթերցումներն անհասկանալի էին մնում ժողովրդին: Այս դժուարութիւնը յաղթահա-

րելու համար առաջացաւ «բանաւոր» թարգմանիչների հաստատութիւնը: Այդ թարգմանիչները օտար լեզուով ընթերցուած նիւթը թարգմանում էին ժողովրդին: Շուրջ մի դար, մինչեւ մեսրոպեան տառերի ստեղծումը, բազմաթիւ թարգմանիչներ բանաւոր խօսքի միջոցով յղկում էին կարդացուած գործերի թարգմանութիւնը եւ այդ ընթացքում ստեղծում պատմագիտական, դեղագիտական, աստուածաբանական, փիլիսոփայական եւ այլ տիպի եզրաբանութիւն: Այլ գործօնների շարքին այս էլ նպաստեց այն հանգամանքին, որ հինգերորդ դարի թարգմանչաց շարժման ներկայացուցիչները կարողացան ստեղծել հարուստ իմաստասիրական գրականութիւն: Վերջինս արդէն իմաստասիրական հասկացութիւնների եւ ստորոգութեանց մշակման չորրորդ հանգրուանն ու ձեւն է: Դրան շուտով յաջորդում է յունաբան դպրոցի լեզուաշինարարական գործունէութիւնը՝ հինգերորդ փուլը:

Մեսրոպ Մաշտոցը եւ նրա գործակիցները, հայոց լեզուի հնչիւնական կարգի խոր գիտական ուսումնասիրութեան հիման վրայ իւրաքանչիւր հնչիւնի համար տառանշաններ ստեղծելով եւ դրանց օգնութեամբ թարգմանական եւ բնագիր մատեաններ գրելով, խօսակցական լեզուն դարձրին գրական եւ համազգային: Այդ ճանապարհով, որոշակի լեզուական նշանային համակարգի միջոցով նոր արժէք ստացան ու ճշգրտուեցին ժողովրդական բանահիւսութեան միջոցով կերտուած հասկացութիւնները: Իսկ յունարէն եւ ասորերէն լեզուով գրուած հայ հեղինակների երկերի միջոցով հայ մշակոյթի մէջ ներթափանցած իմաստասիրական խորք ունեցող բառերը կամ հայացուեցին եւ կամ էլ դրանց փոխարէն շրջանառութեան մէջ մտցուեցին նոր հայերէն բառեր(34): Այս պատճառով էլ մեսրոպեան շարժումն իր լեզուաշինարարական եւ եզրաբանական գործունէութիւնը ծաւալելիս ստեղծել է առաջին հայերէն բառարանները (35), որոնց թւում նաեւ իմաստասիրականը:

Մեսրոպեան շարժումն իր պաշտպանած մշակութային քաղաքականութեամբ նոյնպէս կարողացաւ որոշակի հանգրուանի աւար-

34. Հայաստանում օտարալեզու գրականութեան մասին տես՝ Հ. Գաթրճեան, *Պատմութիւն Մատենագրութեան Հայոց*, Վիեննա, 1851: Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901: Ա. Ջամինեան, *Պատմութիւն Հայ Գրականութեան*, Ա. մաս, Նոր Նախիջեւան, 1915: Ե. Ս. Ֆասունի, *Հայ Մշակոյթի Պատմութիւնը*: Լ. Ս. Խաչիկեան, *Օտարալեզու Հայ Գրականութիւնը Չորրորդ դարում*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1973, թիւ 3:

35. Գ. Ը. Գասպարեան, *Հայ Բառարանագրութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 1968, էջ 13–17:

տին հասցնել իմաստասիրական մտքի ձեւաւորման ընթացքը: Այդ շարժման գաղափարախօսները համոզուած էին, որ երկրի ամբողջականութիւնը, պետականութիւնը կորցրած եւ կայսերապաշտական ձուլող քաղաքականութեամբ ղեկավարուող պետութիւնների դէմ պայքարող ժողովրդի գոյատեւման ու բարգաւաճման հիմնական հիմքերից մէկն էլ ինքնատիպ, մարտնչող եւ ազգային դիմագիծ ունեցող հարուստ մշակոյթի կերտումն է: Նրանք գիտակցում էին, որ մշակոյթի մարտնչողութիւնն ու հարստութիւնը պայմանաւորուած է համաշխարհային առաջաւոր քաղաքակրթութեան իւրացումով: Ինքնատիպութիւնն ու ազգային դիմագիծը հայ ժողովրդի առաջ ծառացած հարցերի ճիշդ ըմբռնման, ճիշդ լուծման, եւ ազգայինի ու համաշխարհայինի ճիշդ համադրման արդիւնքն է: Այսպիսի մտահոգութեամբ նրանք թարգմանեցին բազմաթիւ հատորներ, շարադրեցին իրենց երկասիրութիւնները(36): Այդպիսով նրանք աւարտեցին ինքնատիպ ընկերային իմաստաբանութեան ձեւաւորման ընթացքը ու հիմք դրեցին նորին, հայ մտքի պատմութեան զարգացման նոր փուլին: Նրանք, յենուելով անցեալի ազգային աւանդոյթների եւ այլ ժողովուրդների նուաճումների վրայ՝ փորձում են վերացարկման փիլիսոփայական մակարդակով եւ մասնագիտական հասկացութիւնների եւ եզրաբանութեան համակարգի միջոցով լուծել, բացատրել հայ ժողովրդի առաջ ծառացած հրատապ հարցերը: Այդ ընթացքում նրանց առաջ քաշած տեսակէտներն ու տեսութիւնները ձեռք են բերել այնպիսի իւրայատկութիւններ ու ստեղծել այնպիսի ուղղութիւններ, որոնք հնարաւոր է բացատրել միայն հայ ժողովրդի տնտեսական, ընկերային-քաղաքական եւ մշակութային զարգացման ներքին տրամաբանութեամբ: Այդ հողի վրայ է մշակուել ազգային ազատագրական պայքարի, պաւղիկեան, հայկական քրիստոնէական եկեղեցու, հայկական նոր-պղատոնականութեան ընկերային իմաստասիրութիւնը:

Այսպիսով, Մաշտոցեան մշակութային, քաղաքական շարժումով աւարտում է Հայաստանում ընկերային իմաստասիրութեան ձե-

---

36. Տես՝ Գ. Զարբհանալեան, *Մատենադարան Հին Հայոց Թարգմանութեան*, Վենետիկ. 1889: Յ. Մանանդեան, *Յունաբան Դպրոցը եւ Նրա Զարգացման Շրջանները*, Վենետիկ, 1927: Մ. Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Ա. հտր., էջ 87–113, 613–617: Գ. Տ. Խրլոբեան, *Անանիա Շիրակացու Աշխարհայեացքը*, Երեւան, 1964, էջ 29–30, 50–51: Գ. Տ. Խրլոբեան, *Թարգմանչաց Շարժման Դերը Հայ Մշակոյթի Պատմութեան մէջ*, «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, 1968, Հոկտ.ի 15–20:

ւաւորման երկարատեւ ընթացքը, եւ սկսում է ինքնատիպ հասարակական մտքի զարգացման նոր շրջանը՝ իր բոլոր բազմազանութեամբ, ելեւէջներով եւ պատմական փուլերով: Այդ շարժումը հայ հոգեւոր մշակոյթի նախորդ շրջանի աւարտն է ու նորի սկիզբը:

Հինգերորդ դարի հայ հոգեւոր մշակոյթի թռիչքային, բազմակողմանի զարգացումը մեծապէս պայմանաւորուած է նրան նախորդող ձեւաւորման փուլի նուաճումներով:

THE FORMATION OF SOCIAL PHILOSOPHY IN ARMENIA

Kevork D. Kherlopian

(Summary)

Social philosophy in Armenia had gone through four stages of development by the fifth century A. D. when Mesrob Mashdots and his disciples – began with a cultural and political movement-to formulate an original Armenian social philosophy. The first stage of social philosophy in Armenia was the pre-christian period, influenced strongly by Hellenistic thought and the creation of political administrative machinery by the Artaxiad Dynasty. The second stage was the early christian period, in feudal Armenia, when two factors become especialy significant: the spread of christianity and its adoption as the state religion, and the rules formulated at the council of Ashdishad in 345 A. D., presided over by Catholicos Nerses the Great. The third stage was the period of the heretical movements which were sects who preached their ideas in Armenian, Greek and Assyrian languages. Finally, the fourth stage was the century immediately before Mesrob Mashdots, when translators were forming orally in Armenian historical, aesthetic, theological and philosophical terminology.

Պետրոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱԵԱՆ

Ա.– ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վեցերորդ դարը դժբախտաբար չունեւ մատենագիրներ, նոյնիսկ մէկ հատ: Կ'ըսենք դժբախտաբար, քանի որ քաղաքական, եկեղեցական եւ կրօնա-դաւանաբանական վէճերն ու յուզումները կլանած ու իրենց յորձանուտի մէջ առած էին մտաւորականութիւնը: Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս եւ իր ժամանակակից Աբրահամ Մամիկոնեան, իրենց մտքի համեստ փայլատակումներով կը փորձէին ուղի հարթել հակասութիւններու հանգոյցի մը վերածուած դարաշրջանին:

Մատենագրական տեղեկութիւնները չափազանց սակաւ են Սիւնեաց եպիսկոպոսի մասին. մեզի յայտնի են մի քանի աղբիւրներ, որոնցմէ գլխաւորն է Ստեփաննոս Օրբէլեան պատմագիրը (1), լրացուցիչ բայց կարեւոր տեղեկութիւններ կան Կաղանկատուացիի պատմութեան մէջ (2), հատուածի հաղորդումներ կը պարունակէ նաեւ «Գիրք Թղթոց» ժողովածուն (3): Հայագիտութեան մէջ, մինչեւ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի եւ Հ. Ներսէս Ակինեանի հանդէս գալը, լրջօրէն ուշադրութեան առարկայ չէ դարձած Պետրոս Սիւնեցի, որուն անունով հասած գործերը առաջին անգամ գիտական հրատարակութեան յանձնուեցան վաստակաշատ բանասէր Գալուստ

---

1. Ստեփաննոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, 1910:

2. Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Մոսկուա, 1860:

3. *Գիրք Թղթոց*, Թիֆլիս, 1901:

Տէր-Մկրտչեանի կողմէ «Արարատ» ամսագրի մէջ (4)։ Տարիներ յետոյ, 1966 թ․ին, «Էջմիածին» ամսագրի մէջ հրատարակուեցաւ թուղթ մը եւս (5), ու փաստօրէն լրացաւ Սիւնեցիին վերագրուած, կամ իր անունով մեզի հասած գործերուն հրատարակութիւնը։

Ստեփաննոս Օրբէլեանի հաղորդածներէն կ՚իմանանք որ Պետրոս Սիւնեցի եղած է Խորենացիի աշակերտը («Քերթողահօրն Մովսիսի աշակերտ», (էջ 56), «աշակերտ Քերթողահօրն», (էջ 454) եւլն․) եւ Թարգմանիչներու հետ ղրկուած է Կ․ Պոլիս, եւ մասնակցած է Քաղկեդոնի ժողովին։ Վերադառնալէն յետոյ, այսինքն՝ 451 թ․էն ետք, Ներսէս Բ․ Աշտարակեցիի ձեռամբ կը ձեռնադրուի Սիւնիքի եպիսկոպոս՝ ըլլալով իններորդը Սիւնիքի եպիսկոպոսական աթոռակալութեան շարքին մէջ։ Այնուհետեւ, կը շարունակէ պատմիչը, ան կը մասնակցի Ներսէս Բ․ Աշտարակեցի կաթողիկոսի 506 թ․ին՝ նեստորականներու դէմ գումարած Դուինի Բ․ ժողովին, իսկ հայրապետական աթոռի բաժանման ժամանակ՝ 596 թ․ին, իր ազդեցութեան տակ գտնուող հոգեւորականները կը համոզէ չէզոք մնալ։ Ահա այսպիսի հակասութիւններով ու ժամանակագրական կոպիտ անհամապատասխանութիւններով Օրբէլեան կը պատմէ Սիւնեցիի կենսագրութիւնը։

Փորձենք ցոյց տալ ամենէն անհաւանական տուեալները եւ ընենք Սիւնեցիի կենսագրութեան ճշմարտացի պատումը։ Նախ՝ Խորենացիին աշակերտը ըլլալու մասին։ Եթէ պահ մը ընդունինք որ արդէն բաւական ալեհեր ծերունի՝ Պետրոս Սիւնեցի եպիսկոպոսը 596 թ․ին դեռ կենդանի էր եւ ականատես աթոռի պառակտման, ուրեմն ան մօտաւորապէս 70–80 տարիներ առաջ՝ 10-15 տարեկան հասակին, քերթողահօր աշակերտը եղած պիտի ըլլար, ինչ որ կը նշանակէ թէ Խորենացին ողջ էր 515–520-ական թուականներուն։ Ինքնըստինքեան հոս կը հանդիպինք առաջին հակասութեան։ Սիւնեցին ողջ է 596 թ․ին, եւ աշակերտած է 480–490-ական թուականներուն խոր ծերութեան մէջ գտնուող, թերեւս ալ վախճանած պատմահօրը։ Պետրոս Սիւնեցի չէր կրնար Խորենացիի աշակերտած ըլլալ 515–520-ական թուականներուն, որովհետեւ պատմահայրը երբ իր երկը կը գրէր, «այր ծեր եւ անպարապ» էր ուսմանց համար դեռ հինգերորդ դարու վերջերուն, եւ արդէն վաղուց վախճանած վեցերորդ դարու երկրորդ տասնամեակին։ Իսկ եթէ ընդունինք որ Պետրոս Սիւնեցի իրօք աշակերտած է պատմահօրը 480-ական թը–

4․ Գ․ Տէր-Մկրտչեան, *Պետրոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս*, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1902, Յունուար, համար Ա․ (Յաւելուած), Փետրուար, համար Բ․ (Յաւելուած)։

5․ Նորայր Եպս․ Ծովական, «*Թուղթ Առ Ցիդտիրուղա*», «Էջմիածին», 1966, թիւ 1, էջ 50։

ւականներուն, ուրեմն կը բացառուի 596 թ.ին Հայրապետական աթոռի պառակտման ականատես ըլլալու հանգամանքը, որովհետեւ ամենաքիչը 110–115 տարեկան պիտի ըլլար ան այդ թուականներուն:

Պետրոս Սիւնեցիի ճշմարտացի կենսագրութեան համար մենք մեկնակէտ կը վերցնենք «Գիրք Թղթոց»ի քանի մը հաւաստի հաղորդումները: Այստեղ կը յիշուի թէ նեստորականներու դէմ Ներսէս Բ. Աշտարակեցիի գումարած ժողովին, պարսից Խոսրովի թագաւորութեան 25-րդ տարին՝ 555–6 թ.ին, Պետրոս եպիսկոպոս դեռ ողջ է եւ կը ստորագրէ Ներսէսի թուղթի տակ (6), իսկ 557 թ.ին, նոր կաթողիկոս օծուած Յովհաննէս Գաբեղենացիի՝ Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին ղրկած թուղթի մէջ Պետրոս եպիսկոպոս արդէն «երանելի» է (7): Այժմ, 557–8 թ. ընդունելով անոր մահուան թուականը, եւ մօտաւորապէս վաթսուն տարի ետ երթալով ու մօտենալով անոր պատանեկան տարիքին՝ կ'ունենանք 497 թուականը, երբ Պետրոս 10–15 տարեկան պատանի մը պէտք է ըլլար, այսինքն այն նուազագոյն տարիքը, երբ ան Բերթողահօր կրնար աշակերտել:

Մեզի անհաւանական կը թուի նաեւ պատմահայր Խորենացիին աշակերտելը, քանի որ 490-ական թուականներուն, երբ Պետրոս 10–15 տարեկան պատանի մըն էր, Խորենացին ունէր բաւական յառաջացած տարիք, «այր ծեր եւ անպարապ ուսմանց» էր, ուստի հազիւ թէ կարենար պատանիի մը ուսուցիչը ըլլալ:

Յաջորդ այն տեղեկութիւնները թէ ան Մամբրէի, Եղնիկի, Կորիւնի եւ այլոց հետ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ եւ կը մասնակցի Քաղկեդոնի ժողովին, ինքնաբերաբար քննարկման առարկայ չի կրնար ըլլալ, քանի որ 557 թ.ին վախճանած Սիւնեաց եպիսկոպոսը Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովին՝ 107 տարի առաջ, չէր կրնար այնպիսի տարիք մը ունենալ որ կարենար տիեզերական ժողովի մը մասնակցիլ եւ թարգմանութեան մէջ մասնագիտանալ: Ըստ երեւոյթին Օրբէլեան կը հետեւի աւանդութիւններու, որոնք հաւանաբար ստեղծուած են Սիւնեաց վարդապետարանի մէջ, եւ որոնք ձեռնտու էին իր պատմութեան համար այն պատճառով, որ այդ աւանդութիւնները իր կարեւոր աղբիւրներէն մէկուն՝ Պետրոս Սիւնեցիի օգտին կը խօսէին իբրեւ չափազանց հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, որ դասընկեր եղած էր Եղնիկի, Մամբրէի եւ Կորիւնի պէս հեղինակաւոր

6. Գիրք Թղթոց, էջ 72–76:

7. Նոյնը, էջ 79:

անձնաւորութիւններու: Ինչո՞ւ համար Պետրոս Սիւնեցին կարեւոր աղբիւր մըն էր Օրբէլեանի համար եւ ինչո՞ւ հարկաւոր էր ունենալ լրացուցիչ փաստարկներ: Պատմիչի ապրած տարիներուն, եր իսկ գիրքէն կ՚իմանանք թէ վէճեր եւ տարակարծութիւններ ծագած են որոշ վանքերու, եկեղեցիներու, սրբատեղիներու եւ այլ կալուածներու շուրջ: Այս հակասութիւնները սկսած են սպառնալ Սիւնիքի միասնականութեան՝ նահանգի ապահովութիւնը դնելով հարցականի տակ: Ստեփաննոս Օրբէլեան հանդէս կու գայ իբրեւ դատաւոր, եւ դիմելով պատմութեան հեղինակաւոր աղբիւրներուն, ինչպիսին է Պետրոս Սիւնեցի եպիսկոպոս, կը բերէ վկայութիւններ այսինչ կամ այնինչ կալուածի, սրբատեղիի կամ վանքի հիմնադրութեան ու պատկանելիութեան մասին, որպէսզի յաջորդ սերունդները այլեւս չվիճին կալուածներու շուրջ. «Զայս սուղ ինչ յիշելով ապանեացդ, սակս վերահասու լինելոյ յայտնեցաք, զի մի ներհակ հակառակութիւն ինչ լինիցի յետնոցն» (8), կը գրէ Օրբէլեան:

Օրբէլեան առանց վերապահութեան կը հիմնուի Սիւնեցիի մասին ստեղծուած աւանդութիւններու վրայ նաեւ հետեւեալ պատճառով. ան կը գրէ իր տոհմի պատմութիւնը, տոհմ մը, որ մէկ օրէն միւսը պատմութեան ասպարէզ չիջաւ, այլ սերեց Սիսական հին տոհմէն, որ նշանաւոր նախարարութիւն մը եղած էր, եւ կատարած բազում հերոսութիւններ, որոնց մասին կը վկայեն հին պատմիչները, «Նաեւ սակաւ ինչ ի Պետրոսի՝ Սիւնեաց Եպիսկոպոսի Ճառիցն» Օրբէլեանի քաղած հատուածները:

Վերադառնալով Սիւնեցիի կենսագրութեան, մեզի համար յստակ է հետեւեալը թէ ան վեցերորդ դարու ամենէն ազդեցիկ հոգեւորականներէն մէկն է, իսկ այն աւանդութիւնները, որոնք կը պատմեն Խորենացիին աշակերտելու եւ Թարգմանիչներուն գործակիցը ըլլալու մասին, ցոյց կու տան որ ան իրօք եղած է շատ զարգացած անձնաւորութիւն, հայրենի դպրութեան քաջատեղեակ եւ «աշակերտ» Խորենացիի ուսմունքին: Արդարեւ, պատմահայրէն ետք Սիւնեցին այն միակ հոգեւորականն է որ կը հետաքրքրուի հայկական զրոյցներով՝ քերթողաբար գրի առնելով հայոց «արեւելեաց կողմանց» պահպանուած զրոյցները: Ահա ճիշտ այս առումով ալ պէտք է հասկնալ անընդհատ կրկնուող «աշակերտ Քերթողահօրն» խօսքերը, եւ ոչ թէ բառացիօրէն: Իսկ ո՞ւր ուսանած է Պետրոս Սիւնեցի: Դուրեան, Ալիշան ու Զարբհանալեան կը կարծեն թէ ան ուսանած է Սիւնեաց վարդապետարանը, իսկ Ակինեան աւելի հաւանա-

8. Ս. Օրբէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, էջ 49:

կան կը գտնէ Դուինի կաթողիկոսարանի դպրանոցը (9)։ Ցամենայն դէպս, ուր ալ ուսանած ըլլայ ան, Սիւնեցին կը հանդիսանայ իր ժամանակի ամենէն ուսեալ եկեղեցականներէն մէկը, որ լաւապէս տիրապետած է քերթողութեան արուեստին։ Այդ մասին կը վկայեն անոր «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» ճառը, եւ «Անդոկի ու Բաբիկի» զրոյցը։

Բ.— ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Պետրոս Սիւնեցիի ստեղծագործութեան մասին ընդհանուր առմամբ կ՚իմանանք Օրբէլեանէն, ըստ որուն, բազմազան եւ բազմաբովանդակ է անոր ժառանգութիւնը. «Պետրոս՝ աշակերտ քերթողահօրն, որ արար բազում թարգմանութիւնս եւ ճառս ի ծնունդըն Քրիստոսի եւ ընդդէմ քաղկեդոնականացն եւ մեկնեաց զխրթին բանս հին եւ նոր Կտակարանաց։ ... Սա հարցեալ ի Վաչագանայ՝ Աղուանից թագաւորէ, բանս բազումս, եւ ընկալեալ զպատասխանին յոյժ ի ճահ եւ ուղիղ լուծմամբ» (10)։ *Եթէ Օրբէլեանի բոլոր ըսածները ընդունինք, կը նշանակէ թէ մեզի չեն հասած բազում ճառերու բացարձակ մեծամասնութիւնը եւ թարգմանութիւնները։ Անոր անունով այժմ մեզի յայտնի են հետեւեալ գործերը. «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն»* (11), *«Ճառ Ցաղագս Հաւատոյ»* (12), *«Հարցմունք Ցաղագս Մարմնաւորութեան Տեառն Ջանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից Իշխանի Ընդ Պետրոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի եւ Իմաստասէրի»* (13), *«Ճառ ի Ծնունդն Քրիստոսի»* (14) *եւ ներբող մը՝ Անդոկ ու Բաբիկ Սիւնեցիներու մասին* (15)։

Բանասիրութեան մէջ Պետրոս Սիւնեցիի անունով հասած երկերու մասին արտայայտուած են իրարամերժ կարծիքներ՝ Ստեփաննոս Օրբէլեանի հաղորդած հակասական տեղեկութիւններուն պատճառով։ Բանասերներէն՝ Ակինեան եւ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան կարեւոր ներդրում կատարած են հարազատ ու անհարազատ գործերու զատորոշման մէջ։ Սիւնեցիի երկերուն հրատարակիչը

---

9. Մանրամասնութեանց համար տես՝ Ն. Ակինեան, *Պետրոս Եպս. Սիւնեաց*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1903, էջ 248–249։

10. Ս. Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, էջ 89–90։

11. «Արարատ», 1902, Ցունուար (Ցաւելուած), էջ 88–89։

12. Նոյնը, Փետրուար (Ցաւելուած), էջ 88–89։

13. Նոյնը, էջ 183–200։

14. Նոյնը, էջ 202–203։

15. Ս. Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, էջ 29–40։

դժբախտաբար շատ չէ խորացած. Մանուկ Աբեղեան՝ նոյնպէս, սակայն ան կարեւորութիւն ընծայած է յատկապէս Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցին (16)։ Մեր օրերուն՝ Սիւնեցիի աշխարհայեացքի մասին ակնարկութիւններ ըրած են ակադեմիկոս Վ. Չալոյեան (17) եւ փրոֆ. Հ. Գաբրիէլեան (18), ընդունելով Սիւնեցիին վերագրուած գործերը իբրեւ հարազատ ստեղծագործութիւններ։

Այժմ անդրադառնանք Սիւնեցիին վերագրուած գրութիւններէն երկուքին հարազատութեան խնդրին, փորձելով ներկայացնել ցարդ յայտնի փաստարկներու կողքին նաեւ մեր լրացումներն ու դիտողութիւնները։ Խնդրոյ առարկայ գործերն են՝ «Յաղագս Հաւատոյ» ճառը եւ «Հարցմունք»ը։ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի կարծիքով առաջին ճառը երեք տիեզերական ժողովներու՝ Նիկեայի, Երկրորդ եւ Քաղկեդոնի ժողովներու ամփոփումն է։ Իրօք, վաթսուն տողերէ բաղկացած՝ մեզի հասած հատուածին մէջ այնքան հակիրճ ձեւով կը պատմուի քանի մը ժողովներու դրդապատճառներու եւ հետեւանքներու մասին (ինչպէս նաեւ սոսկ կը թուարկուին աւելի հռչակուած հայրերու անունները, որոնք մասնակցած են, կամ՝ իրենց օրով տեղի ունեցած են ժողովները) որ ինչ որ ուրիշ մէկ դաւանաբանական երկի կամ դասագրքի մը հատուածը ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէ։

Ուշադրութեան արժանի են Ակինեանի բացատրութիւնները վերոյիշեալ ճառի աղբիւրներու կապակցութեամբ։ Ան, վերոյիշեալ ճառը համեմատելով Կոստանդինոսի հրովարտակի հայերէն թարգմանութեան հետ, որ Զ-Է. դարերու գործ է, նմանութիւններ կը գտնէ երկու գրութիւններու միջեւ, եւ կ՚եզրակացնէ թէ «Յաղագս Հաւատոյ» ճառը գրուած պէտք է ըլլայ Զ-Է. դարերուն, ուրեմն՝ Սիւնեցիի մահէն ետք, ուստի անոր հարազատ գրութիւն մը չէ (19)։

Աւելի դժուար է «Հարցմունք»ի հարազատութեան խնդիրը։ «Հարցմունք»ը՝ 16–17 էջերէ բաղկացած դաւանաբանական երկ մըն է՝

---

16. Մ. Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Գիրք Առաջին, «Երկեր», Գ. հտր., Երեւան, 1968, էջ 441–447։

17. Վ. Չալոյեան, *Հայ Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 1975, էջ 57, 93։

18. Հ. Գաբրիէլեան, *Հայ Փիլիսոփայութեան Պատմութիւն*, Երեւան, 1976, էջ 75–76։

19. Ն. Ակինեան, *Պետրոս Եպս. Սիւնեաց*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904, էջ 81–82։

գրուած միջնադարուն շատ տարածուած հարց ու պատասխանի ձեւով: Գալուստ Տէր-Մկրտչեան հանգամանօրէն ուսումնասիրելով «Հարցմունք»ի աղբիւրները, գտած է որ այս գրութեան որոշ հատուածները գրուած են հայկական ամենավաղ շրջանի թարգմանութիւններու հետեւողութեամբ, իսկ որոշ հատուածներ ալ՝ Է., Ը. եւ Թ. դարերուն կատարուած թարգմանութիւններու հետեւողութեամբ, կամ՝ ազդեցութեամբ (20):

Գ. Տէր-Մկրտչեանի ենթադրութեամբ, այս գրութիւնը շատ հաւանաբար ստեղծուած է Ը-Ժ. դարերուն ծագած հայ-աղուանական դաւանական վէճերու ժամանակ:

Պէտք է նշել որ Գ. Տէր-Մկրտչեանի դիտողութիւնները անհիմն չեն, սակայն մտածելու առիթ կու տան երկու հանգամանք: Նախ՝ Սիւնեցիի ժամանակակից Աբրահամ Մամիկոնեանի նմանօրինակ մէկ գրութիւնը, գրուած՝ նոյն Վաչագանի խնդրանքով, և երկրորդ՝ այն պատասխանները, որոնց մէջ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիէն վկայութիւններ կան (հարցում Ա. եւ ԺԷ.): Խնդիրն այն է որ բերուած վկայութիւնները այնքան նման չեն Ը. դարուն Ստեփաննոս Սիւնեցիի կողմէ կատարուած Կիւրեղի հայերէն թարգմանութեան, այլ՝ աւելի վաղ շրջանին կատարուած թարգմանութիւններուն, ասիկա հաւանալի է, քանի որ հայերը Կիւրեղ Աղեքսանդրացին կը ճանչնային Ը. դարէն շատ առաջ, այնպէս ինչպէս Գրիգոր Աստուածաբանը, Պրոկլը եւ Ապոլինարը, որոնց յիշատակութիւնները կան Ա. եւ ԺԷ. պատասխաններուն մէջ: Արդ, հնարաւոր չէ՞ մտածել որ միայն որոշ հատուածներ, որոնց հնութիւնը ակնյայտ է, կը պատկանին Սիւնեցիին, մարդու մը, որ հիանալիօրէն ծանօթ էր յունաց դպրութեան, եւ, այդ հատուածները ինչ-ինչ հանգամանքներով հասնելով հայ-աղուանական վէճերու ժամանակները, խմբագրուեր են նորովի, ապա աւելցեր են նոր հատուածներ՝ ստանալով այն վերջնական տեսքը, որ այժմ մեր ձեռքին կը գտնուի:

Մեր ենթադրութիւնը, որ տակաւին կարիք ունի աւելի հաստատուն հիմքերու, ապացուցուելու պարագային անգամ, չի կրնար հիմնականին մէջ օգնել «Հարցմունք»ը իր ամբողջութեամբ Սիւնեցիի հարազատ գրութիւն սեպելուն, որովհետեւ ապացուցուելու պարագային իսկ կը հաստատուի միայն որոշ հատուածներու հարազատութիւնը:

Վերոյիշեալ երկու ճառերը, այսպիսով, Սիւնեցիի գրչին

20· Մանրամասնութեանց համար տես՝ Գ. Տէր Մկրտչեան, *Պետրոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս*, «Արարատ», 1902, Յունուար, էջ 83–86:

չեն պատկանիր։ Ուրեմն՝ ճիշտ չէ խօսիլ հեղինակին կրօնական տեսակէտներու եւ աշխարհայեացքի մասին՝ ապաւինելով այս գործերուն, եւ ապա՝ ինչպէս յետոյ կը տեսնուի, անոր քերթողաբար մըշակած Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցին (որ դժբախտաբար ուշադրութեան չէ արժանացած Սիւնեցիի աշխարհայեացքը ներկայացնելու ժամանակ), որ հեղինակը իր ժամանակի ազատախոհ գործիչներէն եղած է, կարեւոր յատկանիշ մը, որով ան կը տարբերի իր ժամանակի միւս գործիչներէն՝ գրաւելով իր արժանի տեղը վեցերորդ դարու գրականութեան պատմութեան մէջ։

«ԳՈՎԵՍՏ Ի ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՆ»

Պետրոս Սիւնեցին հայ մատենագրութեան մէջ հռչակուած է «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» սքանչելի ներբողով, որ գրական տեսակէտէն առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ, քանի որ ամենավաղ շրջանի այն ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններէն է, որոնք իրենց բանաստեղծական շունչով, մանաւանդ գեղարուեստական պատկերներու յագեցուածութեամբ, կարեւոր դեր խաղացին հոգեւոր երգերու (շարականներու) վերջնական ձեւաւորման մէջ։

«Գովեստ»ը կը պատկանի ճառի սեռին։ Ճառընտիրներու մէջ կարելի է յաճախ հանդիպիլ «Գովեստ»ին՝ տարօրինակ խմբագրութիւններով եւ աղաւաղումներով։ Սակայն, հրատարակիչ Գալուստ Տէր–Մկրտչեան յաջողած է հմտօրէն վերականգնել նախնական ամենամօտ բնագիրը։ Այս ներբողը երկար դարեր, մինչեւ օրս, կարդացուած է Քրիստոսի ծննդեան տօնի ժամանակ։ Գ. Տէր–Մկրտչեան եւ Ակինեան հետաքրքրուած են «Գովեստ»ի աղբիւրներու հարցով եւ պարզած որ հեղինակը երբեմն օգտագործած է Զ. դարուն գործածուող Աթանասի «Սրբազան Պատարագամատոյց»ը եւ սուրբ գրքերը։ Հարկ է նշել սակայն որ Սիւնեցին պարզապէս կը գտնուի այս գիրքերու ազդեցութեան տակ։ Այս մէկը միանգամայն հասկընալի է միջնադարու սխոլաստիկայի միահեծան տիրապետութեան պայմաններուն, երբ քիչ թէ շատ բանաստեղծական խառնուածք ունեցող անհատը իր զեղումները մագաղաթին յանձնելու ժամանակ՝ այն պահուն, երբ միտքը, զգացումն ու ապրումը պիտի դառնան կենդանի ու շօշափելի, երկար տարիներ սերտուած սուրբ գրային պատկերներ կը թափանցեն սեփական խօսքի մէջ։ Այս հանգամանքը պէտք չէ սակայն մեզ փորձութեան մղէ նսեմացնելու հեղինակին գործը, այլապէս՝ եթէ աւելորդ «անաչառութիւն» ցոյց տանք այն երկերու նկատմամբ, որոնց մէջ բառ մը, միտք մը, կամ թէկուզ

պատկեր մը առնուած է սուրբ գիրքերէն եւ եկեղեցիի սրբացուած Հայրերու գործերէն, ապա ստիպուած կ՚ըլլանք իյնալու ծայրայեղութեանց մէջ՝ չկարենալով տեսնել այն նորը եւ ինքնուրոյնը, որ ներմուծուած է հեղինակին կողմէ:

«Գովեստ»ը ներբող մըն է գրուած գեղեցիկ ու պարզ գրաբարով՝ ծայրէ ծայր գովերգելով Քրիստոսի հրաշափառ ծնունդը: Ներբողի ամբողջ ընթացքին ամենացայտուն կերպով կը շեշտուի Աստուծոյ ինքնակամ կերպով ծնիլը՝ մարդանալը. «Բա՛րէ ո՞ այլ այսպիսի լուաւ սքանչելիս, եթէ տէրն եւ ստեղծիչն ի յաղախնոյ եւ ի կաւեղէն ստեղծուածոյ ողայարար յանձն էառ ծնանիլ, այո՛, այո՛, քանզի կամելով զնախահայրն եւ զառաջին կոյսն կանգնել ի գլորմանէն՝ իսկապէս ծրարեցաւ յորովայնին, ճշմարտապէս եղեւ այսաւրածին մանուկ» (էջ 89):

Երկրորդ կարեւոր խորհուրդը որ կը գովերգուի՝ Մարիամի միջոցով Աստուծոյ մարդանալն ու աշխարհ գալն է՝ անաղարտ պահելով Մարիամի կուսութիւնը. «Ուրա՛խ լեր Մարիամ, ըստ ամենիմաստնոյն Սողոմոնի Աղբեւր կնքեալ, ընդ որ ամենալցոյց գետն բղխեաց՝ զկուսութեանն կնիք ոչ ելոյծ» (էջ 94):

Ի հարկէ ինքնանպատակ եւ պատահական չէ այս գովերգումը, զոր կը բացատրուի ժամանակաշրջանի դաւանաբանական պայքարի ամենավիճելի հարցերուն՝ Հայոց, եւ առհասարակ միաբնակ եկեղեցիին ունեցած վերաբերմունքով: Հայոց եկեղեցին ըլլալով միաբնակ եւ հակաքաղկեդոնական եկեղեցիներու ամենէն ազդեցիկը, բուռն կերպով կը պաշտպանէր միաբանութեան այն հիմնական դրոյթը, որ Աստուած կամովին մարդացաւ, ծնաւ Մարիամ կոյսէն կատարելապէս՝ առանց կորսնցնելու իր աստուածային բնութիւնը, ապա խաչուեցաւ մարդկութեան փրկութեան համար, իսկ Մարիամ դարձաւ Աստուածածին՝ անաղարտ պահելով իր կուսութիւնը: Պետրոս Սիւնեցիի ժամանակ, այսինքն՝ դաւանաբանական պայքարի բուռն բանավէճերու օրերուն, բացի քաղկեդոնական եկեղեցիէն կային աղանդներ, որոնք չէին ընդուներ Մարիամի անարատ յղութիւնը եւ իրենց քարոզչական աշխատանքով բաւական գլխացաւանք կը պատճառէին Հայոց եկեղեցիին: Պետրոս Սիւնեցի՝ միաբնակութեան ջերմ պաշտպան եւ իր եկեղեցիին հաւատարիմ առաջնորդը, գեղարուեստական ամբողջ հնարանքը ի գործ կը դնէ յանուն այդ դրոյթներու պաշտպանութեան եւ ամրապնդման:

«Գովեստ»ը արձակ ստեղծագործութիւն է, սակայն ուշագրաւ է պատկերաւոր մտածողութեամբ, ու բանաստեղծական շունչով, իսկ տեղ-տեղ կը մօտենայ արձակ բանաստեղծութեան: Ներբո-

ղի պատկերաւորման ձեւերը կարելի է բաժնել երկու խումբի՝ սուրբ գրային եւ ինքնուրոյն: Առաջինները մեզի ծանօթ այն պատկերներն են, որոնցմով ողողուած են սաղմոսները, տաղերը եւ «Երգ Երգոց»ը, ինչպէս նաեւ եկեղեցիի հին հայրերու ներբողներն ու ճառերը: Աստուածաշնչային պատկերներու առատ օգտագործումը պայմանաւորուած է թեմատիկական եւ ուսուցողական-քարոզչական հանգամանքներով: Հոգեւոր ստեղծագործութիւններու (ճառ, ներբող, շարական, կցուրդ, կանոն եւայլն) թեմատիկան ընդգրկելով աստուածաշնչային որեւէ դէպք, եւ կամ՝ որեւէ սուրբ գովերգում, ինքնըստինքեան կը սահմանափակէ հեղինակի ինքնուրոյն մտածողութիւնն ու բանաստեղծական թռիչքը՝ առաջացընելով անոր լեզուամտածողութեան մէջ սուրբ գրային պատկերներու եւ դարձուածքներու ամբողջ համակարգ մը, պատրաստի մըտածողութեան ու պատկերաւորման ձեւեր, որոնք կրնան հեշտօրէն «հեղեղել» ստեղծագործութիւնը: Նման երեւոյթներ բազմաթիւ են թէ' հայ եւ թէ' միւս քրիստոնեայ եկեղեցիներու հոգեւոր մատենագրութեանց մէջ: Բարեբախտաբար «Գովեստ»ի մէջ քիչ են այս ձեւերը, ի հաշիւ ինքնուրոյն մտածողութեան պատկերաւոր ձեւերու:

Ուսուցողական նպատակներով միջնադարու ստեղծագործողները կը դիմէին պատրաստի ու քարացած ձեւերու, անոնք Աւետարանի խօսքերու յարասացութեամբ կը յօրինէին երգեր, ճառեր, ու ներբողներ՝ հաւատացեալներու եւ աշակերտներու մէջ ամրապնդելու համար աւետարանական խօսքն ու գաղափարաբանութիւնը: Սիւնեցին նոյնպէս ուսուցողական նպատակով օգտագործած է Աւետարանի խօսքերը:

Գրական-գեղարուեստական տեսակէտէն այդ ձեւերը արժէք չեն ներկայացներ, սակայն գրականութեան պատմութեան համար անհրաժեշտ է առանձնացնել զանոնք, գտնելու համար այն ինքնուրոյն պատկերաւորման ձեւերը, որոնք իրօք հեղինակի ինքնուրոյն լեզուի ու ոճի, ինչպէս նաեւ լեզուամտածողութեան արտայայտութիւններն են: Սիւնեցիի յիշեալ ներբողի ինքնուրոյն պատկերներու առանձնացումը եւ ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է հայ հոգեւոր երգի զարգացման պատմութեան համար, քանի որ այս շրջանին՝ վեցերորդ դարու երկրորդ կէսէն սկսած, հայ հոգեւոր երգը զարգացման շրջան մը պէտք է սկսէր ապրիլ, որպէսզի եօթներորդ դարու սկիզբին յօրինուէին շարք մը գեղեցիկ շարականներ, որոնց թագն ու պսակը պիտի հանդիսանար Կոմիտաս կաթողիկոսի «Անձինք Նուիրեալք» սքանչելի շարականը:

«Գովեստ»ը որ ներբող մըն է նուիրուած Քրիստոսի ծնունդին, չունի սիւժէ եւ դէպքերու զարգացում. ասոր փոխարէն՝ հարուստ է գրական-գեղարուեստական գեղեցիկ հատուածներով եւ

պատկերներով, որոնք ընթերցողին, կամ ունկնդիրին մէջ կ'ամբարդեն սէրն ու համակրանքը «Հերոս»ին, կամ երեւոյթին նըկատմամբ, որ այս պարագային Քրիստոս է ու անոր Հրաշափառ ծնունդը: Սինեցի՝ Աստուածածինը կը համեմատէ «կենդանի ջրի ինքնաբուխ ջրհորի» մը հետ, որմէ ոչ ոք կրցաւ ըմպել, քանի որ անոր կուսական մարմինը «անաղարտ սրբութեամբ կնքեցաւ» արարիչի կողմէ:

Մեր մատենագրութեան մէջ նորութիւն էին Աստուածածինը պատկերող փոխաբերաբար օգտագործուած հետեւեալ մակդիրները. «անձեռագործ խորան» (էջ 95), «լուսազգեստ արգանդ» (էջ 95), «աստուածընկալ որովայն» (էջ 96) եւ այլն: Կան նաեւ այլ ինքնուրոյն պատկերներ, որոնք կը վերաբերին Քրիստոսին, ինչպէս՝ «այսաւրածին մանուկ» (էջ 89), «յարադալար ծաղիկ» (էջ 93), «աստուածաբոյծ մարմին» (էջ 92), որոնց նոյնպէս առաջին անգամ կը հանդիպինք:

Սինեցիին բնորոշ է համեմատութիւններու առատ եւ անկաշկանդ օգտագործումը, ինչպէս՝ «սա այսաւր ի մսուր անդ որպէս ի հայրական ծոց բազմի» (էջ 91), «զի յորոյ երեսաց երկինք որպէս մոմ հալին՝ նա այսաւր ի յայրին ամփոփեալ զալի» (էջ 91), «զի իբրեւ ակն պատուական աստուածախառն մարմինն· գոյանայր ի քեզ» (էջ 94), եւ այլն: «Գովեստ»ի մէջ կայ նաեւ հատուած մը, զոր կը մէջբերենք ամբողջութեամբ, ուր հեղինակը իմաստային աստիճանական ուժեղացման միջոցով (աստիճանաւորում) կը շեշտէ Աստուածածնի հետ կատարուած հրաշքի իմաստը:

«Արդ՝ զի՞նչ եւ այլ առակ աւրինակաց ի մէջ առեալ սուրբ Աստուածածնիդ կարացաք ընծայել:

«Զի ո՞չ ապաքէն ելեր ըստ բանս,

«ո՞չ ապաքէն գիր ի վերայ գտար էակացս,

«ո՞չ ապաքէն անցեր ըստ մարդկային միտս,

«զի հոգին սուրբ էջ առ քեզ եւ զաւրութեամբ վերջնոյն տաղաւարեցար: Եւ այս յաւէտ յիրաւի՛:

«Զի զԱստուած ընկալար·

«զի զԱստուած յղացար·

«զի զԱստուած երկնեցեր·

«զի զԱստուած ծնար·

«զի Աստուած անպարագրելի ի գիրկս բարձեալ կրեցեր·

«զի զԱստուած կաթնաբուծեցեր·

«զի զԱստուած սնուցեր·

«զի Աստուած գգուեցեր» (էջ 96–97): (Պարբերութիւնները առանձնատողերու բաժնուած են մեր կողմէ, Մ. Գ.):

«Գովեստ»ը աչքի կը զարնէ նաեւ իր լեզուի պարզութեամբ:

Խրթնաբանութիւններէ ու միջնադարեան լեզուին յատուկ դարձդարձիկ ոճէն ու նկարագրութիւններէն ազատ է ան։ «Գովեստ»ը, հակառակ այն իրողութեան որ վեցերորդ դարու կէսերուն ստեղծագործուած է, բացի մէկ-երկու հելլենաբան բառակերտումներէ, հիմնականին մէջ մաքուր գրաբար է՝ ոսկեդարեան լեզուին հարազատ շարադասութեամբ։

«Գովեստ ի Ս. Աստուածածինն» ներբողը, որ իրաւամբ հեղինակին մեծ հռչակ բերած է, այն առաջին արձակ ստեղծագործութիւններէն է, որոնք իրենց կնիքը դրին հոգեւոր երգի զարգացման, եւ յատկապէս՝ բանաստեղծականութեան վրայ։ Եթէ մէկ կողմէ Մաշտոցի եւ Սահակի յօրինած շարականները իրենց դերը ունին հոգեւոր երգերու սկզբնական շրջանի զարգացման գործին մէջ, ապա միւս կողմէ՝ իրենց ուրոյն դերը ունին նաեւ այն ճառերն ու ներբողները, որոնք քիչ թէ շատ ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններ են, եւ հեռու են կաղապարումներէ։ Այդպիսի կարեւոր դեր ունեցած են «Յաճախապատում»ի եւ Մանդակունիի գրչին պատկանող քանի մը ճառերն ու «Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն» ներբողը։

ՍԻՒՆԵԱՑ ԱՆԴՈԿ ԵՒ ԲԱԲԻԿ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒ ԶՐՈՅՑԸ

Պետրոս Սիւնեցիի մեծագոյն ծառայութիւնը հայ գրականութեան պէտք է համարել Սիւնեաց կողմերը պահպանուած Անդոկ եւ Բաբիկ սիւնեցի իշխաններու մասին ժողովրդական զրոյցի քերթողաբար գրառումը։ Խորենացիին օրինակով, Պետրոս Սիւնեցի եւս ուշադրութիւն դարձուցած է ժողովրդական վէպի մնացորդներուն, եւ զանոնք քերթողաբար վերարտադրելով, փրկած է ի սպառ կորուստէ։ Վեցերորդ դարուն պահպանուած ժողովրդական վէպէն հատուած մը, կամ՝ միջադէպ մը, որ կը վերաբերի չորրորդ դարուն Սիւնիքի մէջ կատարուած դէպքերուն, եւ մաս կը կազմէ «Պարսից պատերազմ» ցիկլին, շնորհիւ Պետրոս Սիւնեցիի գրառման, կու գայ լրացնելու ժողովրդական վէպը, ինչպէս նաեւ ընդլայնելու մեր գիտելիքները այդ վէպի տարածման ու այլ հանգամանքներու մասին։

Խնդրոյ առարկայ զրոյցը մեզի չէ հասած իբրեւ առանձին եւ ամբողջական ստեղծագործութիւն։ Այդ մասին առաջին անգամ կ'իմանանք Օրբէլեանէն, որ քանիցս կը մէջբերէ Սիւնեցիի կողմէ մշակուած զրոյցը (21)։ Միեւնոյն զրոյցը շատ քիչ տարբերութեամբ

---

21. Ս. Օրբէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, էջ 29–40։

պահպանուած է նաեւ Մովսէս Կաղանկատուացիի գիրքին մէջ, սակայն չէ յիշատակուած Սիւնեցիի անունը(22)։

Բանասիրութեան մէջ այս զրոյցը, կամ ներբողը, նոյնպէս վէճի առարկայ դարձած է։ Մեծավաստակ բանասէր Ակինեան անպայման կը փորձէ ապացուցանել որ ներբողը Պետրոսի գործը չէ, պատճառաբանելով թէ հայ մատենագիրներուն, յատկապէս Օրբէլեանի ժամանակակից Մխիթար Այրիվանեցիին ծանօթ չէ նման երկի մը գոյութիւնը(23)։ Մեր կարծիքով վերոյիշեալ տեսակէտը բաւարար հիմք չի կրնար տալ մերժելու Պետրոս Սիւնեցին, որպէս Անդոկի եւ Բաբիկի հեղինակը։ Հայ մատենագրութեան մէջ սա առաջին դէպքը չէ երբ հայ մատենագիրներէն ոմանք չեն յիշատակեր զիրենք նախորդող այս կամ այն երկասիրութիւնը։ Բայց չէ՞ որ ատկէ չի եզրակացուիր որ տուեալ երկը գոյութիւն չէ ունեցած կամ չի պատկանիր այն հեղինակին, որ արդէն անգամ մը յիշատակուած է ուրիշ տեղ մը։

Ակինեան կ'ընդունի որ Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը «կը գըտնուին բան առ բան, նաեւ առ Մ. Կաղանկատուացւոյ», սակայն, քանի որ Կաղանկատուացին կ'ըսէ թէ գրի չառնուելու պատճառով պատշաճ նկատուած է «մակագրել ի տառս տաղաչափութեան մերում», ուրեմն սա կը նշանակէ թէ առաջին անգամ ժողովուրդի բերնէն գրի առնողը Կաղանկատուացին է, կ'ըսէ Ակինեան(24)։ Ճիշդ է թէ Կաղանկատուացի կը գրէ. «Գտանին զրոյցք արեւելից կողմանց, որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմագրաց, զորս պատշաճ վարկաք մակագրել ի տառս տաղաչափութեան մերում» (25)։ Սակայն ամբողջ խնդիրն այն է, որ այս խօսքերը չեն պատկանիր Կաղանկատուացիին, այլ՝ Սիւնեցիին։ Դժբախտաբար Ակինեան չէ նըկատած երկրորդ հատորի առաջին գլխուն առաջին նախադասութիւնը, որ կը պատկանի Կաղանկատուացիին, եւ կը նախորդէ «Գտանին զրոյցք... մերում» խօսքին։ Կաղանկատուացին մինչեւ Սիւնեցիի ներբողէն մէջբերում կատարելը կը խորհրդածէ եւ կ'ըսէ. «Որքան պայծառ է երկինք աստեղօք եւ երկիրս բուսով, այնպէս է եւ ջանք աշխարհագիր պատմողի՝ յայլոց նիւթոց պարազարդի» (26)։ Այսինքն՝ ինչպէս որ երկինքը պայծառ ու գեղեցիկ է աստղերով եւ երկիրը՝ բուսականութեամբ, այդպէս ալ աշխարհը նկարագրող պատմիչին գործը այլոց նիւթերով կը բոլորազարդուի։ Մի՞թէ այս մէկը

22. Մ. Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 81–86։

23. Ն. Ակինեան, *Պետրոս Եպս. Սիւնեաց*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904, էջ 107։

24. Նոյնը։

25. Մ. Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 81։

26. Նոյնը։

պարզապէս չ՚ըսեր թէ Կաղանկատուացին ուրիշէն առած է յաջորդող դէպքերու նկարագրութիւնը՝ Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը:

Ակինեան կը փորձէ ուրիշ պատճառաբանութեամբ մը ցոյց տալ որ Սիւնեցին ներբող չէ ունեցած: Բանասէրը կը հիմնուի Օրբէլեանի այն հատուածին վրայ, ուրեղ Սիւնեցիին ներբողէն վկայակոչուած հատուածի մէջ կը յիշուի Անանիա եպիսկոպոսի Աղուանք երթալը եւ պարգեւատրուիլը (27): Ակինեանի համաձայն Անանիայի Աղուանք երթալը եւ նշանագրերու ստեղծման մասնակցելու նկարագրութիւնը բանաքաղութիւն է Խորենացիէն, իսկ պարգեւատրութիւնը՝ յօրինած է Օրբէլեան (28): Իր տեսակէտը ապացուցելու համար Ակինեան կը համեմատէ Խորենացիին եւ Օրբէլեանին համապատասխան հատուածները եւ կը գրէ թէ Խորենացիին հաղորդածը «բառական օրինակուած է Օրպելեանի քով» քիչ մը ընդարձակ տեսքով, բայց, կ՚ըսէ բանասէրը, Պետրոս Սիւնեցին, որ Օրբէլեանի ըսելով Խերենացիի աշակերտ եղած է, «առ առաւելն վարդապետին ընդարձակ կամ համառօտի ուսուցածը միայն կրնայ ընդարձակել կամ համառօտել. բայց ոչ ընդհակառակը» (29), այսինքն՝ չեղած բանը չէր գրեր: Ուստի, կ՚եզրակացնէ Ակինեան, այդ պարգեւատրումը յօրինուած է Օրբէլեանի կողմէ, եւ ուրեմն, կը շարունակէ ան, ամբողջ ներբողը չի պատկանիր Սիւնեցիին:

Ինչպէ՞ս կրնանք գնահատել Ակինեանի պատճառաբանութիւններն ու բացատրութիւնները այս վերջին առարկութեան կապակցութեամբ: Ի հարկէ իրականութիւն է, որ Խորենացիի գիրքին մէջ չկայ պարգեւատրման մասին որեւէ խօսք, բայց մի՞թէ հնարաւոր չէ որ Խորենացին կրնար տեղեակ չըլլալ այդ մասին, իսկ Սիւնեցին, որ շատ մօտիկ եւ ծանօթ էր այդ կողմերը գոյատեւող զրոյցին եւ այլ հանգամանքներուն՝ ընդհուպ զրոյցի հետ կապ չունեցող Անանիայի երթին, կրնար աւելի բան իմացած ըլլալ: Ցամենայն դէպս պարգեւատրման դէպքի ըլլալը կամ չըլլալը ոչ մէկ էական նշանակութիւն կրնայ ունենալ ներբողի հեղինակային պատկանելիութիւնը որոշելու խնդրին մէջ, քանի որ զրոյցի հետ ոչ մէկ կապ ունի: Օրբէլեանի կողմէ յօրինուած ըլլալու «ամբաստանութիւնը» այնքան ալ հիմնաւորուած չէ մանաւանդ այն պատճառով որ Սիւնեաց վարդապետարանի հարուստ դիւանէն Օրբէլեանին կրնար ծանօթ ըլլալ

---

27. Անանիա եպիսկոպոսի համար տես՝ Ակինեան, *Վարք Մաշտոցի*, Ժ Գ., Երեւան, 1941, էջ 60: Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Հատուած Երրորդ, ԾԴ., Երեւան, 1961, էջ 327:

28. Ն. Ակինեան, *Պետրոս Եպս. Սիւնեաց*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904, էջ 108:

29. Նոյնը, էջ 109:

Սիւնեցիին պատկանող թուղթ մը, ուր յիշուած ըլլար պարգեւատրման մանրամասնութիւնը: Մենք հակուած ենք կարծելու որ այս դէպքը Սիւնեցիին պատկանող թուղթէ մը պէտք է վերցուած ըլլայ, բայց ոչ երբեք ներբողէն, քանի որ Կաղանկատուացին, որ նոյնպէս բառ առ բառ մէջբերած է Սիւնեցիին ներբողը, զայն կ'աւարտէ Բաբիկի հողեր բաժնելու արարքով ու չի յիշատակեր զրոյցին հետ կապ ունեցող Անանեայի պարգեւատրումը: Ինչ կը վերաբերի Խորենացիի աշակերտ ըլլալու կամ չըլլալու հարցին, եւ անկէ հանուած եզրակացութեան, ապա մենք արդէն տեսանք որ «աշակերտ» բառը պէտք չէ հասկնալ իր բառարանային իմաստով, այլ՝ իբրեւ հետեւորդ, եւ պէտք է ըսել որ իրօ՛ք Սիւնեցի լաւ հետեւորդ մը եղած է իր «ուսուցիչին»՝ հաւաքելով արեւելեան կողմերը պահպանուած զրոյցը, եւ քերթողարար մշակելէ ետք ներբողեանի տեսքով, փրկած է բացայայտ կորուստէ:

ԶՐՈՅՑԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԻՊԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆԸ

Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը չորրորդ դարու երկրորդ կէսի հայ-պարսկական ընդհարումներու գեղարուեստական արտացոլումն է: Ժողովուրդի յիշողութեան մէջ երկար ժամանակ գոյատեւեր են երկարամեայ ազատագրական կռիւներու հերոսական դրուագները, որոնք իւրօրինակ ձեւով պատմուեր են գուսաններու կողմէ, եւ զորս, երկու դար ետք գրի առեր է Սիւնեցի:

Անդոկն ու Բաբիկը պատմական դէմքեր են, որոնց կատարած քաջագործութիւններու մասին Փաւստոս Բիւզանդ որոշ տեղեկութիւններ կու տայ (30): Անդոկը՝ Արշակ Բ. Թագաւորի աներն է, Փառանձեմի հայրը: Ան հմուտ զօրավար է եւ դիւանագէտ: Բաբիկը՝ Անդոկի միակ փրկուած որդին, նոյնպէս քաջ երիտասարդ է, բազում ճակատամարտերու մէջ յաղթական եւ կեդրոնական իշխանութեան ջերմ պաշտպան: Բիւզանդի տուած տեղեկութիւններուն եւ զրոյցի միջեւ կան մեծ տարբերութիւններ, բայց հիմնական ոգին երկու պարագաներուն ալ նոյնն է:

Արեւելեան կողմերու մէջ շրջող զրոյցը Սիւնեաց խիզախ իշխաններու մասին կը պատմէ թէ Անդոկ իշխան, որ այլ հայ նախարարներու հետ պարսկական արքունիքը կը գտնուէր, փառաւոր եւ ճոխ էր հայ իշխաններու մէջ: Օր մը արքայից արքայ Շապուհ կը կամենայ խրախճանք սարքել իր ազնուականներուն համար, որոնց ըստ

30· Անդոկի համար տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Չորրորդ Դպրութիւն, Գլուխ Ի., Երեւան, 1968, էջ 180–185:

իրենց նախագահութեան, պատիւ կու տայ արքան: Ան կը ցանկայ իմանալ հայ նախարարներու նախագահութիւնն ալ, եւ դիմելով հայերուն, կ'ըսէ. «զԱրմենու զաղատոհմ եւ զնոցին նախապատիւ, զնախագաս նախապահութիւնս ոչ կարացաք գիտել ո՛չ ի նախնեացդ մերոց հարցն հարանց Թագաւորաց եւ ո՛չ ալ ուստէք յամենիմաստ մատենագրաց: Եւ արդ՝ մի յերկուց առաջի կայ ձեզ նախարարացն հայոց ազատ արանց կատարել զխնդիրս մերոց Արեացս աշխարհաժողով ազատազարմ կուսակալաց ցուցանել ձեզ զնախնական զգիր ըստ իւրաքանչիւրումն ըստ տանց ազատազարմ եկացն ձերոց զնախատոհմանն եւ զնախանիստ պատիւ» (31):

Հայ նախարարները կը խորհրդակցին եւ Շապուհի կը ներկայացնեն Ագաթանգեղոսի գիրքը. արքան Թարգմանել կու տայ երկը պարսկերէնի, եւ կ'իմանայ Թէ գիրքը կը սկսի իր նախնի Արտաշիրէն. շատ կ'ուրախանայ եւ կը համբուրէ գիրքը, ապա՝ պէսպէս նուէրներ ընելով կը հրամայէ հայոց իշխաններուն բարձերը յարդարել ըստ այդ գիրքի: Տասնչորրորդ տեղը կ'իյնայ Անդոկին՝ Սիւնեաց տիրոջ, որ շատ կը վիրաւորուի եւ «հպարտացեալ խրոխտացեալ՝ ոչ ինչ ճաշակեաց յայնմ ուրախարար արքունական ընդունելութենէն» (32):

Այդ ժամանակ լուր կը հասնի, որ խազիրները բազմաթիւ զօրքով անցեր են Ջողա դուռը եւ կը յարձակին պարսիկներու վրայ: Արքայից արքան շտապ ժողով կ'ընէ եւ զօրք հաւաքելով Ասորեստանէն, Խորասանէն, Խորազմէն, Ատրպատականէն, Հայաստանէն, Վրաստանէն, Աղուանքէն եւ այլ կովկասեան քսան տեսակ լեզու խօսող խուժադուժ ազգերէ, պատերազմի կ'երթայ խազիրներու դէմ: Սիւնեաց իշխանը իր հազար եօթը հարիւր ընտրեալ ձիաւորներով կը մտնէ Տիզբոն, պատրուակելով Թէ եկած է Շապուհի օգնութեան: Սակայն գիշերը յանկարծակիօրէն յարձակում գործելով քաղաքի վրայ, ան կը կողոպտէ մեծամեծներու, նոյնիսկ արքայական գանձարանի Թանկարժէք իրերը, եւ կողոպուտը կը բերէ կը լեցնէ Բաղաբերդի անառիկ ամրոցը: Ապա՝ Անդոկ իշխան կը հրամայէ բոլոր գաւառներէ մեծ պաշար հաւաքել, մնացեալը այրել, իսկ եկեղեցական սուրբ սպասքները եւ զարդերը կը հրամայէ ժողուել Շաղատի եկեղեցին ու ծածկել հողով: Ժողովուրդը կը փախչի ու կը հեռանայ տարբեր կողմեր:

Պարսից Շապուհ արքան երբ պատերազմէն կը վերադառնայ մայրաքաղաք, ու կը տեսնէ պատահած աղէտը, կը հրամայէ իր զօրքերուն Սիւնիք մտնել եւ գերել «զասուն եւ զանասուն»: Պարսիկները ոչինչ կը գտնեն Սիւնիքի մէջ, կու գան Բաղաբերդ, ուր

---

31. Ս. Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, էջ 30:

32. Նոյնը, էջ 32:

բազում անգամներ ճակատամարտ կու տան ու միշտ ալ զոհերով կը նահանջեն։ Ի վերջոյ բոլոր պարսիկ մեծամեծները կ'իյնան Շապուհի ոտքը եւ կ'աղաչեն դադրեցնել պատերազմը։ Այն ժամանակ, Անդոկ, յարմար պահ ընտրելով կը թողու բերդը եւ մեծ հարստութեամբ կ'անցնի Բիւզանդիա, ուր մեծ պատուի կ'արժանանայ, իսկ Սիւնեաց երկիրը քանի տարի կը մնայ աւեր ու ամայի։

Անդոկի մահէն ետք իր որդին՝ Բաբիկ, կը կարօտնայ հայրենի հողը, քանզի ինչպէս որ քաղցր են ծնողները, այնպէս ալ քաղցր է ծննդավայրը։ Իր նպատակներուն հասնելու համար զինուորական ծառայութեան կը մտնէ պարսկական բանակի մէջ, ուր մեծ քաջագործութիւններ կը կատարէ, սակայն ճանաչում չի գտներ։ Այն ժամանակ Հոներու Հոնագուր իշխանը կը սկսի աւարել Պարսկաստանը, եւ մարդ ուղարկելով Շապուհին, կ'ըսէ. «Ինչո՞ւ համար է այս արիւնահեղութիւնը, ե՛կ, ես եւ դուն մենամարտինք»։ Թագաւորին կը խօսին քաջն Բաբիկի մասին. «Գոյ այր մի դրան քում, որ գործ պատերազմիդ նմա վճարի»։ Բաբիկ կ'ապաւինի Աստուծոյ եւ օգնութեան կանչելով Սիւնիքի եկեղեցիները, «ճաճանչաւոր եւ մարգարտակապ զրահով արքունական փայլելուչ հասակը կը զարդարէ»։ Ահեղ մենամարտ տեղի կ'ունենայ եւ անասելի հսկան կը պարտուի եւ կը սպաննուի։ Շապուհ մեծապէս ուրախացած, իր մօտ կը կանչէ յաղթական Բաբիկը որպէսզի կատարէ իր խոստումը։ Քաջն Բաբիկ նախ կը խնդրէ վերցնել պղնձեայ անարգանքի սանդը, ապա՝ կը դիմէ արքային որ իրեն վերադարձնէ իր բնիկ հայրենական երկիրը։ Արքայից արքան կը շնորհէ անոր ցանկացածները եւ մեծ պատիւով կ'ուղարկէ Սիւնիք, իրաւունք տալով անոր Բագրատունիներու եւ Մամիկոնեաններու համահաւասար պատիւ ու աստիճան ունենալու։

Բաբիկ կ'անցնի Երասխը եւ Նակորդ անունով գիւղ մը կը հիմնէ, որ կը նշանակէ առաջինն կորգուած հայրենիքէն։ Օր մը, իր անմարդաբնակ հայրենիքը որսի ելած ատեն Բաբիկ կը հետապնդէ եղջերու մը, որ կ'անհետանայ բլուրի մը վրայ։ Հոն կը յայտնաբերուի հողով ծածկուած Շաղատի եկեղեցին իր գանձերով՝ Հոռի ամսուայ մէկին (Օգոստոս 11)։ Նոյն օրը տօնակատարութիւն կը կատարուի, բազմութիւնը կը հաւաքուի իսկ ինչ հիւանդ որ կար՝ կը բուժուի։

ՎԻՊԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ

Ինչպէս առաջին հայեացքէն կ'երեւայ, Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցին բազմաթիւ վիպական տարրերը, որոնք ենթարկուելով գեղարուեստական մշակման, ամբողջ պատմուածքին տուած են քերթողական հմայք։ Հերոսները օժտուած են վիպական յատկանիշներով։ Անդոկը խրոխտ է, իր պատուին նախանձախնդիր։ Ան նոյնիսկ չի վախնար ցոյց տալ արքայից արքային որ խիստ վիրաւոր-

ուած է իրեն վիճակուած դաւէն, չի մոռնար իրեն հասցուած վիրաւորանքը, եւ կ'որոշէ վրէժ լուծել:

Աւելի վիպական է Բաբիկի կերպարը: Ան կը կարօտնայ իր հայրենի ծննդավայրը, ան նոյնպէս քաջ է, ողիմպիական խաղերու հերոս, որ առանձինն կռուի դուրս կու գայ անասելի հսկայ Հոնադուրի դէմ, եւ վերցնել կու տայ մոխիրով լեցուն անարգանքի սանդը:

Բաբիկի կերպարը կը յիշեցնէ Հայոց Տրդատ Թագաւորը, որ նոյնպէս մենամարտի մէջ յաղթական դուրս գալով կը տիրանայ հայրենի հողին: Վիպական իր կերպարը աւելի ընդգծուած է յատկապէս արտաքին բարեմասնութիւններու նկարագրութեանց շնորհիւ, որ մեզի ակամայ կը թելադրէ յիշել Հայկի հերոսական կերպարը: Սիւնեցին, ինչպէս կ'երեւի, հայկական ժողովրդական զրոյցներուն եւ առասպելներուն քաջատեղեակ անձ մըն է: Ան կ'օգտագործէ բանահիւսական աւանդոյթները, յատկապէս կերպարները կերտելու ատեն: Այսպէս, մարտէն առաջ, Բաբիկը կը վերցնէ իր զօրաւոր զէնքերը եւ հասակը կը զարդարէ «ճաճանչաւոր եւ մարգարտակապ զրահիւն արքունական, եւ վարդակերպեան սաղաւարտաւն՝ գեղեցիկ գլուխ»: Ան ոտքէն գլուխ զինուած է ամէն տեսակի զէնքերով, մէջքին կապած ունի «զսուսերն սեաւ պողովատիկ», ոսկեկապ վահանը նետած է աջ ուսին, «եւ գեղարդն՝ զսուրն քաջամուխ ի յաջ բազուկն առեալ՝ հաստաբեստեալ աշտանակէր ի սեաւն քաջ երիվար»:

Գեղեցկօրէն կը նկարագրուի նաեւ երկու ախոյեաններու մենամարտը, որ նոյնպէս վիպասական արուեստի խոր կնիքը կը կրէ: Ինչպէս Հայկի եւ Բելի կռուի ժամանակ, երկու կողմի հսկաները իրարու հասնելով երկրի վրայ ահագին դղրդիւն կը բարձրացնեն, այնպէս ալ այս զրոյցին մէջ, մխեանց վրայ յարձակողներու նիզակներէն «ճայթիւն որոտման ելանէր»: Ահեղ կռիւը կը շարունակուի առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, վերջապէս, անասելի հսկայ Հոնադուր կը պարտուի, յաղթող դուրս կու գայ քաջն Բաբիկ եւ «աճապարէր ի սուրն միասայրի, որով անդէն սատակէր զմարդախոշոշ զվիշապազօր գազանն»:

Բաբիկի ու Հոնադուրի մենամարտը ինչ որ չափով նման է տարբեր վիպերգներու մէջ նկարագրուող մենամարտերու, օրինակ՝ Դաւիթի եւ Գողիաթի, Տրդատի եւ Գոթերու Թագաւորի, Ռուստամի եւ Զօհրապի եւ այլն:

Զրոյցը ունի նաեւ վիպական այլ տարրեր, որոնք ժողովրդական մտածողութեան ազդեցութիւն կը կրեն, ինչպէս՝ Նակորգ տեղանուան ծագումը. Նակորգ, «այսինքն է՝ առաջին կորզեալ ի հայրենեացն»:

ԶՐՈՅՑԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը մէկ ամբողջութիւն կը կազմէ, հակառակ որ կը պատմուի երկու տարբեր հերոսներու արարքներու մասին: Առաջին հայեացքէն կը թուի թէ առանձին-առանձին պատմուածքներ են, սակայն, իրականութեան մէջ երկրորդը՝ Բաբիկի ճիւղը կը լրացնէ առաջինը, քանի որ դէպքերու ընթացքը իւրայատուկ ձեւով կը շարունակուի, կ'աւարտի ու կը լուծուի ամբողջ զրոյցի հիմնական խնդիրը: Զրոյցի բաղկացուցիչ դանազան գործողութիւնները կը ծաւալին երբ Սիւնեաց Անդոկ հզօր իշխանը չի ստանար իր արժանի տեղը Հայոց իշխաններու շարքին մէջ, եւ ան սաստիկ կը վիրաւորուի ու կ'որոշէ վրէժ լուծել: Սիւնեաց իշխանը կը յաջողի որոշ չափով, սակայն իր որդին՝ քաջն Բաբիկ կը կարողանայ ոչ միայն վերացնել անարգանքի սանդը այլ եւ իր տոհմին կը վերադարձնէ իր արժանի տեղն ու դիրքը՝ տիրանալով բարձր գահի ու պատուի, եւ Սիւնեաց տոհմը կը դասուի համապատիւ Բագրատունիներուն եւ Մամիկոնեաններուն: Փաստօրէն աւատատիրական կարգերուն յատուկ տոհմերու նախադահութիւնը, որ սրբագործուած էր դարերու ընթացքին, այս զրոյցին հիմնական գաղափարական բովանդակութիւնը կը կազմէ (33): Ի հարկէ զրոյցը չի սահմանափակուիր այսքանով, կարեւոր տեղ կը գրաւէ նաեւ հայրենի երկրի ազատագրման վեհ խոհը: Յիշենք որ «Պարսից պատերազմ»ի շարքը ամբողջութեամբ տոգորուած է այն հիմնական գաղափարով որ կը հանդիսանայ ամբողջ հինգերորդ դարու հայ մատենագրութեան գաղափարական բովանդակութեան էութիւնը՝ Հայաստանի պետականութեան ու ազգային ինքնուրոյնութեան վերականգնումը: Անդոկի եւ Բաբիկի զրոյցը՝ անբաժանելի է այդ շարքէն: Պատմուածքի երկու հերոսները՝ յատկապէս Բաբիկ, կը մարմնաւորեն հայրենասիրութիւնը (Բաբիկ կը կարօտնայ իր հայրենի երկիրը, «ոչ հանդուրժել արտաքոյ բնիկ տէրութեան իւրոյ փափագեալ սաստիկ կարօտութեամբ յաշխարհ իւր»), կը պայքարի տիրանալու համար իր բնիկ տէրութեան:

Ահաւասիկ վեցերորդ դարու հայ մատենագիր՝ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարեւորագոյն երկի հիմնական գաղափարական բովանդակութիւնը, որ կը հանդիսանայ դարաշրջանի քաղաքական եւ հոգեւոր իշխանութեան, ինչպէս նաեւ ամբողջ ազգի փայփայած երազներու արտայայտութիւնը:

33· Տես՝ Մ· Աբեղեան, *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն*, Գիրք Առաջին, էջ 446–447:

PETROS, BISHOP OF SUNIK

MINAS KOJAYIAN

(Summary)

In the history of sixth century Armenia, Bishop Petros of Sunik was not only a prominent clergyman, but also a very important man of Letters. Giving a written form to and thus preserving the tales and legends of "The Eastern World", he faithfully followed the literary tradition of Moses of Khoren.

In his writings one can find a good number of speeches and eulogies, in which the following are of special significance: "A Praise of the Blessed Virgin Mary" and "The Story of Andok and Babik, Princes of Sunik".

The "Praise" has brought fame to the author because it has been one of the early poetic creations in the development of Armenian religious songs and poetry.

Petros, the Bishop, has made an equally important contribution to Armenian Literature by giving a written form to the legend of Andok and Babik, Princes of Sunik. This tale is a part of the popular epic, "The Persian Wars". But the tale is significant for two reasons: first, for its historical content and second, for its Armenian, ethnic and patriotic ideology.

Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի
«Ի ՏԱՃԿԱՑ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ԳՐՈՑ ՔԱՂԵԱԼ ԲԱՆՔ»ԻՆ
աղբիւրը՝
«ՌԱՍԱ՚ԷԼ ԻԽՈՒԱՆ ԱԼ-ՍԱՖԱ»
رسائل اخوان الصفاء

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ – ՏԱՏՈՅԵԱՆ

Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ անտեսուած է բնորոշումը իսկական ինքնութեան այն «Տաճիկ Իմաստասէրներուն», որոնց գիրքերէն, կամ՝ «Թուղթ»երէն քաղուածքները համառօտ հաւաքածոյ մըն է Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանք Յովհաննէս Երզնկացին» (1):

Պլուզը նախորդող երեք դարերու՝ (Թ–ԺԲ.) ժամանակաշրջանի չափազանց հարուստ իսլամ փիլիսոփայութեան ժառանգութեան ներկայացուցիչներէն եւ ոչ մէկուն կարելի կ՚ըլլայ վճռական

1· *Աշխատասիրութիւնը՝* Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանք Յովհաննէս Երզնկացին, *նախաբանով, եւ օտար բառերու համար բառարանով մը առաջին անգամ հրատարակութեան յանձնած է Ս· Արեւշատեան, տես՝* Յ· Երզնկացու Իմաստասիրական Անյայտ Աշխատութիւնը, *«Բանբեր Մատենադարանի», հատ· Դ·, Երեւան*, 1958, *էջ* 297–315:

կերպով վերացրել «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին մէջ ամփոփուած գաղափարները: Ջանքերը՝ գտնելու Պլուզի աղբիւրները իսլամական դասական փիլիսոփայութեան մէջ, բախեցան անելի: Պարզ յիշեցումի գծով կարելի է թուել մէկ քանին այդ երեք դարերու իսլամական իմաստասիրութեան վերածնունդի հսկաներէն՝ Ալ-Քինտի (Թ. դար), Ալ-Ֆարապի (Ժ. դար), Ալ-Մասքաուայհ (ԺԱ. դար), Իպն Սինա (ԺԱ. դար), Ալ-Ղազալի (ԺԱ-ԺԲ.) դար), Իպն Ռուշտ (ԺԲ. դար): Վերոյիշեալ հեղինակներու գործերը լայն տարածում ունէին շրջանի երկիրներուն մէջ, եւ հետագային՝ նոյնիսկ եւրոպական իմաստասիրական դպրոցներուն մօտ: Սակայն ոչ մէկ համոզիչ փաստ կարելի է բացայայտել թէ Երզնկացին նշուած իմաստասէրներու գործերէն որեւէ մէկը ունենար իր տրամադրութեան տակ, «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ը պատրաստած ատեն, կամ՝ առնուազն գործածէր զայն իբրեւ անուղղակի աղբիւր:

«Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին կիսա-փիլիսոփայական, խորհրդապաշտ ոճը, ինչպէս նաեւ անոր գրական եւ գաղափարական իւրայատուկ յօրինուածքը ուժգնօրէն կը յիշեցնեն կարգ մը իսլամական Նոր-պղատոնական եւ Նոր փիւթակորեան գաղտնի աղանդներու իմաստասիրական դրութիւնները: Ասոնցմէ ամենէն աւելի հալածուած, սակայն ամենէն կազմակերպուածն է (մտաւորական եւ ընկերային մակարդակներու վրայ) «Իխուան ալ-Սաֆա»ն (إخوان الصفاء) մօտաւոր թարգմանութեամբ՝ «Մաքրութեան», «Անապակութեան Եղբայրները, կամ՝ Եղբայրութիւնը»:

«Իխուան ալ-Սաֆա» աղանդը իսլամական փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ ծանօթ է իր «Թուղթերով», կամ՝ «Նամակներով» (رسائل): Թիւով՝ 52, այս «Թուղթ»երը ամփոփուած են չորս հատորներու մէջ, «Իխուան ալ-Սաֆայի Թուղթերը» (رسائل اخوان الصفاء) (2) ընդհանուր խորագրով: Յիշեալ չորս հատորները կը պարունակեն դպրոցին ամբողջ գիտութիւնը, դաւանանքը, կեանքի գաղափարաբանութիւնը, բնազանցութիւնը: Իրենց ժամանակին համար համայնագիտարանի մը դերը կատարած են անոնք, սակայն վերապահուած գլխաւորաբար դպրոցին «աշակերտներուն», կամ՝ սակաւաթիւ «նուիրեալներուն», «եղբայրութեան անդամներուն»: Բաղդատական անմիջական քննութիւն մը իսկ բաւական է ապացուցելու թէ այս համայնագիտարանը՝ «Րասա՚էլ Իխուան ալ-Սաֆա»ն միակ աղբիւրն է «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին:

---

2. اخوان الصفاء، رسائل اخوان الصفاء وخلان الوفاء
في اربع مجلدات، بيروت: دار صادر ١٩٥٧

Երզնկացիի գրքոյկը համառօտ քաղուածքն է ընդարձակ աշխատութեան մը, որ իսկականին մէջ փիլիսոփայական–կրօնական խտակեաց դպրոցի մը ամբողջ գիտութեան եւ դաւանանքին հանդանակն է: «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»էն կարգ մը հատուածներ յարաբացութիւններ են, ուրիշներ՝ բառացի թարգմանութիւններ, իսկ ոմանք՝ ամփոփումներ: Բնագրին ամբողջութեամբ հաւատարիմ մնալու իր սկզբունքէն չշեղելու մտահոգութեամբ, Երզնկացի յաճախ արաբերէն բառերը գործածած է տառադարձումով: Այն հարցը՝ թէ ինչպէս Յովհ. Երզնկացի առիթը ունեցած է շփման մէջ մտնելու արաբերէն լեզուին ու արաբական մշակոյթին հետ, կարելի է ամփոփ կերպով պարզել:

Երզնկացի կը հանդիսանայ ԺԳ. դարու հեղինակ, հակառակ անոր ծննդեան եւ մահուան թուականներուն շուրջ եղած տարակարծութեանց: (Հ. Գաբրիէլեան կ'ընդունի 1250-1326 թթ.ը, (3), իսկ Գ. Գրիգորեան՝ 1230–1290 թթ.) (4): Յովհ. Պլուզ Երզնկացի ծնած է Երզնկա, ուր մոնկոլական արշաւանքներու շրջանին իսկ (1235-1244 թթ.) կարելի եղաւ շարունակել մշակութային եւ մտաւորական կեանքը, նոյնիսկ զայն հասցնելով բարձր մակարդակներու (5): Շուրջ երեք տարի, 1281–1284 թթ., Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացի ճանապարհորդած է Մերձաւոր Արեւելքի տարբեր երկիրները, այցելած է Պաղեստին, Կիլիկիա, եւ ապա Վրաստան, «որտեղ տարբեր առիթներով բազմաթիւ փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական քարոզներ ու ճառեր է կարդացել» (6): «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ը պէտք է գրուած ըլլայ այս եռամեայ շրջապտոյտի ընթացքին, կամ՝ անկէ անմիջապէս ետք, դատած՝ գործին ոճէն, եւ բնագրին «Ռասա'էլ»ին հետ ունեցած սերտ կապէն: Այլ խօսքով, տպաւորութիւններու, յիշողութեանց վրայ հիմնուած նօթերու հաւաքածոյ մը չի կրնար ըլլալ ան: «Ռասա'էլ»ը՝ ամբողջ չորս հատորներով, կամ՝ հատուածներով, կամ իբրեւ ամփոփում, պէտք է անհրաժեշտաբար գտնուած ըլլայ Երզնկացիի տրամադրութեան տակ: Իսլամական փիլիսոփայական մտքի պատմաբաններուն մօտ ընդունուած է այն տեսակէտը թէ այս ընդարձակ համայնագիտարանը ունեցած է նաեւ

---

3. Հ. Գաբրիէլյան, *Հայ Փիլիսոփայական Մտքի Պատմութիւն*, հտր. Բ., Երեւան, 1958. էջ 126:

4. Գ. Գրիգորյան, *Յովհաննէս Երզնկացու Փիլիսոփայական Հայեացքները*, Երեւան, 1962, էջ 7:

5. Նոյնը, էջ 9:

6. Ս. Արեւշատյան, *Յ. Երզնկացու Իմաստասիրական Անյայտ Աշխատութիւնը*, «Բանբեր Մատենադարանի», հտր. Դ., Երեւան, 1958, էջ 298:

ներածական – ամփոփում մը, ծանօթ՝ «Ալ – Րիսալաթ էլ – Ժամի՛ա» (الرسالة الجامعة) անունով, որ իր կարգին նաեւ ունեցած է ամփոփում մը՝ «Ժամի՛աթ էլ–Ժամի՛ահ»ն (جامعة الجامعة) :

Արեւշատեան հաւանական կը նկատէ թէ «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ը Երզնկացին գրած ըլլայ իբրեւ նախապատրաստական աշխատանք իր հետագայ գիտական ուսումնասիրութիւններուն՝ «Յաղագս Երկնային Շարժմանն» եւ «Յաղագս Երկնային Զարդուց»ին համար (գրուած՝ Թիֆլիս, 1284 թ.ին), որոնք իրենց բովանդակութեամբ որոշ նմանութիւններ ունին «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին (7) : *Սակայն «Իխուան ալ–Սաֆա»յի իւրօրինակ եւ գաղտնուսոյց փիլիսոփայութեան ուղղակի եւ անուղղակի ազդեցութեան քննարկումը՝ Երզնկացիի սեփական աշխարհայեացքին, ինչպէս նաեւ հայ փիլիսոփայութեան հետագայ զարգացման փուլերուն վրայ, այս սերտողութեան ծիրէն դուրս կը մնայ :*

Նախքան «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին եւ անոր արաբերէն բնագրին համապատասխան մասերուն ներկայացումը, անհրաժեշտ է ընդհանուր եւ համառօտ գիծերու մէջ բնորոշել «Իխուան ալ–Սաֆա»ն եւ անշուշտ՝ «Րասա՛էլ»ը (8) :

«Եղբայրութիւն»ը ծնունդ առած է Պասրայի մէջ, Պուայհիտներու շրջանին (946–1055 *թթ.*) : *Իր գաղափարախօսութեան եւ կրօնական ըմբռնումներու արմատները ունենալով աւելի հին, հերձուածային Շի՛ի աղանդի մը՝ «Իսմա՛իլիա»ներու (Ը. դարու երկրորդ կէսը) աստուածաբանութեան եւ փիլիսոփայական սկզբունքներուն մէջ: Ժ. դարու վերջերուն եւ ԺԱ. դարու սկզբնաւորութեան, «Րասա՛էլ»ը արդէն դուրս ելած էր «դպրոցին» նեղ շրջանակէն եւ տարածուած իսլամական աշխարհի զանազան շրջաններուն մէջ: Համայնագիտարանի չորս հեղինակները՝ Հասան ալ–Զանժանի, Ապու Ահմէտ ալ–Նահրա Ժուրի, Ալ–Աուֆի, եւ Զայիտ Իպն Րիֆա՛ա, արդէն ծանօթ մտաւորականներ էին իրենց ժամանակաշրջանին մէջ: Գիրքը բաժնուած է չորս գլխաւոր մասերու՝ Ուսողական, Բնագիտական, Հոգեբանական եւ Աստուածաբանական – Իրաւագիտական (կանոնագրական): Իրենց ժամանակին գիտութիւններու հաւաքական արձանագրութիւնն ու ներկայացումն է «Րասա՛էլ»ը նոր պղատոնական եւ նոր փիւթակորեան բնազանցութեանց վրայ հիմնուած: Իրենց բնագիտական իմացումները մեծ չափով արիստոտէլեան են, երանգաւորուած քրիստոնէական, հրէական, իսլամական եւ նոյնիսկ պարսկական եւ հնդկական*

---

7. Նոյնը:

8. Նիւթի պարզաբանման համար մեր գլխաւոր աղբիւրը կը հանդիսանայ՝ Prof. Majid Fakhry, **A History of Islamic Philosophy**, New York, Columbia, Univ. Press, 1970, pp. 185-203.

կրօններու տարբեր ուսուցումներով։ Հեղինակներու խորհրդապաշտ եւ ճակատագրապաշտ տրամադրութիւնները՝ բխած իրենց աստղաբաշխութեան նուիրուած ամբողջ կիսա–գիտական կառուցուածքէ մը, գործին կու տան անոր տեսակ մը մթագին, խորհրդաւոր բնոյթը։

Հակառակ իրենց փիլիսոփայական ամբողջ դրութեան հաւաքողական, հետեւողական բնոյթին, հեղինակները երբեք չեն յիշեր իրենց աղբիւրները։ «Րասա՛էլ»ի մէջ յաճախ կարելի է հանդիպիլ կրկնութիւններու, ճոռոմաբանութիւններու, նոյնիսկ յարակարծական ըմբռնումներու փիլիսոփայական զանազան հարցերու մասին։ Օրինակ՝ հակասական է մէկ կողմէ հաստատել թէ մարդկային կամքը գերագանցապէս ազատ է՝ (հետեւելով «Մու՛թազիլա» (المعتزلة) դպրոցին անձնիշխանական, բանապաշտական սկզբունքներուն մարդու էութեան մասին) եւ միւս կողմէ՝ որդեգրել ճակատագրապաշտական–աստղաբաշխական նախապաշարումները մարդկային կեանքի բնոյթին եւ վախճանին մասին (թէ՝ ամէն իրադարձութիւն կանխորոշուած է, թէ՝ մոլորակներու շարժումները կը ղեկավարեն, կը սահմանեն կեանքը երկրի վրայ)։

«Իխուան ալ–Սաֆա»յին կողմէ «Րասա՛էլ»ը կը նկատուէր ներածական մը, «առաջնորդ» մը, նախաճաշակը տալու շատ աւելի խորունկ, գաղտնի ճշմարտութիւններու, վերապահուած միայն շատ սակաւաթիւ առանձնաշնորհեալներու, որոնք անցած էին «իմաստութեան պարտէզին սեմէն ներս»։

Դպրոցին ամբողջ դաւանանքը, կամ՝ նպատակը կ՚ամփոփուի հետեւեալ ձեւով, թէ Եղբայրութեան հիմնական խտէալն է «ճանաչումը (կամ քննարկումը, նկատառումը) բոլոր նիւթական–զգայական եւ աննիւթական–իմացական գոյերուն, իրենց ծագումէն մինչեւ վախճանը... իբրեւ այնպիսիք, որոնք ծնունդ կ՚առնեն միակ Սկզբունքէ մը, միակ Պատճառէ մը, միակ Աշխարհէ մը եւ միակ Հոգիէ մը» (Րասա՛էլ, հտր. Դ., էջ 42)։ Այսպէս, սոկրատեան ոճով, «Իմաստութեան որոնումը» եւ կեանքը անոր լոյսին տակ, Եղբայրութեան կեանքի նպատակը եւ ձեւն էր։ Անոնք կ՚ապրէին քրիստոնէական խստակեաց, ընկերութենէն մեկուսացած ժուժկալ պայմաններու մէջ։

Այժմ՝ «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ին եւ «Րասա՛էլ»ի համապատասխան հատուածներուն աստիճանական բաղդատականը։

Երզնկացիի գիրքը բաժնուած է չորս ենթագլուխներու, որոնք ըստ նիւթի ոչ մէկ ձեւով կը համապատասխանեն «Րասա՛էլ»ի չորս հատորներու բաժանումի օրէնքին՝ «Յաղագս Ապացուցի», «Վասն Նիւթի եւ Տեսակի», «Յաղագս Լինելութեան եւ Ապականութեան» եւ «Յստալոյս Իմաստասէրի Յովհաննէս Երզնկացոյ»,– որ ըստ Արեւշատեանի, պարզապէս երրորդ ենթագլուխին շարունակութիւնն է, բայց իբրեւ վերնագիր աւելցուած գրիչին կողմէ։

ՑԱՂԱԳՍ ԱՊԱՑՈՒՑԻ (9)

(91 բ) *Ապացոյցն է Փքրելոյն լինի, եւ Փքրելն է ղիասն, որ է խոկալն. եւ սեռ ապացուցին Փքրիլն է։ Ու Ղիասն այն է, որ զսեռն բաժանէ մինչ յանհատն, որ է արձակել։*

(92 ա) *... է այս, զոր մեք կու տեսանենք, օղն է, չէ Փալաքն. զի մեր զգայարանքս քան զհինգ կամ զտաս Փարսախ աւելի չտեսնու, ապա յայտ է, որ խելացն Փքրելովն զտանի Փալաքն, որ է իմացականին եւ ոչ զգայարանօք* (10)։

(92 բ) *Եւ Փքրիլն չորս իրօք լինի՝ խելացն իմացմամբ, եւ փորձելով, եւ զգայութեամբ, եւ հաւատալով։*

Խելացն արդարութեամբ, յորժամ ասեմք հինգ ի հինգ՝ քանհինգ է...

واما طريق البرهان والفرض المطلوب فيه فهو معرفة الصور المقومة التي ذوات أعيان موجودة ، والفرق بينها وبين الصور المتممة لها هي كلها صفات لها وأحوال ترادفت عليها وهي موصوفة بها ، ولكن الحواس لا تميزها لانها مغمورة تحت هذه الاوصاف مغطاة بها • فمن أجل هذا احتيج الى النظر الدقيق والبحث في معرفتها والتمييز بينها وبين ما يليق بها ويترادف عليها بطريق القياس والبرهان ••

« الرسائل » (١/٤٣٢)

---

9. Այս մասը կարելի է կոչել նաեւ «Մարդկային ճանաչողութեան ձեւերն ու սահմանները»:

10. Համապատասխան արաբերէն հատուածը կը մէջբերենք միայն իբրեւ անուղղակի աղբիւր, որովհետեւ Երզնկացի հոս կը գրէ ամփոփելով ընդարձակ գլուխ մը՝ ճանաչողութեան ձեւերուն մասին: Ուրեմն, արաբերէն հատուածը պիտի օգնէ բաղդատելու Երզնկացիի եւ «Ռասա՚Էլ»ին գործածութիւնները «ղիաս», «ապացոյց» եւ «փքրել» բառերուն (القياس، البرهان، التفكير): Երզնկացի՝ «փքրել»ը կը գործածէ իմանալու, ճանչնալու իմաստով. «ապացոյցը» - برهان - է, իսկ «ղիաս»ը - القياس -, փաստարկում ընդհանուր ձեւով առնուած եւ ոչ իբրեւ հաւաքաբանութիւն (Syllogism): «Ղիաս»ին նպատակն է ճանչնալ, գիտնալ, քննարկել իրերուն էական, գոյացական յատկութիւնները: Զգայարանքները միշտ չեն փոխանցեր մեզի անոնց ամբողջական, ճշմարիտ բնոյթը կամ իսկութիւնը (essence): Հետեւաբար պէտք է փնտռել ճանաչողական այլ միջոցներ, մասնաւորաբար այն պարագաներուն, երբ առարկան կ՚իյնայ զգայարանքներու հասողութեան, կարելիութեան սահմաններէն անդին. օրինակ, այսպիսի իմացական (intelligible) առարկաներ են երկնային մարմինները, «փալաք»ը (الفلك), նաեւ ուսողական գիտութեանց առարկաները, հարցերը կամ ըմբռնումները:

Իսկ փորձելն ի մէջ խելացն եւ զգայութիւն լինի. որպէս վարօղն սաւֆրային, սակամոնին եւ սաւդային զարիկոնն, զոր գիտէ խելքն, որ ոչ է պատահմամբ, այլ բնութեամբ, զի թէ պատահմամբ էր, լինէ, ժամ մի, եւ ժամ մի ոչ լինէր:

Իսկ զգայութեամբ է, որպէս այրելն հրոյն եւ կտրելն թրին, երկայնութիւն եւ լայնութիւն մարմնոյն...

(93 ա) Իսկ հաւատալն, որպէս շինուածն Երուսաղէմի եւ կամ մարգարէիցն...: Եւ յայս չորիցս ոչ մնայ ինչ արտաքոյ ի Փքրելն:

(100 բ) Երեք են գիտութիւն մարդկան. առաջին՝ զգալիքն եւ զգայութեամբն, զոր կատարեալքն եւ տղաքն եւ այլք կենդանեաց ընկերութիւն ունին զգալն, (երկրորդն՝) խելացն իմացումն, որ կատարելոցն միայն է, երրորդն՝ ապացուցականն, որ իմաստնոցն է գործ (11):

ان علم الانسان بالمعلومات يكون من ثلاث طرق :
- طريق **الحواس** الخمس الذي هو أول الطرق ٠٠ ويشترك الناس كلهم فيها وتشاركهم الحيوانات ٠
- والثاني طريق **العقل** ٠
- والثالث طريق **البرهان** الذي ينفرد به قوم من العلماء دون غيرهم من الناس وتكون معرفتهم بها النظر في الرياضيات والهندسة والمنطق ٠

«الرسائل» (٣٩٦-٣٩٧/٢)

---

11. Այս մէջբերումը (100 բ) կու գայ Երզնկացիի գիրքին երրորդ գլուխէն, «Յաղագս Լինելութեան եւ Ապականութեան», եւ բառացի թարգմանութիւնն է համապատասխան արաբերէն հատուածին: Իսկ առաջին մէջբերումը (92 բ) կը թուի ըլլալ Երզնկացիի (որպէս միջնադարեան կրօնափիլիսոփայական մտածող) ինքնուրոյն կերպը դասաւորելու ճանաչողութեան ձեւերը, անոնց վրայ աւելցնելով հաւատքը: Երզնկացիի համար հաւատքը ճանաչողական ընդունելի ձեւ մըն է, որովհետեւ կրօնքի հարցերը սկզբունքային տեսակէտէ արդէն կարելի է փաստել եւ արդարա-

ՎԱՍՆ ՆԻՒԹԻ ԵՒ ՏԵՍԱԿԻ

(93 բ) *Գոյացութիւն, քանակն եւ որակն նիւթ եւ տեսակ լինին միմիանց, քանակն՝ տեսակ, եւ որակն՝ նիւթ. օրինակ, շապիկն՝ տեսակ եւ կտաւն՝ նիւթ: Եւ կտաւն՝ տեսակ եւ մանածն՝ նիւթ, մանածն՝ տեսակ եւ բամպակն՝ նիւթ, եւ բամպակըն՝ տեսակ եւ բոյսն՝ նիւթ, բոյսն՝ տեսակ եւ տարերքն՝ նիւթ, տարերքն՝ տեսակ եւ մարմին իւր նիւթ, մարմին՝ տեսակ առ գոյացութիւնն որ է ճաւհար, եւ գոյացութիւնն իւր՝ նիւթ*... (12):

اعلم ان الهوية والكمية والكيفية كلها صور بسيطة معقولة غير محسوسة • فاذا تركت بعضها على بعض صار بعضها كالهيولي وبعضها كالصورة • فالكيفية هي صورة في الهوية والهوية هيولي لها ، والكمية هي صورة في الهوية والهوية هيولي لها • والمثال في ذلك من المحسوسات ان القميص صورة في الثوب والثوب هيولي له ، والثوب صورة في الغزل والغزل هيولي له ، الغزل صورة في القطن والقطن هيولي له ، والقطن صورة في النبات والنبات هيولي له ، والنبات صورة في الاركان وهي هيولي له ، والاركان صورة في الجسم والجسم هيولي لها ، والجسم

ցընել զուտ տրամաբանութեան, փիլիսոփայական փաստարկումներու ճամբով:

Հոս պէտք է հարթուի շփոթը կարգ մը հեղինակներու մօտ Երզնկացիի երբեմն երեք եւ երբեմն ալ չորս ճանաչողական ձեւեր ընդունելու: Տես՝ Ս. Արեւշատեան, *Յ. Երզնկացու Իմաստասիրական Անյայտ Աշխատութիւնը*, «Բանբեր Մատենադարանի», հտր. Դ. էջ 301, նաեւ՝ Յ. Աւետիքեան, *Յ. Երզնկացիի Բնափիլիսոփայական Հայեացքները*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հտր. Դ., Պէյրութ, 1973, էջ 141–144: «Րասա'էլ»ը կը յիշէ ճանաչողութեան երեք ձեւեր, զգայարանքները (الحواس), խելքը կամ իմացականութիւնը (العقل), եւ տրամաբանութիւնը (طريق البرهان), որ վերապահուած է զուտ վերացական տրամաբանական ուսողական յարաբերութիւններ, խնդիրներ ըմբռնելու: Այս երեք ձեւերը կը համապատասխանեն գոյութեան երեք ձեւերուն, կամ կերպերուն, իբրեւ իրենց առարկան: Այսպէս՝ – զգայարանքները՝ զգացականներուն (الحواس ـ المحسوسات) – իմացականութիւնը՝ վերացականներուն, (իմացականութիւններուն), (العقل ـ المعقولات) – տրամաբանութիւնը՝ տրամաբանական, թուաբանական հարցերու (طريق البرهان ـ الرياضيات):

12. Ինչպէս յստակ է, թարգմանութիւնը հոս եւս բառացի է, մինչեւ օրինակին՝ «շապիկ» (القميص) նոյնութիւնը: Սակայն Երզնկացիի մտքին մէջ շփոթ մը

صورة في الجوهـــر والجوهـر هيولي له ٠٠

«الرسائل» (ص ٢/٧)

تنتهي الاشياء كلها الــى الهيولي الاولى ، التي هــي صورة الوجود حسب، لا كيفية فيها ولا كمية وهــي جوهـــر بسيط لا تركيب فيه بوجه من الوجوه ، قابل للصور كلهـــا ولكن على الترتيب كما بينا لا أي صورة كانت ٠٠

«الرسائل» (ص ٢/٨)

ان الهيولي علــى أربعـــة أنواع منها :

– **هيولي الصناعة** التي هي كل جسم يعمل منــه وفيـــه الصانــع صنعتـــه ، كالخشب للنجارين ، والحديد للحدادين٠

– **أما الهيولــي الطبيعيـة** فهي الاركان الاربعة وذلك ان كل ما تحت فلك القمر مـــن الكائنات٠٠٠ فمنها تتكون٠٠٠ (واليها تستحيل عند الفساد)

– **وأما هيولي الكــل** فهــي الجسم المطلق الذي منه جملة العالـــم ، وأعنـــي الافلاك والكواكب والاركانوالكائنات٠

«الرسائل» (ص ٢/٦)

– **وأما الهيولي الاولى** فهي جوهر بسيط معقول ، لا يدركه

(93 բ) Զինչ ձեւ որ ի գոյութիւնն ի տես գայ, որ է ճօհարն, անտեսակ կոչի, եւ տեսակովն լի բաժանումն էակացս: Եւ տեսակն, որ ի միոյ նիւթոյ լինի, բազում են, եւ նիւթն մի, որպէս յերկաթոյ ե՛ւ թուր, ե՛ւ դանակ, ե՛ւ այլ բազում իրս:

(93 բ) Եւ նիւթն չորս ազգք լինին: Առաջին, նիւթ արհեստից, *որպէս փայտ հիւսան եւ երկաթն դարբնի:*

Երկրորդն, նիւթ բնութեան *կոչի, որպէս չորս տարերքդ եւ զամենայն ինչ, որ ի ներքոյ լուսնիս են: Յայս նիւթէս տեսականան մինչ ի մարգազ դետնոյս մայտայնինն եւ բոյսքն եւ կենդանիքն:*

(94 ա) Երրորդն նիւթ ընթանուր *կոչին. այսպէս ֆալաքնին եւ աստեղք եւ որ ինչ ի նոսա կան:*

Չորրորդն, զոր նիւթ առաջին *կոչեն, որ ճօհար պարզ իմանալի, յոր ոչ հասանի զգայութիւն, ուստի եւ սկիզբըն ամենայն իրաց ի նմանէ է եւ ինքն տեսակ է գոյացութեան, որ է ճօհարն, եւ ի նմա*

կայ «ճաւհար», կամ «ճօհար» (جوهـــر) բառին իսկական գործածութեան եւ իմաստին շուրջ: Արաբերէն «ժաու'հար» բառը կը նշանակէ գոյացութիւն, (Substance): Իսկ «հու'իա»ն (هويـة) կը թարգմանէ իբրեւ գոյացութիւն, մինչդեռ բառը կը նշանակէ էութիւն, լինելութիւն, (բան մը, being), «հայուլա» (هيـولى) կը թարգմանէ նիւթ, «ժի'սմ» (جســم) մարմին, «սուրա» (صورة) իբրեւ տեսա՛. (form): Յաջորդ հատուածին մէջ (93 բ) դժուարութիւն կը ծագի «հայու-

քանակ եւ որակ ոչ երեւի, այլ քանակն եւ որակն պատկերնի են պարզ··· (13)։

ՅԱՂԱԳՍ ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(94 *բ*) *Եօթն են մարմինք, որ ի ներքոյ լուսնին երկնիցն են, չորս տարերք եւ կենդանիք, բոյսք եւ մատանին. եւ առաջին սոցա է հուրն, որ իւր երկրորդ չկա եւ սեռ է արեգակն։ Չորս տարերքս սեռ խասս կոչին, եւ կենդանիք եւ բոյս եւ մայտանինն մասնաւորք կոչին, եւ այս եօթն մայրեր կոչին եւ խառնուածն սոցա ի նիւթոյ եւ ի տեսակէ եւ եօթս նոցայ մարմին։*

(95 *ա*) ··· *Եւ այսպէս լինի երկու տեսակ՝ մինն հաստատուն եւ մին ոչ. եւ հաստատունն այն լինի, որ թէ խափանի՝ մարմին խափանի. եւ այն պարզ ճօհար կոչի մարմնոյն, որ ճօհարն, որ ջրախառնած է, հետ մարմնոյն զինքն հաստատուն կու պահէ։*

Ապա կատարեալ տեսակն այն է, որ երկայնութիւն եւ լայնութիւն եւ խորութիւն ունի, մարմինն գոյն եւ հոտ եւ համ, եւ որ թապաղ լինի տե–

الحس، وذلك ان صورة الوجود حسب ، وهو الهوية ٠
«الرسائل» (ص٦/٢)

ان الاجسام التي تحت فلك القمر سبعة أجناس : أربعة منها هي الامهات الكليات ، وهي النار والهواء ٠٠٠ وثلاثة هي المولودات الجزئيات، وهي الحيوان ، والنبات والمعادن٠٠ ان الامهات كل واحدة منهـا مركبة من هيولي وصورة ٠
«الرسائل» (ص ٥٢/٢)

الصورة نوعـان : مقومـة ومتممة٠٠٠ ان الصورة المقومة لذات الشيء هـي التـي اذا فارقت هيولاها بطـل وجـدان ذلك الشيء ٠

والصورة المتممة هي التـي تبلغ الشيء الى أفضل حالاته التي يمكنـه البلـوغ اليها ، واذا فارقت هيولاها لا يبطـل وجدان الهيولي ٠
«الرسائل» (ص ٥٣/٢)

լա՝լ-ուլա» (هيـولى الأولى) Առաջին, Սկզբնական Նիւթ (prime matter) բառին շուրջ, զոր կրկին կը թարգմանէ իբրեւ «ճաւհար» (այսինքն գոյացութիւն, substance)։ Սակայն աւելի ուշ՝ (102 ա) Երզնկացի ինքզինք կը սրբագրէ (هيـولي الأولى) ն թարգմանելով իբրեւ «նիւթն առաջին» փիլիսոփայական, վերացական իմաստով։ Բայց հրատարակութեան այս շփոթը իր անդրադարձը ունեցած է գիրքին այս մասերուն վրայ, անոր տալով իմաստի եւ եւ ճշգրտութեան անորոշութիւն։

13· Կրկին, թարգմանութիւնը բառացի է մինչեւ օրինակները։

սակին, որպէս հրոյն շարժելն եւ տաքութիւն թապաղ է շարժելոյն եւ չորութիւն տաքութեանն նոյնպէս եւ այլ տարերացն:

(95 բ) ... Ապա լինելութիւն տարերացն նիւթ է եւ տեսակ լինի, որպէս լինելութիւն հրոյն ի փալաքին շարժելոյն, եւ օդն իւր նիւթոյն լինի. եւ շարժումն փալաքին պատճառք է հրոյ գործոյն. յանցանել հրոյն իւր հաստատուն տեսակն պատլի եւ օդ լինի: Եւ յորժամ օդն վասն հեռանալոյ արեգական փոփոխումն ընդունի՝ ջուր լինի եւ ջրին մարքացն դայ: Եւ ջուրն յորժամ փոխի յիւր կերպէն, որ է դէջն, յերկար ժամանակ պըլոր լինի կամ յակունդ եւ յաւելնալոյ դետնոյս դիջութեան՝ անդիկ լինի, աղ, զաճ, ու չիպ լինի եւ յայսմի նման...

(96 ա) Եւ այսպէս ամենայն ինչ, որ ի զօրութենէ ի դործ դայ, յաստեղաց շարժմանէն լինին:

(96 բ) Գիտացիր որ ապականութիւնքն, որ ի ներքոյ լուսնին փալաքին են, եւթըն ազդ են, մին ի փոփոխմանէ տարերացն է՝ ի հրոյն յօդն, յօդոյն ի մեղ, ի մեղանէ ի հողն: Եւ այսպէս դարձեալ կրկնի ի հողոյն ի մեղ, ի մենէ յօդն, յօդոյն ի հուրն...

(99 բ) Գիտելի է, զի ի բընութենէն, որ ընթանուր հողի է, ընդ ամենայն պարունակսն երկնի մինչ ի դետնիս մարքացն իջանէ եւ զամենայն շարժէ ի դոյութիւն եւ ի դործ:

Երկնային մարմիններուն ազդեցութեան եւ դերին շուրջ տիեզերական ապականութեան եւ լինելութեան *բրոսէս*ին վրայ «Րասա'Էլ»ի ամենէն հիմնական եւ կրկնուած գաղափարներէն է եւ կարելի է տասնեակ մը հատուածներ բերել քովի հատուածը բացատրող, մասնաւորաբար երկրորդ հատորին 58-59րդ էջերուն վրայ:

Հետեւեալ ցանկը կրնայ օգտակար ըլլալ·

79 ա – 97 բ Րասա'Էլ
հտր. Բ. էջ 104

97 բ – 98 ա Րասա'Էլ
հտր. Բ. էջ 106

89 բ – Րասա'Էլ
հտր. Բ. էջ 107

99 ա – Րասա'Էլ
հտր. Բ. էջ 113

ابتدأت (النفس الكلي)
من أعلى فلك المحيط متوجهة
نحو مركز العالم .
«الرسائل» (ص ٣/٣٧)

(100 ա) Եւ մատաննին փոքրերն պատուականն յակունդն է եւ ի կենդանիքն փոքըր ճճիքն ժըժմունքն, եւ ի կենդանիսն պատուական մարդըն, ի բոյսերն փոքր ինքնաբոյսք են եւ մեծ եւ պատուական ամբրաւեննին՝ բուսոցն տեսակն, որպէս կենդանի է, որ է գըլուխն կտրես՝ մեռանի, եւ թէ բեւեռ մի ի սիրտն զարկնեն՝ մեռանի, եւ ամենայն վերջնոցն առաջի յաստիճանէն իջանի, սկսեալ ի վերնական դասուց հրեշտակացն:

أول مرتبة من الحيوانية أيضا متصلة بآخر النبات ، كما ان أول النباتية متصل بآخر المعدنية ·
«الرسائل» (ص ٣/٢٢٧)
فان النخل اذا قطعت رؤوسها جفت ··· ماتت ··· فهذا الاعتبار يبين ان النخل نبات بالجسم حيوان بالنفس ·
(ص ٣/٢٢٦)

(100 ա) Առաջին իմաստութիւն է մարդուն ճանաչելն զինքն, որ լինի ինն իրօք: Առաջին՝ հայել ի կերպ մարմնոյն եւ որ ի նմայ: Երկրորդ՝ հայել ի կերպ հոգոյն եւ ի գործն: Երրորդն՝ յերկուցն միութիւն, եւ որ յերկուք են... (14):

اعلم ان افتتاح جميع العلوم هو معرفة الانسان نفسه ، ومعرفة الانسان تكون من ثلاث جهات احداها ان يعتبر أحوال جسده وتركيب بنيته ··· والآخر اعتبار أحوال نفسه والآخر أحوالهما مقترنين جميعا ···
(ص ٢/٤٦٢)

(100 բ) Եւ ի մարդն ինն ճօհար կայ. ոսկրն, ղեղն, երակն, ճրագուն, արիւն, միսն, մորթն, ղունկն, մազն:

وجد في تركيب الانسان تسع جواهر وهي العظام ، والمخ ، واللحم ، والعروق ، والدم ، والعصب ، والجلد والشعر والظفر ·
(ص ٢/٤٦٣)

(100 բ) Տասն բնութիւն կայ ի մարդն, ի գլուխն ու զշլինքն, կուրծքն վերի եւ ներքի, փորն, պորտն, ան–

14· Երզնկացին ինքնաճանաչումի ինը ձեւերէն միայն երեքին կ'անդրադառնայ երբ բառացիօրէն կը թարգմանէ «Րասա'էլ»ին համապատասխան հատուածը, որ ինքնաճանաչումը կը նկատէ իբրեւ բոլոր գիտութեանց եւ «իմաստութեան սկիզբը»:

դամն, ծունկքն, ջիղքն, ոտքըն, որ սոյն է ամենայն անդամոցն, զոսկրն, զջրերն, զկապերն...

(101 *բ* – 102 *ա*) *Մարմինն ամենայն յերկուց է՝ ի նիւթոյ և ի տեսակէ․ նիւթն տեսակին ընդունօղ է։ Եւ առաջին տեսակն, որ ի նիւթոյ է, երկայնութիւն եւ լայնութիւն եւ խորութիւն ունի, որ եւ զայլ տեսակքն ընդունի եւ ըզմարմինն զեռանդիւն, զքառանդիւնն եւ զայլն։*

(102 *ա*) *Նիւթն առաջին պատճառ է հոգոյն եւ խելքն առաջին ճօհար է յաստուծոյ, եւ խելքն զմնան ի տես եբեր, եւ նավսն ճօհար մի ի տես եբեր, որ երկայնութեամբ եւ լայնութեամբ եւ խորութեամբ լինի․ խելքն գործ յաստուծոյ, նաֆսն գործի գործոցն աստուծոյ որպէս կէտն, որ մասըն չունի․ այսպէս իմացիս անզօրինակն աստուած, ի կիտէն գիծն երկայնի, որպէս նաֆսն ի խելացն եւ որպէս ի գծէն մարմինն է, որպէս նիւթըն ի նաֆսէն եւ օրինակ բոլոր հաստատ մարմնոյն, որպէս կերպն եւ հետ մուսլախ մարմնոյն պարունակօղ ֆալաքն եւ անտի ի վերուստ հաստատութիւնն աստեղացն եւ ի մինչ ի դետն ի սա մարքազն եբեր․ եւ ապա մայտանին, ի բոյսքն, ի կենդանիքն։*

(102 *ա* – *բ*) *Զինչ առ մարդէկ իջեալ է, յընթանուր հոգւոյն ճօհար մի լինի, եւ ի*

(ص ص ٣٩٦ – ٢/٣٩٧)

الهيولي هو كل جوهر قابل للصورة ، « والصورة » كل شكل ونقش يقبله الجوهر ٠
(ص ٣/٦)

الصورة المقومة لذات الجسم هي الطول والعرض والعمق والصورة المتممة٠٠٠ كالتثليث والتربيع والتدوير ٠٠٠
(ص ٣/٢٥)

ان الله تعالى أول شخص اخترعه واوجده يسمى العقل الفعال ٠ (ص ٣/٤٦٥)

وفاض من العقل الفعال فيض آخر دونه في الرتبة يسمى العقل المنفعل وهي النفس الكلية ٠
(ص ٣/١٩٧)

واذا فاضت قوى النفس الكلية الفلكية في الجسم الكلي الذي هو جملة العالم الجسماني ابتدأت من أعلى فلك المحيط متوجهة نحو مركز العالم ٠
(ص ٣/٣٧)

واعلم يا أخي انه لما كان العقل الذي نحن في ذكره قوة من قوى النفس الانسانية هي أيضا قوة من قوى النفس الكلية ، والنفس الكلية هي فيض فاض من العقل الكلي ٠
(ص ٣/٢٣٢)

հողոյն ճօհարէն զօրութիւն մի լինի ի խելացն ի զօրութե–նէն, որ ի ցայտմանէ խելացն է, որ ի հողոյն իջեալ է (15):

(103 *բ*) *Այլ նաֆս ճօհար է յետ մարմնոյն եւ շարժող է մարմնոյն եւ տա բանաւորու–թիւն, ընտրողութիւն եւ կամ գործով, կամ զօրութեամբ. զխելքն եւ զնաֆսն յընթա–նուր կոչեն, զի այն հասիցն թապլրօղ են:*

(103 *ա*) *Սահման նաֆսին անուն է ընկերութեամբ, յոր մարդ եւ կենդանիք եւ բոյսք ընկերք են. եւ այլ մարդիկ եւ հրեշտակք ընկերք են:*

(104 *ա*) *Առաջին* ռատա–թըն (*րիատիաթ?*) *է, որ է չորս արհեստն՝ համարողականն,*

النفس الانسانية هي قوة من قوى النفس الكلية وتذكر أيضا العقل الانساني اذ هو قوة النفس الكلية ، وتصف أفعال النفس وقواها اذ كانت النفس جوهرة روحانية .
(ص ٣/٢٤١)

ان النفس جوهرة روحانية حية بذاتها ، فاذا قارنت جسما من الاجسام صيرته «جعلته س.د.» حيا مثلها...
ان النفس قوتين اثنتين ، احداهما علامة والاخرى فعالة. وكل متعلم علما فان صورة المعلوم في نفسه بالقوة ، فاذا تعلمها صارت فيها بالفعل .
(ص ١/٢٩٤)

ان النفس الكلية رتبتها فوق الفلك المحيط ، وقواها سارية في جميع أجزاء الفلك وأشخاصه بالتدبير والصناع والحكم ، وفي كل ما يحتوى الفلك من سائر الاجسام وان لها في كل شخص من أشخاص الفلك قوة مختصة به مدبرة له ، مظهرة منه أفعاله .
(ص ٣/١٩٠)

العلوم على أربعة أجناس : العلوم الرياضيات ، العلوم

15. Ինչպէս յատակ է, Երզնկացի՝ հոգիի, լինելութեան եւ ապականութեան գլուխները բառացիօրէն թարգմանած է «Րասա'Էլ»էն, բայց օգտուելով՝ իրարմէ տասնեակ էջեր հեռաւորութեամբ գտնուող զանազան գլուխներէ: Այս իրողութիւնը կրնայ առաջարկել այն տեսութիւնը թէ Երզնկացին չորս ընդարձակ հատորներուն փոխարէն կրնար իր տրամադրութեան տակ ունեցած ըլլալ անոնց ամփոփումը՝ «Րի–

երկրաչափականն, աստղաբաշխականն, երաժշտականն, երկրորդ՝ բնաւորութիւն, *երրորդ՝* բնաբանականն: Երրորդ՝ (*Թէ չորրորդ* ?) աստուածաբանականն:

(103 *բ*) *Կարգ ուսումնականին նախ պարտ է զհամարողականն ուսանիլ, զի Թուլթըն է իմաստութիւն: Եւ ապա զեղլիտոխոն, որ կերպարան եւ դիրքն է աշխարհիս: Եւ երկինքն Թաղլուխ յերկրաչափութիւն ունի: Եւ ապա զաստղաբաշխականն, որով զվերին աշխարհն ճանաչէ:*

Ապա զբնաւորութեան ուսումն, որով զխօսիցն իմանայ զզօրութիւն եւ զպրուեստ, որ առանց խոկալոյ, խօսիլ չկարէ: Եւ ապա զբնութեան եւ զբժշկութեան ուսումն ուսանի՝ զմարմնոց մարդկան բաժանումն...: Եւ ապա մըտանէ յընթանրական ուսումն եւ ապա ապացուցականն:

(104 *ա*) *Ապա ի մուճառատ ճօհարնին եւ յաւլն նիւթոցն, եւ ապա զմուճառատ հոգին ու զխելքն ճանաչէ եւ ելանէ ի սօքօք ի սրբութիւն աստուծոյ զյարութիւն եւ ըզնոր աշխարհն գիտել· եւ այս են գիտութիւն ուսմանցն* (16):

المنطقيات، العلوم الطبيعيات العلوم الالهيات ·

- الرياضيات على أربعة أنواع : الارتماطيقي ··· وهو معرفة العدد والجومطريا ، وهو علم الهندسة ··· الاسطرونوميا وأخيرا الموسيقى ·

(ص ١/٧٨)

- المنطقيات فهي معرفة الاشياء الموجودة التي هي مصورة في أفكار النفوس ، ومبدأها من الجوهر ·

- الطبيعيات هي معرفة جواهر الاجسام وما يعرض لها من الاعراض · مبدأ هذا العلم من الحركة والسكون ·

- الالهيات هي معرفة الصورة المجردة ، المفارقة للهيولي ··· ومبدأ هذا العلم من معرفة جوهر النفس ·

(ص ١/٧٩)

սալաթ ալ – ժամի'ա»ն (رسالة الجامعة):

Երզնկացիի բնագրին (102 բ – 103 ա) մասերում մէջ տրուած երկու օրինակները՝ բաժակի մը տակ դրուած բիւրեղին եւ ապակեայ գմբէթին, բացատրելու համար «ընդհանուր հոգիին» եւ մարդու յարաբերութիւնը, կարելի չեղաւ գտնել «Րասա'էլ»ին մէջ: Սակայն արաբերէն բառերու առատ գործածութիւնը («պլօր», «կըբ-դայ», «կուպայ» եւայլն) ենթադրել կու տայ որ արաբական աղբիւր մը պէտք է ունեցած ըլլար նաեւ այս հատուածներուն համար:

16· Կրկին, բառացի թարգմանութիւն գիտութեանց չորս բաժանումներուն մասին ըստ առարկայի եւ նպատակի:

(104 ա) Ասեն թէ աշխարհ որպէս մեծ կենդանի է, եւ թէ որպէս բազում զօրութիւն կայ ի կենդանին, նոյնպէս եւ յաշխարհս քարշողական, ըմբռնօղ, այլայլօղ եւ այլն... Որպէս ստամոքն զկերակուրն քարշէ եւ ըմբռնէ, եւ տունկքըն և բոյսք՝ զջուր, նոյնպէս եւ երկիր լինի. ի մայտաննին քարշէ եւ չինէ...

(104 բ) Աշխարհս կենդանի է մի մեծ, եւթն աստեղքըն յինքն եւթն անդամ է...

ԽՍՏԱԼՈՑՍ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵԶԸՆԿԱՑՈՅ

(106 ա) Երեւելի արարածքս մեծ աշխարհ ասի եւ մարդ փոքր աշխարհ, եւ որպէս մարդ հոգի է եւ մարմին, նոյնպէս աշխարհ. եւ զոր ինչ կայ ի մեծ աշխարհս՝ մարմնեղէն եւ հոգեղէն, կայուն եւ գնայուն, գոյացութիւն եւ պատահումն, չոր եւ դալար, ամենայն կայ ի փոքր աշխարհ եւ փոքրովս մեծն իմանի: Եւ ամենայն որ յաշխարհի կայ՝ սկիզբն ունի եւ վախճան. սկիզբն գոյութիւն է ամենայնի եւ վախճանն քակտումն է մասանցն:

(106 բ) Եւ դարձեալ, ամենայն գոյացութիւն չորս սահմանօք է. պատճառն եւ նիւթն, ներգործութիւն եւ գործօղն: Եւ թէ չէր նիւթն, ուստի՞ լինէր գոյացութիւնն. եւ թէ չէր գոյացութիւն, ուստի էր զօրութիւն. եւ թէ ոչ էր զօրութիւն, ուստի էր ներգոր-

ان العالم انسان كبير
(٣/٢١٢)

فيه القوى السبع، الجاذبة، الماسكة ، الهاضمة ، الدافعة، الغاذية ، المصورة ، النامية .
(ص ٢/٣٩٠)

ان حكم جسمه (العالم) بجميع أجزائه البسيطة والمركبة والمولدة يجرى مجرى جسم انسان واحد أو حيوان واحد بجميع أعضاء بدنه المختلفة ...
(ص ٣/٢١٣)

ان العالم انسان كبير والانسان عالم صغير ... الجسم الكلي هو العالم بأسره والنفس الكلية هي نفس العالم بأسره .

ان لكل كائن وحادث تحت فلك القمر أربع علل : علة فاعلة وعلة هيولانية وعلة صورية وعلة تمامية .
فالعلة الفاعلة للجواهر المعدنية هي الطبيعة ... وأما العلة الهيولانية للجواهر المعدنية فهي الزئبق

ծութիւն. վասն որոյ սօքօք գոյացան ամենայն արարածք: ... Եւ գործն շարժիլ տայ, եւ շարժելն ջերմային է եւ ջերմն արոյ է եւ գործքն անշարժ է, եւ անշարժն պաղ է, եւ պաղն իգական, եւ պաղութիւն եւ ջերմութիւն ծնաւ զչորութիւն եւ զգիճութիւն, զի ծնաւ չորութիւն զպաղութիւն եւ գիճութիւն զտաքութիւն. եւ եղեն չորս տարերք եւ մայր, որ ծնան զմեծ աշխարհս եւ զփոքր (17):

والكبريت ... والعلة الصورية هي دوران الافلاك وحركات الكواكب حول الاركان الاربعة التي هي النار والهواء والماء والارض وأما العلة التمامية فهي المنافع التي ينالها الانسان والحيوانات من الجواهر المعدنية .
(ص ٢/٨٩)

Հատուած 107 *բ.էն ետք Երզնկացի կը սկսի բաւականին մանրամասն եւ նկատելի ոգեւորութեամբ, նկարագրել եօթը մոլորակները (չորսին արաբերէն անունները յիշելով մէկ քանի տեղ՝ «Զօհալ», «Մառեխ», «Զօհրայ», «Օտարիտ»)՝ Երեւակը, Հրատը, Լուսաբերը, Փայլածուն, Լուսնթագը, Արեգակը եւ Լուսինը եւ իրենց «տուները»* 12 *«կենդանակերպք»ին մէջ – զօտիաքի նշանները–: Այս վերջինները կը դասաւորէ ըստ չորս տարրերուն, այսպէս՝ Խոյը, Առիւծը, Աղեղնաւորը՝ հրային. Ցուլը, Կոյսը, Այծեղջիւրը՝ հողային. Երկաւորը, Կշիռը, Ջրհոսը՝ օդային. Խեցգետինը, Կարիճը, Ձուկը՝ ջրային* (107 *բ* – 108 *ա*)*: Այս մասերը բառացիօրէն կը համապատասխանեն «Րասա'էլ»ի կատարած բաժանումին* (*Ա. հատ., էջ* 119–120):

Կրկին, բացարձակ նմանութիւնը մարդկային զգայարանքներուն եւ մոլորակներուն միջեւ – վերջինները իբրեւ «երկնից զգայարանները»–, առնուած է չորրորդ հատորէն (*էջ* 345)*: Նաեւ՝ աշխարհի եւ մարդու արտաքին երեւոյթին նմանութիւնը* (110 *բ*) *տառացիօրէն կու գայ երկրորդ հատորէն* (*էջ* 446):

Թերեւս որոշ հետաքրքրականութիւն կը ներկայացնէ հետեւեալ ցանկը «Րասա'էլ»ի այն գլուխներուն, զորս Երզնկացին պէտք էր ունեցած ըլլար իր տրամադրութեան տակ, պատրաստելու համար իր գրքոյկը:

---

17. «Րասա'էլ» կը բռնէ արիստոտէլեան բնազանցութեան աւանդական չորս պատճառները՝

Նիւթական պատճառը	(material cause)	علة هيولانية
Ձեւական պատճառը	(formal cause)	علة صورية
Ներգործիչ պատճառը	(efficient cause)	علة فاعلة

Հատոր Ա – «Ուսողական գիտութեանց» մասին
Թուղթ (*կամ «Րիսալա»*) – 2 – *Երկրաչափութեան մասին*
« 3 – *Աստղագիտութեան մասին*
« 11 – *«Մտորողութեանց» մասին*
« 14 – *«Երկրորդ Վերլուծական»ին մասին*
Հատոր Բ – «Զգացականներու» (մարմնեղէններու, բնական մարմիններու) մասին
Թուղթ 1 – *Նիւթի, «տեսակ»ի (ձեւ) ժամանակի եւ տեղի մասին*
« 2 – *«Երկնից» եւ մարդու մասին*
« 3 – *Լինելութեան եւ ապականութեան մասին*
« 4 – *Օդերեւութաբանական հարցերու մասին*
« 5 – *Մետաղներու կազմութեան մասին*
« 10 – *Զգայարանքներու եւ զգայութեանց մասին*
« 12 – *«Մարդը մանրանկար աշխարհ մըն է»:*
Հատոր Գ – (որ շարունակութիւնն է իր նախորդին)
Թուղթ 13 – *Հոգիի (կամ հոգիներու) ծնունդին մասին*
« 14 – *Մարդու ճանաչողական կարողութեանց եւ անոնց սահմաններուն մասին*
« 15 – *Կեանքի եւ մահուան մասին*
Հատոր Գ – Մաս 2 – «Հոգեղէններու եւ իմացականներու» մասին
Թուղթ 1 – *«Իմացականներու» մասին (Փիւթակոր)*
« 3 – *«Աշխարհը խոշոր մարդ մըն է»*
« 4 – *«Իմացականութեան եւ իմացականներու» մասին*
Հատոր Գ Մաս 3 – «Բարոյագիտական, Աստուածաբանական, եւ կանոնագրական (իրաւաբանական) գիտութեանց» մասին
Թուղթ 1 – *Կրօնական եւ փիլիսոփայական ըմբռնումներու մասին*
Հատոր Դ –
Թուղթ 2 – *«Մարդու եւ Երկնից նմանութեան մասին*

. . . .

Կը հաւատանք որ այլեւս կասկածի տեղ չի մնար, եթէ ըսենք թէ Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացի, իր «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»

վախճանական պատճառը (final cause) علة تمامية

··· Սակայն ամբողջ հատուածը անուանական նմանութենէ անդին չ'անցնիր· արիստոտէլեան յստակ պատճառներու տեսութիւնը շատ հեռաւոր կերպով կրնայ աղբիւր ծառայած ըլլալ «Րասա'Էլ»ին: Իսկ Երզնկացիի բացատրութիւնը եւս շփոթ է: Չորս բառերու շուրջ կը դառնայ հեղինակը առանց յստակ գաղափար մը կարենալ հաղորդելու ընթերցողին· «ներգործութիւն», «գործօղն», «պատճառն», եւ «նիւթն»: Ընդհանուր գաղափարը վստահաբար ըմբռնած է Երզնկացի, բայց արաբերէն բնագրին շփոթը փոխանցուած է իր թարգմանութեանը: Ամբողջ «Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց ··»ին ամենէն աղօտ հատուածն է հաւանաբար այս մէկը:

աշխատութեան համար որպէս (միակ) աղբիւր ունեցած է «Րասա՛էլ Իխուան ալ–Սաֆա»ն։ Կը մնայ յստակացնել այն հարցը թէ Երզնկացին որչափով ծանօթ էր արաբերէն լեզուին։ Երկու երեւոյթներ կ'առաջարկեն ընդունիլ այն տեսութիւնը թէ Երզնկացին գիտէր բաւականաչափ, բայց ոչ կատարեալ, արաբերէն։ Նախ, իր դիւրին, ինքնավստահ եւ ճիշդ գործածութիւնը արաբերէն իմաստասիրական եզրաբանութեան, ապա՝ իր ամբողջական հասկացողութիւնը «Րասա՛էլ»ի խրթին գաղափարներուն եւ առհասարակ դպրոցին հիմնական փիլիսոփայական դրութեան։ Երզնկացիի ամփոփումը – եթէ կարելի է այսպէս կոչել իր գրքոյկը–, յստակ է, հասկնալի եւ հարազատ իր աղբիւրի ոգիին եւ ոճին, պարագայ մը, որ զօրաւոր կերպով կ'առաջարկէ իր ուղղակի, առանց թարգմանի օգնութեան ընթերցումը բնագրին։

«Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց...»ը հակառակ իր որոշ չափով թոյլ, անկազմակերպ կառոյցին – պարագայ մը որ կը հաստատէ մեր այն տեսութիւնը թէ անիկա նօթագրութիւններու հաւաքածոյ մըն է–, զարմանալիօրէն յստակ եւ ամփոփ գաղափար մը կու տայ «Իխուան ալ–Սաֆա»յի ընդհանուր փիլիսոփայական դրութեան մասին։ Երզնկացի դիտումնաւոր կերպով զանց կ'առնէ հեղինակներուն կրօնական, աստուածախօսական, կանոնադրական եւ բարոյագիտական վարդապետութիւնները, որոնք հիմնուած են գերազանցապէս իսլամական աստուածաբանութեան վրայ, նոր–պղատոնական, «Մու՛թազիլա» եւ խորհրդապաշտ տրամադրութիւններով։ Առհասարակ Երզնկացի դուրս կը ձգէ բոլոր այն հատուածները, որոնք իր քրիստոնէական դաւանաբանութեան եւ բարոյագիտական ըմբռնումներուն հետ խոտոր կը համեմատին։ Ան կ'անտեսէ նաեւ «Իխուան ալ _ Սաֆա»յի գաղտնի, եղբայրակցական, ճգնաւորական եւ հերձուածային բնոյթէն բխած կեանքի փիլիսոփայութիւնը։ Աղանդին ընկերային դերը (հալածուած խմբակ մը ըլլալու պարագան) նաեւ կը պարտադրէ Երզնկացին լուռ անցնելու «Տաճիկ իմաստասէրներ»ու իսկական ինքնութեան հարցին վրայէն։ Սակայն Երզնկացիի ընթերցողը անմիջականօրէն կը զգայ հեղինակին բացայայտ համակրանքը եւ հիացումը հանդէպ՝ «Տաճիկ իմաստասէրներու» գիտութեան եւ ընդհանուր իմաստասիրական սկզբունքներուն եւ դրութեան։

Եզրափակելու համար ըսենք թէ անհրաժեշտ է նոր լոյսի տակ վերատեսութեան ենթարկել Երզնկացիի փիլիսոփայական եւ գիտական գործերը, մասնաւորաբար անոնք, որոնք գրուած են իր՝ Մերձաւոր Արեւելք շրջապտոյտէն՝ 1284 թ.էն ետք, երբ ան առիթը ունեցած է շփման մէջ մտնելու «Իխուան ալ – Սաֆա»յի գաղտնուսոյց փիլիսոփայութեան հետ «Րասա՛էլ»ին միջոցով։ Հետեւաբար,

Ներկայ աշխատութիւնը միայն սկզբնաւորութիւն մը կրնայ նկատուիլ, ձեռնարկելու շատ աւելի խորունկ եւ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը, բնորոշելու այս իւրայատուկ փիլիսոփայութեան ազդեցութիւնը Երզնկացիի սեփական փիլիսոփայական եւ գիտական մտածողութեան եւ հետագային, Հայ փիլիսոփայութեան զարգացման ուղիներուն վրայ։

THE SOURCE OF HOVHANNES BLOOZE OF ERZINKA'S "VIEWS FROM THE WRITINGS OF ISLAMIC PHILOSOPHERS"

SETA BARSOUMIAN-DADOYAN

(Summary)

Hovhannes Blooze of Erzinka is a thirteenth century author and philosopher of very wide learning. Besides his numerous sermons, theological and philosophical treatises, Blooze has a brief study called "Views From the Writings of Islamic philosophers". This rather short book is a selection of fragments from "certain" islamic philosophers whose identity he never mentions. His sources had so far remained unknown to historians of Armenian philosophy.

The main objective of the present paper is to establish the theory (by way of specific references) that the "Views..." is a selective summary of the "Epistles of the Brethren of Purity", (Rasail Ikhuan al–Safa'), a massive encyclopaedic work of four volumes containing 52 epistles or papers. These epistles reflect the basic creed of the Brethren of Purity, who formed a secret communical and fraternal organization, a philosophico-religious society which originated in Basrah in the second half of the tenth century.

The Epistles were an Encyclopaedia of sciences encompassing almost the entire field of human knowledge. Blooze owes to the Brethren much more that it could generally be expected from a summarizer–translator. In fact his later works reveal some influences. However, the extent and precise nature of his relation with this school of thought remains to be studied.

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Հայկական Հարցը (1900-1976 թթ.)

(ԱԿՆԱՐԿ)

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

ԺԹ. դարու վերջաւորութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ հայոց դէմ կազմակերպուած ջարդերը յուզեցին Եւրոպայի եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հանրային կարծիքը։ Հայոց հանդէպ ձեռք առնուած միջոցառումներուն պատճառով բարձրացած դատապարտութեանց ու բողոքի ձայները իրենց արձագանգը գտան նաեւ Նոր Աշխարհի ափերուն։ Հայոց կրած տառապանքներու մասին՝ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ հայաբնակ շրջաններու մէջ գործող միսիոնարներու ԱՄՆ ղրկած տեղեկագիրները իրենց կարեւոր բաժինը ունեցան Հայկական Դատի հանդէպ եւ անոր մասին ձեւաւորուող հանրային կարծիքին մէջ։

Դարասկիզբին՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Թէոտոր Ռուզվելթ, 13 *Յունուարի,* 1906 *թուակիր դիմումնագիր մը ու ներփակ՝ խնդրագիր մը ստացաւ ի նպաստ հայոց, ներկայացուած նիւ եորքաբնակ Ճէյմս Ռէյնոլտի կողմէ։ Խնդրագիրը ստորագրած էին երեսունմէկ ծերակուտականներ եւ քսանմէկ երեսփոխաններ՝ Ֆրանսայէն, երկու ծերակուտականներ եւ տասնըմէկ երեսփոխաններ՝ Իտալիայէն, երկու ծերակուտականներ եւ քառասունմէկ երեսփոխաններ՝ Պելճիքայէն, մէկ երեսփոխան՝ Շուէտէն, ութը երեսփոխաններ՝ Տանիմարքայէն ու վերջապէս տասնըվեց անգլիացի եպիսկոպոսներ։ Ստորագրողները կը պահանջէին որ ԱՄՆ, եւրոպական երկիրներու հետ համաձայնաբար, ձեռնարկէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կարգ-կանոն ու խաղաղութիւն հաստատելու աշխատանքին, ու երաշխաւորէ հոն բնակող հայոց կեանքի, ստացուածքի ու պատուի ապահովութիւնը։*

Խնդրագիրը ստորագրողները կ'ակնկալէին որ նախագահ Ռուզվելթ անձամբ ու հրապարակաւ պատասխանէր իրենց: Սակայն յանուն ԱՄՆ-ի նախագահին, խնդրագրին պատասխանեց պետական քարտուղար Էլիհու Ռուտի, եւ զայն հասցէագրեց Ճէյմս Ռէյնոլտի: Իր պատասխան գիրին մէջ Ռուտի կը գրէր·

«Տէ՛ր, նախագահը ստացած է, ձեր 13 Յունուար թուակիր նամակը, ինչպէս նաեւ եւրոպացիներու կողմէ ստորագրուած խնդրագիրը, որով կոչ կ'ուղղեն նախագահին՝ Թուրքիոյ հպատակ Հայերու կրած անգթութեանց առաջն առնելու:

«Ամերիկայի ժողովրդեան կարեկցութիւնը բոլոր երկիրներու ճնշուածներուն հանդէպ յաջորդաբար արտայայտուած է այս կառավարութեան այլ եւ այլ միջոցներով եւ դժբախտ Հայերու նկատմամբ՝ ճարտարախօս կերպով ձայնակցելով ամերիկեան հասարակութեան կողմէ: Նախագահը կ'ուզէ որ հայերը վայելեն կեանքի, գոյքի ապահովութիւն, այն, ինչ որ եւրոպական կառավարութիւնները նպատակ ունեցած են անոնց համար ձեռք բերելու:

«Թուրքիոյ հպատակ Հայերու տառապանքները բարձրաձայն օգնութիւն եւ դարման կ'աղաղակեն: Այդ տառապանքները վրդոված են համայն մարդկութեան մարդասիրական զգացումները եւ աշխարհ միացած է ողբալու ու դատապարտելու այն ցեղային թշնամութիւնները, որոնք կը տիրեն Թուրք բնակչութեան տարբեր տարրերու միջեւ:

«Միաց· Նահանգներու ջանքերը, որոնք անհրաժեշտօրէն օրինաւոր եւ հզօր միջամտութեան ուժ չունին, աննշան կամ ոչ մէկ արդիւնք կը բերեն, նկատի առնելով ուրիշ պետութեան մը գործերուն եւ շարժառիթներուն դատապարտութիւնը, որ անխուսափելիօրէն պիտի յայտնուի աւելի վնասակար քան օգտակար պիտի հանդիսանայ այն անբախտ արարածներու համար, որոնց նպաստել ցանկալի կ'ըլլար»:

ԷԼԻՀՈՒ ՌՈՒՏ (1)

Քսաներորդ դարի սկիզբին, ԱՄՆ մեկուսապաշտ քաղաքականութիւն մը կը վարէր: Նոյնիսկ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին Ա.ՄՆ չէզոք քաղաքականութիւն մը կը վարէր մինչեւ 1917 *թ.: Այսուհանդերձ, ԱՄՆ իբր չէզոք պետութիւն պատերազմի շրջանին իր դիւանագիտական կապերը պահած ըլլալով Օսմանեան Կայսրութեան հետ, Կ. Պոլսոյ ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի*

1· Խորէն Գաբիկեան, *Թէոտոր Ռուզվելթ եւ Հայերը*, «Ազգ» (օրաթերթ), Պէյրութ:

միջոցով մօտէն հետեւեցաւ 1915 Թ.էն սկսեալ հայ ազգին վրայ գործադրուած Թրքական ցեղասպանութեան։ Դեսպան Մորկընթաուի միջոցով դաշնակից մեծ պետութիւնները (Մեծն Բրիտանիա, Ռուսիա եւ Ֆրանսա) 1915 Թ.ի Մայիսի 22–ին Բարձրագոյն Դրան ներկայացուցին ազդարարագիր մը, բողոքելով «Թուրքիոյ՝ մարդկութեան դէմ կատարած ոճիրներուն» համար, հրապարակաւ յայտնելով թէ կատարուած եղեռնին համար Օսմանեան Կառավարութեան բոլոր անդամները անձամբ պատասխանատու պիտի նկատուին (2)։

Ամերիկեան դեսպանը Օսմանեան կառավարութեան մէջ գտնուող ամերիկեան հիւպատոսարաններէն եւ միսիոնարներէն իր ստացած տեղեկութիւնները քաղելէ ետք, ոչ միայն իր կառավարութիւնը տեղեակ պահեց տեղի ունեցող անցուդարձերուն, այլ եւ քանիցս փորձեց Թուրքիոյ Ներքին գործոց նախարար Թալաաթին ու Իթթիհատական այլ ղեկավարներ զգաստութեան հրաւիրել։ Սակայն դեսպանը կը խոստովանի իր յուշերուն մէջ թէ «երբեք չյաջողեցաւ ամենաթեթեւ չափով իր (Թալաաթի) սիրտը շարժել», մինչեւ իսկ Ներքին գործոց նախարարը «տհաճութիւն արտայայտեց այն շահագրգռութեան համար՝ զոր ամերիկացիները հայերուն կը ցուցնէին»։ Դեսպանը՝ Թալաաթի կը յայտնէ. «Դուք ամէն կողմ հանրային կարծիքը ձեզի դէմ պիտի գտնէք, մանաւանդ Միացեալ Նահանգներուն մէջ։ Մեր ժողովուրդը երբեք պիտի չմոռնայ այս ջարդերը։ Ամերիկացիները միշտ ոխ պիտի պահեն Թուրքիայի մէջ քրիստոնեաներուն միահաղոյն բնաջնջումին համար։ Անոնք զայն ուրիշ բան պիտի չնկատեն, բայց եթէ կամաւոր ոճրագործութիւն, եւ լրջօրէն պիտի դատապարտեն այն բոլոր մարդիկը՝ որոնք անոր պատասխանատուներն են» (3)։

Դեսպան Մորկընթաու եւ կինը, որ չհանդուրժելով տիրող մթնոլորտին պիտի հեռանար Թուրքիայէն, մեծապէս պիտի նպաստէին ԱՄՆ–ի ժողովուրդին՝ հայոց դէմ գործադրուած խժդժութիւնները տեղեակ պահելու գործին։

Կարեւոր թիւով նաւերու, «Արմենիա»ի, բայց մանաւանդ «Լիւսիթինիա» նաւուն՝ գերման ծովուժին կողմէ ընկղմումէն ետք, ԱՄՆ 1917 Թ.ին մտաւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին։ 1917 Թ.ի Ապրիլի 20–ին, ԱՄՆ խզեց իր յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ, բայց պատերազմ չյայտարարեց։ Այսուհանդերձ, ԱՄՆ–ի նա–

---

2. **Foreign Relations of the U.S.,** 1915, (Suppl.), pp. 982, 989-990.

3. Henry Morgenthau, **Ambassador Morgenthau's Story,** Garden City, N. Y., 1918, ch. XV.

խագահ Վուտրօ Ուիլսըն, իր 8 Յունուարի 1918 Թ.ին հռչակած նշանաւոր «14 կէտեր»էն 12-րդ կէտը յատկացուցած էր Օսմանեան Կայսրութեան ահեղ լուծին տակ տառապող ժողովուրդներուն։ 12-րդ կէտին մէջ կ'ըսուէր. «Օսմանեան Կայսրութեան Թրքական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն։ Իսկ ներկայիս Թուրքերու իշխանութեան տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան աներկբայ երաշխիք իրենց գոյութեան համար, այլեւ բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ ինքնօրէն զարգացման...» (4)։

Յետ պատերազմեան շրջանին «Չորս Մեծերու» (Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, ԱՄՆ եւ Իտալիա) խորհուրդը անմիջապէս ճանչցաւ հայ ժողովուրդի սեփական պետութիւն կազմակերպելու իրաւունքը, եւ որոշեց նշանակել միջազգային յանձնախումբ մը, որ տարկայական տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէր Օսմանեան պետութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ ապրող բնակչութեանց մասին։ Յանձնախումբը չկազմուեցաւ։ Միայն ամերիկացիները քննութիւններու ձեռնարկեցին 1919 Թ.ի Յունիսէն Յուլիսի 21։ Ամերիկացի երկու պատուիրակներու՝ Քինկի եւ Քրէյնի ծրագրով, Օսմանեան Կայսրութեան Փոքր Ասիոյ մասը երեք պետութեանց բաժնուելու էր, որոնցմէ մին հայկական պետութիւն մը։ Այս պետութիւններուն հոգատարը ԱՄՆ-ը պիտի ըլլար։

Նախագահ Ուիլսըն արեւելեան Անատոլու եւ Հայաստան ղրկեց ամերիկեան նոր պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Զօր. Ճէյմս Հարպըրտի, որուն պարտականութիւնն էր նշումներ ընել հայկական պետութեան սահմաններու առնչութեամբ, եւ քննել հոգատարութեան հարցը։ Զօր. Հարպըրտ 1919 Թ.ի ամառը Մերձաւոր Արեւելք այցելեց եւ պատրաստեց մանրամասն տեղեկագիր մը։ Մինչ այդ՝ Երեւան հաստատուած էր Հայաստանի «Բարձր Քոմիսէր» նշանակուած ամերիկացի Գնդ. Ուիլլըմ Հէսքըլը։

Զօր. Հարպըրտի տեղեկագիրը աննպաստ էր Հայաստանի։ Ան կը յայտնէր թէ ծրագրուած Հայաստանի մէջ հայերը մեծամասնութիւն չէին կազմեր, եւ առանձինն Հայաստանի վրայ հոգատարութեան գաղափարին դէմ էր։ 1920 Թ.ի Ապրիլին, Նախագահ Ուիլսըն ամերիկեան ծերակոյտին կը փոխանցէ Հարպըրտի տեղեկագիրը։ Նախագահ Ուիլսընի հակառակորդները, ծերակուտական Հենրի Քեպըթ Լաճի գլխաւորութեամբ, ամէն ջանք թափեցին ձախողեցնելու նախագահին ծրագիրները Հայաստանի նկատմամբ։

---

4. A.W.V. Temperley, **A History of the Peace Conference,** 1926, VI, p. 26.

Նախագահ Ուիլսըն հայոց ի նպաստ ելոյթներ ունեցաւ։ 26 Փետրուարի 1919 թ.ին, Պոսթընի մէջ իր արտասանած ճառին մէջ ի միջի այլոց կը յայտարարէր. «Մտածա՞ծ էք երբեք Հայաստանի տառապանքներուն մասին։ Դուք ձեր դրամը թափեցիք հայոց օգնելու համար իրենց տառապելէն ետք. հիմա ուժը դրէք որպէսզի անոնք այլեւս բնաւ չտառապին» (5)։

Նոյնիմաստ ելոյթներ ունեցան ամերիկեան ականաւոր քաղաքական գործիչներ, ինչպէս՝ Ուիլլիըմ Ճեննինկզ Պրայըն, ԱՄՆ-ի Գերագոյն Ատեանի գլխաւոր դատաւոր Ջարլզ Էվանզ Հիւզ, ծերակուտականներ, երեսփոխաններ, կղերականներ եւ այլ անձնաւորութիւններ։ 1919 թ.ի Մարտի 9-ին, նախագահ Ուիլսըն ստացաւ հայոց ի նպաստ աղերսագիր մը, որուն տակ ստորագրած էին քառասունհինգ նահանգային կառավարիչներ, հարիւր եպիսկոպոսներ, երկու հարիւր յիսուն համալսարաններու եւ գոլէճներու նախագահներ եւ երկու հազար հինգ հարիւր կաթողիկէ ու բողոքական կղերականներ (6)։ Այլ խօսքով, ԱՄՆ-ի հանրային կարծիքը սկսած էր շարժիլ ի նպաստ հայկական դատին։

Հայեր համակրանքով դարձած էին դէպի ԱՄՆ-ի ժողովուրդը, ու մեծ ակնկալութիւններով իրենց աչքերը սեւեռած էին նախագահ Ուիլսընի։ Վերսայի դաշնագրէն յուսախաբ մնալու նախազգացումով, 1919 թ.ի Դեկտ.ի 26-ին, Ամենայն Հայոց Կաթող. Գէորգ Ե., խնդրագիր նամակով մը դիմեց նախագահ Ուիլսընի, որ «Ինք եւ իւրաքանչիւր ամերիկացի օգնութեան հասնին հայոց եւ Հայաստանին»։ Կաթողիկոսական նուիրակ Խորէն Արք. Մուրատբէկեանց՝ վերոյիշեալ նամակը անձամբ կը յանձնէր նախագահ Ուիլսընի։ Բայց խնդրագիրը ստանձնելէն չորս օր առաջ, նախագահը պահանջած էր Ծերակոյտէն որ ԱՄՆ ընդունի Հայաստանի հոգատարութեան յանձնառութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս առաջարկուած էր դաշնակիցներու՝ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովին կողմէ։ 1920 թ.ի Մայիսի 22-ին, ԱՄՆ-ի Ծերակոյտը հայոց հանդէպ համակրանքի բանաձեւ մը քուէարկեց։ Սակայն Հենրի Քեպըթ Լաճի ղեկավարած հոգատարութեան դէմ պայքարը ձախողութեան մատնեց նախագահին առաջարկը, ու Ծերակոյ-

5. American Committee Opposed to the Lausanne Treaty, **The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia,** New York, 1926.

6. **Hearings before the Subcommittee on Future Foreign Policy Research and Development of the Committee on International Relations,** House of Representatives, 94th Congress, Second session, Washington, 1976, p. 34.

տը՝ 1 Յունիսի 1920 Թ.ին, երկար վիճաբանութիւններէ ետք, 23ի դէմ 52 ձայնով մերժեց ընդունիլ Հայաստանի հոգատարութիւնը։ Ծերակոյտի 96 անդամներէն 26-ը բացակայած էին ժողովէն, եւ կամ՝ ձեռնպահ մնացած (7)։

1920 Թ.ի Օգոստոսի 10-ին ԱՄՆ չմասնակցեցաւ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան, որուն 89րդ յօդուածով, «Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս պայմանադիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի նախագահին իրաւարարութեան յանձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը, եւ ընդունիլ նախագահին որոշումով Հայաստանի ծով ելնելուն եւ վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր Օսմանեան հողերուն զինուորապէս չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները»։

1920 Թ.ի ամրան, Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ կայացած համագումարին, ԱՄՆ-ի Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, նախագահ Ուիլսընի խնդրանքով, իր նախագիծ-ծրագրին մէջ Հայաստանի մասին բանաձեւ մը որդեգրեց։

Բանաձեւը, որ իր սկզբնական ձեւին մէջ գրուած էր նոյն ինքն նախագահ Ուիլսընի կողմէ, բացայայտ կերպով հայանպաստ դիրքորոշումի մը արտայայտութիւնն էր։ Սակայն, Մոնթանայի ծերակուտական Վալշի ընդդիմութեան պատճառով, բանաձեւը այլափոխուեցաւ, ու հայոց հանդէպ պարտաւորութիւններէ խուսափող տարազի մը տակ որդեգրուեցաւ համագումարին կողմէ (8)։

Բանաձեւը կ՚ըսէր․ «Մեր խոր եւ իրաւ համակրանքը կը յայտնենք Հայաստանի դժբախտ ժողովուրդին, եւ կը հաւատանք թէ մեր կառավարութիւնը իր սահմանադրութեան եւ սկզբունքներուն հաւատարիմ, ամէն կարելի ու յարմար օժանդակութիւն պիտի ընծայէ իրենց (հայերուն, Զ. Մ.)՝ հիմնելու ու պահելու համար իրենց յատուկ կառավարութիւնը» (9)։

ԱՄՆ-ի Հանրապետական կուսակցութիւնը, իր որդեգրած բանաձեւով հայ ժողովուրդին հանդէպ իր համակրանքը կ՚արտայայտէր, սակայն կը մերժէր հոգատարութեան հարցը։

1920 Թ.ի Նոյեմբերի 22-ին, նախագահ Ուիլսըն հրապարակեց

7․ Հրաչիկ Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 580։

8․ Dickran Boyajian, **Armenia, the Case for a Forgotten Genocide,** Westwood, N. J. 1972, p. 262.

9․ Նոյնը։

իր՝ Ուիլսընեան սահմաններով Հայաստանի քարտէսը, որ Սեւրի 89-րդ յօդուածով նշուած սահմաններէն 68.500 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն մը կը սահմանէր հայոց, եւ այս՝ այնպիսի պահու մը, երբ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը վտանգուած էր քեմալականներու՝ Հայաստանի դէմ կազմակերպած ներխուժումին պատճառով։ Ուիլսընեան սահմաններով նախատեսուած Հայաստանը դատապարտուեցաւ թուղթի վրայ մնալու միայն։

Նախագահ Հարտինկ, նախագահ Ուիլսընի յաջորդը, 1921 թ.ի Մայիս 30-ին յայտարարեց. «... Ես տակաւին ի նպաստ եմ Հայաստանի անկախութեան. ամերիկացի ժողովուրդը եւ ամերիկեան կառավարութիւնը իրենց կարելին կ'ընեն Հայաստանի վերաշինութեան» (10)։

1921 թ.ի Նոյեմբերի 26-ին, նախագահ Հարտինկ յայտնեց թէ Կիլիկիոյ հարցը պետական քարտուղար Հիւզի ուշադրութեան յանձնած էր, եւ հաւաստիք տուած, թէ Կիլիկիոյ հայերը զինուորական պաշտպանութիւն պիտի ստանան (11)։

Սակայն կատարուած բոլոր յայտարարութիւնները խօսքի սահմաններէն անդին չէին անցներ։ Ասոր ի տես՝ Պերլինի մօտ ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Ճէյմս Ճերըրտ, նախագահ Հարտինկի յղուած 8 Նոյեմբերի, 1922 թուակիր նամակով մը կը մեղադրէր ԱՄՆ-ը, որ չէր յարգած իր խոստումները, եւ հիմնական ոչ մէկ օժանդակութիւն հասցուցած էր հայոց։ Դեսպանը կը շեշտէր թէ մէկ ու կէս տարի անցած էր ծերակուտական Ուիլլըմզի 8 Սեպտ.ի 1919 թուակիր այն բանաձեւէն, որ կը լիազօրէր նախագահը զօրք ուղարկելու Հայաստան, եւ այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ քայլ առնուած էր ցարդ։ Տակաւին՝ դեսպան Ճէյմս Ճերըրտ կը յիշեցնէր նախագահ Հարտինկի, թէ ան, 1920 թ.ի Դեկտեմբերի 17-ին խոստացած էր իրեն որ պետական քարտուղարութիւնը դաշնակից պետութիւններուն յուշագիրներ պիտի ղրկէր, Սեւրի դաշնագրին հայոց վերաբերող յօդուածները յարգել տալու ստիպումով, եւ կը պահանջէր որ նախագահը գործադրէր խոստումը (12)։

Նախագահ Հարտինկ Լոզանի խորհրդաժողովէն առաջ պատասխանելով դեսպան Ճերըրտի, յայտնեց թէ «... Ամէն բան որ կարելի է ընել, պիտի ըլլայ, հայ ժողովուրդը պաշտպանելու եւ ա-

10. **The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia.**

11. Նոյնը։

12. D. Boyajian, **Armenia, the Case...**, p. 277.

նոր խրատունքները՝ որոնք Սեւրի դաշնագրով տրուած էին, պահպանելու...» (13)։

Մինչ այդ, Մեծ Եղեռնէն ետք Կիլիկիոյ մէջ քեմալականներու կազմակերպած ջարդերէն ու Իզմիրի աղէտէն վերապրած բազմահարիւր հայեր ԱՄՆ ապաստանած էին, մեծապէս բազմացնելով 1894-1896 թթ.ուն համիտեան կոտորածներէն ետք արդէն բազմացած ամերիկահայ գաղութը։ Երբ ամերիկեան հանրային կարծիքի տարազումով «սոված հայեր»ը կայք կը հաստատէին ԱՄՆ-ի տարբեր շրջաններուն մէջ, ամերիկեան միսիոնարական կազմակերպութեանց երբեմնի աշխատանքի դաշտերը՝ Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Փոքր Ասիոյ եւ Իզմիրի շրջանները արդէն պարպուած էին հայութենէ։

Ժամանակները սկսած էին փոխուիլ։ Առեւտրական, տնտեսական, քարիւղային, եւ քաղաքական շահերու հետամուտ ամերիկացիներ, կ'ուզէին «խրապաշտ» քաղաքականութիւն մը վարել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Թուրքիոյ համակիր անձնաւորութիւններ անհրաժեշտ կը նկատէին նոր փայլ մը տալ Թուրքիոյ անուան, որ այնքան աժգունած էր հայոց հանդէպ Թուրքերու վարած քաղաքականութեան պատճառով։ Այս գծով կատարուած աշխատանքներէն յիշատակութեան արժանի է դեր-ծովակալ Քոլպի Մ. Ջեսթըրի Թրքանպաստ գրութիւնը, որ լոյս տեսաւ ամերիկեան «Քըրրէնթ Հիսթըրի» թերթի 1922 թ.ի Սեպտեմբերի համարին մէջ։ Վերոյիշեալ յօդուածին մէջ հեղինակը կը գրէ. «Քրիստոնեաներու մասին նախապաշարում չկայ Թուրքիոյ մէջ... աւելի պարկեշտութիւն կայ Թուրքիոյ մէջ՝ քան աշխարհի որեւէ ուրիշ երկրի մը մէջ... Միացեալ Նահանգներուն պատերազմ մտնելէն ետք՝ (Թուրքիա) դաշնակիցներուն պիտի միանար, եթէ... կարենար... Երկիր մը՝ որ ամերիկացի գործատէրերուն առջեւ կը բանայ գործի հսկայ կարելիութիւններ... Թուրքը աշխարհի ամենէն սխալ կերպով ներկայացուած անձն է... Հայերուն դէմ յոռեգոյն աղէտը պատահեցաւ 1915 թուին։ Զանգուածային տեղահանութեանց պատճառը Թուրքերուն այն վախն էր, որ եթէ այս օտար բնակչութիւնը (հայերը, Զ. Մ.) ազատ ձգուէր անխափան կերպով շարունակելու իր գործունէութիւնը, խռովարարներուն (հայերուն, Զ. Մ.) գլխուն փորձանք պիտի բերէր ի վերջոյ... Այս պատճառներով, ուրեմն, հայերը տեղահանուեցան ոչ-սահմանջական շրջաններէն, ուր անոնց ներկայութիւնը անբաղձալի էր եւ հոն պէտք եղած չափով բարգաւաճելու կարելիութիւնը չունէին, եւ տարուեցան Սուրիոյ ամենէն գեղեցիկ եւ բարեբեր վայրերը... Լեռնա-

---

13. Նոյնը, էջ 279։

բնակները առաջնորդուեցան Միջագետք, ուր կլիման այնքան հաճելի է... եւ այս ամէնը (հայերու տեղահանութիւնը, Զ. Մ.) Թուրքերը կատարեցին հսկայ աշխատանքով եւ ի գին նիւթական մեծ զոհողութեանց: Մինչդեռ, արտասահման հասած լուրը այն էր որ հայերը, եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գէթ մեծ մասամբ, կոտորուած էին... ժամանակ մը վերջ, տեղահանուածները (անոնք, որոնք կը փախչէին) վերադարձան, բոլորն ալ ողջ եւ առողջ, գիրցած ու բարգաւաճ վիճակով...» (14):

Անհաւատալի բայց իրաւ այս գրութեան հեղինակը՝ հանգըստեան կոչուած ամերիկացի դեր-ծովակալ Քոլպի Մ. Չեսթըր, պատմական ճշմարտութիւններու ահաւոր նենգափոխում մըն է որ կ'ընէր, Լօզանի խորհրդաժողովի նախօրեակին: Լօզանի ամերիկեան պատուիրակներէն ծովակալ Մարք Բրիսթոլ նոյնպէս փրօթուրք տեսակէտներ ունէր:

1922 թ.ի Դեկտեմբերի 30-ին, Լօզանի խորհրդաժողովին, ԱՄՆ-ի պատուիրակը խօսեցաւ հայոց «ապաստան» մը տրուելու ի նպաստ: Սակայն յաջորդ օրն իսկ պատուիրակութիւնը խորհրդաժողովի շէնքին զեկուցատախտակին վրայ զետեղեց պաշտօնագիր մը, ուր կը յայտարարէր թէ նախորդ օրուան խորհրդաժողովի ընթացքին Հայաստանի մասին իր ունեցած արտայայտութիւնը «անպաշտօն» էր (15):

Թրքական «Վաքըթ» թերթը երախտագիտութեամբ գովաբանեց ԱՄՆ-ի պատուիրակներէն ծովակալ Մարք Բրիսթոլի՝ Թուրքերու ի նպաստ տարած աշխատանքները, ինչպէս նաեւ պատուիրակութեան անդամներուն որդեգրած թրքանպաստ դիրքը: Թերթը կ'աւելցնէր թէ հայոց ի նպաստ ամերիկեան արտայայտութիւնները կրօնական կազմակերպութիւններու ճնշումին հետեւանքն էին (16):

Պոլիս հրատարակուող «Թեվհիտի Էֆքեար» թերթը կը գրէր որ եթէ արեւմտեան պետութիւնները իրապէս կ'ուզէին հայերը պաշտպանել ու պնդել հայկական ազգային օճախի տեսակէտին վրայ, կրնային խորհրդաժողովը ձախողեցնել, եւ քաշուիլ անկէ, այնպէս՝ ինչպէս զիրենք իսկապէս շահագրգռող հարցերուն համար սպառնացին ընել (17):

14· Vice-Admiral Colby M. Chester, **Turkey Reinterpreted,** «Current History», Sept., 1922, pp. 939-947.

15. D· Boyajian, **Armenia, The Case...**, p. 279.

16· Նոյնը:

17· Նոյնը, էջ 280:

ԱՄՆ, որ չէր ստորագրած Սեւրի դաշնագիրը, դաշնակից պետութիւններու կողմէ հրաւիրուեցաւ մասնակցելու Լոզանի խորհրդաժողովին, ուր վերատեսութեան պիտի ենթարկուէր Սեւրի չիրագործուած դաշնագիրը: Խորհրդաժողովը սկսաւ 1922 Թ.ի Նոյեմբերի 20–ին. ԱՄՆ–ի կառավարութիւնը Լոզան ղրկեց Հռոմի իր դեսպանը՝ Ռիչարտ Վաշպըրն Չայլտ, Կ. Պոլսոյ իր բարձր կոմիսարը՝ ծովակալ Մարք Պրիսթոլ, եւ Պերնի ամերիկեան ներկայացուցիչը՝ Ճոզէֆ Կրին:

Լոզանի խորհրդաժողովի ԺԳ. նիստի ընթացքին (12 Դեկտ.ի 1922 Թ.) քննարկուեցաւ Հայկական Հարցը: Այդ նիստին՝ ԱՄՆ–ի պատուիրակ Չայլտ յիշատակեց իր ժողովուրդին ու կառավարութեան կողմէ հայ գաղթականներուն ցոյց տրուած օգնութիւնը, ու վերյիշեց հայոց տրուած հաւաստիքները՝ Սեւրի դաշնագրէն մինչեւ Ազգերու Լիկայի 22 Սեպտ.ի 1922 Թ.ի որոշումը, եւ եզրակացուց.

«Ես չեմ ասում, թէ Թուրքական պատուիրակութիւնը եւ Ազգային Ժողովը չեն գործում հանդուրժողականութեան, արդարութեան եւ հաշտութեան այն ոգով, որը Միացեալ Նահանգներն ու ամբողջ աշխարհը իրաւունք ունեն սպասելու: Բայց Միացեալ Նահանգների ժողովրդի անունից յամառօրէն պնդում եմ, որ այս խորհրդաժողովը չպէտք է ցրուի քանի դեռ չի սահմանել մշտական համագործակցութեան օգնութեամբ անպաշտպան զանգուածների համար ապաստան գտնելու եղանակը, եւ քանի դեռ առանձին ազգային խմբերի համար չի ստեղծուել ըստ հնարաւորին յուսալի հողային ապաստներ, եթէ այդ խմբերը ցանկանում են անջատուել այն ազգութիւններից եւ այլ կրօնական ու ցեղային խմբերից, որոնց մէջ նրանք ապրում են» (18):

Մինչ այս, ԱՄՆ–ի մէջ հայանպաստ տրամադրութիւններով դիմումնագրեր կը հասնէին Նախագահ Հարտինկի: Անոնցմէ մէկը, 6 Յունուարի, 1923 Թուակիր, նախագահէն կը պահանջէր «Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները չվերահաստատել, կամ՝ թոյլատրել իր քաղաքացիներուն որ Թուրքիոյ ելեւմտական օգնութիւն ընեն, մինչեւ որ Թրքական կառավարութիւնը ճանչնայ հայ ժողովուրդին իրաւունքը ազգային անկախ գոյութեան մը համար»: Դիմումնագիրը ստորագրած էին ԱՄՆ–ի ապագայ նախագահ Ֆրանքլին Ռուզվելթ, Ճէյմս Ճերըրտ, Հենրի Ճեսըփ, ու ասոնց կողքին, քաղաքական ու կրօնական քսան ինը անձնաւորութիւններ (19):

---

18. Ջ. Կիրակոսեան, *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Թղթերում*, Երեւան, 1972, էջ 747:

19. **The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia.**

Լոզանի մէջ, թրքական անզիջողութեան պատճառով համաժողովը ընդմիջուեցաւ 1923 թ․ի Փետրուարի 4–ին, վերսկսելու համար նոյն տարուան Ապրիլի 23–ին։ Մինչ խորհրդաժողովը կը շարունակէր իր աշխատանքները, Իսմեթ Փաշա նամակ մը յղելով դեսպան Կրինին, առաջարկեց բարեկամութեան ու առեւտրական գործակցութեան դաշինք մը կնքել ԱՄՆ–ի եւ Թուրքիոյ միջեւ։ ԱՄՆ ձեռնպահ մնաց 1923 թ․ի Յուլիսի 24–ին ստորագրուած Լոզանի դաշնագրին հանդէպ։ Սակայն Իսմեթ Փաշայի եւ դեսպան Կրինի միջեւ սկսած բանակցութիւնները հասան արդիւնքի, եւ, 1923 թ․ի Օգոստոսի 6–ին կնքուեցաւ ԱՄՆ–Թուրքիա բարեկամութեան ու առեւտրական գործակցութեան դաշինքը (20)։

Դեսպան Ճերըրտ յայտարարեց թէ 1923 թ․ի Օգոստոսի 6–ին ստորագրուած ԱՄՆ–Թուրքիա դաշինքը «կ'անպատուէր ԱՄՆ–ը» (21)։

Լոզանի դաշնագրին ստորագրութենէն ետք, տակաւին քանի մը տարիներ եւս ամերիկեան հանրային կարծիքը դէմ կը կենար Թուրքիոյ հետ բացայայտ գործակցութեան։ Ասով կը բացատրուի այն պարագան թէ ինչու ԱՄՆ–ի Ծերակոյտը մերժած էր վաւերացնել Լոզանի մէջ կնքուած Ամերիկո–Թուրք անջատ պայմանագիրը, եւ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը 1924 եւ 1928 թթ․ ու նախագահական ընտրութեանց առիթով իր հրապարակած կուսակցութեան նախագիծ–ծրագրին մէջ յատուկ պարբերութիւն մը ունէր «Հայաստան» խորագրով։ Տակաւին յիշողութիւններու մէջ թարմ էին հայկական ողբերգութիւնները, եւ դեր–ծովակալ Քոլպի Մ․ Չեսթըրի «Թուրքիա վերստին մեկնաբանուած» յօդուածը հանրային կարծիք չէր ստեղծած։

1924 թ․ի Յունիսի 24–ին Դեմոկրատ կուսակցութեան որդեգրած նախագիծ–ծրագրին մէջ հայոց նուիրուած պարբերութիւնը կ'ըսէր․ «Կը դատապարտենք Լոզանի դաշնագիրը։ Ան առեւտրական փոխանակում մը կ'ընէ ամերիկեան օրինական իրաւունքներու եւ կը դաւէ Հայաստանի, Չեսթըրի քարիւղի մենաշնորհին համար։ Մենք թիկունք կը կանգնինք Թուրքիոյ մէջ ամերիկեան իրաւունքներու պաշտպանութեան եւ նախագահ Ուիլսընի Հայաստանը յարգող իրաւարարական վճիռին» (22)։

---

20. «Current History», October, 1923.

21. James W. Gerard, **The Senate and the Lausanne Treaty,** «The New Armenia», September-October, 1923, as quoted by D. Boyajian, **Armenia, the Case...,** p. 478.

22. D. Boyajian, **Armenia, the Case...,** pp. 480-481.

ԱՄՆ–ի հանրային կարծիքին մօտ՝ Լոզանի դաշնագրին դէմ խմորուած տրամադրութիւններուն լաւագոյն դրաւականը կարելի էր նկատել այն դատապարտագիրը, զոր ստորագրած էին ամերիկացի հարիւր տասը բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ։ Ստորագըրեալները կը դատապարտէին Լոզանի դաշնագիրը, որպէս խորապէս «նուաստացուցիչ եւ աննպատակ դաշնագիր, որ կ'անգիտանայ Հայաստանի տրուած մեր (ԱՄՆ–ի, Զ. Մ.) խոստումները... ԱՄՆ բացարձակապէս ոչինչ կը շահի Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները վերսկսումով, եւ ոչինչ աւելի կը մնայ սթաթուս–քուոն պահպանելով եւ սպասելով զարգացումներու...»։ Ստորագրողներու մէջ էին անունները ԱՄՆ–ի պատերազմական նախարար Նիւթըն Պէյքըրի, Մեսեչուսեց նահանգի կառավարիչ Ջենինկ Քոկսի, Հարուըրտ համալսարանի պատուոյ նախագահ Զարլզ Էլիըթի, դեսպան Ճէյմս Ճերըրտի, դեսպան Հենրի Մորկընթաուի, Իտալիոյ մօտ ԱՄՆ–ի նախկին դեսպան Հարպըրթ Ճոնսընի, Թուրքիոյ մօտ ԱՄՆ–ի նախկին դեսպան Օսքար Սթրաուսի, Րաբբի Սթիվըն Վայզի, եւ այլ նահանգային կառավարիչներու, համալսարաններու եւ կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց նախագահներու, ինչպէս նաեւ ականաւոր այլ դէմքերու (23)։

1928 թ.ին, ԱՄՆ–ի Դեմոկրատ կուսակցութեան համագումարը «Հայաստան» խորագրով պարբերութիւն մը աւելցուց իր նախագիծ–ծրագրին մէջ, որ կ'ըսէր. «Մենք հաւանութիւն ենք տալիս Միացեալ Նահանգների անկեղծ ջանքերին, որոնց նպատակն է կատարել այն խոստումներն ու պարտաւորութիւնները, որոնք համաշխարհային պատերազմի տարիներին եւ նրանից յետոյ Միացեալ Նահանգների եւ դաշնակից տէրութիւնների կողմից տրուել են Հայաստանին եւ նրա ժողովրդին» (24)։

Դեմոկրատ կուսակցութիւնը Նիւ Եորքի իր կեդրոնատեղիին մէջ ստեղծած էր նաեւ հայկական բաժանմունք մը, որ կ'աշխատէր յօգուտ իր նախագահական թեկնածուին՝ Սմիթի։ Յիշեալ բաժանմունքը հայերէն լեզուով ընտրական կոչեր կը հրատարակէր, ու զանոնք կը տարածէր ամերիկահայ ընտրողներու շրջաններուն։ Այդ կոչերէն մէկուն մէջ կ'ըսուէր. «Սմիթհ թող ընտրուի, այնժամ Հայաստանը պիտի ազատուի» (25)։

Սակայն շուտով յուշ դարձան բոլոր բանաձեւերն ու կոչերը։ Թուրք–ԱՄՆ յարաբերութիւնները տակաւ բնականոնացման ճամբու

---

23. Նոյնը, էջ 481։

24. Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 492։

25. Նոյնը։

մէջ մտան։ ԱՄՆ–ի հանրային կարծիքը յուզող այլ հարցեր կային հիմա։ 1929 Թ·ի ԱՄՆ–ի տնտեսական մեծ տագնապը գլխաւոր մըտահոգութիւնն էր բոլորին։ Ռուզվելթ բարձրացած էր ԱՄՆ–ի նախագահութեան պաշտօնին։ ԱՄՆ–ՍՍՀՄ դիւանագիտական յարաբերութիւնները հաստատուած էին։ Թուրքիա մաս կազմած էր Ազգերու Լիկային։ 1933 Թ·ին, ամերիկահայութիւնը պառակտուած էր դրօշակի խնդրով, ու Ղեւոնդ Արք· Դուրեանի սպանութեամբ։ Հայկական Դատը մինչեւ իսկ մոռացութեան տրուած էր ամերիկահայութեան կողմէ։

Համաշխարհային Բ· Պատերազմի ընթացքին պատրաստուած՝ 13 Յունիսի, 1946 թուակիր յոյժ գաղտնի մակագրեալ «Թուրքիա–Արտաքին Յարաբերութիւններ» խորագրեալ, Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսի Ուսումնասիրութեանց Բաժանմունքի մէկ տեղեկագիրը, իր 22–րդ պարբերութեան մէջ կ'անդրադառնայ ԱՄՆ–Թուրքիա յարաբերութեանց·

«Միացեալ Նահանգները պարզօրէն յարաբերութիւնները խզեցին Թուրքիոյ հետ 1917 Թ·ի Ապրիլի 20–ին, առանց երբեք պատերազմի մտնելու անոր դէմ։ Անոնք չմասնակցեցան Թուրքիոյ զինադադարի հսկողութեան, բայց շատ մը շրջաններու մէջ Ամերիկեան Կարմիր Խաչը անգնահատելի օժանդակութիւն բերաւ։ Լօզանի մէջ, անոնք անջատ համաձայնագիր մը ստորագրեցին։ Իրենց շահերը կը կեդրոնանային դպրոցներու եւ միսիոններու վրայ։ Թուրքիոյ շահը ԱՄՆ–ի հետ կը կեդրոնանար գլխաւորաբար ելեւմտական օժանդակութեան յոյսով։ Բայց ամերիկեան հանրային կարծիքը ցնցուած էր հայոց դէմ գործուած բարբարոսութիւններէն, եւ, գլխաւորաբար ԱՄՆ–ի միսիոնարական փրօ–հայկական կազմակերպութիւններու ընդդիմութեան պատճառով, Ծերակոյտը մերժեց Լօզանի մէջ ստորագրուած Թուրքօ–Ամերիկեան դաշնագիրը վաւերացնել։ Միայն 1927–ին մօտիւս վիվենտի–ի մը շուրջ համաձայնած էին։ Թէեւ ամերիկեան տնտեսութիւնը Թուրքիայէն հեռու մնաց, ԱՄՆ, մինչեւ 1937 Թ· միակ երկիրն էր, որուն առեւտրական հաշուեկշիռը Թուրքիոյ ի նպաստ էր։ Թուրքերուն՝ Միացեալ Նահանգներու նկատմամբ ընդհանուր յարգանքը աւելցած է այն զգացումէն, թէ Ուաշինկթըն ոչ մէկ յետին ծրագիրներ ունի իրենց երկրին համար։ Ուստի՝ անոնք հիւրընկալեցին ամերիկացի մասնագէտներ, ու իրենց փափաքը յայտնեցին անկլօ–սաքսոն դաստիարակութեան եւ անգլերէն լեզուին դառնալու՝ եւ խնայեցին ամերիկեան դպրոցներուն իրենց ազգայնական նոր կանոններու ամբողջ զօրութիւնը» (26)։

---

26. F. O. 371/44188.

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին, մանաւանդ 1941 Թ.ի Դեկտեմբերին, ԱՄՆ–ի պատերազմ մտնելէն ետք, Թուրքիոյ մէջ ամերիկեան քաղաքականութիւնը աւելի գործօն եղաւ, ու Թուրքիա «Լենտ–Լիզ»ի հայթայթումներ ստացաւ:

Շնորհիւ Չըրչիլի վարած դիւանագիտութեան, Թեհրանի ժողովը (Նոյեմբերի 28 – 1 Դեկտեմբերի, 1943 Թ.) քանի մը անգամ զբաղեցաւ Թուրքիոյ հարցով: Չըրչիլ յայտարարեց թէ որպէս կարեւոր խնդիր պէտք է «Թուրքիան համոզենք մտնելու պատերազմի»: Ստալին կասկած յայտնեց թէ Թուրքիա պատերազմի կը մտնէ, որքան ալ ճնշում գործադրուի վրան, սակայն համոզելու փորձի մը համամիտ գտնուեցաւ, պայմանով որ Թուրքիա «խաղ չխաղայ մեր ու Գերմանիոյ միջեւ»: Նախագահ Ռուզվելթ իր կարգին յայտնեց թէ ինք եւս կողմնակից է որ ստիպեն Թուրքիան պատերազմի մտնելու, բայց կը կարծէր, թէ Թուրքիա ատոր համար սուղ գին պիտի պահանջէ, եւ «Օվըրլորտ» գործողութեան վնաս հասցնէ: Ռուզվելթ՝ 1 Դեկտեմբերի նիստին յայտարարեց որ եթէ Թուրքիա (27) պատերազմի մտնէ եւ յարձակման ենթարկուի գերմաններու կողմէ, ինք պէտք է զգոյշ ըլլայ Թուրքիոյ խոստումներ տալու մէջ (28):

Պատերազմի ընթացքին Թուրքիոյ նախագահ Իսմեթ Ինէօնիւ 4 եւ 7 Դեկտեմբերի 1943 Թ.ին տեսակցեցաւ ԱՄՆ–ի նախագահ Ռուզվելթի եւ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Չըրչիլի հետ: Ինէօնիւ նախքան Գահիրէ երթալը, վարլըք վերկիսիի *պատճառով հայ եւ այլ փոքրամասնութիւններու պատկան աքսորեալներէն վերապրողները Պոլիս վերադարձուց (29): Արեւմտեան դաշնակից երկու ղեկավարները չկրցան համոզել Ինէօնիւն որ Թուրքիան միանայ Նացիզմի դէմ մղուող պատերազմին:*

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի վերջերուն, դաշնակից պետութիւնները յաճախակի հանդիպումներ կ՚ունենային, ոչ միայն պատերազմը շուտով յաջող աւարտի մը բերելու, այլ եւ պատերազմէն ետք, կռիւներու ընթացքին դաշնակից ու գործակցող պետութիւններու մասնակցութեամբ վերստեղծելու «Ազգերու Լիկա»յի նման նոր համախմբում մը: Այսպէս, երբ 1944 Թ.ի Օգոստոս – Սեպտեմբեր ամիսներուն, Տամպըրթըն Օքսի մէջ սկսան Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ) նախապատրաստական աշխա–

---

27. *Թեհրան, Եալթա, Պոտսդամ,* փաստաթղթերի ժողովածու, Երեւան, 1970, էջ 17:

28. Նոյնը, էջ 51:

29. Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, **The United States and Turkey and Iran,** Camb., Mass., 1952 p. 98.

տանքները, ու քննարկուեցան անդամակցութեան հարցերը, Սով. Միութիւնը առաջարկեց Միութեան անդամ 16 հանրապետութիւնները (որոնց շարքին եւ Սով. Հայաստանը), ընդունիլ որպէս ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամ, քանի որ անոնք, գործնականապէս, իրենց զինեալ ուժերով մասնակցած էին նացիզմի ու ֆաշիզմի դէմ մղուող պատերազմին։ ԱՄՆ եւ Մեծն Բրիտանիա ընդդիմացան Սով. Միութեան այս առաջարկին (30)։

Վերոյիշեալ հարցը վերստին քննարկուեցաւ Եալթայի խորհրդաժողովին։ 7 Փետրուարի 1945 Թ.ի նիստին, Սով. Միութիւն, իր՝ Տամպըրթըն Օքսի բանաձեւը բարեփոխելով առաջարկեց որ երեք, կամ գոնէ երկու սովետական հանրապետութիւններ գտնուին ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամներու շարքին մէջ։ Սով. Միութիւն ի մտի ունէր Ուքրանիան, Պելոռուսիան եւ Լիտվիան (31)։

Սակայն ԱՄՆ-ի նախագահ Ռուզվելթ իր մտավախութիւնը յայտնեց նմանօրինակ առաջարկի մը հանդէպ, բացատրելով թէ ընդառաջելով Սովետական Միութեան ծրագրին, խախտած կ'ըլլայ այն սկզբունքը, որուն համաձայն կազմակերպութեան իւրաքանչիւր անդամ միայն մէկ ձայնի իրաւունք պէտք է ունենայ։ Այս հարցը փոխադրուեցաւ խորհրդակցող պետութիւններու արտաքին գործերու նախարարներու ժողովին։ Ի վերջոյ որոշուեցաւ ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամ ընդունիլ, բացի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութենէն, Ուքրանական եւ Պելոռուսական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնները (32)։ Այսպէս՝ Հայկական ՍՍՀ-ը դուրս կը մնար ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամներու շարքէն։

Եալթայի 8 Փետրուարի, 1945 Թ.ի նիստին, Չըրչիլ ճիգ չըխնայեց համոզելու ժողովականները որ Թուրքիան եւս ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամ դառնայ, եզրակացնելով թէ «հարկ չկա՞յ արդեօք Թուրքերին հնարաւորութիւն տալ՝ զղջալու մահուան մահճում» (33)։ Ստալին համամիտ գտնուեցաւ առաջարկին, պայմանով որ մինչեւ Փետրուարի վերջը Թուրքիա պատերազմ յայտարարէ Գերմանիոյ դէմ։ Ռուզվելթ եւ Չըրչիլ համաձայնեցան։

Մետասաներորդ ժամուն, 1945 Թ.ի Փետրուարի 23-ին, Թուրքիան պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ։ ՍՍՀՄ-ը,

---

30. Sydney Harcave, **Russia, A History,** Chicago, 1956, p. 627.
31. Թեհրան, Եալթա, Պոտսդամ, էջ 126։
32. Նոյնը, էջ 166–167, 180։
33. Նոյնը, էջ 137։

պատերազմի ընթացքին Թուրքիոյ վարած «չէզոք»ութեան քաղաքականութենէն զոհ չէր մնացած։ Արդարեւ՝ Թուրքիա, Սով. Միութեան վրայ Գերմանիոյ կատարած ներխուժումէն չորս օրեր առաջ, 1941 թ.ի Յունիսի 18-ին, Գերման եւ Թուրք «ոչ յարձակման» պայմանագիրը ստորագրած էր։ Տակաւին՝ Թուրքիա քաջալերած էր Ս. Միութիւնը անդամահատել ուզող Փան-Թուրքիստ շրջանակները, մեծ թիւով զօրք կեդրոնացուցած էր Սովետ. Միութեան հետ իր ունեցած սահմանին վրայ, եւ նոյնիսկ, ինչպէս յետ պատերազմեան վաւերաթուղթերը (34) հաստատած էին, 1942 թ.ի Նոյեմբերին, երբ Պերլին յայտարարեց Ստալինկրատի անկումը, ծրագրած էր Արաքսի միւս ափը անցնիլ, եւ Անդրկովկասը իրեն ենթարկելով տիրանալ Պաքուի նաւթահորերուն։ Աւելին, Թուրքիա թոյլ տուած էր որ Գերմանիան, ի վնաս դաշնակիցներուն, լրիւ օգտագործէ Թուրքիոյ հողամասը լրտեսական գործունէութեանց համար, արտօնած էր քրոմի եւ այլ նիւթերու արտածումը դէպի Գերմանիա, եւ գերման նաւերու անցքը նեղուցներէն դէպի Սեւ ծով, հակառակ Մոնթրէօյի՝ նեղուցներու վերաբերեալ համաձայնագրին։

Այս բոլորին դէմ յանդիման, եւ համաձայն պատերազմի վերջին շրջանի սովետական ընդհանուր քաղաքականութեան ծրագիրներուն՝ Սովետ եւ Թուրք բարեկամութեան դաշնագիրը (կնքուած՝ 17 Դեկտեմբերի 1925 թ.ին, Փարիզի մէջ) Սով. Միութեան կողմէ չեղեալ համարուեցաւ 1945 թ.ի Մարտի 19-ին։ Իսկ Փոցտամի համաժողովէն քանի մը շաբաթ առաջ, Անգարայի մօտ Սով. Միութեան դեսպանը՝ Վինոկրատով, 1945 թ.ի Յունիսի 22-ին, Թրքական կառավարութեան յայտնեց թէ իր կառավարութիւնը պատրաստ էր բարեկամութեան նոր դաշնագիր մը կնքելու Թուրքիոյ հետ, եթէ նեղուցներու վերհսկողութեան վերաբերեալ Մոնթրէօյի համաձայնագիրը, ըստ որոշ պահանջներու, վերատեսութեան ենթարկուէր, եւ եթէ՝ Կարս, Արդուին եւ Արտահան վերադարձուէին ՍՍՀՄ-ի, քանի որ այդ շրջանները պատմականօրէն կը պատկանէին Հայաստանի եւ Վրաստանի (34)։

ԱՄՆ-ի նախագահ Հերրի Թրումընի յուշերուն համաձայն, Փոցտամի համաժողովին (Յուլիսի 17-2 Օգոստոսի, 1945 թ.)՝ երբ, Թուրքիոյ հարցը քննարկուած էր, Չըրչիլ յայտնած էր թէ ՍՍՀՄ-ի արտաքին գործավար Մոլոթով՝ Մոսկուայի մէջ Թուրքիոյ դեսպա-

---

34. Ռ. Գ. Սահակեան, *Սովետա-Թուրքական Յարաբերութիւնների Պատմութեան Հակագիտական Լուսաբանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմագրութեան Մէջ*, Երեւան, 1964, էջ 96։

35. **Kessing's Contemporary Archives (1946-1948)**, p. 7737 a.

նին խօսած էր «Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու փոփոխութեան» մասին, ինչ որ ահազանգի մատնած էր Թուրքիան։ Մոլոթով ժողովին բացատրեց թէ «1921 թ.ին, սովետական հողեր առնուած էին Սով. Հայաստանէն եւ Սով. Վրաստանէն, եւ ինք պնդած էր թէ այդ խնդիրը պէտք էր կարգադրուէր նախքան (Սովետ եւ Թուրք) զինակցութիւն կնքուիլը»։ Իսկ Ստալին աւելցուցած էր թէ «Թուրքերուն վախը կը ծնի ճշդումէն այն սահմաններուն, որոնք գոյութիւն ունէին ցարական կառավարութեան օրերուն։ Ստալին յայտարարեց թէ ինք նկատի ունէր Կարսը, որ նախապէս Հայաստանի մաս կը կազմէր, եւ Արտահանը, որ նախապէս Վրաստանի մաս կը կազմէր, եւ շեշտեց թէ սահմանի փոփոխութեան հարցը պիտի չարծարծուէր, եթէ Թուրքերը Սով. Միութեան հետ զինակցութիւն մը թելադրած չըլլային։ Զինակցութիւն մը կ՚ենթադրէր որ երկու երկիրները իրենց միջեւ եղած սահմանները պիտի պաշտպանէին, եւ թէ՝ սովետներու կարծիքով, յիշեալ շրջանի սահմանները ճիշդ չէին, եւ թէ՝ իրենք Թուրքերուն ըսած են՝ թէ սահմանները պէտք է սրբագըրուէին զինակցութեան մը պարագային։ Եթէ այս մէկը Թուրքերուն հաճելի չէ, զինակցութիւնը կը լքուի։ Ան (Ստալին, Զ. Մ.) կ՚ուզէր գիտնալ թէ ասոր մէջ ի՞նչ վախնալիք բան կար» (36)։

Հայութեան մեծ երազին իրականացման ճանապարհին վրայ պատմական առիթ մը դտած ըլլալու յոյսով, սփիւռքահայութիւնը ձեռնարկած էր աշխատանքի։ Հայ քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւնները, անջատաբար, եւ միատեղ, յուշագրերով կը ներկայանային Սան Ֆրանսիսկոյի ՄԱԿ-ի ընդհանուր ժողովին, ինչպէս նաեւ Մեծ Տէրութիւններու, ու անոնց արտաքին գործոց նախարարներու համաժողովին։

Սով. Միութեան սահմաններուն մէջ, Հայկական ՍՍՀ-ի կառավարութիւնը, Կոմկուսի Ա. քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեան, եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ., սկսած էին առաջ քշել հայկական պահանջքները։

ԱՄՆ-ի մէջ կազմուած Հայկական Իրաւանց Պաշտպանութեան Ամերիկեան Յանձնախումբը, բաղկացած ութսուն հինգ անդամներէ, որոնց մէջ՝ ամերիկացի քաղաքագէտներ, եկեղեցականներ, ականաւոր արուեստագէտներ ու մշակոյթի գործիչներ, 1946 թ.ի Փետրուարի 21-ին, Լոնտոնի մէջ գումարուող ժողովին առիթով, ՄԱԿ-ի ամերիկեան պատուիրակութեան անդամներուն ուղղուած հեռագրով մը «ծանուցած էր իր պաշտպանութիւնը ի նպաստ աւելի քան

---

36. Harry S. Truman, **Memoires by Harry Truman, Year of Decision,** Vol, I, New York, 1955, pp. 375-376.

մէկ միլիոն հայ տարագիրներու եւ անոնց զաւակներուն բաղձանքներուն իրագործման, որոնք ի սփիւռս աշխարհի, կը պահանջեն իրենց հայրենիքին ընդարձակումը, որպէսզի հոն կարենան վերահաստատուիլ:

«Այս յայտարարութիւնը մասնաւորապէս կը վաւերացնէր Ամերիկայի Հայ Ազգային Խորհուրդի խնդրանքը, որ ուղարկուած էր Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան ընդհանուր ժողովին, հայցելով որ 1920 թ.ի Դաշնակից Պետութեանց Գերագոյն Խորհուրդի խնդրանքով, նախագահ Ուտրօ Ուիլսընի կողմէ Հայաստանի հողային իրաւարարութեան մասին տրուած վճիռը նպաստաւոր նկատառութեան արժանանայ միջազգային հեռապատկերով» (37):

Այս հաղորդագրութիւնը ղրկուած էր ԱՄՆ-ի պետական ենթաքարտուղար Էտուըրտ Ու. Սթեթինըս Կրտսերին, Լոնտոն, եւ յանուն յանձնախումբին զայն ստորագրած էին իբր Ատենապետ՝ Էտուին Սմիթ, եւ քարտուղարը՝ Վեր. Ռապըրթ Ու. Սըրլ:

Ամերիկեան այս մարմինը 1946 թ.ի Ապրիլի 28-ին, Նիւ Եորքի Գառնեկի Հոլին մէջ կազմակերպեց մեծ հաւաքոյթ մը ի նպաստ Հայկական Դատին: Հաւաքոյթին խօսք առին ծերակուտական Զարլըս Թոպի, Ներկայացուցիչներու Տան անդամներ՝ Սելըր, Սեվէյճ, Վեր. Սըրլ եւ ուրիշներ: Հայոց տարած ջանքերուն շնորհիւ 20.000 ամերիկացի կղերականներ Հայկական Դատին ի նպաստ կոչ մը ստորագրեցին (38):

Հակառակ տրուած բոլոր ճիգերուն, միջազգային քաղաքական նորաստեղծ կացութիւնը պայմաններ չէր շնորհեր Հայկական Դատին համար: 1946 թ.ին սկսած էր ցուրտ պատերազմը Սով. Միութեան եւ Արեւմտեան աշխարհին միջեւ: 1946 թ.ի Մարտին, Մեծն Բրիտանիոյ նախկին վարչապետ Չըրչիլ, Ֆուլթընի մէջ արտասանած իր ճառի ընթացքին Սով. Միութեան սահմանը բնորոշեց որպէս «երկաթէ վարագոյր»: 1946 թ.ի Օգոստոսի 19-ին, ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը Սով. Միութեան յստակացուց իր կեցուածքը Տարտանելի նեղուցներու հարցին նկատմամբ:

1947 թ.ի Ապրիլի 30 – Մայիսի 6, Նիւ Եորքի մէջ գումարուեցաւ Համաշխարհային Հայկական Գոնկրեսը, որուն, քան երկու տարբեր երկիրներէ. 715 պատգամաւորներով իրենց մասնակցութիւնը բերին Ռամկավար Ազատական եւ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնները. հայ համայնավարները, Հ. Բ. Ը. Միութիւնը եւ

---

37. «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, 21 Փետրուարի, 1970, էջ 3:

38. Գերսամ Ահարոնեան, *Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ*, Պէյրութ, 1964, էջ 196:

հայրենակցական միութիւններ: Գոնկրեսը դիմելով ՄԱԿ-ին, պահանջեց որ Ուիլսընի սահմանագծումով յայտարարուած հայկական հողամասերը վերադարձուին Հայկական Ս Ս Հանրապետութեան: ՄԱԿ-ը՝ իր որդեգրած սահմանադրութեան բնոյթով իսկ դժուար թէ կարենար քննարկել նման պահանջք մը: Միջազգային քաղաքական պայմանները ձեռնտու չէին Հայկական Հարցը սեղան բերելու, տակաւին՝ հարցը ներկայացնող պետութիւն մըն ալ չկար:

Համաշխարհային Հայկական Գոնկրեսի խորհրդաժողովէն առաջ իսկ, 1947 թ.ի գարնան, ԱՄՆ-ի նախագահ Հէրրի Թրումըն հրապարակած էր իր անունը կրող «վարդապետութիւնը» եւ անով՝ երաշխաւորած Յունաստանի եւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութիւնը: Նոյն ժամանակամիջոցին, ԱՄՆ եւ արեւմտեան աշխարհի իր բարեկամները՝ մտահոգ Արեւելեան Եւրոպայով, Յունաստանով, հիւսիսային Պարսկաստանով ու Թուրքիայով, լծուած էին «համայնավարութեան ծաւալումը զսպելու» քաղաքականութեան:

«Թրումընեան Վարդապետութեան» հռչակումէն ետք, երբ Հայկական Գոնկրեսի կողմէ պատուիրակութիւն մը՝ 1947 թ.ի Մայիսի 12-ին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Տին Էչիսընի ներկայացուց Հայկական Հարցին առնչութեամբ, Տին Էչիսըն իրենց խօսեցաւ «այն մեծ դժուարութեանց մասին, որոնք կային հայոց խնդրոյն լուծման ճամբուն վրայ, ԱՄՆ-ի կառավարութեան քաղաքական ուղղութեան տեսակէտէն» (39):

1947 թ.ի Մայիսի կէսերուն, ԱՄՆ-ի Գոնկրեսը զանազան երկիրներու 400 միլիոն տոլարի զինուորական եւ տնտեսական օգնութեան ծրագիր մը վաւերացուց, որուն 100 միլիոն տոլարը նշանակուած էր Թուրքիոյ: 1947 թ.ի Մայիսի 2-ին, Միջերկրական ծովու ամերիկեան նաւատորմիղէն միաւորներ Իսթանպուլ այցելեցին, եւ Յունիսին՝ ամերիկեան զինուորական առաքելութիւն մը եկաւ Թուրքիա (40): Եւ այս՝ սկիզբն էր գալիք տարիներու ընթացքին Թուրքիոյ կատարուելիք օժանդակութեան:

1952 թ.ին Թուրքիա անդամակցեցաւ Հիւսիսային Ատլանտեանի Ուխտին (ՆԱԹՕ), իսկ 1954 թ.ին՝ Պաղտատի Ուխտին (ՍԵՆԹՕ):

1947–1963 թթ.ու միջոցին, որպէս նուէր, պարտք եւ կամ ըսպառազինման համար տրուած յատկացում, ԱՄՆ-ի՝ Թուրքիոյ կատարած օժանդակութեան գումարը 4·352 միլիոն տոլար էր, որուն

39· Նոյնը, էջ 199:

40. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets,** London, 1957. p. I87.

2.488 միլիոն տոլարը՝ սպառազինման համար: Եւ այս բոլորին փոխարէն՝ Թուրքիա արտօնեց որ ԱՄՆ զինուորական խարիսխներ հաստատէ իր հողամասին վրայ (41):

ԱՄՆ գոհ էր որ Կարսն ու Արտահանը չէին կցուած ՍՍՀՄ-ի: 1957 Թ.ի աշնան, Թուրքիոյ նախայարձակ ծրագիրներուն դէմ Սուրիոյ ներկայացուցած բողոքը քննարկելու համար հաւաքուած Ապահովութեան Խորհուրդի նիստին, ՄԱԿ-ի մօտ ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Քապըթ Լաճ Ճիւնիըրի արտասանած խօսքերը լաւագոյն դըրսեւորումն են վերոյիշեալ հաստատումին: ԱՄՆ-ի դեսպանը յայտարարելէ ետք թէ «ԱՄՆ հիացումով կը խոնարհի» Քորէայի մէջ «թուրք զինուորներու» ցուցաբերած «քաջ ծառայութեանց» առաջ, կ'աւելցընէ թէ «ՄԱԿ կրնայ հպարտ ըլլալ Թուրքիայով»: Տակաւին՝ իր այս նոյն ճառին մէջ, Հենրի Քապըթ Լաճ կրկին անգամ ուրախութեամբ կ'ընդգծէ «ձախողութիւնը Սով. Միութեան պահանջքին, որ Թուրքիա՝ ՍՍՀՄ-ի զիջի Կարս եւ Արտահան նահանգները» (42):

Կարելի է ըսել թէ 1947 Թ.էն սկսած մինչեւ ԱՄՆ-ի եւ ՍՍՀՄ-ի յարաբերութեանց բարելաւումը (1961 Թ.), ԱՄՆ-ի համար Հայկական Հարց կը նշանակէր Սով. Հայաստանի՝ Սով. Միութենէն անջատումը, եւ ոչ թէ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումը: Իսկ 1953 Թ.ին, ՍՍՀՄ արդէն իսկ հրաժարած էր Կարսի ու Արտահանի շրջաններուն համար ներկայացուցած իր պահանջքէն:

Ցուրտ պատերազմի շրջանին, ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը եւ անոր պատկան սպասարկութիւնները, մեկնելով իրենց հակահամայնավար եւ հակասովետ քաղաքականութենէն, քաջալերեցին ՍՍՀՄ-ի դէմ խմորուող խմբակցութիւններու կազմաւորումը: 1952 Թ.ի Հոկտ.ի 16-ին, Ռուսիոյ նախկին վարչապետ Ա. Քերենսքիի ղեկավարութեամբ՝ ԱՄՆ-ի մէջ ստեղծուեցաւ «Հակաբոլշեւիկեան Պայքարի Համակարգող Կեդրոն»ը, որ կը նպատակադրէր սովետական կառավարութեան տապալումը, վարչաձեւին փոփոխութիւնը, պահելով մէկտեղ Սով. Միութեան հողային ամբողջականութիւնը (43): Սակայն, վերոյիշեալ քաղաքական վարքագիծը իրենց հետապնդած նպատակներուն հետ հաշտ չգտնելով, հակասովետ որոշ խմբակցութիւններ, 1953 Թ.ին, Միւնիխի մէջ հանդիպելէ ետք, հիմը դրին «Բարիզեան Պլոք»ին, որ կը նպատակադրէր Սով. Միութեան լու-

---

41. «L'Orient», Beyrouth, 29 Avril, 1965.

42. **Soviets Plot War Scare,** U. S. I. S. pamphlet, distributed in Beirut, 1957, pp. 3-4, 5, 7.

43. Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 463:

ծարքը եւ ազգային շրջաններուն անջատումը անկէ (44)։ Այս պլոքին անդամակցեցաւ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (45)։

ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը կ'աջակցէր սոյն պլոքի գործունէութեան, որուն տրամադրութեան տակ կը դրուէր Միւնիխի «Ազատ Եւրոպա» ձայնասփիւռի կայանը։

ԱՄՆ-ի Գոնկրեսը, այդ նոյն ժամանակամիջոցին ստեղծած էր «Բոլշեւիկեան Գրաւումներու Քննիչ Յանձնաժողով»ը, որ Նիւ Եորքի մէջ կայացուցած իր հերթական նիստերէն մէկը (13 Հոկտեմբերի, 1954 Թ.) նուիրած էր Հայաստանի մէջ սովետական իշխանութեան յաղթանակի պայմաններուն «ուսումնասիրութեան»։ Այս նիստին վկայութիւն տալու հրաւիրուած էին Դրօյ Կանայեանը, Ռուբէն Դարբինեանը, Բեգլար Նաւասարդեանն ու Վարդգէս Ահարոնեանը (46)։

Ցուրտ պատերազմի ամենէն բուռն օրերուն, 1959 Թ.ի Յուլիսի 17-ին, երկու տարի տեւած քննարկումէ ետք, ԱՄՆ-ի 83-րդ Գոնկրեսը ընդունեց «Գերեալ Ազգերու Մասին» որոշումը, որ օրէնքի ոյժ ստացաւ նոյն Գոնկրեսի կողմէ ընդունուած Թիւ 86-90 օրէնսդրութեամբ։ Մինչ այդ արդէն ստեղծուած էր «Գերեալ Ազգերու Վեհաժողով»ը։ Գոնկրեսի Թիւ 86-90 որոշումէն ետք, Նախագահ Այզընհաուըր իւրաքանչիւր տարուայ Յուլիս ամսուան երրորդ շաբաթը յայտարարեց «Գերեալ Ազգերու Շաբաթ»։ Գոնկրեսի որոշումը տարածուած էր Արեւելեան Եւրոպայի ընկերվարական պետութիւններուն, եւ Սով. Միութեան պալթեան երեք հանրապետութիւններուն վրայ։ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնները մաս չէին կազմեր այդ նախադիծով սահմանուած «գերեալ ազգեր»ու շարքին (47)։

Նախագահ Քենետիի երդման արարողութեան հրաւիրուելու առիթով, «Հայրենիք»ի հայերէն եւ անգլերէն թերթերու խմբագիրներ՝ Ռուբէն Դարբինեան եւ Ճէյմս Թաշճեան, Նախագահ Քենետիի ուղղած իրենց շնորհաւորական նամակին մէջ ի միջի այլոց կը գըրէին. «Համոզուած ենք, որ Ձեր կառավարութիւնը, Հայաստանի նման գերի դարձած երկիրներու դատին հանդէպ ալ ցոյց պիտի տայ այն ազնիւ վերաբերումը, որուն կ'արժանանան ազատ աշխարհի նորազատ ազգերը» (48)։

---

44. Նոյնը, էջ 467։

45. Sarkis Atamian, **The Armenian Community,** New York, 1955, p. 457.

46. Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 468։

47. Նոյնը, էջ 473–474։

48. «Նոր Օր» (եռօրեայ), Գալիֆորնիա, 28 Մարտի, 1961։

Այսուհանդերձ սառցահալը սկսած էր երկու գերհզօր տէրութեանց միջեւ։ «Խաղաղ համակեցութեան» գաղափարը սկսած էր հող շահիլ։ Այդ շրջանին ԱՄՆ–ի պետական քարտուղար Տին Ռասք, Գոնկրեսի մէջ Դեմոկրատ կուսակցութեան Նախագահ Հաուըրտ Սմիթին ուղղած իր 25 Նոյեմբերի, 1961 թուակիր նամակին մէջ որոշակիօրէն իր մտահոգութիւնը կը յայտնէր, երբ կը գրէր թէ «գերեալ ազգեր»ու շուրջ բարձրացած աղմուկը «աննպաստ կերպով կարող է անդրադառնալ ԱՄՆ–ի արտաքին քաղաքականութեան վրայ, եւ որ յատկապէս անիմաստ է դնել Ուքրանիոյ, Հայաստանի եւ Վրաստանի ազատագրութեան հարցը, որոնք աւանդական մասերն են Սովետական Միութեան» (49)։

Տին Ռասք կը յայտարարէր. «Նախագահն (Քենետին, Զ. Մ.) ու ես յայտնեցինք այն համոզումը, թէ Պեռլինի, Գերմանիոյ եւ Կեդր. Եւրոպայի խնդիրների վերջնական լուծումը տեղի կ'ունենայ այդ ժողովուրդների ինքնորոշումով։ Սակայն Միաց. Նահանգների կառավարութեան դիրքը տկարանում է այն քայլով, որ չփոթում է նախապէս անկախ ժողովուրդների եւ ազգերի իրաւունքը հողային տարածութեան գոյավիճակի հետ, ինչպէս են Ուքրանիան, Հայաստանը կամ Վրաստանը, որոնք աւանդական մասերն են Սովետական Միութեան։ Այս վերջինների նկատմամբ Մ. Նահանգների կառավարութիւնը այնպիսի անբաղձալի կացութեան է ենթարկւում, որով կարծես թէ ջատագովում է մի պատմական պետութեան անդամահատութիւնը» (50)։

1962 Թ.ի Յուլիսին, պետական քարտուղար Տին Ռասք իր ելոյթներէն մէկուն ընթացքին ընդգծեց որ Գոնկրեսի 1959 Թ.ի «Գերեալ Ազգերու Մասին» որոշումը «չպէտք է ոչ մի դէպքում տարածել անդրկովկասեան երկու ազգերի՝ հայերի ու վրացիների, ինչպէս նաեւ ուկրաինացիների վրայ» (51)։

Հանրապետական կուսակցութեան Ազգային Կոմիտէն, այս տեսակէտէն դժգոհ, յայտարարութեամբ մը հանդէս եկաւ, թէ դեմոկրատներէն անկախ եւ անոնց կամքին հակառակ, ինք աշխատանք կը տանի Ներկայացուցիչներու Տան մէջ կազմելու համար Գերեալ Ազգերու Մասնաւոր Կոմիտէ մը, որ պէտք է զբաղի նաեւ Ուքրանիոյ, Հայաստանի, Վրաստանի եւ ՍՍՀՄ–ի ազգային այլ հողամասերու

---

49. «Յառաջ» (օրաթերթ), Փարիզ, 28 Դեկտեմբերի, 1962։

50. Ե. Խաթանասեան, *Հաստատումներ Հայ Դատի եւ Ամերիկայի Նոր Քաղաքականութեան մասին*, «Ազդակ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 4 Օգոստոսի, 1964։

51. Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը*..., էջ 476։

«ազատագրման» հարցով (52)։ Գոնկրեսի ընտրապայքարի օրերն էին, եւ նախագահ Քեննետի չուզելով հանրապետականներուն մենաշնորհին վերածել վերոյիշեալ հարցը, 1962 թ.ի Յուլիսի 13–ին, «Գերեալ Ազգերու Շաբաթ»ը յայտարարեց (53)։

«Հայրենիք» օրաթերթը գոհունակութեամբ արձանագրեց նախագահ Քեննետիի վերոյիշեալ յայտարարութիւնը, աւելցնելով թէ այդ յայտարարութեան համաձայն «մենք եւս գերեալ ազգերէն մէկն ենք»։ Նոյն շրջանակին պատկանող «Հայ Դատի Յանձնախումբ»ը յատուկ շնորհակալական նամակ մը ղրկեց ԱՄՆ–ի նախագահին (54)։

1963 թ.ի Յունիսին, ԱՄՆ–ի եւ ՍՍՀՄ–ի միջեւ կնքուեցաւ «Ատոմական (ռումբի) Փորձերու Արգիլման» դաշնագիրը։

1964 թ.ին, Ճորճ Քենըն հրատարակեց իր գիրքը (**On Dealing with the Communist World, N. Y.**), որ կը խօսէր ՍՍՀՄ–ի եւ ընկերվարական երկիրներու հանդէպ ԱՄՆ–ի վարած քաղաքականութեան մասին։ Հեղինակը, ի միջի այլոց կը գրէր թէ զուր է սպասել որ ոչ–ռուս ազգերը գեղեցիկ օր մը անջատուին Սով. Միութենէն։ Նման բան մը չի կրնար ըլլալ, կ՚աւելցնէր ան, քանի որ ոչ–ռուս ազգերը իրենք զիրենք լաւ կը զգան այդ Միութեան մէջ։

ԱՄՆ–ի նախագահական ընտրապայքարի օրերն էին կրկին։ Դեմոկրատ նախագահական թեկնածուն որոշուած էր յանձին Լինտըն Ճոնսընի. իսկ 1964 թ.ի 13–17 Յուլիսին, Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ կայացուցած իր համագումարին, Հանրապետական կուսակցութիւնը ԱՄՆ–ի նախագահական պաշտօնին համար իր թեկնածուն կը հռչակէր յանձին հանրապետական ծերակուտական Պերրի Կոլտուոթըրի, որ ծանօթ էր իր ծայրայեղ պահպանողական հակումներով։

Հանրապետականներու Սան Ֆրանսիսկոյի համաժողովը իր նախընտրական ծրագրի 8–րդ յօդուածին մէջ հետեւեալ կերպ կը բանաձեւէր կուսակցութեան դիրքը «գերեալ ազգեր»ու հարցին նկատմամբ։

«Հանրապետականները կը հաստատեն երկար ատենէ ի վեր իրենց հետապնդած քաղաքականութիւնը ի նպաստ Եւրոպայի, Ասիոյ եւ Լատին Ամերիկայի մէջ սովետական տիրապետութեան տակ գտնուող ազգերու ազատագրութեան, այն է՝ Հունգարիոյ, Լեհաստանի, Արեւելեան Գերմանիոյ, Չեխոսլովաքիոյ, Պուլկարիոյ, Լաթվիոյ, Լիթուանիոյ, Էսթոնիոյ, Հայաստանի, Ուքրանիայի, ինչպէս

52· Նոյնը, էջ 478։

53· «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթոն, 24 Յուլիսի, 1962։

54· Հ· Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 479–480։

եւ Քուպայի, ցամաքային Չինաստանի եւ շատ մը ուրիշ ազգերու ազատագրութեան» (55) :

Նախքան համագումարը, 1964 *թ.ի Յուլիսի* 8-*ին, յատուկ հրաւէրով՝ Հանրապետական կուսակցութեան քաղաքական յանձնաժողովին ներկայացած էին Ճէյմս Թաշճեան եւ Պերճ Կիրակոսեան, որոնք յանձնախումբին խօսած էին «այն հիմնական մտահոգութիւններու մասին, որոնք կապ ունին Հայ Դատի հետ»* (56) : *Իսկ Պերրի Կոլտուոթըր, Հայ Դատի Յանձնախումբին յղած իր հեռագրին մէջ կը յայտնէր թէ «հայերն ալ տեղ ունին իր հողին մէջ»* (57) :

1964 *թ.ի Յուլիսի* 15-*ին գումարուած «Գերեալ Ազգեր»ու հերթական խառն ժողովին, որուն կը նախագահէր Ճորճ Մարտիկեան, առանձին ճառերով հանդէս եկան Փենսիլվանիայի կառավարիչ Ուիլլըմ Սքրենթըն, նախագահական թեկնածու Կոլտուոթըր եւ փոխնախագահական թեկնածու Ուիլլըմ Միլլըր, որոնք յայտարարեցին թէ «Հանրապետական կուսակցութիւնը անկեղծօրէն կը համակրի իրենց ազատութեան համար պայքարող ազգերուն», որոնց շարքին նաեւ հայոց ազգի դատին* (58) :

ԱՄՆ-ի Հանրապետական կուսակցութեան՝ Սով. Հայաստանը «գերեալ երկիր» հռչակող տեսակէտին կողմնակից մէկ հայ քաղաքական կուսակցութենէն դուրս, միւս հայկական կուսակցութիւնները բուռն կերպով ընդդիմացան եւ դատապարտեցին Հայկական ՍՍՀ-ը եւ անոր ժողովուրդը «գերեալ ազգեր»ու շարքին մէջ դասելն ու դասողները :

«Նիւ Եորք Թայմզ» օրաթերթի 15 *Յուլիսի* 1964 *թ. համարին մէջ, հանրածանօթ լրագրող ու հրապարակագիր Կ. Լ. Սուլցպերկըր կը գրէր. «Ոչնչաբանութիւնների խառնիճաղանճի մէջ, իր (Կոլտուոթըրի) գործարարները, հիմնապէս բանւոր պլատֆորմում մուծել են շփոթիչ մի ցանկ ժողովուրդների, որոնց «վերջնական ազատագրրութեան» գործը բեռնուած է Միաց. Նահանգների վրայ: Եուկոսլավիայի հետ՝ այնտեղ խառնուած են բալթիկեան երկիրները, Ուքրայինեան եւ Հայաստանը... Ձգտելով ազատագրել հայերին, արդեօք ծերակուտականը չի՞ մտադրում մի հողամաս պոկել դաշնակից Թուրքիայից», կ'աւելցնէ հրապարակագիրը* (59) :

---

55. «Յուսաբեր» (օրաթերթ), Գահիրէ, 12 Օգոստոսի, 1964:

56. «Յուսաբեր» (օրաթերթ), Գահիրէ, 25 Յուլիսի, 1964:

57. «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 25 Հոկտ.ի 1964:

58. «Յուսաբեր» (օրաթերթ), Գահիրէ, 28 Հոկտ.ի 1964:

59. Տես՝ «Ազդակ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 4 Օգոստոսի, 1964, էջ 2:

Անդրադառնալով Սուլցպերկըրի յայտարարութեան, Տոքթ. Ե. Խաթանասեան իր «Հայ Դատի եւ Ամերիկայի Նոր Քաղաքականութեան Մասին» խորագրեալ յօդուածով մեղադրեց «Նիւ Եորք Թայմզ»ի հրապարակագիրը, որպէս «երբեուն չահեր»ու պաշտպան, որ որպէս իրատեղեակ քաղաքագէտ, վերահաստ պէտք է ըլլար «որ Ամերիկայի Կոնգրեսը Յուլիսի վերջին եօթնեակը յայտարարեց «Գերեալ Ազգերի Շաբաթ» եւ օրէնքի ուժով նուիրականացրեց այդ: Այս մարդասէր քայլով՝ Ամերիկան պաշտօնապէս ճանաչեց ոչ միայն Գերեալ Ազգերի Ռուսիայից անջատ գոյութիւնը, այլեւ՝ նրանց ազատագրական պայքարի իրաւունքը եւ իրաւացիութիւնը» (60):

Պերրի Կոլտուոթըր, 25 Հոկտեմբերի 1964 թ.ին՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ԱՄՆ–ի «Հայ Դատի Յանձնախումբ»ին իր յղած հեռագրով կը յայտարարէր. «Հանրապետութեան Նախագահութեան պաշտօնին կոչուելու պարագային, պիտի ուզէի տեսնել, թէ Հայաստանի անկախութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի հարցը կ'արծարծուի Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան մէջ: Հայ ժողովուրդի կացութիւնը խորապէս զբաղեցուցած է զիս...» (61):

Կոլտուոթըրի վերոյիշեալ հեռագիրը հակասական տրամադրութիւններով դիմաւորուեցաւ սփիւռքահայ կազմակերպութիւններուն եւ մամուլին կողմէ: Իրենց քաղաքական ուղեգիծին համաձայն, սփիւռքահայ տարբեր ճակատներ ողջունեցին, եւ կամ՝ խստօրէն դատապարտեցին ԱՄՆ–ի Նախագահութեան հանրապետական թեկնածուին յայտարարութիւնը (62):

Դեմոկրատ թեկնածու Լինտըն Ճոնսըն, որ ընտրապայքարի ընթացքին օգտագործած էր խաղաղութեան խաղաթուղթը, քուէներու մեծ առաւելութեամբ մը պարտութեան մատնեց Կոլտուոթըրը, եւ ընտրուեցաւ ԱՄՆ–ի Նախագահ:

Նախագահ Ճոնսընի օրով, հակառակ Վիեթնամի պատերազմի սաստկացումին, աւելի զգալի դարձաւ երկու գերհզօր պետութիւններու միջեւ ցուրտ պատերազմի մնացորդներուն վերջ դնելու ցանկութիւնը: 1964 թ.ին, Թուրքիա տհաճ կացութեան մը մատնուեցաւ, երբ Նախագահ Լինտըն Ճոնսըն՝ Կիպրոսի վէճին առիթով, ազդարարեց Թուրքիոյ, թէ ԱՄՆ պիտի չպաշտպանէր Թուրքիան սովետական

---

60. Ե. Խաթանասեան *Հաստատումներ...*, «Ազդակ» (օրաթերթ), 4 Օգոստոսի, 1964:

61. Գերսամ Ահարոնեան, *Խոհեր Յիսնամեակի Աւարտին*, Պէյրութ, 1966, էջ 121:

62. Նոյնը:

յարձակումի մը դէմ, եթէ Թուրքիան իր զինեալ ուժերը Կիպրոս ղրկէր ընդդէմ Յունաստանի (63):

Քաղաքական իրապաշտութեան շրջան մը սկսած էր: Դեմոկրատները հաւատարիմ կը մնային Տին Ռասքի՝ 1961 թ.ի կատարած յայտարարութեան, թէ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը դէմ է Սովետ. Միութեան անդամահատումին:

Այսուհանդերձ Ամերիկեան Գոնկրեսը իր 1963 թ.ի Յունիսի 2-ի նիստին նշեց Հայաստանի Հանրապետութեան 45-րդ տարեդարձը: Գոնկրեսի քանը մէկ անդամներ, որոնց մէջ Ներկայացուցիչներու Տան նախագահ Ճոն Մքորմիքը, ճառերով հանդէս եկան: 1968 թ.ի Մայիսի 27-ին, նշուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան յիսնամեակը, եւ Ծերակոյտի ու Ներկայացուցիչներու Տան զոյգ նիստերը սկսան Կիլիկեան Աթոռի հոգեւորականներու աղօթքով: Գոնկրեսի զոյգ նիստներուն ելոյթներ եղան Հայաստանի «կորսուած անկախութեան» մասին (64):

Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակը անտես չմնաց ԱՄՆ-ի ներկայացուցչական տուներուն կողմէ: 1965 թ.ի Ապրիլի 26-ին եւ 29-ին, հայ ժողովրդին հասցէագրուած գնահատանքի ու վշտակցութեան արտայայտութիւններ կատարուեցան Ծերակոյտի եւ Ներկայացուցիչներու Տան նիստերուն: Խօսք առին՝ աւելի քան քսան հինգ ծերակուտականներու եւ երեսփոխաններու շարքին էին ծերակուտական Թետ Քենետի եւ երեսփոխան Ճերըլտ Ֆորտ՝ ԱՄՆ-ի ապագայ նախագահը (65):

Ճերըլտ Ֆորտ «յուշումով» կ'անդրադառնար հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած Թուրք ցեղասպանութեան յիսնամեակին, միաժամանակ յիշելով ջարդերէն վերապրող հայերու ազատութեան կողքին կռուած ըլլալը Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին (66):

Ներկայացուցիչ Հորթըն կը հաստատէր թէ «ամբողջ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մէջ ուրիշ ոչ մէկ դէպք այնքան ցնցիչ եւ ընդվզեցուցիչ էր, որքան այս անմարդկային արարքը Օսմանեան իշխանութիւններուն՝ ընդդէմ իրենց հայ հպատակներուն: Անոնք նպատակադրած էին բնաջնջել Թուրքիոյ բոլոր հայերը՝ զանգուածային ջարդերով, սովահարութեամբ եւ աներեւակայելի չար-

---

63. «International Herald Tribune», Paris, August 23, 1974.

64. Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը...*, էջ 532–533:

65. Գ. Ախարոնեան, *Խոհեր Յիսնամեակի Աւարտին*, էջ 114–120:

66. H. A. Tarkmanian, **Truth About the Massacres and Deportations of the Armenian Population of the Ottoman Empire 1915-1922**, Beirut, 1975, p. 24.

չարանքներով, առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան: Այս սադայէլական գործին մէջ՝ դրեթէ յաջողեցան: 1915 թ.ի վերջաւորութենէն առաջ, բոլոր հայերը իրենց տուներէն արմատախիլ եղած էին, եւ մէկ հատիկ հայ կարելի չէր գտնել, – բացի իբրեւ ստրուկ ապրելէ, – այն երկրին մէջ, որ հանդիսացած էր իրենց օճախը հազարաւոր տարիներէ ի վեր» (67):

Շուրջ կէս միլիոն հաշուող ԱՄՆ-ի հայերը, որոնց գլխաւորաբար կ'ուղղուէր համակրանքի ու հայանպաստ վերոյիշեալ արտայայտութիւնները, մեծ գոհունակութեամբ կը լսէին այս բոլորը: Սակայն գործնական գետնի վրայ ԱՄՆ-ի քաղաքական եւ դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն կը նշմարուէր Հայկական Հարցին հանդէպ եւ, 1915 թ.ին՝ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան գնահատութեան շուրջ:

Յատկապէս այս ուսումնասիրութիւնը ստորագրողին ջանքերով՝ Ռուանտայի պատուիրակ Նիքոտիմ Ռուհաշեանքիքոյի՝ 1973 թ.ի Յունիսին 25-ին, ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովին համար պատրաստած «Ցեղասպանութեան Շուրջ» տեղեկագիրը (68) *ընդգրկեց նաեւ Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը յիշատակող 30-րդ պարբերութիւնը, որ կ'ըսէ. «Անցնելով արդի ժամանակաշրջանին, կը տեսնուի յարաբերաբար փաստերու ամբողջական թղթածրար մը հայկական ջարդերու վերաբերեալ, որ նկարագրուած է որպէս «20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը»* (69): *ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ Ցեղային Խտրականութեան Արգիլման Ենթայանձնախումբը գնահատանքով ընդունեց տեղեկագիրը: Սակայն Թուրքիա մեծ ճիգեր թափելով, յատկապէս 30-րդ պարբերութեան ջնջումը պահանջեց, 1974 թ.ի Մարտի 6-ին կայացած ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի նիստին:*

Առաւել կամ նուազ խանդավառութեամբ Թուրքիոյ ձայնակցեցան Յանձնաժողովի քսան եօթ պետութիւններու ներկայացուցիչներէն տասնը երկուքը: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը՝ Ֆիլիփ Ի. Հոֆման, իր երկրին տեսակէտը ներկայացուց ժողովին, յայտարարելով թէ «Թուրք պատուիրակին եւ ցեղասպանութեան Հարցին

---

67. Գ. Ահարոնեան, *Խոհեր Յիսնամեակի Աւարտին*, էջ 118:

68. «Երիտասարդ Հայ» (պարբերաթերթ), Պէյրութ, թիւ 88, 1 Դեկտեմբերի, 1973:

69. Nicodéme Ruhashyankiko, **Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide,** 25 June, 1973, E / CN·4 / Sub. 2 / L. 583, p. 10.

շուրջ անոր կատարած ճշդումը երեւան կը բերէ զգայուն խնդիր մը, որ կրնայ դժուարութիւններ յարուցանող նախընթաց մը դառնալ: Այս պատճառով ալ, քարտուղարութիւնը իր տեղեկագիրը պատրաստելու ընթացքին պէտք է հնարաւոր առիթը ընծայէ կարծիքներու ազատ փոխանակութեան, իսկ միւս կողմէ՝ ցեղասպանութեան նման զգայուն հարցի մը պարագային, մասնաւոր ճիգ պէտք է թափուի, որպէսզի ամբաստանութեան նմանող կասկածելի հաստատումներ չըլլան (ընդգծումը մերն է, Զ. Մ.), մանաւանդ երբ անոնք կը հիմնուին կողմնակալ աղբիւրներու վրայ»: ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը համաձայն գտնուեցաւ Թուրք պատուիրակին «այն առարկութեան թէ յիշատակուած աղբիւրներուն երբեք ուղղակի կերպով հայկական տեսակէտները կը ներկայացնեն, եւ 30-րդ պարբերութեան արծարծած ցեղասպանութեան հարցին կը մօտենան կողմնակալ կերպով: Նաեւ նկատի չեն առնուած աշխարհամարտի մասնակից եւ զօրաւոր յարձակումներու ենթակայ այդ օրերու Թուրք կառավարութեան տեսակէտները: Երբ նման հարցի մը շուրջ պատմական աղբիւրներ կ'օգտագործուին, ուշադիր պէտք է ըլլալ որպէսզի հաւասարակշռուած պատկեր մը ներկայացուի» (70):

ՆԱԹՕ-ի իր դաշնակիցը՝ Թուրքիան պաշտպանող ԱՄՆ-ի այս դիրքորոշումը արդար զայրոյթ յարուց սփիւռքահայ բոլոր շրջանակներու մօտ: ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը, ու զայն ներկայացնող պատուիրակը մոռացութեան կու տային այն իրողութիւնը, թէ Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան առաջին եւ գլխաւոր վկաներէն մէկը կը հանդիսանար այդ օրերուն Թուրքիոյ մօտ ԱՄՆ-ի դեսպանը՝ Հենրի Մորկընթաու, եւ թէ՝ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարութեան արխիւները լեցուն են Թուրքերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը ապացուցող փաստաթուղթերով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ Միացեալ Նահանգներու 81-րդ պատգամաւորական ժողովի անունով յիսուն հոգինոց պատուիրակութիւն մը 1974 թ.ի Յունիսի 5-ին Ուաշինկթընի մէջ հանդիպում մը ունեցաւ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարութեան պատասխանատուներուն հետ, Հայկական Հարցին առնչակից այժմէական կարգ մը խնդիրներու մասին: Պատգամաւորներու հարցումներուն պատասխանեցին պետական քարտուղարութեան Թրքական բաժնի վարիչը, կազմակերպութեանց (որոնց շարքին՝ ՄԱԿ-ը) բաժնի տնօրէնը, եւ Հարաւային Եւրոպական հարցերու տնօրէնը:

---

70. «Երիտասարդ Հայ» (պարբերաթերթ), Պէյրութ, թիւ 92, 4 Մայիսի, 1974, էջ 17:

ԱՄՆ-ի կառավարութեան տեսակէտները պարզաբանող վերոյիշեալ տեսակցութեան տեղեկագրութիւնը, այնպէս ինչպէս հրատարակուած էր յիշեալ կուսակցութեան մամուլին մէջ, կը մէջբերենք ամբողջութեամբ։

«Պատգամաւոր ընկերները բացատրութիւն պահանջած են ՄԱԿ-ի ամերիկեան պատուիրակութեան բռնած դիրքին մասին Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի Մարտ 6-ի նիստին, երբ ցեղասպանութեան մասին պատրաստուած տեղեկագրէն հայկական ջարդերը յիշատակող 30րդ պարբերութիւնը ջնջելու առաջարկ ներկայացուցած էր Թուրքիոյ պատուիրակը։ Արծարծուած է նաեւ Թուրքիոյ մէջ հայ փոքրամասնութեան իրաւունքներու բռնաբարման հարցը եւ, վերջապէս, հարց եղած է թէ ի՞նչ է հայերու վերաբերող հարցերու նկատմամբ պետական քարտուղարութեան դիրքը ՄԱԿ-էն ներս։

«Դժբախտաբար, բացասական եւ խուսափողական եղած են ամերիկեան պատասխանատու պաշտօնատարներու տուած պատասխանները վերոյիշեալ հարցերուն։ Այսպէս, անոնք յայտարարած են թէ այս միջոցին ամերիկեան շահերը չեն ներդաշնակուիր հայկական շահերուն հետ. թէ հայ ծագումով իր քաղաքացիներուն մտահոգութիւնները բաժնելու կամ պահանջներուն գոհացում տալու ամերիկեան կառավարութեան վարանումը կը բխի տարբեր երկիրներու ներքին գործերուն չխառնուելու իր ուղղութենէն։ Պաշտօնատարները աւելցուցած են թէ ոչ-միջամտութեան սկզբունքին ամերիկեան կառավարութիւնը աւելի նախապատուութիւն կու տայ, քան «ազգերու ինքնորոշման» սկզբունքին, որովհետեւ Ուաշինկթընի քաղաքականութիւնը հետամուտ է երկիրներու ներկայ գոյավիճակի պահպանման (status quo), եւ ոչ թէ՝ երկիրներու անդամահատման։

«Ամերիկացի պաշտօնատարները խօսած են նաեւ խաղաղութեան, օրէնքի, արդարութեան գաղափարներուն մասին, ընդգծելով միաժամանակ որ համաձայնութիւն չկայ այն մասին՝, թէ ի՛նչ է անարդարութիւնը։ Պետական քարտուղարութեան պատասխանատուները յայտնապէս մոռացութեան տուած են Մարդկային Իրաւանց Պաշտպանութեան Համաշխարհային Յայտարարութիւնը, որ շատ հասկնալի կերպով կը յայտնէ թէ ինչ բան կը բռնաբարէ մարդկային հիմնական իրաւունքները։

«Ինչ կը վերաբերի Թուրքիոյ կողմէ Պոլսոյ հայութեան վրայ ի գործ դրուած ճնշումներուն եւ յատկապէս կրթական մարզէն ներս բանեցուած սեղմումներուն, ամերիկացի պաշտօնատարները յայտնած են, թէ պետական քարտուղարութեան ստացած տեղեկութիւնները չեն համապատասխաներ Հայ Ազգային Մարմնի տուած տեղեկութիւններուն եւ թէ Թուրքիոյ հայերը ճնշումի ենթակայ չեն, այլ կը վայելեն շատ մը իրաւունքներ։ Պետական քարտուղարութիւնը,

այս պարագային եւս երկդիմութիւն ցոյց տալով, կ'ըսէ թէ, այդ կացութեան փոփոխութեան համար, ոչինչ կ'ուզէ կամ կրնայ ընել:

«Վերջապէս, միակ կէտը, ուր պետական քարտուղարութիւնը դէթ որոշ հասկացողութիւն մը ցոյց տուած է հարցապնդող մեր ընկերներու քննադատութիւններուն, եղած է Մարդկային Իրաւանց Ցանձնաժողովի Մարտ 6-ի նիստին կապակցութեամբ, որուն համար ընդունած է որ ՄԱԿ-ի մօտ ամերիկեան պատուիրակ Հոֆմանի արտայայտութիւնը «սխալ հասկացողութիւն» մըն է, զոր կը խոստանայ պարզել մօտ ապագային» (71):

1974 թ.ի Յուլիսի ընթացքին, Թուրքիոյ՝ Կիպրոսի վրայ կատարած ներխուժումին պատճառով, լարուեցան ԱՄՆ-Թրքական յարաբերութիւնները: ԱՄՆ-ի Գոնկրեսը կասեցուց Թուրքիոյ սահմանուած զինամթերքի առաքումները, իսկ Թուրքիա, իր հերթին՝ ջնջեց իր հողերուն վրայ ԱՄՆ-ի ունեցած ռազմախարիսխներուն տրուած դիւրութիւններուն մեծագոյն մասը:

Քաղաքական վերոյիշեալ կացութիւնը օգտագործուեցաւ ամերիկահայութեան կողմէ, որուն թափած ճիգերուն շնորհիւ, Մեծ Եղեռնի վաթսունամեակին առիթով, 1975 թ.ի Ապրիլի 8-ին, ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչներու Տունը, 19-ի դէմ 377 ձայնով քուէարկեց բանաձեւ մը, որ Ապրիլ 24-ը կը հռչակէր «Մարդու դէմ մարդու անմարդկայնութիւնը յիշատակող ազգային օր»: Քուէարկութենէն առաջ, պետական քարտուղարութեան ճնշումով, բանաձեւէն ջնջուած էր Թուրքիոյ մասին եղած յիշատակութիւնը:

Պետական քարտուղարութիւնը անբաղձալի նկատեց Թուրքիան յիշատակող սկզբնական բանաձեւը, քանի որ այդ մէկը պիտի ազդէր արդէն իսկ վատթարացած Թուրք-ամերիկեան յարաբերութեանց վրայ: Պետական քարտուղարութեան պաշտօնատարներէն մէկը կը յայտարարէր թէ «մենք կը զգանք հայկական ծագումով մեր քաղաքացիներուն զգացումին խորութիւնը, բայց այս «դէպքը» պատահած էր վաթսուն տարիներ առաջ, եւ հիմա զայն կրկին արծարծելը պիտի վնասէր Թուրքիոյ հետ մեր յարաբերութիւններուն, որ արդէն սկսած է մտածել թէ արդեօ՞ք հրահանգելու է որ ԱՄՆ լքէ Թուրքիո, իր ռազմախարիսխները» (73):

Սակայն բանաձեւը ԱՄՆ-ի կողմէ պաշտօնապէս որդեգրուելու համար, անհրաժեշտ էր որ ստանար նաեւ Ծերակոյտին վաւերացումը: 975 թ.ի Ապրիլի 22-ին հարցը բերուեցաւ Ծերակոյտի Արդարութեան Ցանձնախումբին, սակայն այնտեղ ճիգ չկատարուեցաւ

---

71. «Ազդակ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 24 Յուլիսի, 1974:

72. «International Herald Trubune», Paris, April 12-13, 1975.

73. Նոյնը:

պայն քուէարկելու։ Արդարեւ՝ Ապրիլի 21–ին, Թուրքիոյ մօտ ԱՄՆ–ի դեսպանը պետական քարտուղարութեան իմացուցած էր թէ Թուրքերը Ներկայացուցիչներու Տան կողմէ քուէարկուած բանաձեւը «անարգանք մը» կը համարէին։ Արդարադատութեան Յանձնախումբի անդամ՝ դեմոկրատ Ճոն Թաննի կացութիւնը պարզելով կը յայտնէր թէ բանաձեւին հանդէպ պետական քարտուղարութեան ցոյց տուած ընդդիմութեան պատճառով չուտափոյթ վաւերացումի մը հեռանկարը գոյութիւն չունէր, եւ թէ՝ հաւանաբար ամերիկահայ համայնքին համար համակրանքի նոր բանաձեւ մը որդեգրուէր։ Այդպէս ալ հարցը դատապարտուեցաւ մոռացութեան (74)։

Ամերիկացի լրագրող եւ հրապարակագիր Պիլ Պոյարսքի, «Ինթըրնեշընըլ Հերըլտ Թրիպիւն»ի մէջ «1915–ի Ջարդերուն ԱՄՆ–ի Դիւանագիտական Տեսակէտ»ը խորագրով յօդուածին մէջ յայտարարեց, թէ Քիսինճըրի պետական քարտուղարութեան ջանքերը կը միտին «ձեւափոխել պատմութիւնը» (75)։

Վատէն վատթարագոյնի չգացին սակայն ԱՄՆ–Թրքական յարաբերութիւնները։ Մինչեւ իսկ սկսան բարելաւուիլ, մանաւանդ միջ–կառավարական աստիճանի վրայ, Թուրքիոյ հանդէպ Գոնկրեսի կատարած որոշ զիջումներուն շնորհիւ։ Ապահովուեցաւ նաեւ Թուրքիոյ մէջ ԱՄՆ–ի ռազմախարիսխներու ապագան, թէեւ Թուրքիոյ համար որոշուած զինարգելը կը մնար ի զօրու։

1975 թ.ի տարեվերջին ստորագրուեցաւ միջազգային խաղաղութեան կայունացման միտող Հելսինքիի համաձայնագիրը, որուն յանձնառու կ'ըլլային նաեւ ԱՄՆ, ՍՍՀՄ եւ Թուրքիա։ Հելսինքիի համաձայնագրով երաշխաւորուեցան պետութեանց սահմանները։ Պիտի յարգուէր միջազգային սթաթուս–քուոն։

1976 թ.ի Մայիսի 11–ին, ·ԱՄՆ–ի Գոնկրեսի մէկ ենթայանձնախումբը յատուկ ունկնդրութիւն մը շնորհեց «Արմինիըն Էսեմպլի»ի անունով իրեն ներկայացող հայկական պատուիրակութեան (անդամներ՝ Վահագն Տատրեան, Տենիս Փափազեան, Լեւոն Սարգիսեան, Տիգրան Սմսարեան, Ռիչըրտ Յովհաննէսեան, Աւետիս Սանճեան, Շաւարշ Թորիկեան), որուն հետ, այլ հարցերու կարգին նաեւ քննեց «ցեղասպանութեան հարցը եւ անոր առնչութիւնը ԱՄՆ–ի ապագայ արտաքին քաղաքականութեան հետ»։ Ենթայանձնախումբի նախագահ Ռուըլֆ, ներկայացուցիչ Տանիէլըն հայանպաստ կեցուածք որդեգրեցին, իսկ ներկայացուցիչներ Հէյզ եւ Պըրք, ունկնդրութիւնը

---

74. «The Daily Star», Beirut, April 24, 1975.

75. Bill Boyarski, **A Diplomatic U. S. View of 1915 Massacre,** «International Herald Tribune», Paris, April 12-13, 1975.

ձախողեցնելու հակամէտ հարցումներ եւ առարկութիւններ առաջ քաշեցին։ «Արմինիըն Էսեմպլի»ի պատուիրակութեան կողմէ տըրուած բոլոր վկայութիւնները (84 *տպագիր էջ*) *ապա հրատարակուեցան Քոնկրեսին կողմէ որպէս պաշտօնական առենագրութիւններ* (76)։

1976 *թ.ի ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրութեանց առիթով Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ «Հայ Ազգային Խորհուրդ»ի Ամերիկայի ներկայացուցիչները միաժամանակ կապ պահեցին նախագահ Ճերըլտ Ֆորտի եւ Դեմոկրատ կուսակցութեան նախագահական թեկնածու՝ Ճիմի Քարթըրի հետ, «Հայանպաստ արտայայտութիւններ եւ ապա՝ առանձին հանդիպումներ խնդրելով»։ Նախագահ Ֆորտ դիմումներէն ոչ մէկուն ընդառաջեց, մինչ Ճիմի Քարթըր կատարեց խընդրանքներուն երկուքն ալ։ Հոկտեմբերի կէսերուն, Նիւ Ճըրզիի օդակայանին մէջ, Ճիմի Քարթըր, իր սեփական օդանաւին վրայ ընդունեց Հերրի Տէրտէրեանն ու Լէօ Սարգիսեանը։ Տէրտէրեան շեշտեց տեսակցութեան կարեւորութիւնը ոչ միայն ամերիկահայութեան, «այլեւ աշխարհի տարածքին ապրող վեց միլիոն հայերուն համար, որոնք կ'ապրին Մ. Նահանգներու դիտանկիւնէն ռազմագիտական կարեւոր շրջաններու մէջ»։ Քարթըր բաժնեց «այդ մտահանգումին իրաւացիութիւնը»։ Ապա՝ Լէօ Սարգիսեան ամփոփ կերպով Հայկական Հարցը ներկայացուց, ընդգծելով որ «աշխարհասփիւռ հայերը խորապէս ընդվզած էին» հայասպանութեան ճշմարտութիւնը վարագուրելու պետական քարտուղարութեան վերջին փորձերուն դէմ» եւ ԱՄՆ-ի «պետական վարչամեքենայէն ներս մուտքի, ինչպէս եւ ամերիկեան ներքին թէ արտաքին քաղաքականութեան ձեւաւորումին մէջ իրենց մասնակցութեան առջեւ դրուած սահմանափակ կարելիութիւններուն համար»։ Առաջին հարցին մասին Քարթըր զուգահեռ մը գտած էր պետական քարտուղարութեան՝ Կիպրոսի հարցով վարած քաղաքականութեան հետ, որ ինք դատապարտելի գտած էր, եւ կիպրացի տարրերը այդ գնահատած էին իր մէջ։ Իսկ Հայկական Հարցին մասին ըսած էր թէ «ծանօթ չեմ այն չափով, որքանով պէտք է ըլլայի հաւանաբար», աւելցնելով թէ կը փորձէ լսել եւ իմանալ։ Իսկ պետական վարչամեքենային եւ քաղաքականութեան ծրագրումի հարցերուն շուրջ դրական արտայայտութիւն ունեցած է Ճիմի Քարթըր* (77)։

---

76. 1976-*ը Հայ Դատի ճամբով*, «Ազդակ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 1 Յունուարի, 1977։

77. «Armenian Weekly», Boston, October, 25, 1976, «Ազդակ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 14 Դեկտ.ի 1976։

Քանի մը օրեր ետք, Ճիմի Քարթըր, ամերիկահայութեան հետեւեալ պատգամը ուղղեց, նախքան իր՝ ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրուիլը։

«Հայաստանի պատմութիւնը, որ կը տարածուի երեք հազար տարիներու վրայ, պատմութիւնն է գոյատեւումի՝ ճնշող դժուարութեանց դէմ, յաղթանակի՝ տիրապետողներու դէմ, ինչպէս նաեւ վկայութիւնը՝ մարդկային ողբերգական տառապանքի։

«Հայ ժողովուրդը տեւաբար ցուցաբերեց անպարտելի ոգի մը եւ նուիրում՝ ազատութեան դատին, ինչ որ մարմին ստացաւ Հանրապետութեան ստեղծումով, 1915–1917 տարիներու արիւնոտ հանդրուանէն անմիջապէս ետք։

«Մօտաւորապէս մէկուկէս միլիոն մարդ սպաննուեցաւ «20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութեան բնութագրին», այսուհանդերձ՝ հակառակ անոր որ պատմական ողբերգութիւնը դեռ չէ սրբագրուած, հայերը՝ ուր որ ալ գտնուին, կը շարունակեն պահել իրենց մշակոյթն ու ազատութեան ձգտումը։

«Այսօր, պատմական Հայաստանի մէկ փոքր բաժինը ենթակայ է Խորհրդային Միութեան, իբրեւ Հայաստանի Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւն, մինչ մնացեալ բաժինը տակաւին մաս կը կազմէ Թուրքիոյ։

«Ես կը համակրիմ հայ ժողովուրդի ձգտումին եւ կ'ըմբռնեմ իրենց հայրենիքը դարձեալ ազատ տեսնելու անոնց մղումը։ Աւելի՛ն, ես ուժգնօրէն կողմնակից եմ Ցեղասպանութեան Միջազգային Դաշնագիրը բարեփոխելու պահանջին։

«Ժամանակը եկած է, որպէսզի աշխարհ անդրադառնայ թէ ցեղասպանութեան գործածութիւնը, իբրեւ պետական քաղաքականութիւն, որեւէ ժողովուրդի կողմէ, մարդկութեան դէմ գործուած ոճիր մըն է, որ պէտք է դատապարտուի։

«Նմանապէս կը գիտակցիմ թէ բազմաթիւ հայեր մեծապէս նըպաստած են Միացեալ Նահանգներու մտաւորական եւ մշակութային կեանքին – խորքին մէջ անոնք կարեւոր ազդեցութիւն գործած են աշխարհի մշակոյթներուն վրայ, դարերու ընթացքին – եւ թէ՝ անոնք ու իրենց ազգային պատմութիւնը արժանի են յաւելեալ ուշադրութեան, մեր կառավարութեան եւ այս երկրի բոլոր քաղաքացիներուն կողմէ։

«Իբրեւ ղեկավար Դեմոկրատ կուսակցութեան – կուսակցութիւնը Վուտրօ Ուիլսընի, մարդ մը՝ որ խոր գուրգուրանք ցուցաբերեց հայութեան հանդէպ, ժամանակի մը մէջ, երբ անոնք ենթարկուած էին ծայրագոյն անարդարութեան – ես պիտի աշխատիմ որ հայ ժողովուրդի ձայնը լսելի դառնայ, եւ թէ՝ Լիբանանի հայութեան օգնութեան հասնելու հարցին նման խնդիրներ կարեւորութեամբ նկատի

պիտի առնուին: Բայց այս նպատակները իրագործելու համար, ես պէտք պիտի ունենամ ձեր թէ՛ աջակցութեան եւ թէ ցուցմունքներուն:

Անկեղծօրէն ձերդ՝
ՃԻՄԻ ՔԱՐԹԸՐ» (78)

21 Հոկտեմբեր 1976
Աթլանթա, Ճորճիա

Անշուշտ սոյն յայտարարութիւնը համակրական բնոյթ ունէր լոկ եւ ոչ պաշտօնական, քանի որ Քարթըր տակաւին քուէներու կարօտ նախագահական թեկնածու մըն էր միայն: Այսուհանդերձ զգալի է յայտարարութեան հաւասարակշռեալ, չափաւոր բնոյթը: Թուրքիան չէ յիշատակուած որպէս ցեղասպան, միւս կողմէ՝ ցուրտ պատերազմի շրջանէն մնացորդ բանաձեւեր չկան: Քարթըրի արտայայտութիւնը չի հակասեր 1961–62 թթ. ու Տին Ռասքի արտայայտութեանց: Միւս կողմէ՝ նշմարելի է Քարթըրի մօտ ցեղասպանութեան հարցին շուրջ աւելի յստակ եւ ընդհանրապէս հայանպաստ դիրք մը:

---

78. «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, 1 Յունուարի, 1977:

THE FOREIGN POLICY OF U. S. AND THE ARMENIAN QUESTION (1900 - 1976)

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

Starting with the twentieth century, the people of the U. S. and its government, has shown a special interest in the Armenian people and the Armenian Question. The undertakings of President W. Wilson, and the boundaries of the future independent Armenia drawn by him in 1920, were the first active steps taken by the U. S. government to solve the Armenian Question. However, from that day on, and during the following decades, successive U. S. governments, dictated by their economic and international political interests, adopted a proturkish stand, while maintaining their symphathetic position and verbal support towards the Armenian Question.

Օսմանեան հարկային կանոնագրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայ-օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու պատմութիւնը միշտ ալ պիտի մնայ անկատար եւ ոչ-ամբողջական՝ պարզօրէն անոր համար, որ այդ պատմութիւնը լրացնելու գալիք նիւթերն ընդհանրապէս պիտի մնան գրուանի ներքեւ, եւ պատմութեան ուսանողին պիտի զլացուի մատչումն իսկ անոնց:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ վերջին քառասնամեակի ընթացքին Օսմանի աշխարհավարութեան պատկանող կարգ մը նիւթեր եկան հրապարակ եւ լոյսի փոքր նշոյլ մը նետուեցաւ այդ փոխյարաբերութեան պատմութեան վրայ: Անշուշտ, տակաւին ովկէան կը կազմեն այն նիւթերն ու վաւերագիրները, որոնք ամրօրէն փակ կը մնան հայոց պատմութեան ուսանողին համար· բայց կը թուի թէ ժամանակը պիտի հարթէ կարգ մը հարցեր, եւ լոյսին պիտի գան որոշ նիւթեր, որոնք անմիջական կերպով կ'առնչուին ոչ միայն հայոց պատմութեան հետ ընդհանրապէս՝ այլ նաեւ այդ պատմութեան մէջ յաճախ անտեսուած կարգ մը նիւթերու հետ մասնաւորապէս:

Շատ մեծ է թիւը օսմանեան աշխարհավարութիւնը գնահատողներուն՝ մանաւանդ արեւմտեան պատմագրութեան մէջ: Կան հեղինակներ, որոնք, այսօր, հեռուէն դիտելով հարցերը՝ կը գտնեն զանոնք առնուազն գնահատելի: Բայց թուրքին հերոսացումը չի գար լոկ արեւմուտքէն, այլ անոր չափ նաեւ նոյնինքն թուրքէն, որ

այսօր յենած իր նախահայրերուն կատարածներուն եւ չկատարածներուն վրայ՝ ինքզինքն ու իր անցեալը կը ներկայացնէ պատկերով մը, որ անտարակոյս չի պատկանիր իրեն: Գուցէ այս իսկ էր պատճառը վերջին վաթսուն տարիներու ընթացքին կատարուող թուրք պատմութեան կեղծումին ու ննենգափոխումին, որոնք մերջապէս մղեցին Երեմէեվը լոյսին տալու իր գիրքը, որպէս շառաչուն ապտակ բոլոր կեղծարարներուն: Երեմէեվի գիրքը թարգմանուեցաւ հայերէնի եւ հրատարակուեցաւ Երեւանի մէջ 1975 թ․ին՝ *Թուրքերի Ծագումը* ընդհանուր վերնագրով: Թէ անիկա պիտի զգաստութեան կարենա՞յ հրաւիրել կարգ մը թուրք եւ օտար պատմաբաններ՝ կ'անգիտանանք հիմա: Բայց մէկ բան կը մնայ յստակ – թուրք եւ օսմանեան պատմութեամբ զբաղողներէն ոմանք, գոնէ վերջին շրջանին, կու տան գիտականութեան շպար մը իրենց հրատարակած գործերուն՝ երբ կը դիմեն օսմանեան արխիւային նիւթերուն:

Այսօր կարելի է կազմել կոկիկ փունջ մը այսպիսիներու անուններէն, որոնց գործերէն ոմանք բարեբախտաբար ունինք սեղանի վրայ: Այդ անուններէն Պարքանին անծանօթ չէ գոնէ հայրենի մտաւորականութեան՝ անոր մէկ գործէն (1) կատարուած կարգ մը վաւերագիրներու թարգմանութեան հրատարակութեամբ Երեւանի մէջ (2):

Սաֆրաստեան եւ Զուլալեան կատարեցին շնորհակալ աշխատանք մը: Բայց անոնք կրնային աւելի ամբողջական ընծայել իրենց գործը, որ կ'ընդգրկէ թարգմանութիւնը մօտ երկուքուկէս տասնեակ հաշուող օսմանեան վաւերագիրներու: Կը հաւատանք որ անհրաժեշտ էր Պարքանի գործէն վերցնել այն բոլորը, որոնք կ'առնչուէին արեւմտահայութեան տնտեսական կեանքին, եւ տալ զանոնք ի շահ հայ–օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու լուսաբանումին: Չըրին այդպէս, եւ այդ իսկ պատճառով՝ *Կանուննամէները* մնաց պակասաւոր:

Մասամբ մը գոնէ ամբողջացնելու համար զայն, աւելին՝ շօշափելի դարձնելու համար հայ–օսմանեան տնտեսական փոխյարաբերութիւններու հիմնաքարերը կազմող կանոնագրութիւն տարազը՝ հոս կու տանք կարգ մը օսմանեան կանոնագրութիւններու թարգմանութիւնները, որոնք առաւելաբար կ'առնչուին Արեւմտեան Հայաստանի, եւ մանաւանդ արեւմտահայութեան տնտեսական առօրեային:

Հոս թարգմանաբար տրուող բոլոր կանոնագրութիւններն ալ, որոնք զանց առնուած են Սաֆրաստեանի եւ Զուլալեանի կողմէ, ու կը վերցուին Պարքանի գործէն՝ հայերէնով լոյսին կը տրուին առաջին անգամ ըլլալով: Անոնցմէ ոմանց նմաններն կան *Կանուննամէնե-րի* մէջ որպէս տարբերակ, սակայն, անոնք կը վերբերեն նկատառե–

լի տարբերութիւններ, եւ այդ իսկ պատճառով՝ կ'արժէ որ դրուին սեղանին վրայ արեւմտահայ տնտեսական կեանքի ուսանողին:

Այս կանոնագիրներէն ոմանք կը կրեն թիւ ու թուական. ոմանց պարագային կը նշուի թերին թուականի. երկու հատը կու գան Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակաշրջանէն, որ կ'ընդգրկէ 1520–1566 թթ. շրջանը: Մէկ հատին ժամանակը կ'իյնայ 1500 թ.էն առաջ՝ ըստ Պարքանի ուսումներուն: Գրեթէ բոլորն ալ կը պատկանին յականէ անուանէ յիշուող նահանգներու. միայն մէկն է, որուն կը պակսի նշումը որեւէ նահանգի անունին. սակայն ան ալ ծանօթ է գայն կազմողին եւ խմբագրողին՝ Ալա–իւտ–Տեվլէի անունով, որ, ըստ Պարքանի՝ եղաւ բարձրագոյն իշխանաւորը Պոզոքի (Եոզղաթ) շրջանին: Աւելին՝ այս վաւերագիրը կը գտնուի Պոզոքի մատեանին մէջ, եւ ունի բաւական մեծ հանգիտութիւն Պոզոքի գազայի անթուակիր մէկ կանոնագրութեան հետ (3): Ըստ Պարքանի՝ այս մատեանի տարեթիւն է Հիճրի 932, որ կը համապատասխանէ 1525–1526 թուականին:

Ինչ որ ալ ըլլան խնդիրները վայրի եւ թուականի՝ հոս կը տրուին անոնք այնպէս ինչպէս որ են, որովհետեւ շատ են խօսուն իրենք իրենց: Բայց յստակացնելու համար կատարուած թարգմանութիւնը, քառակուսի փակագիծի մէջ կը տրուին կատարուած կարգ մը լեզուական յաւելումներ. նոյնպէս քառակուսի փակագիծի մէջ կը տրուին Պարքանի գիրքին էջերը:

Ա.

[154] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԷՐԿԱՆԻ ԼԻՎԱՅԻ

Պոլիս, Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 735
Թուական՝ Սուլթան Սիւլէյմանի
ժամանակաշրջան [1520–1566]

Կանոնագրութիւն Էրկանի Լիվայի՝ ըստ Տիարպեքիրի վիլայէթի օսմանեան օրէնքին.

Բացատրութիւն Թամղա–ի սիահի (4)

1. *Հետեւեալներն են Թամղա–ի սիահի ենթակայ եղողները. եթէ մէկ բեռ վուշ բերուելով ծախուի [շուկայի մէջ]՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը գանձուի վաթսուն վեց աղչէ* (5). *եթէ ծախուի բամպակ, օճառ կամ հինա՝ [իւրաքանչիւր] բեռէն կ'առնուի տաս նիւկի* (6) *Թամղա, որուն իւրաքանչիւր նիւկին կ'ընէ երկու հարիւր տիրհեմ* (7): *Եթէ թարմ պտուղ բերուի ու ծախուի՝ չորս նիւկի կ'առնուի ա–*

նոր իւրաքանչիւր բեռէն, եւ եթէ բեռով գետը անցնի՝ վեց օսմանեան [ագչէ] կը գանձուի իւրաքանչիւր բեռէն։

2. Եթէ Էրկանիի բայաները իրենց այգիներուն մէջ հասցուցած գինին (8) բեռ կապեն ու տանին [շուկայ] ծախելու՝ երկու հասանպէկի կը գանձուի ձիու կամ ջորիի բեռէն. իշու բեռէն մէկ հասանպէկի է [հարկը], որ կ'ընէ երկու օսմանեան ագչէ իւրաքանչիւր բեռէն։

3. Եթէ ձի, ջորի կամ նոյնանման կենդանիներ ծախուին՝ իւրաքանչիւր էշրեֆիի (9) [վրայ] կ'առնուի մէկ հասանպէկի Թամղա, որ հարիւրէն չորսի հաշւով է. բայց [գանձումը] շուկան ծախուողէն է՝ ըսելով արձանագրուած է, որուն կէսը պիտի առնուի ծախողէն եւ [միւս] կէսն ալ՝ գնողէն։ Սակայն պիտի չառնուի գիւղերէն։ Ստացուածքի նման բան ծախուելուն՝ պիտի չառնուի որեւէ բան։

4. Խաղախորդարանի մասին ալ՝ իւրաքանչիւր երկու ոչխարի կամ այծի մորթ, որ խաղախորդարան գայ՝ իւրաքանչիւր երկու մորթէն կ'առնուի մէկ ագչէ. եզի մորթէն կ'առնուի մէկուկէս, եւ ցուլի մորթէն՝ երեք ագչէ. կրկին նոյն ձեւով որոշուեցան։

5. Թամղա-ի աղնեմն (10) ալ՝ եթէ ոչխար մորթուի քաղաքին կամ գիւղերուն մէջ ծախուելու համար՝ իւրաքանչիւր ոչխարէն կ'առնուի վեցական սեւ ագչէ (11) Թամղա, իսկ եզէն՝ տասնութը սեւ ագչէ. արձանագրուած է երեքը մէկ օսմանեան ագչէի հաշւով. իւրաքանչիւր ոչխարէ պիտի գանձուի երկու ագչէ, իսկ իւրաքանչիւր եզէ՝ վեց ագչէ։ Իսկ եթէ քաղաքաբնակը ոչխար գնէ [ձմեռնային պահածոյ] միսի համար՝ այն ատեն [Թամղա] չ'առնուիր։

6. Մէկ սեխ եւ մէկ ձմերուկ կ'առնուի սեխի եւ ձմերուկի ամէն մէկ բեռէն. կրկին նոյն ձեւով պիտի առնուի. իսկ հինէն ի վեր բան չ'առնուիր մածունի եւ պանիրի բեռէն։

7. Քաղաքի ժողովուրդի մահմետականներու ամուսնացածներուն արձանագրուեցաւ տասներկու ագչէ [հարկ], եւ ամուրիներուն՝ վեցական ագչէ. իսկ անհաւատներու իւրաքանչիւր խարաճ (12) վճարողին քսանհինգ ագչէ իսպենճ (13) արձանագրուելով վերցուեցաւ անոնց ըրղատիէն (14)։

8. Բացատրութիւն նոդթա պաշըի (15).

Երբ մետաքսի բեռ [մը] անցնի՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը գանձուի երկու ագչէ որպէս նոդթա պաշը. այս բոլորէն ետք՝ ուրիշ ինչ որ անցնի՝ կրկին երկու ագչէ պիտի առնուի որպէս նոդթա պաշը. բայց [բան] չ'առնուիր Թարմ պտուղէն. իսկ եթէ ցուլ անցնի վաճառուելու համար՝ [անկէ] կ'առնուի մէկուկէս ագչէ նոդթա պաշը. կրկին նոյն ձեւով որոշուեցաւ [154] (16)։

Բ.

[73] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱԳՖՆԵՐՈՒ

Պոլիս, Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 917
Թուական՝ 1540 (947)

1. *Երզնկայի գազայի մետրեսէներուն, մեսճիտներուն եւ զավիէներուն* (17) *վագֆներու մատեանն* [*է սակա*] : *Ասկէ առաջ յիշեալ գազային մէջ առկայ կարգ մը գիւղերուն մէջ սիփահին* (18) *որպէս տիվանի* (19) *տասէն երկու գանձելէ ետք՝ եկամուտի տասէն մէկն ալ որպէս վագֆի հարկ՝ մաղթու կը գանձուէր* (20) : *Գոյութիւն ունեցող զավիէներու շէյխերուն իւրաքանչիւրին համար որոշուած է մէկ չիֆթլիք* (21) *. իսկ մնացեալին՝ թիմարին* (22) *տրուած ըլլալը կը գտնուի հին մատեանին մէջ եւ արձանագրուած է :*

2. *Առ այժմ յիշեալ վիլայէթը նոր ի նորոյ արձանագրուած ըլլալով՝ երբ նոր մատեանը մատուցուեցաւ բարձրագոյն դահին՝ աստուածաշնորհ վսեմութիւն թագաւորի բոլոր երկիրներուն մէջ* [*հաստատելու համար*] *կարգ ու կանոնը եւ ռայաներուն արժանի ըլլալովը դուլթի եւ շնորհի՝ հրահանգուեցաւ գործադրել Րում վիլայէթի կանոնագիրը : Տասէն երկու գանձուելէ ետք տասէն մէկին ալ գանձումը ակնյայտ ապօրինութիւն ըլլալով՝ վագֆներու ռայաները զերծ կացուցուեցան* [*անկէ*] : *Միայն տասէն երկուքի դրութեամբ պիտի գանձուի* [*հարկը*] , *մէկը* [*որպէս*] *տիվանի եւ միւսը՝* [*որպէս*] *հողի հարկ :* [74] *Յիշեալ հողի որոշեալ հարկը վագֆներէն իւրաքանչիւրին կարողութեան համաձայն ոմանց լրիւ, ոմանց կէս, եւ ոմանց մէկ երրորդ, ոմանց քառորդ, ոմանց մէկ ութերորդ եւ ընդհանրապէս որքան որ կարելի է անջատ կերպով որոշուելով՝ մնացեալը փոխանցուեցաւ թիմարին : Նախապէս մէկ չիֆթլիք յատկացուած զավիէներէն ալ իրենց գիւղերէն ներս եւ դուրսի գիւղերու մէջ աւելորդ վագֆ ունեցողներուն, որոնք գոյութեան են կոչուած շերիաթով, կամ անցեալին հաստատուած են էմիրներու վկայութեամբ, կամ շերիաթական վկայագիրներով, կամ* [*ալ*] *արդարադատական կարգ մը վկաներով՝ այդպիսիներուն ալ, անհրաժեշտութեան պարագային, իրենց վագֆներու կարգ մը ստացուածքներէն մաս մը, եւ մերթ մէկական չիֆթլիք կամ կէս չիֆթլիք փոխանցուեցաւ բարձր հրամանով :*

3. *Մատեանէն դուրս գտնուող, կարգ մը մեկուսի կիրճերու եւ անցքերու մօտակայքը առկայ գիւղերու մէջ, հինէն ի վեր զավիէներ կան հաստատուած. դըզըլպաշներու շրջանին* (23) *ցրուումովն անոնց բնակիչներուն՝ խեղճացած են եւ աւերուած* [*այդ*] *գիւղերն ու զա-*

զաւիյէները, եւ [ապա]՝ ըստ գնահատանքի արձանագրուելով [մատեանի մէջ]՝ յանձնուած են թիմարին։ Եթէ կան այդպիսիներ՝ յիշեալ վիլայէթի վերստին արձանագրութեան [պահուն], շրջանն ու վիլայէթը ապահով կերպով նորոգելէ ետք, խեղճ ու քայքայուած գիւղացիներէն անոնք, որոնք [տակաւին] ողջ են Աստուծոյ իրենց շնորհած օրերու կարողութեամբ՝ պիտի գան իրենց վայրերը եւ շէնցնեն [զանոնք]։ Յիշեալ վիլայէթի ժողովուրդին միջոցով անհրաժեշտ եւ կասկածէ վեր պիտի ըլլայ բարելաւումը խեղճ ու աւերակ զաւիյէներուն։ Մեծ քաղաքներուն ալ օգտակար է ըսելով՝ խնդրանք ներկայացուեցաւ եւ դիմում կատարուեցաւ պետութեան։ Մեր աստուածաշնորհ վսեմափայլ Թագաւորին [ալ] ամբողջական մտածումն [այս] ըլլալով՝ կարգ մը նախապէս քանդուած ու աւերուած՝ [սակայն] վերստին նորոգումը կարեւոր եղող գիւղերուն եւ կարգ մը մեկուսի կիրճերու մէջ նախկին որոշումով կառուցուելիք զաւիյէներ անհրաժեշտ ըլլալով՝ անոնց ստացուածքները որ գիւղին մէջ որ ալ գտնըւին՝ անոնց եկամուտներէն մէկ չիֆթլիք յատկացնես եւ որոշես ըսելով՝ հրահանգուեցաւ։ Ըստ բարձր հրամանի՝ անհրաժեշտ նկատուած վայրերու մէջ մերթ նորոգումի եւ մերթ կառուցումի համար որոշում առնելով՝ վաւերացուեցաւ [որոշումը] [74] (24)։

Գ.

[115] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻԱ ԼԻՎԱՅԻ

Անգարա, Թափուի եւ հանրային հարկերու
սպասարկութեան տնօրէնութիւն
Մատեանի թիւ՝ 142
Թուական՝ 1559 (967)

1· *Յիշեալ լիվային մէջ գոյութիւն ունեցող գիւղերու, դաշտերու եւ հողամասերու մեծամասնութենէն որպէս բաժին մալիքեանէի* (25) *եւ տիվանիի՝ ցանքով եւ հողամշակութեամբ արտադրուող հացահատիկին հինգէն մէկը հանուելով երկու տասանորդ առնուիլը հին սովորութիւնն է ժողովուրդին։ Օրինակի համար՝ լրիւ ցանք եղող վայրերու մէջ հողին օգտագործումը կը բաղկանայ մալիքեանէէ, որ շերիաթի համաձայն կ'օգտագործուի որպէս միւլք* (26) *կամ վաքֆ· իսկ հողին եկամուտը կ'որոշուի որպէս տիվանի, որ կը յատկացուի մահմետականներու պէյթիւլմալին* (27)։

2· *Այս՝ ամէն գիւղ, դաշտ եւ հողամաս՝ նշանակուած է որպէս մալիքեանէ կամ տիվանի· օրէնքով ճշդուելէ ետք անոնց ստացուածք կամ վաքֆ ըլլալը, կը յատկացուի ինչ որ է [անոնց] իրաւունքը։ Եթէ մալիքեանէի անոնց իրաւունքէն մաս մը աւելնայ՝ այդ ա-*

ւեյցած մասը մալիքիանէին հետ կ'արձանագրուի մերթ արքունական խասերուն (28) եւ մերթ թիմարի [ներքեւ]։

3. Բայաներուն բոլոր հասոյթը կազմող հացահատիկը հինգէն մէկի [դրութեամբ] կը բաժնուի։ Ինչ որ արտադրուի վաղփ եւ միւլք եղող գիւղերուն մէջ՝ կը բաժնուի երկու մասի եւ ճշդելէ ետք վաղֆի եւ միւլքի տէրերը՝ նոր մատեանին մէջ արձանագրել տուած իրենց բաժիններուն համաձայն իրենց եկամուտներուն տէր կ'ըլլան վաղֆի եւ միւլքի տէրերը։

4. Հինգէն մէկի եկամուտէն զատ՝ նախապէս կը գանձուէր քառասուն քիլէէն (29) մէկ քիլէ որպէս սալարիէ (30)։ Երբ վիլայէթն արձանագրուեցաւ վերստին՝ արգիլուեցաւ [անիկա] որպէս ապօրինութիւն։ Ներկայիս սալարիէն լոկ տասանորդ գանձուող վայրերուն [վերաբերելով]՝ որոշուեցաւ հինգէն մէկն [առնել] յիշեալ լիվային մէջ մշակուող հացահատիկէն. [ուստի] սալարիէն հարստահարութիւն ըլլալով՝ կրկին վերցուած արձանագրուեցաւ։ Ոչ մէկ ատեն սալարիէ պիտի առաջարկուի բայաներուն։

5. Երբ կը չափուին բայաներուն կալերը՝ [աշնաները] (31) կը ձգեն տասանորդներն անոնց [կալերուն] վրայ. հետագային, ժամանակ անցնելէ [ետք], կը գանձեն անոնց դրամը [կալերու չափուած] օրուան սակագինէն աւելիով։ [Այս մէկը] ակնյայտ հարստահարութիւն է։ Սակայն անհրաժեշտ է, որ բայաները [իրենք] կառուցեն իրենց [հատուցանելիք] տասանորդին բաւարար չափով շտեմարան իրենց գիւղերուն մէջ։ Օրէնքով շտեմարանները չինելով՝ անմիջապէս որ չափուի բերքը՝ զայն՝ [տասանորդը] մօտակայ շուկան տանելով՝ սիփահին կը ծախէ [զայն] ինչ գինով որ կամի։ Տասանորդի փոխան կանխիկ դրամ պիտի չպահանջուի բայաներէն։

6. Բուն Մալաթիոյ շրջակայքը գտնուող կարգ մը գիւղերու եւ դաշտերու պարտէզները տասանորդի հին մատեանին մէջ մաղթու արձանագրուած ըլլալով՝ [անոնց տէրերը] տարուէ տարի կանխիկ կը հատուցանեն պարտէզի տասանորդը. [ասոր] պատճառն ալ այն է, որ պտուղի ժամանակ շատ մը [116] բայաներ իրենց զաւակներուն հետ կը մեկնին իրենց պարտէզները եւ հոն կը բնակին. [այսպիսով] կարելի չըլլար խօշր–ի մէյվէն (32) գանձել ըստ օրինի. առ այդ՝ [հարկը] կանխիկ է արձանագրուած։ Ներկայիս նորէն եղածին պէս արձանագրուած է ըստ սովորութեան եւ օրէնքի, մերթ դրամով եւ մերթ ալ՝ խարաճ։ Գիւղերու եւ արտերու եկամուտի [արձանագրութեան] մէջ՝ [անոնցմէ] իւրաքանչիւրն արձանագրուած է իր տեղը. ըստ այնմ պէտք է գործադրել։

7. Սանճագպէյերը (33) եւ սիփահիները կ'առնեն ու կը տանին բայաները քանի մը օրուան խոտհարքի համար եւ [այսպէսով]

արգելք կ'ըլլան անոնց գործին։ [Այս մէկն] ապօրինութիւն ըլլալով՝ արգիլուեցաւ։ [Սանճաղպէյերը եւ սիփահիները իրենց խոտը] հնձել պիտի տան իրենց դրամով բանուոր վարձելով եւ դժուարութիւն պիտի չտան րայաներուն։ Ըստ մատեանի՝ իւրաքանչիւր գիւղ դասըմ ըլլալէ (34) ետք՝ երկուքական ագչէ եւս կը գանձուի որպէս սուպաշըլըղ (35) եւ եաղըճըլըղ (36)։ Իւրաքանչիւր տունէ կը գանձուի երեքական ագչէ որպէս խարման ագչէսի (37)․ տարին անգամ մը, աշնան, մարդ ղրկելով եւ քչիկ մը բան տալով՝ որպէս գըշ եարաղը (38) իւրաքանչիւր տունէ կ'առնեն որոշ քանակով ցորեն եւ գարի, մէկական ոչխար, որոշ քանակով մեղր, յարդ ու խոտ, եւ ածուխ ու փայտ․ այս բոլորն ապօրինութիւն եւ հարստահարութիւն ըլլալով՝ վերցուած արձանագրուեցան ըստ բարձր հրամանի։ Իջեւանելով րայա ժողովուրդին մօտ՝ սանճաղի սուպաշիները կեր ու կերակուր կը պահանջեն եւ բռնութեամբ առնելով [իրենց պահանջները]՝ դժուարութիւն կու տան․ ապօրինութիւն, հարստահարութիւն եւ արքայական հրահանգէ դուրս ըլլալով՝ արգիլուեցան։ Ոչ մէկուն տունը պիտի իջեւանին բռնութեամբ եւ առանց դրամի առնեն կեր ու կերակուր․ ինչ որ առնեն՝ իրենց դրամով պիտի գնեն արժէքին համաձայն [վճարելով]։

8․ Բեամ-ի չիֆթը յիսունական ագչէ է Մալաթիա լիվային մէջ լրիւ չիֆթ արձանագրուած րայաներէն, [իսկ] քսանհինգ ագչէ՝ կէս չիֆթ արձանագրուած րայաներէն։ Հողը կէս չիֆթէն նուազ ըլլալով քիչ ցանք ունեցող րայաներուն կ'ըսեն էքինլու բեննաք (39)․ այդտեսակ րայաներէն կը գանձուի տասնութը ագչէ, ցանք չունեցող բեննաքէն՝ տասներկու ագչէ, եւ ամուրիներէն՝ վեցական ագչէ․ աւելի պիտի չգանձուի։ Գարգառ, Քիախթէ եւ [illegible] գաւառներուն մէջ բնակող րայաներուն հողը քիչ ըլլալով՝ լրիւ չիֆթ արձանագրուած րայաներէն կ'առնուի երեսունչորս ագչէ, կէս չիֆթ արձանագրուած րայաներէն եւ էքինլու բեննաքներէն՝ տասնվեցական ագչէ, ցանք չունեցող բեննաքներէն՝ տասներկու ագչէ, եւ ամուրիներէն՝ վեցական ագչէ․ աւելի պիտի չգանձուի։ Այդքան ատեն, որ մատեանի մէջ չարձանագրուած ամուրիներ ծառայութեանը մէջ կը գտնուին իրենց հայրերուն եւ կ'ուտեն անոնց հացը՝ այդպիսիներէն ոչինչ պիտի գանձուի․ [հարկը] պիտի գանձուի [իրենց հայրերէն] անկախ եղողներէն։ Յիշեալ լիվային մէջ գտնուող գիւղերու եւ դաշտերու սահմաններէն դուրս գտնուող րայաներէն՝ ըստ հին օրէնքի՝ իրենց մշակած հողերուն երկու տէօնիւմէն (40) պիտի գանձուի մէկ ագչէ։

9․ Ատեթ-ի ադնեմ (41)․ ոչխարին գառնուկ ծնելէն ետք՝ գառնուկին հետ [միասին] համրուելով՝ պիտի գանձուի երկուքին մէկ ագչէի հարկ․ որպէս չուպուգ ագչէսի (42)՝ նորէն հարկ պիտի չպահանջուի։

10․ *Բեսմ–ի քիւվվարէ* (43)․ *Հին ժամանակներէն ի վեր յիշեալ լիվային մէջ մէկական աղչէ կը գանձուի փեթակ գլուխ․ կրկին նոյնպէս պիտի առնուի [հարկը]։ Եթէ րայա մը իր սեփական փեթակը հանէ իր գիւղի հողէն եւ այլ հող տանի եւ [փեթակը] հոն մեղր տայ՝ հարկին կէսը կ'առնէ րայային տէրը, իսկ [միւս] կէսն [ալ]՝ հողին տէրը․ երկու հարկ պիտի չպահանջուի։*

11․ *Բեսմ–ի ասիապ* (44)․ *[Ըրիւ] տարին բանող ջրաղացներէն պիտի գանձուի վաթսունական աղչէ, [իսկ] վեց ամիս բանող ջրաղացներէն երեսուն աղչէ։*

12․ *Գարգառ, Քիախթէ եւ Պեհեսնի գազաներուն մէջ գտնուող այգիներու իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկին երկուքական աղչէ խարաճ է արձանագրուած հին մատեանին մէջ։* [117] *Արապ վիլայէթին ենթակայ այլ վայրերու մէջ [իւրաքանչիւր] հարիւր որթատունկէն կը գանձուի տասական, ութական, վեցական, եւ վերջապէս՝ չորսական աղչէ․ չորսական աղչէէն նուազ չի գանձուիր․ անոնցմէ երկուքական աղչէ գանձելը վնաս մը ըլլալով մահմետական պէյթիւլմալին՝ նոր մատեանին մէջ իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկէ երեքական աղչէ հաշիւով արձանագրուեցաւ․ յետ այսու որթատունկի համար պիտի գանձուի երեք աղչէ։*

13․ *Պատ–ի հավայի* (45) *եւ ճիւրիւմ վէ ճինայէթի* (46) *մասին պէտք է դիմել օսմանեան օրէնքին․ աւելի պիտի չգանձուի․ օրուան իշխանաւորները պիտի արգիլեն եւ չքացնեն [ապօրինութիւնները]* [117] (47)։

Դ․

[40] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՐԱՄԱՆ ՎԻԼԱՅԷԹԻ

Պոլիս, Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 871
Թուական՝ անթուական (48)

1․ ...*Իմ* (49) *իշխանութեանս եւ ինծի յանձնուած երկրին րայաները հանդիստ չըլլալով՝ հրահանգեցի վերստին արձանագրել Գարաման վիլայէթը, որ մէկ մասն ու հատուածն է յիշեալ պետութեան։ Անոր րայաներուն դրութեան վատ ըլլալուն համար հոն ալ էմիններ* (50) *ղրկելով հրամայեցի արձանագրել եւ մատեանի մէջ անցընել անոր աւանները, վաքֆները եւ հողերը։ Այնպէս իմաց տրուեցաւ բարձրագոյն դահիս, որ յիշեալ վիլայէթին մէջ Մարգարէի չերիաթէն եւ օսմանեան օրէնքէն դուրս ապօրինութիւններ կատարուելով՝ հոն գտնուող րայաները կ'ենթարկուէին զանազան դժուարութիւններու եւ բռնութիւններու։ Առ այդ՝ վստահելով իւլեմաններու* (51) *հպարտութիւնն եղող Մեվլանա* (52) *Մուհիտտինին, որ հռչակաւոր*

է Մեվլանա Վիլտան անունով՝ հրահանգեցի անոր որ շրջագայի բոլոր կողմերը այդ վիլայէթին, զննէ ու քննէ, եւ ինչ որ գտնէ չերիաթի եւ օրէնքի հակառակ՝ արգիլէ եւ պաշտօնագիր մը տայ [առ այդ]: Մեր բարձրագոյն հրամանին համաձայն՝ յիշեալ մեվլանան հասաւ այդ վիլայէթը, մատեանի մէջ արձանագրեց իր արգիլած ապօրինութիւնները, եւ եկաւ [41] ու ներկայացուց զայն իմ բարձր դահիս: Ես ալ ընդունելով զայն՝ որոշում կայացուցի եւ հրահանգեցի, որ աստուածառաք մեվլանան գրէ կանոնագրութիւն մը այդ վիլայէթին համար, որ բացատրէ օսմանեան պետութեան մէջ ի զօրու եղող օրէնքները եւ արգիլուած բոլոր ապօրինութիւններն ու բռնութիւնները եւ կազմուի նոր մատեան մը: (Սկիզբը) դրուեցաւ, որ յետ այսու գործադրուի այս կանոնագրութիւնը: Յիշեալ մեվլանային կողմէ գրուած կանոնագրութիւնն արձանագրուեցաւ նոր օրէնքով, եւ [հոն] մանրամասն կերպով կը յիշուին ասոնք·

2· Իւրաքանչիւր տէօնիւմ [հողէն] կը գանձուի եղեր ութական ագչէ րեսմ-ի միրապի (53)· ապօրինութիւն ըլլալով՝ վերցուեցաւ. ասկէ ետք պիտի չպահանջուի: Րեսմ-ի թահունխանէի (54) եւ պեղիրխանէի (55) մուգաթաա (56) ըլլալն արգիլուեցաւ Գոնիա գաւառին եւ նոյնինքն Գոնիայի մէջ: Ասկէ առաջ զայն արգիլող բարձրագոյն հրահանգ էր տրուած Սուլթան Պայէզիտ Խանի կողմէ:

3· Գոնիա գաւառի Սահրա Նահիէին մէջ կան կարգ մը գիւղեր, [որոնք] հինէն ի վեր կիսրար ըլլալով՝ չեն վճարեր րիւսում-ի րէայան (57): Որովհետեւ ըստ նախկին մատեանի՝ սերմնցուն կը փճանայ եղեր՝ կիսրարութիւնն արգիլուեր է եղեր եւ մէկ երրորդ արձանագրուելով՝ անոնք չեն վճարեր եղեր րիւսում-ի րէայան եւ աւարիզը (58): Ներկայիս յիշեալ վիլայէթը նոր ի նորոյ արձանագրուելով՝ ըստ դիմումի՝ արգիլուեցաւ [հողի արտադրութեան] մէկ երրորդի [հարկային] արձանագրութիւնը: Հրահանգուեցաւ, որ վագֆային հող եղող գիւղերը տասանորդ տալէ ետք վագֆին՝ մնացեալին [հարկը] տան մէկ հինգերորդի դրութեամբ, տան րիւսում-ի րէայան եւ հատուցեն աւարիզը: Առ այդ՝ [ամէն ինչ] մանրամասն բացատրուած է այդ գիւղերու [արձանագրութեան ներքեւ]: Յիշեալ գաւառին մէջ Խաթուն Սարայըէն ալ արգիլուեցաւ [հարկ] վճարել կէս առ կէսի դրութեամբ: Անոնք ալ (59) տասանորդը հատուցելէ ետք վագֆին՝ մնացեալին [հարկը] պիտի վճարեն մէկ հինգերորդի յիշեալ դրութեամբ: Տարենտէ գաւառի կարգ մը գիւղերուն մէջ ալ կիսրարներ կան եղեր· անոնց ալ սերմնցուն փճանալուն պատճառով րիւսում-ի րէայան եւ աւարիզը պիտի հատուցեն հրահանգելով՝ [վերը] բացատրուածին պէս արձանագրուեցաւ:

4· Ըստ հին մատեանի՝ Էրէյլի գաւառին համար արձանագր-

ւած է հազար երկու հարիւր աղչէ որպէս ըեամ-ի սալունխանէ (60)։ *Բայց հոն օճառի գործարան չգտնուելուն համար՝ իւրաքանչիւր տունէ կը գանձուի եղեր երկուքական աղչէ։ [Հարկն] արգիլուեցաւ այդ վիլայէթի ժողովուրդի գանգատին վրայ*։

5· *Ցիչեալ գաղային մէջ լուսափայլ Մեհմէնէի վաղֆ եղող հողերու գիւղերէն որպէս ըեամ-ի միրասլի իւրաքանչիւր չիֆթէ կը գանձուէին եղեր տասական աղչէ եւ Գարամանի քիլէով երկուքական քիլէ հացահատիկ. այս ձեւով վաղֆը վնասի ենթարկուելուն համար՝ արգիլուեցաւ. ասկէ ետք պիտի չպահանջուին*։

6· *Իչ Իլ լիվայի բայաները ձմեռը հովիտ իջնելով՝ ամրան կ'ելլեն եղեր իրենց արօտավայրերը։ Հինէն ի վեր պահպանուած եւ արօտավայրի հարկ գանձուող այս արօտավայրերէն անոնք, որոնք հին մատեանով կ'ընդգրկուէին՝ մէկ մասը [անոնց մէջ] վրան լարելու համար է եւ մաս մըն ալ՝ ուրիշներու ւատն է։ Ըեամ-ի օթլաղ* (61) *ըսելով ամիլներն* (62) *ու սիփահիները անոնցմէ կը գանձեն եղեր երկու ոչխարի մէկ աղչէ։ Օրէնքէ դուրս ըլլալով՝ դիմումի վրայ արգիլուեցաւ* [41] (63)։

Ն·

[167] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՋԵՐՄՈՒԿ ԼԻՎԱՅԻ

Պոլիս, Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 840
Թուական՝ 1518

1· *Բացատրութիւն Ջերմուկ լիվայի կանոնագրութեան՝ ըստ Հասան փատիշահի կանոնին*.

Նախապէս բայաներէն անոնք, որոնք մահմետական էին եւ ունէին մէկ չիֆթի հող ու կարող էին մշակել զայն՝ իւրաքանչիւր չիֆթէն որպէս ըեամ-ի չիֆթ (64) *կը գանձուէր հինգ թենկէ* (65), *որ կ'ընէ տասը օսմանեան աղչէ. գանձուելուն ժամանակը Մարտի սկիզբներուն՝ գարնան սկիզբն է*։

Կալի ատեն որպէս շահնեկի (66) *իւրաքանչիւր չիֆթէն կը գանձեն մէկ քիլէ ցորեն եւս, որ կ'ընէ Պոլսոյ կէս քիլէն*։

Անոնց ցանքերէն կ'առնուի եօթնէն մէկը։

Այգիներէն կը գանձեն մէկ թենկէ՝ հարիւր որթատունկէն, եւ կողով մը խաղող։

Կարգ մը բարեբեր հողերէ, ուր կը մշակուին բանջարեղէն ու բամպակ՝ [հարկը] կը գանձուի տասանորդի [դրութեամբ]։

Իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի երեք օր ըրղատիէ, որուն իւրաքանչիւր օրը մէկ փարա է, որ կ'ընէ երկու օսմանեան աղչէ. գան-

ձումին ժամանակն է՝ կէսը գարնան սկիզբը ցանքի ատեն եւ [միւս] կէսն ալ՝ հունձքի ատեն։

[168] *Իւրաքանչիւր տունէ կը գանձուի նաեւ երկու բարդ* (67) *օթլուղ* (68)*, որ կ'ընէ վաթսուն խուրձ։ Իւրաքանչիւր բարդը երկու ագչէէն՝ կ'ընէ չորս ագչէ. ասոր ալ գանձելու ժամանակը խոտհարքի ատենն է. այն ատեն պէտք է գանձել։*

Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կը գանձուի երկու բեռ փայտ եւս, որուն իւրաքանչիւր բեռը կ'ընէ երկու օսմանեան ագչէ. ասոր ալ գանձումին ժամանակը աշնան վերջին ամիսն է։

2. *Անհաւատ ժողովուրդներու* (69) *ցանքէն [հարկ] կը գանձուի հնգորդի համաձայն։ Այն բարեբեր հողերէն, ուր կ'աճին բանջարեղէնն ու բամպակը...* (70) *[հարկը] կը գանձուի տասանորդի համաձայն։*

Այգիներու իւրաքանչիւր հարիւր որթատունկէն կը գանձուի երկու ագչէ։

Ռեսմ-ի ըրղատիէն՝ իւրաքանչիւր անհատէն կը գանձուի տասն օր ըրղատլըղ (71)*, որուն իւրաքանչիւր [օրը] երկու օսմանեան [ագչէէն]՝ կ'ընէ քսան ագչէ. ասոր ալ գանձումին ժամանակը մահմետականներու նման կէսի վրայ է։ Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի երեք բեռ փայտ, որ երկուքական ագչէէն՝ կ'ընէ չորս ագչէ. ասոնց ալ գանձուելու ժամանակը մահմետականներուն վճարած ատենն է, որ յիշուած է վերը։*

Կրկին՝ անհաւատ ժողովուրդի իւրաքանչիւր տունէն կ'առնուի երեք հաւ, որուն իւրաքանչիւրը երկու ագչէէն կ'ընէ վեց օսմանեան [ագչէ]. ասոր ալ գանձումի ժամանակը կալի ատենն է։

Կրկին՝ անհաւատ ժողովուրդէն կը գանձուի տարեկան երեք հարիւր թենկէ մաղթու, որ կ'ընէ վեց հարիւր օսմանեան ագչէ. կը գանձուի հարիւր թենկէ չորս ամիսը անգամ մը։ Բայց [մաղթու] չի գանձուիր քաղաքի անհաւատներէն. կրկին՝ անոնցմէ (72) *կ'առնուի երեսուն երկու պաթման* (73) *չիրէ* (74) *մաղթու։*

3. *[Որպէս] ռեսմ-ի մեվաշի* (75) *թէ՛ մահմետականէն եւ թէ ալ անհաւատէն կը գանձուի մէկական թենկէ ջորիէն, էգ էշէն եւ կովէն, [որ] կ'ընէ երկու ագչէ։ Անծին կովէն կը գանձուի կէս թենկէ, որ կ'ընէ մէկ օսմանեան [ագչէ. իսկ] որպէս մերայի* (76) *կը գանձուի մէկ թենկէ երեք ոչխարէն եւ կ'ընէ երկու օսմանեան ագչէ։*

[Որպէս] ռեսմ-ի ասել (77)*՝ իւրաքանչիւր փեթակէ կ'առնուի մէկ նիւկլի մեղր. նիւկլին երկու հարիւր տիրհեմ է։*

[Որպէս] ռեսմ-ի արուսիէ (78)*՝ իւրաքանչիւր ամուսնացողէն կ'առնուի մէկ ոչխար։*

Ջուլհակներու իւրաքանչիւրէն կ'առնուի տարեկան մէկ [ծրար] կտաւ։

Անհաւատներէն [գանձուելիք] յիշեալ այս [հարկերը] հիմնականօրէն որոշուեցան եւ հասոյթ արձանագրութեան մատեանին մէջ։

Եւ ռեսմ-ի ասխապ չունին եղեր. կրկին ոչինչ արձանագրութեան։

4. Թամղայի մասին ալ՝ երբ [ապրանքի] բեռն անցնի [ու] երթայ՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը գանձուի մէկ թենկէ որպէս նոդթա պաշը, որ երկու օսմանեան ադչէի հաշուով է։ Եթէ ոչխար մորթուի քաղաքը՝ մէկ ու կէս թենկէ կը գանձուի իւրաքանչիւր ոչխարէն, որ կ'ընէ երեք օսմանեան ադչէ։ Եթէ եզ մորթուի՝ կը գանձուի երեք թենկէ, որ կ'ընէ վեց օսմանեան [ադչէ]։ Եթէ ձի, ջորի եւ էշ ծախուի՝ իւրաքանչիւրէն կը գանձուի մէկ շահրուխի (79), որ կ'ընէ վեց օսմանեան ադչէ, եւ եթէ ծախուի այլ բան՝ թաղմա չի գանձուիր։ Բոլոր այս յիշուածները որոշուեցան այնպէս ինչպէս որ են [169] (80)։

Զ.

[110] ՊԱՏՃԷՆ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԳԱՐԳԱՌ ԵՒ ՏԻՎՐԻԿ ԼԻՎԱՆԵՐՈՒ ՎԱԳՖՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԻՒԼՔԵՐՈՒ ՆՈՐ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐ ԿԸ ՏՐՈՒԻ ԸՍՏ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆԻ

Պոլիս՝ Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 1013
Թուական՝ 1530

1. Յիշեալ գաւառներուն մէջ գտնուող գիւղերու, ցանքատարածութիւններու, չիֆթլիքներու, բանջարանոցներու, ծառերու եւ տասանորդի [ենթակայ] այլ [բաներու] տասանորդն ինչ որ է, հին օրերէն մինչեւ մեր այս օրը, կը գանձուի կրկնակ տասանորդի [հաշիւով, որուն] մէկը կը կոչուի մալիքեանէի համար, եւ միւսը՝ տիվանիի համար։ Մէկ մասը վագֆ կամ միւլք եղող գիւղի մը մէջ արտադրուող ընդեղէնի եւ այգիներու մուգաթաներէն եւ այլ նիւթերու տասանորդէն ինչ որ գանձուի՝ հողատէրը կը բաժնուի վագֆի եւ միւլքի տէրերուն հետ։

2. Աւատատիրոջ եկամուտն է այն ինչ որ [կը գոյանայ] ռեսմ-ի չիֆթէն, ռեսմ-ի բեննաքէն (81), [ռեսմ-ի] ճապայէն (82), ռեսմ-ի արուսանէէն (83), ռեսմ-ի աղնեմէն (84), պատ-ի հավայէն եւ սովորութային այլ հարկերէն. [111] վագֆի եւ միւլքի տէրերը միջամուխ պիտի չըլլան։

3. Ինչ որ գոյանայ սովորութային հարկի [ենթակայ] չեղող ցանքատարածութիւններէն, դաշտերու եւ չիֆթլիքներու տասանոր-

ղէն՝ վագֆի եւ Թիմարի տէրերը պիտի բաժնուին աւատի տիրոջ հետ։

4. *Ինչ որ առնուի ըեսմ-ի գոլանէն* (85) *եւ ըեսմ-ի ասխալէն՝ պատատտէրը եւ վագֆի ու միւլքի տէրերը կ'առնեն միասին։ Ուր որ չինուի փեթակին մեղրը՝ հարկը կը պատկանի այդ վայրի սիփահիին եւ վագֆի ու միւլքի տէրերուն։ Սանճագպէյերը, վագֆի եւ միւլքի տէրերը չեն կրնար հարկ պահանջել՝ մեր րայայինն է ըսելով։*

5. *Լրիւ տարին գործող ջրաղացէն կը գանձուի վաթսուն հինգ աղչէ, վեց ամիս գործողէն՝ երեսուն, եւ երեք ամիս գործողէն՝ տասնըհինգ աղչէ [որպէս ըեսմ-ի ասխալ]։ Աւելին պիտի չգանձուի* [111] (86)։

Է.

[170] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՆԻՒՐԵԿ ԼԻՎԱՅԻ

Պոլիս՝ Պաշվեքիլի արխիւ
Մատեանի թիւ՝ 840
Թուական՝ 1518

1. *Բացատրութիւն Սեւերեկ լիվայի կանոնագրութեան՝ ըստ Հասան փատիշահի կանոնին։*

2. *Նախապէս գիւղարնակ մահմետական թէ անհաւատ րայաներէն ան որ չիֆթ ունէր եւ կարող էր մէկ չիֆթի հող մշակելու՝ այդ տեսակներէն կը գանձէին մէկ էշրեֆի որպէս ըեսմ-ի չիֆթ, որ կ'արժէր քառասուն օսմանեան աղչէ. կրկին նոյնպէս որոշուեցաւ։ Գանձելու [ժամանակը] գարնան սկիզբը՝ Նեվրուզն* (87) *է։*

3. *Ցանքերէն կը գանձուի հնգորդի համաձայն. կրկին այդպէս հաստատուեցաւ։*

4. *Կրկին՝ իւրաքանչիւր տունէ կ'առնուի տարեկան երեք օրուան ըրղատիէ, որուն իւրաքանչիւր օրը երեք աղչէէն՝ կ'ընէ ինը աղչէ։ Գանձելու ժամանակը՝ կէսը գարնան սկիզբը ցանքի ատենն է, եւ միւս կէսն ալ՝ հունձքի ատենը։*

5. *Ըեսմ-ի ասխալը՝ [Ջրաղացը] քանի ամիս որ աշխատի՝ ամսական կը գանձուի մէկ շահրուխի, որ կ'ընէ վեց օսմանեան աղչէ. կրկին նախկինին պէս հաստատուեցաւ։*

6. *Ատեթ-ի աղնեմը իւրաքանչիւր հարիւր ոչխարի մէկ ոչխար [է]. կը գանձուի նաեւ չորս Թենկէ.* [171] *այդ հաշիւով երկու ոչխարին կ'իյնայ մէկ աղչէ։ Ասոր ալ գանձուելու ժամանակը գարնան սկիզբը Նեվրուզն է։ Այն ատեն պէտք է գանձել։*

7. *Այգիներէն որոշուեցաւ [հարկը] գանձել տասանորդի համաձայն։*

8. *Սակայն յիշեալ լիվայի գիւղերու բնակիչներէն կը գանձուի երեք հարիւր սիքքէ* (88) *մագԹու, որուն հարիւր յիսունը կը կոչուի*

պարա սալղուն (89), եւ [մնացեալ] հարիւր յիսունն ալ խարճ-ի թիմար (90)։ Այս յիշեալ երեք հարիւր սիքքէն վերցուելով՝ ոչինչ արձանագրուեցաւ մատեանին մէջ։

9. *Որպէս չահնեկի՝ իւրաքանչիւր կալէն կ՚առնուի մէկ ղարպիլ* (91), *որ ըստ բաղդատութեան՝ Պոլսոյ մէկ քիլէն է։*

10. *Րեսմ-ի խյուէն* (92) *մէկ ոչխար է իւրաքանչիւր գիւղէ։*

11. *Րեսմ-ի Նեվրուզիէն* (93) *ալ ըստ կանոնագրութեան է։*

12. *Ջուլհակներէն ալ տարեկան մէկ թենկէ կ՚առնուի եղեր, վերցուելով՝ հասոյթ չարձանագրուեցաւ։*

13. *Րեսմ-ի արուսիէն մէկ ոչխար է իւրաքանչիւր ամուսնացողէն. կրկին նոյնպէս որոշուեցաւ։*

14. *Թամղայի մասին ալ՝ մետաքսի անցնող [ու] դացող բեռէն կ՚առնուի կէս էշրեֆի, որ քանհինգ օսմանեան աքչէ է։ Ասկէ զատ՝ որքան որ այլ [ապրանքի] բեռ անցնի [ու] երթայ՝ իւրաքանչիւրէն կը գանձուի չորս թենկէ, որ կ՚ընէ ութը օսմանեան աքչէ։ Կրկին՝ [որպէս] նողթա պաշը՝ իւրաքանչիւր բեռէն կ՚առնուի մէկ թենկէ, որ երկու օսմանեան աքչէի հաշւով է։ Գասապներէն ալ որոշ քանակով մաղթու ունին [հողին տէրերը]։ Եթէ [չուկայ] բերուելով թարմ պտուղ ծախուի՝ իւրաքանչիւր բեռէն կը գանձուի երկու սեւ աքչէ։ Իսկ մատեանէն մէջ չարձանագրուած մնացեալ [ապրանքներու թամղան] որոշուած է ըստ նախկին կանոնագրութեան* [171] (94)։

Ը.

[204] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒԳՈՒՐ ԱՊԱՏ ՎԻԼԱՅԷԹԻ (95)

Պոլիս՝ Պաշվեքիլի արխիւ,
Մատեանի թիւ՝ 735
Թուականը՝ Գանունիի ժամանակաշրջան

1. *Ատանայի լիվային մէջ բնակող Թուրք եւ անհաւատ րայաներուն իւրաքանչիւր ամուսնացածէն որպէս րեսմ-ի խանէ* (96) *տարեկան կը գանձուի քանհինգ փարա* (97), *որ կ՚ընէ յիսուն օսմանեան աքչէ։ Յիշեալ հարկին կէսը կը գանձուի սուլթանական Նեվրուզին, եւ միւս կէսն ալ՝ աշնան վերջին ամսուն սկիզբը։*

2. *Յիշեալ վիլայէթին մէջ բնակող անհաւատներու իւրաքանչիւր ամուսնացածէն եւ ամուրիէն սուլթանական Նեվրուզին [կը գանձուի] քանչորսական փարա ճիզիէ* (98), *որ [կ՚ընէ] քառասուն ութը [աքչէ]։ Նախապէս, ըստ հին մատեանին, ճիզիէն որոշուած էր Հալէպի յիսուն աքչէ, որ կ՚ընէ քան[հինգ] օսմանեան [աքչէ]։ Ներկայիս՝ երբ արքայական հրամանով նոր արձանագրութիւն կատարուեցաւ Զուգուր Ապատ վիլայէթին մէջ՝ յիշեալ անհաւատներու*

ճիղիէն նուազ ըլլալով՝ [դտնուեցաւ որ անիկա] հակառակ էր Շերիաթին եւ կանոնին, ուստի՝ որպէսզի յիշեալ անհաւատները խարաճ տային Շերիաթին եւ կանոնին համաձայն՝ ճիղիէի քանակը որոշուեցաւ ըստ բարձրագոյն հրամանին ։

3· Ցիշեալ վիլայէթին մէջ բերդերուն ծառայող անհաւատները իրենց պարտաւորութեան փոխան ըեսմ-ի խանէ արձանագրուած չըլլալով հին մատեանին մէջ՝ ներկայ մատեանին մէջ ալ չարձանագրուեցաւ [ըեսմ-ի խանէն] ։ Որովհետեւ Նախչա բերդը բնակող անհաւատները կ'օժանդակեն քիւլեքի բաճին (99), եւ առ այդ՝ իրենց ձեռքըն ունենալով բարձր հրամանագիր՝ զերծ պիտի կացուցուին ըեսմ-ի խանէէն եւ ճիղիէէն ։ [Ուստի]՝ ճիղիէ եւ ըեսմ-ի խանէ չարձանագրուեցաւ անոնց [անունին] ։Ցիշեալ բերդերու մէջ բնակող անհաւատներու ճիղիէն կը գանձուի արքունիքին համար ։ Աւաններու մէջ [205] բնակող անհաւատներու ճիղիէները եւ հարկերը հին մատեաններուն մէջ սանճագպէյերուն բաժին արձանագրուած ըլլալով՝ այժմ նոր մատեանին մէջ ալ նոյնպէս արձանագրուեցան ։

4· Խօզեր լիվային մէջ բնակող Թուրք ռայաներուն ըեսմ-ի խանէն պիտի գանձուի ըստ լիվայի օրէնքին ։ Թարսուս լիվային մէջ բընակող Թուրք ռայաներուն իւրաքանչիւր ամուսնացածէն հարկ պիտի գանձուի վաթսուն փարա, որ կ'ընէ երեսուն երկու (100) օսմանեան [աքչէ], իսկ ամուրիներու [իւրաքանչիւրէն]՝ երկու փարա, որ կ'ընէ չորս օսմանեան [աքչէ] ։ Սիս լիվային մէջ բնակող Թուրք ռայաներու իւրաքանչիւր ամուսնացածէն հարկ պիտի գանձուի տասնչորս փարա, որ կ'ընէ քսանութը օսմանեան (աքչէ), իսկ ամուրիներու [իւրաքանչիւրէն]՝ երկու փարա, որ կ'ընէ չորս օսմանեան [աքչէ] ։ Հին մատեանին մէջ յիշեալ հարկերը արձանագրուած էին Հալէպի աքչէով· այժմ Հալէպի աքչէն վերցուելով՝ նոր մատեանին մէջ արձանագրուեցան օսմանեան [աքչէով] ։

5· Խօզեր լիվային մէջ կարգ մը հողամշակներէ մէկ վեցերորդի եւ կարգ մը ուրիշներէ մէկ եօթներորդի [համեմատութեամբ] հարկ կը գանձուի ցորենէն, գարիէն, դարմանէն, շուշմայէն, բամպակէն, սոխէն եւ չիրէէն ։ Տեղը արձանագրուած է ։

6· Բրինձի գետեզերեայ հողերու մասին· ըստ արքայական հրամանին՝ օրէնքն այն է, որ քսան գանթար սերմ ցանուող գետեզրի մը ըէիս (101) եւ սազա (102) եղողները կը ցանեն երկուքական գանթար սերմ, [որուն] մէկական գանթարը պարտաւորութեան համար ըլլալով՝ [անկէ] ոչինչ կը գանձուի արքունիքին կողմէ ։ [Մնացեալ] մէկական գանթարէն պիտի գանձուի արքունիքին բաժինը՝ ինչպէս այլ գիւղացիներէն ։

Ցիշեալ գետեզերքներուն վրայ մէկ երրորդի դրութեամբ աշ-

խատողներ ներուած են եւ զերծ՝ դիւանական աւարիզէն եւ սովորութային հարկերէն՝ իրենց ծառայութեան ընթացքին: Կէս առ կէսի դրութեամբ աշխատողներ՝ այլ րայաներու նման պիտի վճարեն տուրքերը եւ դիւանական հարկերը, երբ հասնի ժամանակն [անոնց գանձումին: Իսկ] եթէ դուրսէն՝ բրինձի մշակումին ծանօթ կարգ մը մարդեր ուզեն կէս առ կէսի դրութեամբ օգտագործուող գետեզերքները շահագործել մէկ երրորդի դրութեամբ՝ գետեզերքներուն օգտագործումն անոնց տալով՝ յիշեալ պարտաւորութիւններէն զերծ պիտի կացուցուին անոնք:

Երբ բրինձ ցանուելիք ըլլայ՝ գետեզրի իւրաքանչիւր պատասխանատու տուեալ գետին ջուրով բաւարարուելիք հողը բաժնելով պիտի պատրաստէ զայն իր քիւրեքճիներուն (103) միջոցով: Այդ տարի ուր որ բաժին իյնայ բրինձի [ցանքին]՝ պիտի հրահանգէ [այդ բաժնի] հողատիրոջ, որ ոչինչ ցանէ: Բրինձ ցանողները ժամանակին պատրաստելով ցանուելիք հողը՝ անմիջապէս պիտի պատրաստեն [զայն] առանց տնտնալու: Որքան որ սերմնցու անհրաժեշտ է՝ էմինները պիտի տան արքունիքէն եւ ցանել տան: Սերմնցուն ցանուելէ ետք՝ բրինձ ցանողն իր պարտաւորութիւնն ինչ որ է՝ պիտի կատարէ: Բրինձին լրիւ հասուննալէն ետք՝ պիտի ծեծեն զայն ու կալսեն, որմէ ետք՝ էմին եղողները հանելով՝ արքունիքէն [տրուած] սերմնցուն վերցնելէ ետք դատաւորներու միջոցով՝ պիտի հանեն արքունիքին բաժին [իյնալիք] մէկ երրորդը կամ կէսը. [ապա] մնացեալէն պիտի հանուի հողատիրոջ տասանորդը եւ մնացեալը պիտի տրուի քիւրեքճիներուն:

7. Քանի ամիս որ գործէ ջրաղացը՝ ամսական հինգական ակչէ հարկ պիտի առնուի [անկէ]:

8. Րեսմ-ի արուսիէն քանութը ակչէ է կոյս աղջիկէն, իսկ այրի կնոջմէն՝ [անոր] կէսը. կը գանձէ ժողովուրդին տէրը:

9. Ատանա քաղաքը ուղտով եկող բամպակի բեռէն ինը ակչէ, իսկ ձիու եւ ջորիի բեռէն [ինը ակչէին] կէսը պիտի գանձուի:

[206] 10. Որպէս րեսմ-ի եաթագ (104) դուրսէն եկող ոչխարի եւ այծի հօտէն, որ երբեք հարիւր ոչխար է՝ պիտի առնուի մէկ ոչխար. աւելի կամ պակաս ըլլալու [պարագային]՝ պիտի գանձուի ըստ այնմ:

11. Դուրսէն գալով Ատանա գազային մէջ իւրաքանչիւր ձմերողէ րեսմ-ի տուխան (105) պիտի առնուի տասական ակչէ, իսկ յիշեալ վիլայէթի այլ վայրերուն մէջ ձմերողներէն՝ անոր կէսը:

12. Իւրաքանչիւր չորս ոչխարէ մէկ փարա պիտի առնուի [որպէս] րեսմ-ի ազնեմ (106):

13. [Փեթակի] իւրաքանչիւրէն մէկ փարա պիտի առնուի [որպէս] րեսմ-ի քիւվվարէ:

14. *Իւրաքանչիւր ցուլէն կը գանձուի երկու փարա արքունիքին համար:*

15. *Իմամները* (107) *զերծ են դիւանական տուրքէն:*

16. *Գլուխ կտրելէն՝ քսան օսմանեան ադչէ, եւ դանակի վէրքէն, որ մահ չի պատճառեր, քառասուն ադչէ [տուգանք] պիտի գանձուի:*

17. *Այլ ոճիր գործուելու պարագային պէտք է դիմել օսմանեան հին օրէնքներուն* [206] (108):

Թ.

Յաջորդ վաւերագիրը, որ հոս կը տրուի՝ հատուած մըն է լոկ այն կանոնագրութենէն, զոր Տրապիզոնի սանճագպէյ Ջօմէր Պէյը խմբագրեց Կարինի վիլայէթին համար: Տալէ ետք Իւսէիւպի եւ Սելանիկի կանոնագրութիւնը, որ առաւելաբար կը խօսի հողի կանոնական տեսակներուն մասին (արզ-ի էօշրիէ, արզ-ի խարաճիէ եւ արզ-ի մեմլեքեթ կամ արզ-ի միրի) Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ Պարքան կու տայ նաեւ Րումի վիլայէթին կանոնագրութեան այս հատուածը, որ կը խօսի հողի կանոնական չորրորդ տեսակի մը մասին: Իսկ Րումի վիլայէթը Կարինի վիլայէթն է:

Հոս կու տանք այս հատուածն ալ պարզապէս Պարքանի տուած վաւերագիրներէն հայութեան հետ աղերս ունեցող կանոնագրութիւններն ու անոնցմէ տրուած հատուածներն ամբողջութեամբ տըւած ըլլալու համար:

[300] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՐՈՒՄ ՎԻԼԱՅԷԹԻ

Անգարա, թափուի եւ
հանրային հարկերու սպասարկութեան տնօրէնութիւն
Մատեանի թիւ՝ –
Թուական՝ 1574 (982)

Բայց Ամասիոյ եւ Սեբաստիոյ շրջակայքը [կը բաղկանայ] Րումի վիլայէթ անունով ծանօթ քանի մը սանճաղներէ: Այդ սանճաղներն ունին [իրարմէ] տարբեր վիճակներ: Օրինակի համար՝ բացի չիֆթլիքի մը յիսուն եօթը ադչէ եւ կէս [չիֆթլիքի մը] քսան ութը ադչէ խարաճ-ը մուվաղզաֆէն՝ երկու տասանորդ կ'առնուի ընդեղէններէն եւ այլ բերքերէն. մէկը կը կոչուի տիվանի ու կ'առնուի սիփահիներու դասակարգին կողմէ, իսկ միւսը՝ էօշր-ի մալիքիանէ ու կ'առնուի միւլքերու եւ վագֆներու տէրերուն կողմէ: [Այս դըրութեան] պատճառը յիշեալ շրջանին արդասաբեր ըլլալով հնդորդ

[արձանագրուած եւ անոր] կէսն ալ մէկ դասակարգի որոշուած [ըլլալը չէ]: Իրաւամբ կանոնական չէ այս մէկը: Թերեւս իրականութիւնն այն է, որ հին օրերուն երբ կը դրաւուէր այդ շրջանը՝ որոշուեցաւ ժողովուրդն իր տեղը ձգել, [պայմանով որ] այլ երկիրներու պաշտպանուած ժողովուրդին նման ճիզիէ վճարէր իր մեծաւորներուն. որոշուեցաւ իրեն յանձնուած հողէն, որ որպէս ստացուածք չտրուեցաւ իրեն, [գանձել] խարաճ-ը մուվազզաֆ եւ խարաճ-ը մուգասեմէ: Սահմանական պէյթիւլմալին յանձնելէ ետք՝ տուեալ հողամասը նահիէ առ նահիէ որպէս ստացուածք տրուեցաւ կարգ մը մեծամեծներու: Բումէլիի մէջ կարգ մը վեզիրներու եւ մեծամեծներու ստացուածք տրուելուն նման, անոնց ալ ստացուածք տրուեցաւ՝ կալուածին խարաճ-ը մուվազզաֆը եւ խարաճ-ը մուգասեմէն պէյթիւլխարաճին տրուելու պայմանով: Յիշեալներն ալ շատ տեղեր նորոգելով եւ [զանոնք] կապալի տալը գտնելով դժուար եւ խրտչեցնող, եւ թերեւս ալ [այդ մէկն] անկարելի ըլլալով ըստ սովորութեան, իւրաքանչիւրն՝ իր կալուածն եղող նահիէն վարձու տուաւ նախապէս զայն օգտագործող րայաներէն եւ ուրիշներէն կարգ մը մարդոց: Եւ երկուստեք որոշեցին որ ամէն մարդ ցանէր ու հնձէր իր ձեռքն եղող վայրը եւ սիփահիին տալէ ետք խարաճ-ը մուվազզաֆն ու մուգասեմէն՝ ընդեղէններուն եւ այգիէն, պարտէզէն ու բանջարանոցէն հասնող բերքին տասանորդն ալ տար սեփականատէրերուն, որպէս վարձքն անոնց հողին: Ասոր վրայ անոնք օգտագործեցին [հողը] եւ աշխատեցան: Ժամանակի ընթացքին՝ մալիքներէն եւ [հողն] օգտագործող րայաներէն մահացողներու ժառանգորդներն ու յետնորդներն ալ ընդունեցան իրենց նախորդներուն յարգած սովորութիւնը եւ հաստատ մնացին անոր վրայ: Էօշր-ի մալիքիանէ կոչուածն այս է: Այս մէկը պատահեցաւ եւ արձանագրուեցաւ ինը հարիւր ութսուն երկու (982) տարուան առաջին ամսուն [300] (108ա):

Ժ.

Այս շարքին մէջ տրուող կանոնագրութիւններու վերջինը, սակայն, բոլորովին այլ նկարագիր ունի: Հոս կը տրուի անիկա պարզօրէն ցոյց տալու համար արեւմտահայ կեանքի այլ մէկ երեսն ալ, որովհետեւ տնտեսականին քովիկն ի վեր հոն կարելի է գտնել նաեւ բարոյական մէկ երեսը կեանքին: Վաւերագիրը զուրկ չէ հետաքրքրութենէ՝ հակառակ իր բովանդակած կրկնութիւններուն եւ մերթ՝ տեղտեղ առկայ եղող աղաւաղումներուն, որոնք կու գան գրիչներու եւ ընդօրինակողներու անփութութենէն: Ինչ որ ալ ըլլայ վիճակն այս վաւերագիրին, անիկա սերտօրէն առնչուած կը մնայ նիւթականին, որ, այս անգամ, կը գանձուի ոչ թէ որպէս հարկ կամ տուրք, այլ մանա-

ւա՛նդ որպէս տուգանք տեղի ունեցող ոճիրներու, ընկերութեան եւ անհատ մարդերու դէմ կատարուող օրինազանցութիւններու, բարոյական մեղանչումներու եւ գործուող ապօրինութիւններու համար: Կանոնագիրը կ'աւարտի հարկային որոշ յօդուածներով, որոնց նմանները կարելի է հանդիպիլ Պոզոքի գազայի կանոնագրութեան մէջ (109), եւ որոնք, սակայն, ունին որոշ եւ մերթ հիմնական տարբերութիւններ: Կանոնագրութեան թարգմանութիւնը կատարուած է նոյն սկզբունքով՝ ինչ որ եղած է սկզբունքը առաջին ինը կանոնագրութիւններունը, միայն թէ այս վաւերագիրի վերջին յօդուածէն ետք Պարքանի տուած կանոնագրութիւնն ունի ուրուկէս տողանի հատուած մըն ալ «Ահվալ-ի Ջերինիան պեր–միւնեպ-ի ատեթ-ի գատիմ-ի Զիւլգատիրիէ» վերնագրով (110), որուն թարգմանութիւնը զանց առնուած է հոս, արեւմտահայութեան հետ անոր աղերս մը ունեցած չըլլալուն համար (111):

[120] ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱԼԱ–ԻՒՏ–ՏԵՎԼԷ ՊԷՅԻ

1. *Առաջին՝ ով որ ճամբայ կտրելով աւազակութիւն ընէ, պիտի պատժուի:*

2. *Եւ ով որ ձի կամ ջորի գողնայ՝ տասնութը ոսկի պիտի առնուի [անկէ]՝ եթէ ձեռքը չկտրուի. եթէ եզ գողնայ եւ ձեռքը չկտրուի՝ պիտի առնուի տասնչորս ոսկի: Ով որ ընկեր ըլլայ այս յիշեալներուն* (112) *եւ [ընկերակիցներն] ըլլան երեք [կամ] չորս հոգի՝ լրիւ տուգանք պիտի գանձուի [անոնց] իւրաքանչիւրէն: Իսկ ոչխարի եւ այծի գողութեան համար պիտի գանձուի հինգ ոսկի:*

3. *Եթէ մէկը գողնայ երկու ձի, կամ երկու ուղտ, կամ երկու եզ, կամ երկու ջորի, կամ երկու ոչխար, կամ [գողնայ] երկուքէն աւելի, եւ մէկ կամ երկու անգամ՝ լրիւ տուգանք պիտի առնուի [անկէ՝ գողցուած] իւրաքանչիւր կենդանիի համար: Եթէ գողնայ երեքէն աւելի, պիտի վճարէ երեք կենդանիի հարկ, եւ [միայն] մէկ անգամ:*

4. *Եթէ [մէկը գողնայ] փեթակ, քուրջ* (113), *ոտնակապ, ասպանդակ, եւ կամ ասոնց նման այլ առարկայ եւ [գողցածին] գինն ըլլայ տասը աքչէ՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ]:*

5. *Եթէ ոեւէ մէկը խորտակէ տուն մը, եւ ձեռքը չկտրուի [այդ արարքին համար]՝ քսան ոսկի պիտի առնուի [անկէ], եւ եթէ դուռ խորտակէ եւ ձեռքը չկտրուի՝ պիտի առնուի տասնհինգ ոսկի:*

6. *Այն գողին, որուն ձեռքը կը կտրուի, եթէ մօտն է [իր] գողցած կենդանին՝ պիտի առնուի անիկա եւ տրուի իր տիրոջը. իսկ եթէ իր մօտ չէ՝ պիտի տուգանուի [գողը]:*

[121] 7. *Յանցաւոր չէ ան, որ կը զարնէ ու կը սպաննէ գողը, անոր գողութիւն ըրած միջոցին:*

8. Երբ որեւէ բան կասկածին մէկէն [որ] յայտնի [է] գողութեամբ՝ աւանդական սովորութեան համաձայն պէտի տուգանուի [անիկա]։

9. Եթէ ոեւէ մէկը տուն մը մտնէ գիշերով, եւ [ուր] արտօնուած չէ իր մուտքը, եւ ըստ աւանդական սովորութեան տանտէրը զարնէ եւ սպաննէ [զայն]՝ յանցաւոր չէ [տանտէրը]։

10. Ով որ շնանայ (114) եւ շերիաթով կամ աւանդական սովորութեամբ փաստուի [արարքը]՝ եթէ չափահաս է եւ ամուրի՝ [անկէ] կ'առնուի տասներկու ոսկի, իսկ եթէ ամուսնացած է եւ չի քարկոծուիր [իր արարքին համար]՝ պէտի առնուի տասնհինգ ոսկի։

11. Եթէ [մէկը] պատուազրկէ [իր] նշանածը՝ շնացումի համազօր է [իր արարքը]. բայց եթէ երթայ անոր մօտ եւ յարաբերութիւն չունենայ [անոր հետ]՝ հինգ ոսկի պէտի առնուի։

12. Ով որ տուն մտնէ շնանալու մտադրութեամբ, կամ բռնէ ու համբուրէ [կին մը] եւ [այդ] ըլլայ համբուրուողին կամքով՝ [այդպիսի մէկէն] պէտի գանձուի շնութեան տուգանքը։ Եթէ բռնութեամբ է տուն մտած, կամ համբուրած, կամ պատուազրկած՝ հինգ ոսկի պէտի առնուի անկէ։ Եթէ աղջիկն է համբուրողը՝ անկէ պէտի առնուի շնութեան տուգանքը. եթէ աղջիկը համբուրուի իր կամքովը՝ տասը-տասներկու ոսկի պէտի առնուի անոր հօրմէն կամ եղբօրմէն. եթէ [տղամարդը] բռնութեամբ համբուրեց՝ անկէ պէտի գանձուի երկու կողմի շնացումի տուգանք։

13. Եթէ ոեւէ մէկն իր կինը տեսնէ օտարին հետ [անոր] զըւարճանալու եւ զբաղելու պահուն եւ սպաննէ զանոնք՝ արիւնապարտ չէ. մեղաւոր դարձաւ ըստ աւանդական սովորութեան ըսելով՝ բան պէտի չառնուի [անկէ]։

14. Եթէ տեւական կաւատութիւն ընել սովորութիւնն է մէկուն՝ [անոր] երեսը մրոտելով պէտի խայտառակեն [զայն] հանրութեան առջեւ, եւ պէտի կտրեն [անոր] քիթն ու ականջը. [իսկ] եթէ [կաւատութիւնն անոր տեւական գործը] չէ՝ հինգ ոսկի պէտի առնեն [անկէ իր արարքին համար]։

15. Եթէ քանի մը տղայ յարձակին տունի մը վրայ եւ աղջիկ առեւանգեն՝ տասնհինգական ոսկի պէտի առնուի անոնց իւրաքանչիւրէն։ Եթէ մարդ վիրաւորեն [այս գործի պահուն]՝ շերիաթով տիէթը (115) առնելով պէտի տան տիրոջը։ Եթէ տղայ պղծեն՝ քանչորս ոսկի պէտի առնուի [անոնցմէ, իսկ] եթէ երկուստեք է սէրը՝ շնութեան տուգանք պէտի սահմանուի երկու կողմին ալ, եւ իւրաքանչիւրէն ալ պէտի առնուի շնութեան տուգանքը։

16. Եթէ բռնութեամբ տանելէ ետք աղջիկը՝ ամուսնացնեն [զայն]՝ ապօրինի է այդ ամուսնութիւնը. պէտք է ամուսնալուծել,

[այլապէս ոչ]՝ եթէ յարմար տեսնէ խնամակալը· կրկին՝ եթէ [տըղան] յարաբերի [աղջկան] կամքովը եւ ամուսնանայ, եւ խնամակալը համաձայն չգտնուի՝ կարելի է ամուսնալուծումը՝ որովհետեւ որբապղծութիւն է [այդ ամուսնութիւնը]։

17· *Եթէ պատանիներ [սեռային] յարաբերութիւն ունենան [իրարու հետ]՝ աւելի կարգապահութեան հրաւիրելով սաստելու է [զանոնք]· սակայն տուգանք պիտի չառնուի [անոնցմէ]։*

18· *Ով որ արիւն թափէ, պիտի սպաննուի, եթէ արժանի է մահուան· իսկ եթէ արժանի է հաշտութեան եւ տիէթի՝ բացի տիէթէն՝ [անկէ] պիտի առնուի երեսուն ոսկի տուգանք։*

19· *Եթէ մէկը ակռայ փշրէ եւ ակռան փշրուողն ինք պատճառ դարձած ըլլայ կռիւին՝ չերխաթով գանձելի տիէթին կէսը պիտի առնեն [անկէ], իսկ ութը ոսկի ալ՝ ակռան փշրողէն։*

20· *Եթէ [մէկը] մատ կոտրէ, կամ գլուխ ճեղքէ քարով, կամ փայտի կտորով, կամ ալ որեւէ կարծր իրով՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ, եւ որուն] մէկը պիտի տրուի գլուխը ճեղքուածին։*

[122] 21· *Սակայն եթէ [անիկա] ձեռքով զարնէ [եւ] փշրէ [ակռան], կամ օձիքը պատռէ, կամ [ալ] փետտէ մազն ու մօրուքը [ուրիշին]՝ երեսուն ագչէ պիտի առնուի [անկէ]։*

22· *Եթէ երաշխէպ կամ քերթուած յառաջանայ քարով կամ փայտով՝ ճեղքուածքի համազօր [է]։ Եթէ [այդ մէկը] կատարուի ձեռքով կամ եղունգով՝ համազօր է քիթ արիւնելուն։*

23· *Ով որ կոտրէ [ուրիշի մը] թեւը կամ ոտքը, կամ որեւէ մէկ մասը մարմինին եւ անկողին իյնայ [երկրորդ անձը], ու քանի մը օր ետ մնայ [իր] աշխատանքէն, անոր անգործ մնացած միջոցին կոտրողէն պիտի առնուի տասնչորս ոսկի· իսկ եթէ [կոտրողը] սխալմամբ ընէ՝ պիտի առնուի հինգ ոսկի։*

24· *Աչք հանողին [վճարելիք] տիէթը [որ] տասնչորս ոսկի [է]՝ առնուելով պիտի տրուի [աչքին] տիրոջը· եթէ [աչք հանողն] ըրած է սխալմամբ՝ [անկէ] պիտի առնուի հինգ ոսկի։*

25· *Եթէ [ոեւէ մէկը] քարով կամ փայտով [ուրիշի մը] ականջին զարնելով խլացնէ զայն՝ վճիռ աչքի վճիռին պէս է· օրէնքով կ՚առնուի տիէթը· եթէ [արարքը] դիտաւորեալ կերպով չէ [եղած]՝ պիտի առնուի չորսական ոսկի· այլապէս՝ պիտի առնուի հինգ ոսկի։*

26· *Եթէ [ոեւէ մէկը] հարուածէ կարծր իրով մը եւ երաշխէպ յառաջացնէ՝ մէկ ոսկի պիտի առնուի [անկէ]· եթէ [այդ արարքն] ընէ ձեռքով, բռունցքով կամ կիցով, պիտի առնուի երեսուն ագչէ· եթէ մազ ու մօրուք փետտէ, նոյնպէս պիտի կատարուի· իսկ եթէ զարնէ սուրով, դանակով կամ նետով եւ հետք ձգէ [հարուածը]՝ պիտի առնուի տասը ոսկի։*

27․ Եթէ [ոեւէ մէկը ուրիշ մը] հալածէ սպաննելու կամ վիրաւորելու նպատակով՝ [եւ հալածուողն] ազատի ու դառնայ [ինք] վիրաւորէ [հալածողը], կամ կտրէ թեւն ու մատն [անոր]՝ բան չկայ (116)։

28․ Եթէ [մէկը] սուր կամ դանակ հանէ, կամ նետ ցոյց տայ գողութիւն կատարելու [համար], կամ զարնելու նպատակով հարուածէ [ուրիշը՝ անկէ] պիտի առնուի երկու հարիւր ագչէ․ եթէ հարուածէ իր սուրով, նետով կամ դանակով եւ անկողին ձգէ [հարուած ստացողը], պիտի առնուի տասնչորս ոսկի․ [իսկ] եթէ հարուածէ, բայց չվիրաւորէ, եղածի պէս է․ պիտի առնուի տասնչորս ոսկի։

29․ Եթէ վիրաւորուի կռիւի տուն տուողը, օրինականօրէն անկէ կ'առնուի տիէթին կէսը։

30․ Եթէ համբողէն ոչխար պահուի՝ մէկ ագչէ [տուգանք] պիտի առնուի [պահուած] իւրաքանչիւր ոչխարէն։

31․ Եթէ [ոմանք] գողնան հաւ, կանաչեղէն կամ թարմ պտուղ՝ գինն անոնց տիրոջը տալէ ետք՝ գողցողներէն պիտի առնուի քսան ագչէ [տուգանք]։

32․ Գիւղացին ձեռք [պիտի] չբարձրացնէ [իր] սիփահիին վրայ․ եթէ վերցուց՝ տասը ոսկի պիտի առնուի [անկէ]։

33․ Եթէ ցանք մտնէ անասունը, [անոր] տիրոջը պիտի զարնեն խարազանի հինգ հարուած, եւ [անկէ] պիտի առնեն հինգ ագչէ [որպէս տուգանք]։

34․ Սայլի գողութենէն պիտի առնուի երեսուն ագչէ։

Եթէ [ոմանք ներս] նային ոեւէ մէկուն դուռէն կամ պատուհանէն՝ քառասուն ագչէ պիտի առնուի [նայողէն]։ Եթէ ժողովուրդէն է [նայողը]՝ շերիաթով պէտք է փաստել, եւ եթէ չէ, եւ հաւատացեալ մէկն է, պէտք է հաւատ ընծայել [անոր] խօսքին։ Եթէ ժողովուրդէն եղողը սուտ ելլէ՝ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ], եւ կամ ալ կտրուի [անոր] լեզուն։

35․ Եթէ [ոեւէ մէկը] կշռէ թերի նիւկլիով՝ ծախածին իւրաքանչիւր տիրհեմին [վրայ] պիտի առնուի մէկ ագչէ [տուգանք], եւ նաեւ պիտի ծեծեն [զինք ամիլները]։

36․ Եթէ [մէկը] վնաս հասցնէ [ուրիշին]՝ տանիք կամ ցանկապատ փլելով, վնասը պիտի հատուցանէ եւ հինգ ոսկի պիտի առնուի [անկէ որպէս տուգանք]։

37․ Եթէ պտըտած միջոցին սիփահին վիրաւորանք հասցնէ բայլին եւ ծեծէ [զայն], պարտն ու պատշաճը պիտի տնօրինեն սիփահիին։

[123] 38․ Եթէ [մէկուն] դիտումնաւոր կերպով սուտ տեղը

[կատարած] վկայութիւնը երեւան ելլէ, կամ [մէկը սուտ] երդում ընէ [եւ յայտնուի]՝ մուր պիտի քսեն անոր երեսին եւ հինգ ոսկի տուգանք պիտի առնուի [անկէ]:

39. Եթէ [մէկը] հայհոյէ [ուրիշի մը] բերանին՝ պիտի ծեծեն [զայն] եւ երեսուն ագչէ պիտի առնեն [անկէ որպէս տուգանք]: Երբ գինովն սթափի, կամ ութսուն ագչէ պիտի առնուի [անկէ], կամ ալ՝ խարազանի ութսուն հարուած պիտի տան [անոր]:

40. Եթէ չարագործ մը կամ չարագործուհի մը դրպարտութիւն ընէ, չնութիւն [ընելու] պէս է. կամ խարազանի ութսուն հարուած [պիտի տան անոր], կամ ալ ութսուն ագչէ պիտի առնուի [անկէ]:

Եթէ չափահասութենէ առաջ են այս չարիքները եւ տասնհինգ տարիքէն նուազ են [զանոնք կատարողները]՝ բան չկայ (117): Սակայն վախցնելով սաստելու է:

41. Եթէ մարդերու խումբ մը յարձակի տունի մը վրայ եւ խումբէն որուն որ զէնք դպի [ու վիրաւորուի անիկա՝ վիրաւորողն] անպարտ է՝ նոյնիսկ եթէ սպաննէ կամ վիրաւորէ: Իսկ տունին վրայ յարձակողներէն կ'առնուի երկուքական ոսկի [տուգանք]:

42. Եթէ [աղջիկ մը] առնեն որպէս կոյս եւ պղծուած ելլէ, եւ եթէ [այս մէկը] գաղտնի մնացած է չերիաթի սխալով՝ [աղջիկին կողմէն] լրիւ պիտի տան դրամօժիտը. իսկ եթէ գիտումնաւոր կերպով գաղտնի է պահուած՝ դրամօժիտին կէսը:

43. Եթէ տասը ագչէէն նուազ չէ մէկու մը գողցածին [արժէքը]՝ ձեռքը չկտրելով մէկ ոսկի պիտի առնուի [անկէ]. չերիաթով երկու մահմետականի վկայութիւնը բաւարար է [գողօնին արժէքը որոշելու համար]:

44. Եթէ մէկը հայհոյէ [ուրիշի մը] բերանին՝ դատաւորին առջեւ պիտի ծեծեն [զայն]:

45. Գոյուն բաճըն (118) մէկական օսմանի (119) պիտի առնուի թէ՛ [ոչխարը] ծախողէն եւ թէ՝ գնողէն:

46. Գազըասքերը (120) պիտի առնէ ութ ագչէ իւրաքանչիւր պսակէն, եւ հարիւրէն երկուքուկէս ալ՝ ժառանգէն:

47. Գան ճերիմեսին (121) երեք հարիւր փարա է, վիրաւորելու տուգանքը՝ հարիւր յիսուն փարա, նետով եւ սուրով [վիրաւորելու] տուգանքը՝ [նոյնպէս] հարիւր յիսուն փարա. եթէ աղջիկ մը կամ կին մը պղծուի, [եւ] եթէ պղծողն ամուսնացած է՝ երեք հարիւր փարա. եթէ մէկը գայ թաղէ մը այլ թաղ եւ տուն կողոպտէ՝ անձ գլուխ քառասուն փարա [է տուգանքը]:

Եթէ տեղի ունենայ ստրուկի, ձիու, ուղտի կամ ջորիի փախուստ [եւ բռնուին անոնք՝ անոնց տուրքը] կը պատկանի Ջիւլգատիր [ցեղախումբի] պէյերուն:

48. *Իսկ եթէ աղջիկ մը կամ կին մը պղծուի եւ ամուսնացած մարդ է պղծողը՝ [անկէ կ'առնուի] հարիւր յիսուն փարա. եթէ ամուրի մէկը պղծէ եւ յղի ձգէ [աղջիկը կամ կինը]՝ երեք հարիւր փարա։ Եթէ մէկը մօտենայ իր նշանածին՝ հարիւր յիսուն փարա. գլուխ կոտրողէն՝ յիսուն փարա, ակռայ փշրողէն՝ հարիւր յիսուն փարա, աչք կուրցնողէն՝ հարիւր յիսուն փարա. երաշխէպի տուգանքը՝ տասներկու փարա, եւ թեւ կոտրելուն տուգանքը՝ ութսուն փարա* [է]. *եւ եթէ տեղի ունենայ ձիու, ուղտի, ատրուկի կամ ջորիի փախուստի եւ տոհմերու քեթխուտան* (122) *որոշելու* [*հարց*]՝ *այս բոլորը կը պատկանի պոյպէյին* (123)։

49. *Իհթիսապի* (124) *համար կ'առնուի խանութպաններէն* [*տարեկան*] *հազար երկու հարիւր փարա, անկողին պատրաստողներէն՝ հազար փարա, հացագործներէն՝ երեք հարիւր փարա, խմորեղէն պատրաստողներէն՝ հարիւր փարա, խոհարարներէն՝ հարիւր փարա, հրուշակեղէն ծախողներէն՝ յիսուն փարա, զովացուցիչ ծախողներէն՝ յիսուն փարա, գդակավաճառներէն՝ հարիւր փարա, կօշկակարներէն՝ հարիւր փարա, առեւտրականներէն եւ փերեզակներէն՝ երկու հարիւր փարա, մսավաճառներէն՝ երեք հարիւր փարա, պանիրէն, մածունէն, ձուկէն եւ ասոնց նմանող* [*այլ նիւթերէն*], *որոնք շուկայ կու գան* [*եւ*] *կը ծախուին՝ երեք հարիւր փարա* [*բեռէն*]։ *Եթէ բեռ մը խոտ գայ* [*շուկան*]՝ *մէկ խոտ, եւ մէկ բեռ սոխէն՝ մէկ պաթման* (125) *սոխ*։

[124] 50. *Ապրանքներու գին դրուած շրջանին՝ հազար երկու հարիւր փարա, որ կը վճարուի երեք անգամով, մէկը՝ գարնան, մէկը՝ աշնան, եւ մէկն* [*ալ*]՝ *ձմրան կէսին։ Հաղդ-ը պխաթը* (126) *որ յիշուեցաւ* [*վերը*]՝ *իւրաքանչիւր անկողինի համար երեքական օսմանի* [*է։ Տարին*] *երեք անգամ գին կ'որոշուի հացագործներուն համար* [*եւ*] *ամիսը կ'առնուի երեքական ադչէ. խմորեղէն, հրուշակեղէն եւ զովացուցիչ վաճառողներէն* [*կը գանձուի*] *ամիսը երեքական ադչէ. մնացեալը կ'առնուի երեք անգամով*։

51. *Այս կանոնագրութեան որոշումներն անսաստողները յանցաւոր են,* [*եւ*] *պէտք է գիտնան,* [*որ*] *պատիժի արժանի կ'ըլլան։ Ալա-Իւտ-Տեվլէ Պէյի կանոնագրութեան պատճէնն* [*է այս*], *որ վերարտագրուած է բնագիրէն՝ անփոփոխ եւ առանց ձեւազեղծումի* [124] (127)։

Հոս կ'աւարտի շարքը օսմանեան կանոնագրութիւններէն կատարուող թարգմանութիւններուն. բայց անով իր աւարտին չի հասնիր պատմութիւնը տնտեսական այն առօրեային, որ եղաւ բաժինը արեւմտահայութեան. ընդհակառակը, հոս տրուող վաւերագիրներն

առնուազն ցոյց կու տան տնտեսական այն դրութիւնը, որուն ենթակայ մնաց հայութիւնն Արեւմտեան Հայաստանի մէջ եւ այլուր՝ Օսմանեան Կայսրութեան շրջածիրէն ներս· տխուր էր այդ դրութիւնը, ինչ փոյթ որ այսօր, այս միեւնոյն վաւերագիրներուն յենած՝ թուրք պատմագրութիւնը փորձէ փաստարկել արեւելքին եւ արեւմուտքին, թէ օսմանեան աշխարհավարութեան մէջ երջանիկ էին բաղկացուցիչ տարրերը կայսրութեան, թէ կեանքի ամէն երեւոյթ առնուած էր կարգ ու կանոնին սահմաններէն ներս, եւ թէ օրինականութիւնն էր որ կ'իշխէր հոն մականովը սուլթաններուն:

Փաստաթուղթերը, սակայն, ահա՛ւասիկ, կ'արտահանեն այլ բան, ցոյց կու տան բոլորովին այլ պատկեր, մանաւանդ այն ճշմարտութիւնը, թէ ժողովուրդն ընդհանրապէս, եւ արեւմտահայութիւնը մասնաւորապէս՝ կը կեղեքուէր, աւելին՝ կ'ըլլար արիւնաքամ՝ միեւնոյն այս կանոնագրութիւններով, անոնց քովիկն ի վեր ամէն օր անող ու բազմացող ապօրինութիւններով, հարստահարութիւններով, բռնութիւններով, կեղեքումներով, եւ մասամբ նոցին, եւ այս բոլորը՝ շնորհիւ մանաւանդ շերիաթին եւ աւանդական սովորութեան, օրինակութեան եւ օրէնքներուն, օսմանեան իշխանութիւններուն եւ մեծ ու փոքր իշխանաւորներուն, զինուորական եւ ոչ-զինուորական մարմիններուն, տասնիններորդ դարուն թուղթի վրայ կատարուած բարենորոգումներուն եւ սուլթանական կրկնուող, երեքնուող ու բազմաթիւ անգամներ յայտարարուող հրովարտակներուն, թուրքին, քիւրտին, եւ վաչկատուն այլ ցեղախումբերուն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Omer Lutfi Barkan, **XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda ziraî ekonominin hukuki ve mali esaslari,** Birinci cilt, **Kanunlar,** Istanbul, 1943. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պարքան*։

2. *Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Մ. Կ. Զուլալեան [Թրգ.]*, Օսմանեան Օրէնքները Արեւմտեան Հայաստանում (ԺԶ.–ԺԷ. դդ.), Կանուննամէներ, *Երեւան*, 1964. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս* Կանուն:

3. *Պարքան*, էջ 124–129:

4. *Թրքերէն Թամղա՝ կնիք, դրոշմ, նշան, եւ սիահ՝ սեւ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ ներքին բովանդակութեամբ համանման է բաժի։ Սովորութային հարկ մըն էր անիկա, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր շուկան վաճառուող գրեթէ բոլոր ապրանքներէն, կենդանիներէն եւ ստրուկներէն։ Ունէր իր տարատեսակները, եւ կը գանձուէր դրամով կամ ապրանքով. փոփոխական էր*

քանակով։ Տես՝ Պարքան, էջ 137, 146, 154, 163, 166, 179, 182, 185, 199։

5· *Մինչեւ տասնեններորդ դարուն կէսը օգտագործուող դրամի արծաթեայ միաւոր, որ կը հաւասարէր մէկ ղրուշի* 1/120-*րդ մասին։* 1451 *թ.ին կը կշռէր* 1·052 *կրամ, որ, սակայն, հետագային կորսնցուց շատ բան, նախ՝ որպէս անխառնութիւն արծաթի, եւ ապա՝ որպէս ծանրութիւն։ Տես՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան* [*թրգ.*], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, *Ա., Երեւան,* 1961, *էջ* 352· *ասկէ ետք կը նշուի որպէս* Թուրքական, *Ա.*։ Կանուն, *էջ* 128: Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris,** I, **Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39,** Paris/LaHaye, 1960, p. 173· *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելտիխեանու, Ա.*։

6· *Մէկ նիւկիւն կը հաւասարէր* 200 *տիրհեմի, իսկ տիրհեմը ընդհանրապէս* 3·20 *կրամի. առ այդ մէկ նիւկին կը կշռէ* 640 *կրամ։ Տես՝* Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris,** II, **Règlements miniers, 1390-1512,** Paris/La Haye, 1964, p. 286, 297. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելտիխեանու, Բ.*։

7· *Տիրհեմն ունէր թէ ծանրութեան եւ թէ ալ դրամական միաւորի իմաստ. որպէս այդպիսին ալ եղաւ փոփոխական ըստ ժամանակի եւ վայրի. որպէս ծանրութեան չափ՝ կը կշռէ* 3·20 *կրամ, մինչդեռ որպէս դրամական միաւոր՝* 12 *աքչէ էր անոր արժէքը։ Տես՝ Պելտիխեանու, Բ., էջ* 286։

8· *Բառացի՝ գինիի իմաստ ունեցող արաբերէն շարապ բառը Թրքերէնի մէջ յաճախ կը գործածուէր նաեւ խաղողի իմաստով։*

9· *Ըստ սկզբնաղբիւրներու՝ Եգիպտոսի մէջ հատանուած դրամ, որ համարժէք էր յիսուն աքչէի։ Սակայն միշտ չէր որ անիկա ունեցաւ այս արժէքը. կան վաւերագիրներ, որոնք անոր կու տան քառասուն աքչէի արժէք։ Տես՝ Պելտիխեանու, Ա., էջ* 176։ *Պարքան, էջ* 154, 170, 171։

10· *Բառացի կը նշանակէ ոչխարի կնիք։ Տարազը կազմուած է Թրքերէն Թամղա՝ կնիք, դրոշմ, նշան եւ արաբերէն ղնամ՝ ոչխարներ բառերէն։ Ըստ տեղի եւ ժամանակի փոփոխական հարկ մըն էր անիկա եւ կը գանձուէր շուկան ծախուող ոչխարներէն։ Մերթ, սակայն, այսպէս կը կոչուէր այն հարկը նաեւ որ կը գանձուէր ընդհանրապէս արջառէն։ Հետագային արջառէն գանձուող հարկն ստացաւ նորանոր անուններ։ Սկիզբը Թամղա-ի ղնամը կը գանձուէր միայն դրամով՝ թէ գնորդէն եւ թէ ալ վաճառողէն, բայց շուտով գանձուող հարկին վրայ աւելցան ոչխարին գլուխը, տոտիկները, մորթը, ճարպը, եւ փորոտիքը՝ երբ անիկա գնուէր մսավաճառի մը կողմէ։ Տես՝ Պարքան, էջ* 136, 147, 152, 154, 169, 178։

11· *Սկզբնաղբիւրներու մէջ յիշուող սեւ աքչէն կը հաւասարէր մէկ երրորդ օսմանեան աքչէի. առ այդ՝ մէկ աքչէն հաւասար էր երեք սեւ աքչէի։ Տես՝ Պարքան, էջ* 145, 146, 150, 166։

12· *Արաբերէն խարաճ՝ տուրք, հարկ, եկամուտ կամ հողի արտադրութիւն*

բառէն է յառաջացած հարկային այս տարազը։ Թրքերէնի մէջ բառն զգեցած է իմաստը տարեկան հարկի մը, զոր կը վճարէին ոչ-մահմետական հպատակներ։ Հողային հիմնական հարկն էր անիկա եւ կը պատկանէր հուգուգ-ը շէրիէի դասին, թէպէտեւ վաւերագիրներու մէջ կը գտնենք այլազանութիւն մը անոր բովանդակութեան տրուած։ Խարաճ վճարող րայաները ծանօթ էին որպէս խարաճկիւզար։ Երբ խարաճը պատկանէր հողային արտադրութեան՝ կը կոչուէր խարաճ-ը արազի, իսկ երբ անհատներուն՝ խարաճ-ը րու'ուս, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս ճիզէի եւ չախսի վերկի։ Տես՝ Գարքան, էջ 4, 23, 25, 26, 44, 57, 66, 72, 96, 101, 105, 116, 150, 180, 208, 217, 226, 237, 300, 303, 322, 339, 349, 360, 400։ Գելոխիխանու, Ա., էջ 74, 75, 77, 102–103, 122, 137, 138, 149–150։ Գելոխիխանու, Բ., էջ 203, 209, 219, 255, 275–276։

13· Հայկային այս տարազը աղաւաղումն է պարսկերէն բենճ-եքի, որ ունի մէկ-հինգերորդի նշանակութիւն։ Շերիաթական հարկ մըն էր իսպենճը, որ սկըզբնական շրջանին կը հաւասարէր ստրուկի մը գինին մէկ հինգերորդին, այսինքն՝ 25 աքչէի։ Օրինականներէն՝ ոչ-մահմետականն էր, որ կը վճարէր իսպենճը, սակայն, ըստ վաւերագիրներու, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր գլխահարկի այս հարկը կը վճարէր նաեւ մահմետականը։ Փոփոխական էր քանակով, թէպէտեւ շերիաթով որոշուած սակ մը ունէր անիկա։ Իսպենճէ զերծ էին կացուցուած միայն կարգ մը մարդեր եւ ցեղախումբեր՝ իրենց կատարած գործին համար, կամ ալ անոնց տրուած արքայական հրովարտակով։ Տես՝ Գարքան, էջ 23, 59, 69, 72, 100, 132, 158, 175, 181, 194, 201, 237, 252, 275, 288, 296, 316, 326, 393։ Գելոխիխանու, Ա., էջ 122, 138, 153· Գելոխիխանու, Բ., էջ 203, 217, 219, 232, 275, 276։

14· Ցունարէն էրկաթէս՝ շինութիւններու վրայ աշխատող բանուոր բառէն յառաջացած տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ աղաւաղուելով եղած է ըրղատ։ Հարկային տարազը ծանօթ էր որպէս ըրղատիէ։ Սովորութային հարկերու կարգին պարտաւորութիւն մըն էր անիկա, զոր գիւղացիները ստիպուած էին կատարելու աւատատիրոջ կամ պետութեան հաշւոյն՝ տարեկան որոշ օրեր ձրի աշխատելով. մերթ, սակայն, պարտաւորութիւնը կը հատուցուէր դրամով։ Տես՝ Գարքան, էջ 132, 148–150, 154, 155, 167, 168, 174–176, 188, 193։

15· Արաբերէն նողթա՝ կէտ, եւ Թրքերէն պաշ՝ գլուխ բառերէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ բառացի կը նշանակէ սահմանագլուխ։ Բովանդակութեամբ կը նոյնանար բաճի եւ կարգ մը հարկային այլ տարազներու հետ, զորոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ վաճառականները կամ ապրանքատէրերը կը վճարէին՝ երբ ապրանք փոխադրէին վայրէ վայր։ Մերթ հարկին քանակը կը գանձուէր նախորոշուած գումարով մը, ու մերթ՝ տոկոսային դրութեամբ։ Հետաքրքրական է, որ լծկան եզը զերծ էր այս հարկէն։ Տես՝ Գարքան, էջ 154, 159, 164, 168, 171, 185, 191։ Գելոխիխանու, Բ., էջ 222–223, 283–284, 285։

16· Գարքան, էջ 154։

17· Այսինքն՝ կրօնական հաստատութիւններուն ենթակայ գիւղերուն,

փոքր մզկիթներուն եւ տէրվիշական ճգնարաններուն։

18. Պարսկերէն սիփահի՝ ձիաւոր բառէն յառաջացած տարազ, որ օսմաներէնի մէջ ալ մերթ բառացի կը նշանակէ այրուձի։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, սակայն, անիկա տրուած էր հողատիրոջ իմաստ. իրականութեան մէջ սիփահին այն աւատատէրն էր, որուն յանձնուած էր որոշ տարածութեամբ թիմար մը, ուր անհրաժեշտ էր որ հաստատուած ըլլար անիկա եւ որուն եկամուտներէն օգտուէր անձնապէս։ Այդ վերջիններուն փոխան՝ անիկա ստիպուած էր իշխանութիւններուն օգնել զինուորական ուժով եւ անոնց տրամադրել իրեն յանձնուած աւատին համեմատական կերպով համընկնող զինուորական քանակ մը։ Մերթ ալ, սակայն, անոր կը վստահուէր խմբագրումը որոշ կանոնագրութիւններուն։ Տես՝ Պէլտիխեանու, Բ., էջ 305։ F. A. Belin, **Etude sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie,** Paris, 1862, p. 131. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Պելին։

19. Պարսկերէն տիվան՝ ատեան, դուռ եւ խորհրդատու բառէն ստեղծուած հարկային տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ տրուած է պալատ, արքունիք կամ գերագոյն ժողով իմաստները, մինչդեռ օսմաներէն կարգ մը բառարաններ կը նշեն, թէ տիվանին այն էր որ կը պատկանէր արքունիքին կամ աղերս ունէր անոր հետ։ Ինչ որ ալ եղած ըլլայ իմաստը տարազին՝ սովորութային հարկ մըն էր անիկա, որ ընդհանրապէս կը գանձուէր հողի արտադրութենէն. առ այդ՝ մերթ կը յիշուէր որպէս տիվան-ի էօշիւր, թեքիալիֆ-ի տիվանիէ, հուգուգ-ը տիվանիէ, եւայլն։ Յաճախ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ վայրի եւ ժամանակի։ Տես՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Թրգ.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Բ., Երեւան, 1964, էջ 14, 36, 257. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Բ.։ Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 231. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Ջամբռ: Պարքան, էջ 56, 57, 73, 74, 80, 83, 110, 115, 119, 152, 182, 194: .

20. Արաբերէն մաղթու՝ որոշուած, վերջնական, անփոփոխ, կտրուած բառէն կազմուած հարկային տարազ, որ ունի նաեւ տուրք եւ հարկ իմաստները։ Ըստ Փափազեանի՝ «մթերքի մի որոշակի քանակ, կամ հաստատուն գումար, որ ամէն տարի սիսթեմաթիք կերպով, անկախ հարկատու օպյէքթի տուեալ բերքից, պէտք է հատուցուեր կալուածատիրոջը կամ պետութեանը որպէս ռենտա»։ Սովորութային այս հարկը, սակայն, փոփոխական էր ըստ տեղի եւ ժամանակի։ Տես՝ Յ. Դ. Փափազեան, Մատենադարանի Պարսկական Վաւերագրերը, Ա., Հրովարտակներ, պրակ առաջին, Երեւան, 1965, էջ 113. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Հրովարտակներ, Ա.։ Պարքան, էջ 17, 69, 81, 115, 151, 153, 166, 168, 171, 206, 215, 220, 309, 314, 337, 342, 382:

21. Պարսկերէն չիֆթ՝ զոյգ, լուծ բառէն կազմուած տարազ մըն էր չիֆթլիքը, որ օսմաներէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ արտ կամ ագարակ։ Ըստ վաւերագիրներու՝ չիֆթլիքը հողի այն տարածութիւնն էր, զոր մէկ օրուան մէջ կարելի էր վարել զոյգ մը եզով։ Իրականութեան մէջ, սակայն, անիկա կրնար բաղկանալ 80 տէօ-

նիւմ լաւ հողէ, 90–100 տէօնիւմ միջակէն, եւ 130–150 տէօնիւմ անջրդիէն, Թէպէտեւ, ըստ Ինանի՝ անոր տարածութիւնը կրնար ըլլալ 60, 80–90, կամ 100–120 տէօնիւմ։ Չիֆթլիքը կրնար ըլլալ լման կամ կէս. առ այդ՝ անկէ գանձուող հարկն ալ կ'ըլլար լման կամ կէս։ Տես՝ Գելտիխիանու, Ա., էջ 160։ Պարքան, էջ 66։ Dr. Afet Inan, **Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman,** Istanbul, 1941, p. 47. անկէ ետք կը նշուի որպէս Ինան։

22 Թրքերէն Թիմար՝ խնամք, ծառայութիւն բառէն ստեղծուած տարազ, որ Թուրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ հողամաս կամ զինուորական աւատ՝ վարչական հին կազմակերպութեան մէջ Օսմանեան Կայսրութեան։ Կը նշանակէ նաեւ այն խընամքը, զոր հողատէրը կը տանի իր հողին։ Թիմարը, սակայն, սիփահիին տրուած 300–500 հեքթար տարածութեամբ աւատական այն հողամասն էր, որուն փոխարէն՝ զայն ստացողը պարտաւոր էր պետութեան տալ որոշ թիւով զինուոր, իսկ ինք կարող էր օգտուիլ անոր օրինական տասանորդէն եւ այլ հարկերէն։ Ժառանգական էր Թիմարի իրաւունքը, Թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ.–ի օրով հարցական դարձաւ այդ մէկը։ Տես՝ Թուրքական, Ա., էջ 359–360։ Պարքան, էջ 2, 8, 20, 33, 51, 66, 115, 182, 206, 232, 266, 283։ Գելտիխիանու, Ա., էջ 87–88, 89, 149–150։ Edward S. Creasy, **History of the Ottoman Turks,** Beirut, 1961, p. 101. անկէ ետք կը նշուի որպէս Քրիզի։

23. Կանոնագիրը կ'ակնարկէ Թուրք–պարսկական կռիւներուն, որոնք տեղի ունեցան տասնվեցերորդ դարու առաջին կէսին։

24. Պարքան էջ, 73–74։

25. Արաբերէն մալիք՝ սեփականատէր բառէն, եւ պարսկերէն մանիկէ մը կերտուած հարկային տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ զգեցած էր նաեւ կալուածատիրոջ վճարուող հարկի բովանդակութիւնը։ Հարկը կը գանձուէր հողէն կամ կալուածէն ստացուած եկամուտի եւ արտադրութեան վրայ, անկախ՝ թէ ո՞վ էր տէրը ստացուածքին, անհատ մա՞րդ թէ կրօնական ու վաքֆային վարչութիւն։ Բովանդակութեամբ նոյնանման էր աշարին եւ խարաճին։ Յաճախ հարկը կը գանձուէր արտադրութեան մէկ հինգերորդի համեմատութեամբ, թէպէտեւ փաստաթուղթերը այդ մէկը ցոյց կու տան փոփոխական՝ ըստ ժամանակի, վայրի եւ գանձիչի։ Գանձուած հարկին կէսը կ'երթար աւատատիրոջ, իսկ երկրորդ կէսը՝ պետութեան. այդ վերջինը ծանօթ էր որպէս տիվանի։ Ըստ Բաքալինի՝ օսմանցիներու մօտ մալիքիանէի հարկային այս դրութիւնն սկսաւ 1386 թ.ին։ Տես՝ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu,** II, Istanbul, 1971, s. 395-396, Պարքան, էջ 73, 77, 115, 158–159, 182, 194, 195, 300։ Գելտիխիանու, Բ., էջ 88, 93, 94, 209։

26. Արաբերէն միւլք՝ ստացուածք, կալուած, սեփականութիւն, երկիր բառէն ստեղծուած հարկային տարազ մը, որ ըստ Ավդալբեկեանի՝ մահմետական երկիրներու մէջ արտադրուած բերքին տասանորդն էր լոկ։ Առ այդ՝ անիկա կը դառնար մէկ տարբերակը աշարին, եւ կը վճարուէր կալուածատիրոջ կամ աւատատի–

րոլ։ Բայց սկզբնաղբիւրները ցոյց կու տան, որ այս հարկին ենթակայ էին ոչ միայն հողային արտադրութիւնները՝ այլ նաեւ ոչ-մահմետականներու բնակարանները եւ արտածուող ապրանքները։ Հարկը փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի։ Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ մալիքիանէին, աշարին, խարաճին, պահրային եւ նոյն բովանդակութեամբ հարկային այլ տարողներու հետ։ Տես՝ Թադէոս Ավդալբեկեան, Հայագիտական Հետազոտություններ, Երեւան, 1969, էջ 423։ Զամբռ, էջ 159։ Պելտիխանու, Ա., էջ 91։ Պելտիխանու, Բ., էջ 216։ Բաքալէն, Բ., էջ 612–613։ Պարքան, էջ 7, 38, 46, 48, 55–57, 70, 80, 110, 111, 113, 115, 192, 210։

27· Արաբերէն պէյթիւլմալ՝ գանձատուն նշանակութիւնն ունեցող այս տարազը օսմաներէնի մէջ զգեցած է մահմետական ընկերութեան մէջ հարկային գանձի իմաստը։ Իրականութեան մէջ՝ անիկա մասնայատուկ գործակալութիւն մըն էր, որ սկիզբները կը գրաւէր հողեւոր որոշ հարկերու գանձումով եւ անժառանգ մահացածներու կալուածներուն յայտնագործումով, բռնագրաւումով եւ անոնց տնօրինութեամբ։ Հետագային, սակայն, անիկա մասնագիտացաւ միայն ժառանգական հարցերու մէջ։ Բայց այս անունով կը ճանչցուէր նաեւ այն հարկը, որ կը գանձըւէր ժառանգական հարցերը լուծելու համար, եւ առ այդ՝ չկար որեւէ մէկը, որ զերծ ըլլար անկէ։ Սովորութային եւ պատահական հարկ մըն էր, որ վերածուեցաւ կանոնաւոր եւ մնայուն հարկի։ Տես՝ Հրովարտակներ, Ա., էջ 207։ Պելտիխանու, Բ., էջ 151, 220, 284–285։ Պարքան, էջ 19, 34, 69, 80, 210, 245, 280, 288, 317, 354, 385։

28· Օսմանեան կայսրութեան մէջ հողը օրինականօրէն կը պատկանէր սուլթանին, որ, սակայն, պայմանական տիրակալութեամբ բաժնուած էր աւատատէրերու։ Այն հողամասերը որոնց եկամուտը, ըստ մատեաններու արձանագրութեան, կը գնահատուէր 20,000–100,000 աքչէ՝ կը կոչուէին զիամեթ. իսկ 300–20,000 աքչէ եկամուտ ունեցողները ծանօթ էին որպէս թիմար։ Սուլթանին, վեզիրներուն եւ բարձրաստիճան այլ աւատատէրերուն յանձնուած հողերը ծանօթ էին որպէս ազատ զիամեթ եւ ազատ թիմար՝ անոնց տէրերուն վայելած օրինական եւ հարկային որոշ ազատութիւններուն համար։ Զիամեթ կամ թիմար էին նաեւ վաքֆային հողերը։ Հողային այս դասակարգումէն դուրս կ'իյնային ուղղակի արքունական հողերը, որոնք կը պատկանէին սուլթանին կամ իր ընտանիքի անդամներուն, եւ ծանօթ էին որպէս խաս, ու կը կառավարուէին ուղղակի արքունիքէն. այս տեսակ հողերու շահագործումը կը կատարուէր կիսարարութեամբ եւ ենթակայ էր պետական քննիչի մը։ Պելտիխանու, Ա., էջ 73, 119–120, 121–123, 144, 154, 164, 170։ Պելտիխանու, Բ., էջ 95, 189, 216, 271, 272, 277։ Պարքան, էջ 86, 103։

29· Հացահատիկ չափելու համար օգտագործուող կոտ, որ նահանգէ նահանգ ունէր տարբեր ծանրութիւն։ Չմշկածագի չորս քիլէն կը հաւասարէր Պոլսոյ մէկ քիլէին, որ հաւասար էր քսան օգգայի, կամ 8000 տիրհեմի, եւ կ'ընէր 25·656 կրամ։ 1911 թ·ին մէկ քիլէն կը հաւասարէր 45 քիլոկրամի։ Քիլէի ծանրութիւնը կը տարբերէր նաեւ ըստ չափուող ընդեղէնի տեսակին։ Մեծ զանազանութիւն կար նաեւ ա-

նուններու, այսպէս՝ կանոնադրութիւնները կը յիշեն օսմանեան, Պոլսոյ, Ամիտի, Արաբկիրի, Կարինի, Ուրֆայի, Չմշկածագի եւ Շամի քիլէները: Տես՝ Պէլտիխեանու, Բ., էջ 293: Պարքան, էջ 20, 138, 145–147, 155–157, 163, 172, 189:

30· Պարսկերէն սալար՝ զօրագլուխ, առաջնորդ, հրամանատար բառէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ օսմաններէնի մէջ ստացաւ հրամանատարի համար գանձուող գումարի կամ թոշակի իմաստ: Տարազի ստեղծումին սկզբնական շրջանին հարկը կը գանձուէր պատերազմի մը կամ արտակարգ դէպքի մը պարագային, եւ առ այդ՝ պարագայական էր անիկա: Հետագային նկարագիր փոխեց եւ շարունակեց գանձուիլ նաեւ ատատատիրոջ կողմէ, որպէսզի կարենար կատարել զինուորական իր պարտաւորութիւնները սուլթանին հանդէպ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ ժամանակի ընթացքին սալարէն գանձուեցաւ տակաւին պետական պաշտօնեաներու, վեզիրներու, կուսակալներու եւ կառավարիչներու, զինուորական ղեկավարներու եւ նոյնիսկ սուլթանին կողմէ՝ ապահովելու համար թէ՛ իրենց եւ թէ ալ իրենց ձիերուն կարիքները: Ըստ Ինանի՝ հողային եկամուտի հարիւրին երեքն էր անիկա, թէպէտեւ կանոնագրութիւնները ցոյց կու տան լայն զանազանութիւն քանակի՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի: Կը գանձուէր մթերքով կամ դրամով որպէս սովորութային տարեկան կանոնաւոր հարկ, թէպէտեւ հարկէն զերծ կացուցած էին կարգ մը վայրերու բնակիչները: Տես՝ Պէլտիխեանու, Ա., էջ 121, 138, 145, 168: Պէլտիխեանու, Բ., էջ 216, 223, 304· Պարքան, էջ 10, 20, 49, 62, 115, 197, 233, 243–244, 275, 288, 312: 341:

31· Աղաւաղումը արաբերէն չեհըն՝ բեռնաւորում կամ պարսկերէն չահնա՝ հարկահան, ոստիկան բառերուն: Ինչ որ ալ ըլլայ ստուգաբանութիւնը բառին՝ աշնան գործակատարն էր տասանորդը հաւաքող կապալառուին կամ պաշտօնեային: Տես՝ Ա–Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայէթները, Երեւան, 1912, էջ 284:

32· Հարկային տարազը կը բաղկանայ արաբերէն ուշր՝ տասանորդ, եւ պարսկերէն միվէ՝ պտուղ բառերէն, եւ կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Տարեկան հարկ մըն էր անիկա, որ կը գանձուէր թարմ կամ չոր պտուղներէն, մերթ նաեւ՝ պարտէզներէն եւ անոնց ծառերէն: Ըստ կանոնագիրներու տուեալներուն՝ փոփոխական էր անիկա ըստ տեղի եւ ժամանակի, ըստ պտուղի եւ գանձիչի: Սկիզբները կը գանձուէր լոկ շուկայի մէջ վաճառուող պտուղներէն, հետագային, սակայն, հարկն սկսաւ հաւաքուիլ պտղահաւաքի ատեն: Մերթ, սակայն, անիկա կը հաւաքուէր որպէս մաղթու; եւ՝ կանխիկ: Խտրականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր էօշր–ի մէյվէն, որովհետեւ քրիստոնեան միշտ ալ աւելի կը վճարէր մահմետականէն: Տես՝ Պէլտիխեանու, Ա., էջ 123: Պէլտիխեանու, Բ., էջ 194: Պարքան, էջ 34, 115–116, 269, 284:

33· Թրքերէն սանճագ՝ դրօշակ, նահանգ, եւ պէյ՝ տէր, ազնուական, իշխան բառերէն կազմուած կառավարչական իշխանութեան տարազ: Ըստ պատմական տուեալներու՝ Օսմանեան Կայսրութիւնն ունէր երկու հիմնական բաժանումներ՝ Եւրոպականն ու Ասիականը, որոնցմէ առաջինը ծանօթ էր որպէս Ռումէլիի գագըլաաքերլիք եւ ունէր տասնեօթը սանճագ, իսկ երկրորդը՝ որպէս Անատոլուի գա–

գըտաքերլիք եւ ունէր տասնհինգ սանճաք։ Իւրաքանչիւր սանճաք ունէր իր վերին իշխանաւորը, որ յաճախ իշխանութեան կը տիրանար կաշառքի միջոցով, եւ իրեն ենթակայ սանճաքէն ներս կը հաստատէր զինուորական եւ քաղաքական բացարձակ եւ միահեծան իշխանութիւն, թէպէտեւ օրինականօրէն ենթակայ էր սուլթանին եւ օսմանեան շերիաթական եւ աւանդական եւ սովորութային օրէնքներուն։ Անգամ մը հաստատուելէ ետք իրեն սահմանուած սանճաքէն ներս՝ սանճաքպէյը կը քամէր տնտեսական բոլոր աղբիւրները տուեալ շրջանին, գործ մը, որուն համար օսմանեան վարչութիւնն ստեղծած էր վերին իշխանաւորին ենթակայ բազմաթիւ պաշտօնեաներ, ոստիկանութիւն եւ մասամբ նոյնն։ Տես՝ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu,** III, Istanbul, 1972, ss. 119–121․ ասկէ ետք կը նշուի որպէս Բաքալին, Գ․։ Պելախխանու, Ա․, էջ 66–67, 68, 73, 77, 79, 85–92, 94, 97, 104, 111, 135–136, 139, 141, 144, 148–149, 156–157, 169․ Պելախխանու, Բ․, էջ 189, 197–198, 217–219, Պարքան, էջ 33, 67, 113, 124, 174, 189, 199, 244, 265, 274, 287։ Քրիգի, էջ 97։

34․ Այսինքն՝ հարկերուն եւ տուրքերուն չափը որոշուելէ ետք,

35․ Թրքերէն սու կամ սիւ՝ ջուր, եւ պաշ՝ գլուխ բառերէն կազմուած սուպաշըն գլխաւոր պաշտօնատարներէն էր Օսմանեան Կայսրութեան սկզբնական շրջանին եւ անմիջական փոխանորդն էր սանճաքպէյին։ Եթէ սկիզբները անիկա կը հսկէր ջուրի եւ ոռոգման ընդհանուր եւ հիմնական գործին՝ հետագային, սակայն, բազմացան իր պարտականութիւնները, որոնց շնորհիւ անիկա եղաւ ոստիկանապետ, իր շրջանէն ներս կարգ ու կանոնի պատասխանատու, օրէնքի լրիւ գործադրութեան հսկող մարդ, հանքերու վերակացու, եւ եասաղճըներու օժանդակ։ Իրեն վստահուած գործերը լաւագոյնս կատարել կարենալու համար եւ մանաւանդ գանձելու համար իրեն իրաւունք սահմանուած զանազան հարկերը, անիկա «որպէս փաշա մը շրջէր, երեսուն, քառասուն եասախչով»։ Աւելին՝ անիկա իրեն ենթակայ ունէր բազմաթիւ հետեւակ եւ ձիաւոր զինուորներ։ Սուպաշըին իրեն համար գանձած գումարն էր սուպաշըլըղը, որ եթէ սկզբնական շրջանին պատահական էր՝ հետագային վերածուեցաւ կանոնաւոր հարկի եւ գանձուեցաւ քիչ մը ամէն բանէ։ Փոփոխական էր քանակով ըստ տեղի ու ժամանակի, եւ մանաւանդ՝ անձի, ու կը գանձուէր դրամով եւ մթերքով՝ նայած պայմաններուն։ Տես՝ Թուրքական, Ա․, էջ 379։ Յ․ Ճ․ Սիրունի, Պոլիս եւ իր Դերը, Ա․, Պէյրութ, 1965, էջ 487–488։ Պելախխանու, Ա․, էջ 71, 75, 79, 86, 90, 94, 97, 102, 122, 131, 138, 144, 156, 163, 170։ Պելախխանու, Բ․, 133, 134, 138–140, 218, 221, 255–256։ Պարքան, էջ 43, 113, 116, 197։ Բաքալին, Գ․, էջ 259–260։

36․ Թրքերէն եազը՝ գիր բառէն յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ քարտուղարութիւն, բայց որպէս հարկ ունի «քարտուղարութեան համարժէքի» բովանդակութիւն։ Անիկա գումար մըն էր, որ ընդհանրապէս կը գանձուէր քարտուղարութեան կողմէ՝ երբ կատարուէր որեւէ ձեւի պետական արձանագրութիւն։ Հետագային հարկն ստացաւ կանոնաւոր ու տարեկան մնայուն հարկի նկարագիր, եւ ընդգրկեց ոչ միայն պետական արձանագրութիւնները՝ այլ նա-

եւ առեւտուրն ընդհանրապէս։ Հետաքրքրական է, սակայն, որ եաղըճըլըղը կը գտնուէր նաեւ Հայ եկեղեցիին կողմէ տրուող վկայագիրներու արձանագրութեան համար։ Եաղըճըլըղը փոփոխական էր քանակով եւ բովանդակութեամբ՝ ըստ վայրի, ժամանակի եւ գանձիչի։ Տես՝ Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի, Պոլիս, 1900, էջ 197–198։ Պարքան, էջ 113–114, 116։ Պէլտիխեանու, Ա., էջ 98–99, 102, 150, 168, Պէլտիխեանու, Բ., էջ 114, 147։

37. Պարսկերէն խարման՝ կալ, եւ Թրքերէն աղչէ, դրամ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ կալի դրամ, կալի հարկ, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ պօրինի կերպով կը գանձուէր աւատատիրոջ կողմէ հողագործի բերքի կալերէն, եւ անկախ՝ վճարուող տասանորդէն։ Կը գանձուէր երկրագործական արտադրութեամբ կամ դրամով, թէպէտեւ մերթ իշխանութիւնները կը փորձէին արգելք հանդիսանալ անոր գանձումին՝ առարկելով թէ անիկա որպէս հարկ արձանագրուած չէր հարկացուցակներուն մէջ։ Տես՝ Պարքան, էջ 113, 116։ Պէլտիխեանու, Բ., 292։

38. Թրքերէն գըշ՝ ձմեռ, եւ եարաղ կամ եարաղ՝ պաշար բառերէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ կը նշանակէ ձմեռնային պաշար։ Այսպէս կը կոչուէր ապօրինի այն հարկը, զոր ամէն տարի աշնան, բերքի ժամանակ, Մալաթիոյ գիւղերէն կը գանձէին սանճագպէյինները եւ սիփահիները իրենց ներկայացուցիչներուն միջոցով՝ զանազան հարկեր գանձելէ ետք։ Հարկը կը բաղկանար ցորենի եւ գարիի որոշ չափէ մը, մէկ աչխարէ, մեղրի եւ իւղի որոշ քանակէ մը, թաղիք ունեցող վայրերէն՝ մէկ կտոր թաղիքէ, յարդէ, դարմանէ, ածուխէ եւ փայտէ։ Տես՝ Պարքան, էջ 116։

39. Թրքերէն էքինլու՝ ցանքի համար կամ մշակելի հող ունեցող, եւ բեննաք՝ մշակ բառերէն կազմուած հարկային տարազ մը, որ պարզօրէն կը նշանակէ անձնապէս մշակելի հող ունեցող գիւղացի. արդէն վաւերագիրներն ալ այսպէս կը բացատրեն տարազը։ Ըստ Սաֆրաստեանի եւ Ջուլալեանի՝ հայերէն է բեննաքը եւ յառաջացած ընակիլ բառէն, թէպէտեւ Պարքան կը խոստովանի թէ կարող չէ ստուգելու պատկանելիութիւնը այս բառին։ Ինչ որ ալ ըլլայ բացատրութիւնն անոր՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ րայաները բաժնուած էին երկու դասի, որոնցմէ առաջինը՝ էքինլու բեննաքը՝ հարկ կը վճարէր իր ունեցած լրիւ կամ կէս չիֆթին վրայ, մինչ երկրորդը՝ ճապա բեննաքը՝ հարկ կը վճարէր իր չունեցած հողին վրայ. այդ վերջին հարկը կը կոչուէր բեամ–ի ճապա բեննաք։ Տես՝ Կանուն, էջ 130։ Պարքան, էջ 2, 33, 34, 63, 66, 76, 116, 538։

40. Տարածութեան թրքական չափ մը, որ ունէր քառասունական քայլ լայնք ու երկարութիւն. Տես՝ Կանուն, էջ 131. Diran Kélékian, **Dictionaire Turc-Français,** Constantinople, 1911, p. 593. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Քէլէքեան։

41. Արաբերէն առեթ՝ սովորութիւն, եւ աղնամ՝ ոչխարներ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի պիտի նշանակէր ոչխարներու սովորութիւն։ Սակայն Թրքերէնի մէջ առեթ ստացած է կանոն եւ օրէնք իմաստներն ալ. առ այդ՝ տարազը կը ստանայ ոչխարներու կանոն բովանդակութիւնը։ Ըստ կանոնագրու–

թիւններու՝ հարկը կը գանձուէր մանր եղջերաւոր կենդանիներէն՝ առանց նկատի առնելու ոչխարն ու գառնուկը, կամ այծն ու ուլիկը։ Ինանի համաձայն՝ եղան շրջաններ, երբ այս անունով կոչուեցան այն հարկերը, որոնք կը գանձուէին խոզէն, ձիէն, եզէն, ցուլէն, գոմէշէն, ջորիէն, էշէն, եւ նոյնանման այլ կենդանիներէն նաեւ։ Ոչխարարուծութեան տարեկան այս հարկն ընդհանրապէս կը գանձուէր կենդանիներու ծնելէն ետք այն բոլորէն, որոնք կը զբաղէին ոչխարարուծութեամբ կամ ոչխար կը պահէին նոյնիսկ իրենց առօրեայ օգտագործումին համար։ Հարկը կը վճարէին նաեւ կրօնական հաստատութիւնները, թէպէտեւ կային շրջաններ եւ մարզեր, որոնք հարկազերծ էին կայուցուած սուլթանական բարձրագոյն հրամանագիրով։ Հարկը կը գանձուէր առանց նկատի առնելու ցեղային կամ կրօնական պատկանելիութիւնը հարկատուին, եւ կը գանձուէր դրամով, բնամթերքով կամ կենդանիով՝ պետութեան եւ մերթ աւատատիրոջ հաշւոյն։ Փոփոխական էր ըստ վայրի, ժամանակի, գանձիչի եւ հարկատուի կրօնական պատկանելիութեան։ Կը գանձուէր ամենայն խստութեամբ, որովհետեւ անիկա կը կազմէր նկատառելի մէկ մասը գանձողին տարեկան եկամուտին։ Տես՝ Թուրքական, Բ., էջ 230, 240, 262, 295։ Ա–Դօ, էջ 290–292։ Ջամբռ, էջ 130, 227։ Գարեգին Խաժակեան, Հարկերը Տաճկաստանում, «Մուրճ» ԺԱ. տարի թիւ 1, Թիֆլիս, Յունուար, 1899, էջ 87․ ասկէ ետք կը նշուի որպէս Հարկեր։ Ս. Ա. Համբարեան, Ագրարային Յարաբերութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում, 1854–1914, Երեւան, 1965, էջ 105, 109։ Պարքան, էջ 45, 54, 56, 71, 116, 143, 144, 153, 156, 158, 166, 169–172, 181, 190, 198, 199, 201, 206, 207, 216, 239, 280, 289, 301, 313, 320, 323, 325, 333, 338։ Պելտիխանու, Բ., էջ 152, 194, 202, 207, 217, 219, 275, 300–301։ Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli tarihi deyimleri ve terimleri sozlugu,** I, Istanbul, 1971, s. 20-21·

42. Թրքերէն չուպուք՝ ծխամորճ, եւ պաշէ՝ դրամ բառերէն կազմուած այս տարազը բառացի կը նշանակէ ծխամորճի դրամ, մինչդեռ որպէս հարկային տարազ՝ անիկա ստացած է ծխախոտի դրամի բովանդակութիւն։ Ապօրինի հարկ մըն էր անիկա Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, զոր իրենց համար կը գանձէին մեվզուֆչիները՝ ադեթ-ի աղնեմի գանձիչները, որպէս լրացուցիչ հարկ, դրամով կամ ոչխարով։ Ըստ կանոնագրութիւններու տուեալներուն՝ անիկա մէկէ աւելի անգամներ արգիլուեցաւ որպէս ապօրինութիւն, եւ, սակայն, հակառակ անոր վրայ դրուած յաճախակի արգելքներուն՝ անիկա չարունակեց գանձուիլ։ Տես Պարքան, էջ 114, 116, 129, 198։

43. Արաբերէն ռեսմ՝ հարկ, եւ ղաֆիր՝ փեթակ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը իրականութեան մէջ կը վերաբերի մեղուաբուծութեան։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հարկը կը գանձուէր կամ ըստ փեթակի եւ կամ ալ ըստ արտադրուած մեղրի։ Այդ վերջին պարագային՝ գանձուած հարկը արտադրութեան տասանորդն էր։ Կը գանձուէր դրամով կամ արտադրութեամբ եւ փոփոխական էր ըստ տեղի եւ ժամանակի։ Գանձումի տասանորդային դրութիւնը կը գործածուէր միայն այն առեն երբ փեթակներուն թիւը ըլլար տասէն աւելի։ Տես՝ Բաքալին, Գ., էջ 30։ Պարքան, էջ 51, 54, 68, 112–113, 116, 198, 239, 240, 316, 322, 338, 354, 399։

Գէլտախանու, Բ., էջ 194, 201, 207, 30т. Ինան, էջ 48:

44. Արաբերէն ըսամ՝ տուրք, հարկ, եւ պարսկերէն ասիապ՝ ջրաղաց բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կ՚ընդգրկէր ոչ միայն ջրաղացները՝ այլ նաեւ հողմաղացները, բրինձի տինդերը եւ ձիթհանները։ Հոն, ուր այս բոլորը կ՚աշխատէին ամբողջ տարին՝ հարկը կը գանձուէր լրիւ, վեց ամիս աշխատողներէն՝ հարկին կէսը, իսկ կային նաեւ շրջաններ՝ ուր գանձումը կը կատարուէր ամսական դրութեամբ։ Հարկը կրնար գանձուիլ դրամով կամ հացահատիկով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, ուր հարկը կը գանձուէր լոկ աւատատիրոջ կողմէ, մինչդեռ կային նաեւ այլ վայրեր, ուր կատարուած գանձումը կը բաժնուէր վագֆին, աւատատիրոջ եւ պետութեան միջեւ։ Տես՝ Ինան, էջ 48: Բաքալին, Գ., էջ 29. Գէլտախանու, Բ., էջ 186, 198, 201, 214, 215, 223, 275, 276: Գարքան, էջ 6, 11, 31, 47, 50, 67–68, 111, 113, 116, 129, 134, 150, 158, 165, 168, 170, 172, 176, 181, 193, 196, 198, 201, 216, 253, 269, 276, 285, 290. 302, 314, 329, 343, 391, 399:

45. Պարսկերէն պատ՝ հով, եւ արաբերէն հաուա՝ օդ, մթնոլորտ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը օսմաներէնի մէջ ստացեր էր ձրի, անվճար իմաստները։ Սակայն, որպէս հարկային տարազ՝ անիկա ընդհանուր անունն էր կարգ մը հիմնական կերպով ապօրինի հարկերու եւ գանձումներու՝, զորոնք մերթ կը գանձէին սիփահիները ու մերթ նաեւ՝ սիփահիներն ու սանճագպէյները ընկերովի՝ որպէս լրացուցիչ իրենց տարեկան եկամուտներուն։ Սկզբնական շրջանին՝ պատահական եղող զանազան այս հարկերէն ոմանք ժամանակի ընթացքին վերածուեցան տարեկան մնայուն հարկի։ Նոյն ձեւով ստեղծուեցաւ մնայուն դրութիւնը պատ-ի հավայի, որ հիմա կը բաղկանար զանազան տուգանքներէ, ճիւրիւմ վէ ճինայէթէն, ըսմ-ի արուսէն, չիֆթլիք թափուսուէն, էվ երի թափուսուէն, դըշլըղ թիւթիւն ըսմիէն, սպանութեան, կագ ու կռիւի, գողութեան, կաւատութեան, պոռնկութեան, բռնաբարումի, շնութեան, գինովութեան եւ նոյնանման այլ արարքներու համար գանձուող տուգանքներէն եւ հարկերէն։ Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ գանձիչի, ու կը հաւաքուէր ամենայն խստութեամբ՝ պատճառ դառնալով կեղեքումի եւ բռնութեան։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամէն մարդ ենթակայ էր պատ-ի հավայի, սակայն կային կարգ մը վայրեր, որոնց բնակիչները հարկազերծ էին։ Տես Թուրքակաճ Բ., էջ 297–298: Գէլտախանու, Բ., էջ 153, 210, 282, 283, 288: Գարքան, էջ 14, 33, 36, 52, 71, 72, 86, 110–111, 117, 129, 135, 136, 143, 190, 208–209, 216, 226, 232, 234, 236, 245, 247, 263, 271, 274, 311, 317, 331–333, 338, 339, 352, 354:

46. Արաբերէն ճուրմ՝ յանցանք, ոճիր, եւ ճնէյէթ՝ յանցանք, ոճիր բառերէն կազմուած այս տարազը Օսմանեան Կայսրութեան հարկային դրութեան մէջ ստացած էր յանցագործութեան, օրինազանցութեան եւ ոճիրի համար գանձուող տուգանքի իմաստ։ Պատ-ի հավայի կարգէն եղող այս եկամուտը կը գանձուէր իշխանութիւններուն, աւատատիրութեան եւ վագֆներուն կողմէ, ամէն անգամ երբ կատարուէր օրէնքի, սովորութեան եւ բարոյականի որեւէ խախտում։ Երկար էր շարքը ոճիր-

ներուն, արկածներուն, ապօրինութիւններուն եւ տուգանելի բարոյական արարք-ներուն, նոյնքան նաեւ անօրինակ տուգանքներուն եւ գանձումներուն զանազանութիւնը, որ կը սկսէր նուազագոյն սաստէն հասնելու համար անդամահատումի եւ մահապատիժի, միայն թէ նոյն արարքին համար, ըստ կանոնագրութիւններու եւ տեղւոյ փաստաթուղթերու, վայրի մը մէջ կարելի էր կատարել նիւթական հատուցում, մինչ այլ տեղ՝ զայն վճարել կեանքով: Բայց ընդհանրապէս խտրականութեան վրայ հիմնուած էր ճիւրիմ վէ ճինայէթը եւ այդ իսկ պատճառով յաճախ տեղի կու տար դանգատներու, որոնք անլսելի կը մնային պատկան իշխանութիւններուն կողմէ: Տես՝ Ատենագրութիւն Ազգային Ժողովոյ, 1871, էջ 473: Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան [խմբ.], Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 47, 211, 549: Henry Richard, **Papers on Eastern Question,** No 1, **Evidence of Turkish Misrule,** Westminster, n. d. p. 35 Բաքալին, Ա., էջ 318: Պարքան, էջ 71, 103, 108, 124–128, 136, 191, 200, 201, 325, 388, 552: Պէլտիխեանու, Ա., էջ 94, 136, 167: Պէլտիխեանու, Բ., էջ 201, 202, 207, 288:

47. Պարքան, էջ 115–117:

48. Ըստ Պարքանի պրպտումներուն՝ այս կանոնագիրը պէտք է որ գրուած ըլլայ 1500 թուականէն առաջ: Տես՝ Պարքան, էջ 39–40:

49. Հոս թարգմանութեան մէջ զանց առնուած են կանոնագրութեան առաջին չորս տողերը, ուր օրուան սուլթանը, ըստ օսմանեան թղթակցութեան եւ հրովարտակներու սովորութեան՝ մեծամտութեամբ եւ զարդարուն ոճով մը կը խօսի ինքն իր մասին:

50. Սուլթանին վստահելին, որուն յանձնուած էին հսկողութիւնը եւ կանոնաւոր ընթացքը հանքերուն, փողերանոցներուն, մաքսատուներուն, քաղաքներուն եւ շահագործումի համար ուրիշներուն տրուած հողին ու դաշտին: Անիկա էր նաեւ այն վերին իշխանաւորը, որ կը գանձէր պետութեան հասնելիք գումարները եւ հարկերը: Աւելին՝ անոր իշխանութեան մէջ կ'իյնար տուգանքի կամ պատիժի ենթարկել իրեն ենթակայ եղող շրջանին մէջ կատարուող օրինազանցութիւնները: Տես՝ Բաքալին, Ա., էջ 525–526: Պէլտիխեանու, Ա., էջ 161, 162: Պէլտիխեանու, Բ., էջ 127–131: Պարքան, էջ 91–95, 97, 99, 101–105, 108, 133, 140–142, 180, 193, 199, 205, 211, 215, 228, 230, 288, 322, 325, 361, 364, 366–370, 381, 383, 385, 401:

51. Մահմետական աստուածաբան եւ օրէնսգէտ: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 857:

52. Բառացի կը նշանակէ մեր տէրը, որ, սակայն, արաբերէնի՝ ինչպէս նաեւ օսմաներէնի մէջ վերածուած է կրօնական բարձր տիտղոսի մը, որ կը տրուի մահմետական հռչակաւոր կրօնաւորներու: Տես՝ Քէլէկեան, էջ 1248:

53. Հարկային տարազը կազմուած է արաբերէն բառ՝ հարկ, տուրք, էմիր՝ իշխան, եւ պարսկերէն ապ՝ ջուր բառերէն, եւ կը նշանակէ ջուրի պատասխանատուին վճարուող հարկ: Իրականութեան մէջ՝ ջուրի օգտագործումին համար վճարուող հարկն էր անիկա, զոր կը գանձէր մարզի մը, շրջանի մը, գիւղի մը կամ նոյնիսկ նահանգի մը ատենատէրը միւթիվէլլիներու ձեռքով: Ընդհանրապէս, սակայն, մի-

բաժները՝ Ջրաբաշխութեան պատասխանատու եղողները՝ այդ իրաւունքը կը վեր-
ցնէին իշխանութիւններէն որպէս մուղաթաա՝ կանխիկ վճարելով որոշ գումար
մը, որմէ ետք միւթեվելլիները կ'անցնէին գործի եւ ջուրի օգտագործումը արտօ-
նելու համար տուեալ շրջանի մը կամ գիւղի մը մարդերուն՝ կը պահանջէին հար-
կը։ Այդ վերջինը, սակայն, միշտ ալ կ'արձանագրէր որոշ յաւելում, հակառակ որ
միւթեվելլիներն ընտրուած էին շրջանին կամ գիւղին   իսկ բնակիչներուն կողմէ։
Նոյնհետայն մեծ դեր կը խաղային յաւելեալ գումարներն ու կաշառքները՝ ժամա-
նակին ջրել կարենալու համար պարտէզն ու այգին, դաշտն   ու ցանքը, այլապէս
փճացումն էր անոնց բախտը։ Ըստ կանոնագրութիւններու   եւ վաւերագիրներու
տուեալներուն՝ կատարուող բռնութիւններն ու կեղեքումները   դուռ կը բանային
գանգատելու, որոնք, սակայն, ոչ մէկ ձեւով կարող էին բառնալու խժդժութիւն-
ները։ Հետաքրքրական է, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը շրջան-
ներ, որոնք զերծ էին այս հարկէն։ Տես՝ Գարքան, էջ 41, 42, 46, 113,: Բաքալըն,
Բ., էջ 542–543:

54. Արաբերէն բեսմ՝ հարկ, տուրք, Թահուն՝ աղօրիք, եւ պարսկերէն խանէ՝
տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որուն կը հանդի-
պինք միայն մէկ անգամ՝ Գարքանի հրատարակած   կանոնագրութիւններուն մէջ։
Անիկա անմիջապէս դրացին է բեսմ-ի սախայըն, բեսմ-ի տէյիրմէննին, բեսմ-ի տին-
գին, եւ բեսմ-ի պեզիրխանէին, եւ գուցէ ունի նաեւ անոնց քանակը որպէս տարե-
կան վճարում. սակայն, ըստ Գարքանի տուած վաւերագիրին՝ այս հարկը   կրնար
ըլլալ մերթ մուղաթաա եւ վճարուիլ կանխիկ, միանուագ եւ որոշ գումարով մը,
իրականութիւն մը՝ զոր արգիլած էին կարգ մը սուլթաններ։ Տես՝ Գարքան, էջ 41:

55. Արաբերէն բեսմ՝ հարկ, տուրք, պեզիր՝ կուտ, սերմ, եւ պարսկերէն
խանէ՝ տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած հարկային այս տարազն Օս-
մանեան Կայսրութեան մէջ զգեցած էր բովանդակութիւնը ձիթհանի հարկին։ Կը
գանձուէր ձիթհաններէն եւ շուշմայէն իւղ քամող հնձաններէն։ Փոփոխական էր քա-
նակով ըստ վայրի եւ ժամանակի, ու կը գանձուէր ոչ միայն դրամով, այլ նաեւ
արտադրութեամբ։ Ըստ կանոնագրութիւններու եւ աղբիւրներու՝ ոչ մէկ ձիթհան
կամ հնձան հարկազերծ կացուցուած էր, սակայն, վաւերագիրներ կը խօսին կարգ
մը հարկազերծուած կրօնական հաստատութիւններու մասին։ Տես՝ Ց. Փափազեան,
Վաղարշապատ Գիւղի 1725 և 1728 թթ. Թուրքական Հարկացուցակները, «Բանբեր
Մատենադարանի», Թիւ 5, Երեւան, 1960, էջ 441. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Վա-
ղարշապատ: Գելտիխիանու, Ա., էջ 125: Գարքան, էջ 47, 57, 68, 329:

56. Ցողնակին է արաբերէն մաղթու՝ որոշուած, կտրուած բառին, որ օսմա-
ներէնի մէջ զգեցած է հողային հարկի իմաստ։ Միանուագ վճարուող գումար մըն
էր մուղաթաան, որ մերթ կը փոխարինէր աշարը, մերթ պետել-ի ճօշիւրը։ Սակայն
Օսմանեան Կայսրութեան մէջ զայն կը վճարէին նաեւ անհատ մարդեր՝ ստանալու
համար տնօրինութիւնը եկամտաբեր կալուածի մը կամ հողի մը, կամ ալ տիրանա-
լու համար կրօնական կամ այլ ձեւի պաշտօնի մը։ Կարգ մը պարագաներու՝ յստակ
էր քանակը վճարումին, սակայն յաճախ փոփոխական էր անիկա, երբ պէտք գանձը-

ւէր եկեղեցիներէն, վանքերէն, հանքերէն, [illegible], դինիի արտադրութեան արտօնութենէն, կիրի հնոցներէն, ձկնարաններէն, եւ այլն, եւ կախում ունէր օրուան իշխանաւորին կամքէն ու քմայքէն։ Ընդհանրապէս հարկերու գանձումին իրաւունքը մուղաթաայով եւ կանխիկ՝ կը վաճառուէր միւլթեզիմներուն։ Տես՝ Ց. Դ. Փափազեան, Մատենադարանի Պարսկական վաւերագրերը, Ա., Հրովարտակներ, պրակ, 2–րդ, Երեւան, 1959, էջ 325. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Հրովարտակներ, Բ.։ Զամբռ, էջ 130։ Թուրքական, Բ., էջ 294։ Քէլէկեան, էջ 1206։ Բաքալըն, Բ., էջ 579։ Պարքան, էջ 25, 42, 44, 80, 93, 94, 96, 100, 102, 112, 254, 305, 330, 333, 335–336, 399։

57. Արաբերէն րուսում՝ հարկեր, եւ րէայա՝ րայաներ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կ'ընդգրկէր այն բոլոր հարկերը, զորոնք ոչ–մահմետականները կը վճարէին պետութեան եւ տեղական իշխանութիւններու Օսմանեան կայսրութեան մէջ։ Եւ որովհետեւ կայսրութեան ամբողջ տարածքին վրայ փոփոխական էին այդ հարկերը եւ ոչ նոյնանման՝ տեղի կու տային անախորժ դէպքերու եւ մերթ նաեւ գանգատներու։ Տես՝ Բաքալըն, Գ., էջ 64։ Պարքան, էջ 37, 51, 81, 279, 296, 331։

58. Արաբերէն աուարիզ՝ պատահարներ, արկածներ, աշխատաժամ, արգելք, նոյն բառն է, որ օսմաներէնի մէջ զգեցած է իմաստները լոկ արկած եւ դժբախտութիւն բառերուն։ Բայց որպէս հարկային տարազ, անիկա ընդհանուր վերադիր մըն էր լոկ, որուն ներքեւ կ'իյնար երկար շարք մը սովորութային հարկերու։ Ըսկզբնական շրջանի այս բովանդակութիւնը, սակայն, փոխուեցաւ ժամանակի ընթացքին։ Նախապէս պատահական եղող աւարիզը վերջապէս վերածուեցաւ մնայուն ու պարտադիր հարկի մը, որ եթէ անցեալին կը գանձուէր արտակարգ դէպքերու եւ պատահարներու պարագային՝ հիմա սկսաւ գանձուիլ տարեկան դրութեամբ։ Անիկա կը գանձուէր մերթ պարտադիր եւ անվճար աշխատանքով, եւ մերթ մթերային եւ դրամական վճարումով։ Կը գանձուէր պետութեան կողմէ։ Զայն կը գանձէին նաեւ քիւրտ ցեղապետները։ Ունէր իր բազմաթիւ տարատեսակները, որոնք, ըստ վաւերագիրներու տուեալներուն, յաճախ կը գանձուէին նոյն տարուան իսկ ընթացքին։ Այս իսկ պատճառով շատ ծանր կը կշռէին րայաներուն տնտեսականին վրայ։ Տես՝ Հրովարտակներ, Ա., էջ 44, 105, 108։ Թուրքական, Բ., էջ 295։ Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Թրգ.], Թուրքական Աղբիւրներ, Դ., Երեւան, 1972, էջ 49. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Դ.։ Սիրունի, էջ 283։ Բաքալըն, Ա., էջ 113–114։ Պարքան, էջ 18, 20, 41, 45, 47, 50, 54–56, 72, 85, 109, 191, 202, 205, 219, 227, 228, 234, 235, 237, 238, 246, 249, 250, 260, 263, 270, 275–277, 280, 281, 288, 296, 304, 307, 325, 331, 333, 395, 398, 400։ Պելտիխեանու, Ա., էջ 137։ Պելտիխեանու, Բ., էջ 275, 292։

59. Ըսել կ'ուզուի՝ Խաթուն Սարայը գիւղին մէջ կիսարարութեամբ հող մըշակողներն ալ։

60. Արաբերէն րեսմ՝ հարկ, տուրք, սապուն՝ օճառ, եւ պարսկերէն խանէ՝ տուն, բնակարան, վայր բառերէն կազմուած հարկային տարազ մըն է րեսմ–ի սա–

պունխանէն։ Սա այլ բան չէր եթէ ոչ տարեկան որոշ այն գումարը, որ կը գանձուէր օճառի գործարաններէն. առ այդ՝ բովանդակութեամբ կը հաւասարէր մուգաթային։ Սակայն անիկա կը գանձուէր նոյնիսկ երբ օճառի գործարան մը չկար շրջանին մէջ։ Այդ պարագային հարկը կը գանձուէր ընտանիքներէն՝ տարեկան դըրութեամբ։ Բայց այդ վերջինը, ինչպէս ցոյց կու տան վաւերագիրները, վերցուեցաւ որպէս արտօնութիւն եւ բռնացում ժողովուրդին վրայ։ Հետաքրքրական է, սակայն, որ պետութիւնը մրցակից էր օճառի գործարանատէրերուն եւ ունէր իր իսկ գործարանները։ Տես՝ Պելտիխեանու, Բ., էջ 142։ Պարքան, էջ 41, 214։

61· Արաբերէն ըսմ՝ հարկ, տուրք, եւ Թրքերէն օթլաղ՝ արօտավայր բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ արօտավայրի հարկ։ Սովորութային հարկ մըն էր, զոր կը վճարէին խաշնարածները ուստատիրոջ, որուն հիմնական եկամուտներէն մէկը կը կազմէր անիկա։ Հարկը կը գանձուէր տարին մէկ անգամ եւ շատ խիստ կերպով։ Ոչ մէկ խաշնարած ազատ էր այս հարկէն, բացի միայն այն պարագայէն՝ երբ արօտավայրը կը պատկանէր գիւղին, եւ հանրային սեփականութիւն էր։ Հարկը կը վճարուէր նոյնիսկ այն պարագային՝ երբ արօտավայրը պետական էր։ Հարկն ունէր բազմաթիւ տարատեսակներ։ Տես՝ Բաքալըն, Բ., էջ 745։ Պելտիխեանու, Բ., էջ 201, 207, 219, 298։ Պարքան, էջ 12, 34, 52, 82, 146, 168, 233, 274, 290, 301, 305, 308, 310, 313, 322, 323, 328, 333, 338, 342, 345։

62· Արաբերէն ամիլ՝ գործաւոր բառէն յառաջացած այս տարազը Օսմանեան կայսրութեան մէջ ստացած էր կայսերական վարչամեքենային մէջ կեդրոնական դիրք ունեցող պաշտօնեայի իմաստ։ Արդարեւ՝ որոշ շրջանի մը կամ նահանգի մը հողային կամ այլ ձեւի հարկերու գանձիչը, հանքերու եւ հանքավայրերու պատասխանատուն եւ պետական կալուածներու տնօրէնն էր անիկա, պաշտօններ՝ այս բոլորը, զորոնք որոշ շրջանի մը համար կապալով կը վերցնէր ամիլը։ Ըստ կանոնագիրներու եւ վաւերաթուղթերու տուեալներուն՝ սուլթանին վստահելին էր անիկա, եւ խստիւ կը հրահանգուէր րայաներուն, ժողովուրդին եւ պետական ու վարչական այլ պաշտօնեաներուն լրիւ գործակցութիւն ունենալ անոր հետ եւ ամբողջական նուիրում ցուցաբերել անոր։ Աւելին՝ անոր իրաւունք կը տրուէր օրէնքը պարտադրել եւ գործադրել իրեն ենթակայ շրջանին մէջ։ Այսքան իշխանութիւն եւ իրաւունք ըստանալէ ետք՝ յստակ էր որ ոեւէ ամիլ ոտնձգութիւն պիտի կատարէր եւ միջամտէր այլ ամիլներու գործերուն, առաւել՝ պիտի դիմէր ապօրինութիւններու, կեղեքումի եւ բռնութիւններու։ Այդ վերջին պարագային՝ պաշտօն կը տրուէր սանճաքպէյլերուն եւ դատաւորներուն տնօրինել պարտն ու պատճառը, պաշտպանել սուլթանին իրաւունքները, եւ ապահովել այդ վերջինին եկամուտները։ Մինչդեռ, ինչպէս ցոյց կու տան կանոնագրութիւնները՝ ամիլի մը եկամուտները կրնային բաղկանալ հանքավայրերէն գանձուելիք հարկերէն, իրեն ենթակայ շրջանի զանազան հարկերէն եւ տուրքերէն, եւ նոյն շրջանի տուգանքներէն, ժառանգական հարցերէն իրեն բաժին ինկած եկամուտներէն եւ պատահական գանձումներէն։ Տես՝ Պելտիխեանու, Ա., էջ 65–68, 71, 73–76, 80, 82, 85, 86, 90, 93, 97, 100, 102–103, 105, 107–

112, 115–116, 120, 122–123, 131, 133–136, 142–143, 147, 153, 159: *Պելտեխեանու, Բ.*, էջ 145–153, 183–184, 194, 201, 206–207, 209, 215, 217, 220, 226–227, 230–231, 255–256, 259–261: *Պարքան*, էջ 10, 22–23, 42, 44, 47, 51, 53, 61, 71, 91, 94–95, 99, 101–103, 107–108, 112, 134, 147, 167, 214, 223–224, 236, 240, 252, 340, 354, 366–367, 370–372, 397:

63. *Պարքան*, էջ 40–41:

64. *Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ պարսկերէն չիֆթ՝ զոյգ, լուծ բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ լուծի հարկ։ Իրականութեան մէջ անիկա ցանքատարածութենէ գանձուող հարկ մըն էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ու կը գանձուէր հող մշակող բոլոր գիւղացիներէն։ Ըստ կանոնագրութիւններու՝ զայն կը վճարէին մահմետականն ու ոչ-մահմետականը, թէպէտեւ, օրինականօրէն, պէտք էր որ գանձուէր լոկ մահմետականէն, որ չիֆթլիք մը ունէր։ Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, ու կը վճարուէր հողատիրոջ՝ ընդհանրապէս Մարտին։ Երբ ցանուած արտ ունէր լրիւ չիֆթի տարածութիւն՝ գանձուող հարկը կրնար կոչուիլ ըեսմ-ի թամ, իսկ երբ կէս էր անիկա՝ հարկն ալ կէս ըլլալուն՝ կը կոչուէր ըեսմ-ի նիմ։ Հարկի գանձումը տեղի կ՚ունենար բռնութեամբ, որուն կ՚ընկերանային նաեւ զանազան ապօրինութիւններ։ Տես՝ Հայկ Ղազարեան*, Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Քաղաքական Կացութիւնը 1800–1870 թթ., *Երեւան*, 1967, էջ 105: Պաշտօնական Տեղեկագիր, *«Դրօշակ», ԺԱ.*, 1 (112), *Յունուար*, 1901, էջ 25. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Պաշտօնական»։ Պելտեխեանու, Բ.*, էջ 291: *Պարքան*, էջ 2, 19, 30, 63, 105, 114, 128, 145, 165, 188, 216, 237, 264, 289, 327, 338:

65. *Մոնկոլերէն թենկէ բառը, որ մուտք գործեր է օսմաներէնին մէջ. դրամական միաւոր մըն է՝ երկու ազչէի արժէքով։ Տես՝ Պարքան*, էջ 148–153, 156, 159, 167, 169–171:

66. *Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ պարսկերէն շահնա՝ հարկահան, ոստիկանապետ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ հարկահանի տուրք։ Ինչպէս կը ճշդէ Փափազեան՝ շահնաներու օգտին գանձուող հարկն էր անիկա Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ կը գանձուէր կալի առեն, դրամով կամ հողային արտադրութեամբ, եւ յաճախ՝ ըստ քրտական սովորութեան։ Սա կը նշանակէ, թէ ընդհանրապէս քիւրտերն էին որ կը գանձէին զայն ապօրինի կերպով, թէպէտեւ կանոնագրութիւնները միշտ ալ կը յիշէին անոր արգիլուած ըլլալը։ Տես՝ Լէօ*, Երկերի ժողովածու, Գ., Հայոց Պատմութիւն, Ա., *Երեւան*, 1969, էջ 487. *ասկէ ետք կը նշուի որպէս* Հայոց, ԳԱ.։ *Պարքան*, էջ 151, 156, 167, 171, 176, 189:

67. *Վաթսուն խուրձէ բաղկացած խոտի դէզ։ Տես՝ Պարքան*, էջ 168:

68. *Թրքերէն օթլուգ կամ օթլըղ՝ արօտավայր եւ դարման բառէն յառաջացած հարկային տարազ, որ վաւերագիրներու մէջ յաճախ կը յիշուի որպէս ըեսմ-ի օթլուգ ձեւով։ Պարզօրէն կը նշանակէ դարմանի, խոտի հարկ, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը գանձուէր խոտէն, դարմանէն եւ մերթ նաեւ արօտավայրէն։ Պալ-*

քաններու մէջ բաճ մըն էր անիկա, մինչ այլ վայրերու մէջ փոփոխական քանակով հարկ մը, որ երբեմն տասանորդ մըն էր լոկ։ Ընդհանրապէս զայն կը վճարէին ամուսնացածները, մինչ անկէ զերծ էին կացուցուած ամուրիները, այրիները եւ մանուկները։ Հարկը կը գանձուէր դրամով կամ արտադրութեամբ՝ խոտհարքի ժամանակ։ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կային կարգ մը շրջաններ, որոնք զերծ էին կացուցուած այս հարկէն։ Տես՝ Պարքան, էջ 26, 61, 67, 99, 101, 107, 108, 113, 118, 145, 147, 149, 160, 162, 168, 233, 247, 269, 270, 274, 283, 293, 295, 302, 305, 309,315, 317, 323, 325, 399։ Պելտիխիանու, Բ., էջ 197, 201, 219, 298, 302։

69. Արաբերէն քեֆեր՝ անհաւատ բառն է, որ օսմաններէնի մէջ եղած է քեաֆիր կամ կեավուր բառը։ Շերիաթական օրէնքով իսկ մահմետական ընկերութիւնը բաժնուած էր հիմնական երկու հաւատուածներու, մու՛միններու, որոնք հետեւորդներն էին Մեծ Մարգարէին, եւ կեավուրներու, որոնք ոչ-մահմետականներն էին։ Առաջինը կը յիշուէր նաեւ որպէս սուրի ժողովուրդ, իսկ երկրորդը՝ որպէս աւարի։ Տես՝ Քրիզի, էջ 105–109. Wayne S. Vucinich, **The Ottoman Empire : Its Record and Legacy,** Princeton, New Jersey, 1965, pp. 63-66, ասկէ ետք կը նշուի որպէս Վուչինիչ։

70. Հոս վաւերագիրը բաց է ձգուած ձեռագիրին անընթեռնելիութեան պատճառով։

71. Տես՝ ծանօթ. թիւ 14։

72. Ըսել կ'ուզուի՝ գիւղարնակներէն։

73. Մէկ պաթմանը կը հաւասարէր 7·68 քկ.-ի. առ այդ՝ երեսուն պաթմանը կը հաւասարի $7{\cdot}68\times32=245{\cdot}76$ քկ.-ի։

74. Օսմաններէնի մէջ չիրան կը նշանակէ թէ՛ խաղող եւ թէ ալ գինի։

75. Արաբերէն րեսմ՝ հարկ, տուրք եւ մեվաշի՝ արջառներ բառերէն կազմըւած հարկային տարազ մը, որուն վերջին բառը յոգնակին է մեշիէթ բառին։ Օսմաններէնի մէջ մեվաշին կը նշանակէ մսացու եւ կոտոշաւոր ընտանի կենդանիներ։ Րեսմ-ի մեվաշին արջառի հարկ մըն էր, որ, ըստ կարգ մը կանոնագրութիւններու, կը գանձուէր կովէն, թէպէտեւ կան այլ կանոնագրութիւններ ալ, որոնք կը նշեն անոր գանձումը ձիէն, ջորիէն, էշէն, եզէն, ցուլէն, գոմէշէն, եւ նոյնանման այլ կենդանիներէ։ Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի, կենդանիի եւ կենդանիի սեռի։ Մերթ կը գանձուէր այս կենդանիներու առուծախէն ու կը վերածուէր լոկ բաճի։ Տես՝ «Վաղաշապատ», էջ 441։ Պարքան, էջ 145, 146, 150, 168, 172, 185, 194, 231, 257, 258, 348։ Բաքալին, Գ., էջ 441։ Պելտիխիանու, Բ., էջ 186, 188–189, 196, 208, 211, 214–215, 216, 220, 238, 240, 276։

76. Արաբերէն րեսմ՝ հարկ, եւ մերայի՝ արօտավայր բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը լոկ տարբեր մէկ ստորոգումն էր արօտավայրերէն գանձուող հարկին, որ ծանօթ էր նաեւ որպէս րեսմ-ի ադըլ, րեսմ-ի օթլաղ, րեսմ-ի եայլաղ, եւայլն։ Րեսմ-ի մերային փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, եւ կը գանձուէր անոր կողմէ, որուն որ անունին արձանագրուած էր արօտավայրը որպէս աւատ։ Կարգ մը շրջաններու մէջ կը գանձուէր տասանորդի ըն-

րութեամբ, մինչ ընդհանրապէս գանձումը կը կատարուէր ոչխարի թիւին համաձայն։ Ոչ մէկ անասնապահ ազատ էր արօտավայրի այս հարկէն, բացի անոնցմէ՝ որոնք այս ուղղութեամբ իրենց ձեռքն ունէին սուլթանական հրովարտակ մը։ Տես՝ Պարքան, էջ 146, 150, 168, 191, 254։

77. Արաբերէն ռեսմ՝ հարկ, եւ ասել՝ մեղր բառերէն կազմուած այս հարկը կը գանձուէր արտադրուող մեղրէն. կը գանձուէր նաեւ չուկան վաճառուողէն. առաջին պարագային անիկա կը նոյնանար ռեսմ-ի քիւվարէին հետ, իսկ երկրորդին՝ բաճին։ Տես՝ Ծանօթ. թիւ 43։ Տես նաեւ՝ Պարքան, էջ 25–26, 51, 146, 153, 158, 165, 168, 170, 181, 198, 346։ Գէլտիխանու, Ա., էջ 122, 129։ Գէլտիխանու, Բ., էջ 186, 188 194, 196, 201, 203, 207, 208, 211, 215, 221, 237, 240, 302։ Ինան, էջ 48։

78. Արաբերէն ռեսմ՝ հարկ, եւ արուս՝ հարս բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը, որ բառացի կը նշանակէ հարսնութեան հարկ, իրականութեան մէջ ամուսնութեան հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս, որուն ենթակայ էին բոլոր ամուսնացողները։ Պատ-ի հավայի կարգէն տուրք մըն էր լոկ, զոր ընդհանրապէս կը վճարէր հարսնանալիք աղջկան հայրը իր սիփահիին կամ ուստատիրոջ, թէպէտեւ այրի կնոջ մը վերամուսնութեան պարագային՝ հարկը կը վճարուէր այն ուստատիրոջ՝ որուն ենթակայ էր ամուսնացող տղամարդը։ Կարգ մը շրջաններու մէջ, սակայն, ռեսմ-ի արուսին եկամուտ արձանագրուած էր սուպաշըներուն, խասերուն եւ սանճագպէյներուն, որոնց հետ երբեմն միասին կը գանձէին ուստատէրերը։ Առկայ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ ռեսմ-ի արուսին կը գանձուէր ըստ աղջիկին հօրը ունեւորութեան եւ առ այդ՝ ժողովուրդը ենթարկուած էր որոշ դասակարգումի մը, որուն համաձայն վճարումներն ունէին մէկ, երկու եւ չորսի համեմատութիւն։ Խտրականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր ռեսմ-ի արուսին։ Ընդհանրապէս ոչ-մահմետականը կը վճարէր գրեթէ կէսը մահմետականին, այրի կինը՝ կէսը կոյս աղջիկին։ Սակայն կանոնագրութիւնները կը յայտնեն, որ տարբեր էր դրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ուր այս հարկն անհամեմատօրէն աւելի ծանր էր քան որեւէ այլ տեղ, եւ կը վճարուէր ոչ միայն ուստատիրոջ՝ ինչպէս կը պահանջէր կանոնը, այլ նաեւ քիւրտ աղային՝ եթէ անիկա կար շրջանին մէջ, եւ հայ եկեղեցիին, որ երբեք չէր հրաժարեր իր իրաւունքներէն։ Յաճախ կը գանձուէր կանոնագրութիւններու սահմանէն շատ աւելիով։ Կարգ մը պարագաներու՝ կնոջ մը վերամուսնութիւնը կը դառնար անկարելի՝ հարկին ծանրութեան պատճառով։ Ապօրինութիւններու ծնունդ տուող այս հարկը մէկէ աւելի անգամներ տեղի տուաւ գանգատի եւ բողոքի, սակայն շարունակեցին ապօրինութիւնները. կարգ մը վայրերու մէջ ապօրինութիւն էր հռչակուած ռեսմ-ի արուսին, բայց կը թուի թէ կը գանձուէր անիկա։ Սովորութային այս հարկը կը գանձուէր դրամով, մասցու կենդանիով եւ այլապէս։ Վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս ռեսմ-ի արուս, արուսիէ, ռեսմ-ի արուսանէ, ռեսմ-ի արուս պիքր վէ սիպէ, ռեսմ-ի կերտեք, կերտեք տէյիւրի, ռեսմ-ի նիքեահ, նիքեահ աքչէսի եւ ճիզմէ պահասը։ Հայկական աղբիւրները զայն կը յիշեն որպէս խարսնից խաղ,

հարսանեհարկ, եւ ղաղջկան յաղկն։ Օսմանեան բարեփոխումներէն սկսեալ անի-կա սկսաւ կոչուիլ իղէննամէ խարճը։ Տես՝ Հայոց, ԳԱ., էջ 486–487։ Մ. Կ. Զուլալ-եան, Ջալալիների Շարժումը եւ Հայ Ժողովուրդի Վիճակը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ (*ԺԶ–ԺԷ. դարեր*), *Երեւան*, 1966, *էջ* 82, 103։ *Ղազարեան*, *էջ* 105։ Վաղար-շապատ, *էջ* 441։ Հարկերը, *էջ* 86։ Պաշտօնական, *էջ* 27։ *Լ. Ս. Խաչիկեան*, ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, *մաս երկրորդ*, 1451–1480 *ԹԹ. Երեւան*, 1958, էջ CXXXII - CXXXIII. *ասկէ առաջ կը նշուի որպէս* Յիշատա-կարաններ, *Բ.*, *Պարքան*, *էջ* 13, 26, 27, 29, 49–50, 68, 86, 103, 133, 150, 151, 153, 156, 158, 171, 173, 174, 181, 196, 199, 201, 207, 232, 244, 247, 249, 285, 295, 302, 314, 329, 333, 389, 391, 393։ *Բաքալեն*, *Գ.*, *էջ* 29։ *Պելտեխեանու*, *Ա.*, *էջ* 119, 121, 135–136։ *Պելտեխեանու*, *Բ.*, *էջ* 194, 201, 207, 214–215, 217, 219–220, 223, 238, 276, 283, 302։

79. *Շահրուխին* 4·5–6 *աքչէի արժէքով դրամական միաւոր մըն էր։*

80. *Պարքան*, *էջ* 167–169։

81. *Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ հայերէն ընննաք [ընակ]-ընակել բառի արմատէն կազմուած հարկային տարազ։ Ըստ բառակազմութեան՝ ընակու-թեան հարկն էր, զոր կը վճարէր գիւղացին, երբ ունէր կէս չիֆթէն նուազ տա-րածութեամբ հող։ Արդարեւ, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կէս չիֆթէն նուազ տարածութեամբ հող ունեցող գիւղացին ծանօթ էր որպէս ընննաք, թէպէտեւ ըստ Ապտուրրահման Վեֆիք պէյի՝ ընննաք կը նշանակէր ամուսնացած։ Ըեսմ-ի ըննա-քը կը վճարէին բոլոր հողագործներն անխտիր՝ անկախ իրենց կրօնական եւ ցեղա-յին պատկանելիութենէն։Զայն կը գանձէին հողատէրերը։ Զայն կը վճարէին նաեւ անոնք, որոնք կը մնային ձմերանոցի մը մէջ երեք տարի անընդմէջ։ Հարկը կը գանձուէր չորրորդ տարիէն սկսեալ։ Կը վճարէին նաեւ այն հողագործները, որոնք կը մնային սիփահիի մը հողին վրայ ու կը վճարէին ըեսմ-ի տուխանը կամ թիւ-թիւնը։ Չորրորդ տարիէն սկսեալ ստիպուած էին այլեւս վճարել ըեսմ-ի ըննաքը։ Նոյնն էր դրութիւնը այն րայային համար, որ հեռանալէ առաջ իր վայրէն՝ կը վե-րադարձուէր նոյն տեղը։ Այս հարկին ենթակայ էին նաեւ ամուսնացած այն րայա-ները, որոնք իրենց հօրմէն կը ժառանգէին կէս կամ մէկ չիֆթէն նուազ հող։ Մեծ զանազանութիւն ներկայացնող հարկ մըն էր ըեսմ-ի ըննաքը, եւ երբեմն կը նկատ-ուէր մէկ տարբերակը գլխահարկին եւ առ այդ՝ կ'իյնար չերիաթական հարկերու դասէն ներս։ Ըստ կանոնագրութիւններու եւ վաւերագիրներու՝ ունէր իր տարա-տեսակները, ահա թէ ինչու համար տարօրինակ չէ անոր հանդիպիլ որպէս բաճ-ը ըննաք, էքինլու ըննաք, ճապա ըննաք կամ պարզօրէն որպէս ըննաք։ Տես՝ Ծա-նօթ. Թիւ* 39։ *Բաքալեն*, *Ա.*, *էջ* 204։ *Բաքալեն*, *Գ.*, *էջ* 441։ *Պարքան*, *էջ* 2, 6, 8, 9, 19, 22–24, 29, 30, 33, 38, 45–49, 54–57, 63–68, 76, 78, 80, 102, 105–106, 110–111, 116, 132–133, 158, 165, 174–176, 181, 188, 193, 196, 198, 206, 235, 253, 308, 326, 327, 333, 390։

82. *Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ Թրքերէն ճապա՝ ձրի, ի զուր, կամա-ւոր բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կը նշանակէ կամաւոր հարկ։ Ըստ*

կանոնագրութիւններու՝ ճաշա կը կոչուէր ամուրի եւ հողագուրկ այն գիւղացին, որ ապրելով հանդերձ իր հօրը հետ՝ իր օրապահիկին համար ունէր իր անկախ գործը։ Իրականութեան մէջ րեամ–ի ճապան՝ հողէն չահ չապահովող մարդուն վըճարած հարկն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ։ Զայն կը վճարէին ընդհանրապէս միայն ոչ–մահմետականները, թէպէտեւ կանոնագրութիւնները ցոյց կու տան թէ կային շրջաններ, ուր անիկա կը գանձուէր նաեւ մահմետականներէն։ Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի եւ ժամանակի, ու կը վճարուէր ււտատաէրոջ, որուն ււատին մէջ կը բնակէր տուեալ ամուրին։ Վաւերագիրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս րեամ–ի ճապա բեննաք եւ ճապա աղչէսի։ Տես՝ Գարքան, էջ 2, 35, 36, 47, 48, 50, 54, 57, 76, 77, 80, 110–111, 158, 165, 181: Բաքալըն, Ա., էջ 253: Բաքալըն, Գ., էջ 29:

83· Րեամ–ի արուսանէի բաղկացուցիչ երկրորդ բառը լոկ պարսկական ձեւն է արուսիէի։ Տարազը բառացի կը նշանակէ հարսնութեան հարկ։ Տես՝ Ծանօթ. Թիւ 78:

84· Տես՝ Ծանօթ. Թիւ 41:

85· Արաբերէն րեամ՝ հարկ, տուրք, եւ Թրքերէն գովան՝ փեթակ բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կը նշանակէ փեթակի հարկ. իրականութեան մէջ, սակայն, սովորութային այս հարկը, զոր կարգ մը հեղինակութիւններ կը նկատեն չերխաթական՝ մեղուաբուծութեան այն հարկն էր, զոր մեղուաբոյծը կը վճարէր մերթ անոր, որուն բայան էր ինք, ու երբեմն այն ււտատէրոջ, որուն հողին վրան էր փոխադրած իր փեթակները։ Տակաւին՝ հարկը կը գանձէին նաեւ սանճագպէյինները, սիփահիները, վաքֆներուն տէրերը, սուպաշըները, պետութիւնը, եւ նոյնիսկ քիւրտերը՝ ըստ մատեանի արձանագրութեան, կամ ալ պարզօրէն ապօրինութեամբ, մերթ առանձին ու երբեմն ալ ընկերովի։ Երբ փեթակներուն թիւն ըլլար տասէն աւելի, հարկը կը գանձուէր իւրաքանչիւր փեթակէ որոշ գումարով մը, որ կրնար շրջանէ շրջան ներկայացնել մեծ զանազանութիւն։ Գանձումի այս դրութեամբ՝ հարկին բովանդակութիւնը կը համընկնէր տարազին կազմութեան։ Պատ–ի հալայի կարգէն եղող այս հարկը կը գանձուէր մեղրի կութքին՝ որ ընդհանրապէս տեղի կ'ունենար աշնան, կամ՝ կալի ատեն, կամ ալ Օգոստոսի երկրորդ կէսին՝ տարուան ամենէն տաք օրը։ Կանոնագրութիւնները րեամ–ի գովանը կը ճանչնան բազմաթիւ այլ վերագիրներով, որոնք կամ կ'առնչուին մեղրին եւ կամ ալ՝ փեթակին։ Տես՝ Գարքան, էջ 6, 20, 31, 56, 57, 68, 79, 112–113, 193, 216, 233, 253, 273, 305, 308, 329, 340: Պէլտիխեանու, Ա., էջ 122, 167: Պէլտիխեանու, Բ., էջ 194, 201, 207, 214, 220, 223:

86· Գարքան, էջ 110–111:

87· Պարսկական ամանորը։

88· Արաբերէն բառ, որ կը նշանակէ դրամ։ Միջնադարուն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ օգտագործուող դրամական միաւոր մըն էր՝ տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ գնողական տարբեր կարողութեամբ։

89· Թրքերէն գարա՝ ցամաք, հող, երկրամաս, սեւ, դժբախտ, եւ սալկուն

կամ սալղըն՝ կապալի, յարձակողական, հարկ, տուրք բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ հողի տարեվճար։ Իրականութեան մէջ անիկա հարկ մըն էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ օրինական էր կարգ մը շրջաններու մէջ եւ ապօրինի՝ ուրիշներու։ Կը գանձուէր տարեկան միանուագ գումարով մը, թէպէտեւ մերթ արտադրուած բերքի որոշ մէկ համեմատութեամբ ալ։ Երբեմն կը գանձուէր դարիով, յարդով, իւղով, մեղրով, ապուխտի համար օգտագործելի մսով, մուշտակով, կաթնտու կովով, թաղիքով ու փայտով։ Հարկը կը գանձէին աւատատէր սիփահիները, սանճաղպէյերը եւ զանազան մեծ ու փոքր պաշտօնատարներ։ Որպէս ապօրինութիւն արգիլուեցաւ մէկէ աւելի անգամներ, բայց անիկա մնաց ի զօրու, ու շարունակեց տեւել՝ ինչպէս ցոյց կու տան կանոնագրութիւնները։ Տես՝ Պարքան, էջ 61, 118, 129, 151, 155, 171, 270, 317, 323։

90. Արաբերէն խարաճ՝ հարկ, տուրք բառէն յառաջացած խարճ, եւ Թրքերէն թիմար՝ խնամատար, կամ աւատատիրոջ յանձնուած հողամաս բառէն կազմըւած հարկային այս տարազը կը յիշուի միայն մէկ անգամ ձեռքի տակ գտնուող կանոնագրութիւններու մէջ, թէպէտեւ որպէս հարկային տարազ՝ թիմարին կը հանդիպինք բազմաթիւ անգամներ։ Բառացի կը նշանակէ աւատի հարկ, մինչդեռ անիկա ապօրինի հարկ մըն էր, որ կը գանձուէր միանուագ, որպէս մաղթու, ոչ միայն աւատատէրերու կողմէ՝ այլ նաեւ պետութեան։ Ըստ Սեւերեկի կանոնագրութեան՝ վերցուեցաւ 1518 թ.ին, բայց Քիաթիպ Չելեպի Թուրք պատմիչը կը յայտնէ, որ անիկա գանձուեցաւ 1642 թ.ին ալ։ Տես՝ Թուրքական Բ., էջ 115, 268։ Պարքան, էջ 171։

91. Արաբերէն գլըպել՝ մաղ բառն է, որ կ՚օգտագործուէր նաեւ հացահատիկ չափելու. բովանդակութիւնը կը կշռէր Պոլսոյ մէկ քիլէն։

92. Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք եւ իյտ՝ տօն բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը բառացի կը նշանակէ տօնական հարկ, որ ըստ բովանդակութեան՝ կը նշանակէ տօնական օրերու առիթով վճարուող հարկ։ Իրականութեան մէջ՝ մահմետական Ֆիթր, ղատիր, գուրպան եւ նեվրուզ կոչուած տօներուն առիթով գանձուող պարտադիր նուէրն էր անիկա, զոր կը գանձէին աւատատէրերը, պետական պաշտօնեաները եւ պաշտօնատարները՝ դրամով կամ ոչխարով եւ բնամթերքով։ Ապօրինի այս հարկը, որ սկիզբները պատահական էր, հետագային վերածուեցաւ մնայուն եւ տարեկան հարկի մը, որ կը գանձուէր մահմետական ամանորին, կամ կալի եւ այգեկութքի ատեն։ Զայն կը գանձէր նաեւ սուլթանը կամ շահը։ Փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ գանձողի։ Սկզբնաղբիւրները զայն կը յիշեն նաեւ որպէս իյտիէ, ըյտիէ, էյտի, պայրամճեք, պայրամլըք գոյունու, ըեսմ-ի նովրուզիէ, եւ նովրուզի։ Շա՛տ քիչեր զերծ էին այս հարկէն Տես՝ Կանուն, էջ 129, 138։ Թուրքական, Ա., էջ 359։ Ղազարեան, էջ 107։ Հայոց, ԳԱ., էջ 487։ Յիշատակարաններ, Ա., էջ CXXXIII։ Հրովարտակներ, Ա., էջ 54–56։ Պարքան, էջ 128, 149, 150, 153, 171, 172, 192, 215, 552։ Բաքալին, Բ., 107–108։

93. Տես՝ ծանօթ. թիւ 92։

94. Պարքան, էջ 170–171։

95․ Ատանայի վիլայէթի այս կանոնագրութիւնը, որ կը պատկանի Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի ժամանակաշրջանին՝ պէտք է իյնայ 1520–1566 թուականներուն միջեւ։ Շատ հաւանաբար այս թուականներու կէսերուն էր որ գրաւուեցաւ Կիլիկիոյ այս շրջանը օսմանցիներուն կողմէ ու կոչուեցաւ Զուգուր Ապատ։ Այսօր շրջանն ամբողջ ծանօթ է որպէս Զուգուր Օվա։

96․ Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ պարսկերէն խանէ՝ տուն, կայք, հաստատութիւն բառերէն կազմուած այս հարկին բաղկացուցիչ երկրորդ մասը կը նշանակէ նաեւ ընտանիք. առ այդ՝ հարկային տարազը բառացի կը նշանակէ բնակարանի կամ ընտանիքի հարկ, որ կը գանձուէր թէ՛ Օսմանեան եւ թէ ալ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ։ Սովորութային հարկ մըն էր անիկա եւ կը գանձուէր սանճագպէյներուն, խասատէրերուն, քիաթիպներուն, էմիններուն, պետութեան, արքունիքին եւ սուլթանին կողմէ, յաճախ երկու նուագով, գարնան եւ աշնան։ Կը գանձուէր դրամական որոշ գումարով մը, կամ որպէս փոխարժէք որոշ քանակով փայտի, խոտի, յարդի, հաւի, իւղի, եւ նոյնանման այլ նիւթերու։ Զայն կը վճարէին ընտանիքներ եւ անհատ մարդեր։ Խտրականութեան վրայ հիմնուած հարկ մըն էր ըեսմ-ի խանէն, զոր յաճախ ոչ-մահմետականը կը վճարէր աւելի մահմետականէն։ Կարգ մը վայրերու մէջ յայտարարուած էր ապօրինութիւն, բայց հակառակ անոր կը շարունակուէր գանձուիլ՝ ըստ «հին օրէնքի» կամ «քրտական սովորութեան» ինչպէս կը նշեն կարգ մը կանոնագրութիւններ։ Կային շրջաններ, ուր որոշ ծառայութեան մարդեր զերծ էին կացուցուած ըեսմ-ի խանէի պարտաւորութենէն, մինչ՝ երբ կայսրութեան արեւելեան շրջաններուն մէջ անիկա ընդհանրապէս կը գանձուէր բոլոր հպատակներէն՝ Պալքաններուն մէջ զայն կը վճարէին միայն անոնք, որոնք գալով այլ վայրէ մը կը հաստատուէին հանքավայրերուն մէջ։ Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ ըեսմ-ի խանէն կը յիշուի նաեւ որպէս խանէ աղչէսի, խանէ ֆլորիսի, խանէ-ի չումար, ըեսմ-ի թիւթիւն, ըեսմ-ի եուրտ, ըեսմ-ի տուխան, ըեսմ-ի տխտ, էվ փուլի եւ թուստ-ի փուլ։ Տես՝ Հայոց, ԳԱ․, էջ 93։ Թուրքական, Բ․, էջ 230։ Ղազարեան, էջ 107։ Գելտխախանու, Բ․, էջ 201, 301–302։ Գարքան, էջ 117, 118, 132, 134, 139, 144, 149, 153, 155, 168, 190, 194, 200, 201, 204, 228, 245, 249, 306, 307, 318, 321, 322, 325, 340։ Բաքալին, Ա․, էջ 727։

97․ Երկու աղչէի համազօր օսմանեան դրամական միաւոր։ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն առաջ կ՚արժէր մէկ ղրուշի մէկ քառասուներորդը, թէպէտեւ, ըստ Սաֆրաստեանի՝ երեք աղչէ էր անիկա։ Տես՝ Թուրքական, Ա․, էջ 380։ Քէլէկեան, էջ 312։

98․ Արաբերէն ճիզիէ՝ տուրք, հարկ բառէն յառաջացած հարկային տարազ, որ գրեթէ բոլոր սկզբնաղբիւրներու մէջ ալ առած է գլխահարկի իմաստ։ Ըստ վաւերագիրներու եւ հասկացողութեան շէրիաթական այս հարկը կը վճարէին բոլոր ոչ-մահմետականները՝ մահմետականներու կողմէ իրենց կեանքին, պատիւին եւ ինչքին պաշտպանութեան համար։ Կարգ մը աղբիւրներ կը նշեն, թէ անիկա կը վճարուէր ոչ-մահմետականին կողմէ՝ պահելու եւ գործադրելու համար իր կրօնն ու անոր սկզբունքները, մինչ այլ փաստաթուղթեր կը վկայեն անոր զինուորութեան

փոխան գանձուած ըլլալը։ Ինչ որ ալ ըլլայ անոր տուն տուող պատճառը՝ անիկա կը գանձուէր պետութեան կողմէ, մասնաւոր պաշտօնեաներու միջոցով, որոնք կը կոչուէին ճիզիէտար։ Ոկիզրները խարաճի փոխան գործածուող հարկային տարազ մըն էր անիկա, եւ անոր սահմանածը կը գանձուէր մթերքով. բայց հետագային վերածուեցաւ դրամական որոշ գումարի մը։ Ըստ նիւթական կարողութեան՝ ժողովուրդը բաժնուած էր երեք դասի՝ աղքատներու, միջակօրեարներու եւ հարուստներու, որոնք կը վճարէին մէկի, երկուքի եւ չորսի համեմատութեամբ։ Հակառակ այս մէկուն սակայն, փաստաթուղթերը ցոյց կու տան խտրական այն ոգին, որուն վրայ յենած մնաց անիկա։ Դրեթէ միշտ ալ պօրինութիւններու տուն տուող հարկ մը եղաւ ճիզիէն, որ կանոնագրութիւններու, փաստաթուղթերու եւ գրականութեան մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս ճիզիէ կեպերան, չախսի վերկի, գաֆա վերկիսի, մաղթու ճիզիէ եւ ալէլրուուս ճիզիէ։ Հայկական աղբիւրներ զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս ճիզրա, ջազիա եւ արծաթագին ծառային։ Ճիզիէէն յառաջացած պօրինութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ անոնց ընկերակցող խժդժութիւններն ու բռնութիւնները։ Օրինականօրէն հասունութեան թեւակոխած այր մարդերէն գանձելի այս հարկը կը գանձուէր ոչ միայն օրօրոցի մանուկներէն եւ զառամեալ ծերերէն՝ այլ նաեւ մահացածներէն՝ գործադրելով կարելի եւ անկարելի ամէն տեսակ բռնութիւն։ Աւելին՝ կը գանձուէր ոչ միայն աւելիով՝ այլ նաեւ գալիք քանի մը տարիներունը միասին, անոր ընկերացնելով զանազան ու զարմանազան անուններով կատարուած յաւելումներ։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ երբ Մահմուտ Բ.–ի իշխանութեան օրերուն՝ աղչէն դադրեցաւ շրջագայութենէ եւ զայն փոխարինեց ղուրուշը որպէս դրամական միաւոր, աղչէն վերածուեցաւ ղրուշի եւ այդ ձեւով աւելցաւ ու բազմապատկուեցաւ նիւթական բովանդակութիւնը ճիզիէին։ 1855–1856 թթ.ու շրջանին փոխուեցաւ անունը ճիզիէին եւ անոր փոխան իշխանութիւնները սկսան գանձել պետել–ի աւքերիէն. բայց կարգ մը շրջաններու մէջ նորին քովիկն ի վեր յամառեցաւ մնալ հինը, ու գանձուիլ։ Երբ քրիստոնեաներէն գանձուողը պարզօրէն կը կոչուէր ճիզիէ՝ հրեաներէն գանձուողը կոչուեցաւ ճիզիէ եհուտան։ Ըստ կանոնագրութիւններու եւ փաստաթուղթերու տուեալներուն՝ ոչ ոք ազատ էր այս հարկէն, բայց կային կարգ մը շրջաններ եւ կարգ մը մարդեր, որոնք զերծ էին կացուցուած ճիզիէէն եւ այլ պարտաւորութիւններէ՝ շնորհիւ կա՛մ իրենց կատարած աշխատանքին ու պաշտօնին եւ կամ ալ՝ իրենց շնորհուած հրովարտակներուն։ Տես՝ Ղազարեան, էջ 101։ Զուլալեան, էջ 68, 98–99։ Հրովարտակներ, Ա., էջ 46, 49, 51, 69, 70, 118։ Հրովարտակներ, Բ., էջ 228։ Հայոց, ԳԱ., էջ 78, 84, 482, 487։ Թուրքական, Ա., էջ 184–185, 279, 375։ Թուրքական, Բ., էջ 230, 294–295։ Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սանթուրճեան [Թրգ.] Թուրքական Աղբիւրներ, Դ., Երեւան, 1972, էջ 33, 69, 226, 230. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թուրքական, Դ.։ Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Թրգ.], Թուրքական Աղբիւրներ, Գ., Էվլիա Չելեբի, Երեւան, 1967, էջ 180, 341. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Էվլիա Չելեբի։ Ց. Դ. Փափազեան, Ռայաթների Իրական Ազատութեան Հարցը Արեւելեան Հայաստանում 16–18րդ դդ. եւ Շահ Սուլթան Հուսէյնի Հրովարտակը, Վ. Դ. Բարխուդարեան եւ Վ. Ա. Ցակոբեան [խմբ.] «Էջեր

Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան եւ Բանասիրութեան», *Երեւան*, 1971, *էջ* 48, 134։ Յիշատակարաններ, Բ., էջ CXXI-CXXII ։ *Յ. Փափազեան*, Սեֆեան Իրանի Ասիմիլատորական Քաղաքականութեան Հարցի Շուրջ, *«Բանբեր Մատենադարանի»*, *Թիւ* 3, *Երեւան*, 1956, *էջ* 87, 93։ *Դ. Ե. Երեմէեվ*, Թուրքերի Ծագումը, *Երեւան*, 1975, *էջ* 133, 140, 187։ *Աշոտ Յովհաննիսեան*, Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան, *Գիրք երկրորդ*, *Երեւան*, 1959, *էջ* 18, 137, 139։ *Ավդալբեկեան*, *էջ* 442։ *Սիրունի*, *Ա.*, *էջ* 143, 283։ *Համբարեան*, *էջ* 315։ Զամբռ, *էջ* 130, 144, 150–151, 215։ *Լ. Ս. Խաչիկեան*, ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, *մաս երրորդ*, 1481–1500 *թթ.*, *Երեւան*, 1967, *էջ* 259· *ասկէ ետք կը նշուի որպէս* Յիշատակարաններ, *Գ.*։ *Զաւէն Արքեպս.*, Պատրիարքական Յուշերս – Վկայագիրներ եւ Վկայութիւններ, *Գահիրէ*, 1947, *էջ* 67։ *Վ. Ա. Յակոբեան* [*խմբ.*], Մանր Ժամանակագրութիւններ, *Բ.*, *Երեւան*, 1956, *էջ* 249, 396, 397, 420· *ասկէ ետք կը նշուի որպէս* Ժամանակագրութիւններ, *Բ.*։ Վաղարշապատ, *էջ* 453։ *Աւետիս Վարժապետ Պէրպէրեան*, Պատմութիւն Հայոց, *Կոստանդնուպոլիս*, 1871, *էջ* 452, 469, 480, 488։ *Վուսինիչ*, *էջ* 47–48։ **Shorter Encyclopedia of Islam,** p. 611. Majid Khadduri, **War and Peace in the Law of Islam,** Baltimore, 1961, p. 196,I98. *Ինան*, *էջ* 24։ *Բաքալին*, *Ա.*, *էջ* 50, 298–302։ *Բաքալին*, *Բ.*, *էջ* 133, 394։ *Բաքալին*, *Գ.*, *էջ* 14, 343։ Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey,** London/Oxford/New York, 1968, p. 116 *Պարքան*, *էջ* 72, 83, 198, 200, 201, 204–205, 216, 226, 227, 230, 301, 316, 318, 320, 322, 338, 351, 398։

99· *Թրքերէն քիւլեք՝ խնոցի, եւ պարսկերէն ռաճ՝ հարկ, տուրք բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ կը յիշուի միայն մէկ անգամ՝ ձեռքի տակ գտնուող կանոնագրութիւններու մէջ։ Անորոշ բովանդակութեամբ այս հարկը կը գանձուէր միայն Ատանայի շրջանին մէջ, եւ միայն քրիստոնեաներէն, իսկ անկէ զերծ էին կացուցուած լոկ անոնք, որոնք սուլթանական հրովարտակ մը ունէին հարկազերծութեան համար։ Տես՝ Պարքան, էջ* 204։

100· *Գրչագրական սխալէ յառաջացած թիւ մը. ըստ հաշիւի՝ վաթսուն փարան պիտի ընէ հարիւր քսան աղչէ։ Տես՝ Ծանօթ. Թիւ* 97։

101· *Արաբերէն ըէիս՝ պետ, տոհմապետ, մեծաւոր, նախագահ բառն է ու կը նշանակէ պատասխանատու։*

102· *Արաբերէն սագա՝ ջրկիր բառն է, որ հոս կը նշանակէ ջրաբաշխ, բրինձի դաշտերուն մէջ ջուրի օգտագործումին հսկող մարդ։*

103· *Թրքերէն քիւրեքճի՝ թիավարող բառէն յառաջացած տարազ մը, որ Օսմանեան արդարադատութեան մէջ կը նշանակէր նաեւ թիապարտ։ Հոս կը նշանակէ մշակ, ձրի բանուոր։*

104· *Արաբերէն ըեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ Թրքերէն եաթաղ՝ անկողին, ապաստանարան բառերէն կազմուած հարկային տարազ, որ կը նշանակէ ապաստանարանի հարկ, մինչդեռ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ձմերանոցներու մէջ կայք հաստատած ոչխարի եւ այծի հօտերէն գանձուող հարկն էր անիկա։ Կը գանձուէր աւատա-*

տիրոջ կողմէ Մալաի ակիպը, աշխարով, հացահատիկով եւ դրամով: Սկզբնաղբիւրներու մէջ կը յիշուի նաեւ որպէս ռեսմ-ի ղըշլաղ: Տես՝ Պարքան, էջ 47, 67, 68, 146, 192, 200, 201, 206, 208:

105. Արաբերէն ռեսմ՝ հարկ, տուրք, եւ տուխանէն՝ ծուխ, մուխ, ծխախոտ բառերէն կազմուած այս հարկը իրականութեան մէջ բնակարանի հարկ մըն էր լոկ, որ կը գանձուէր իւրաքանչիւր տունէ, բնակարանէ կամ ընտանիքէ: Աւելին՝ բնակութեան հարկ մըն էր անիկա եւ կը գանձուէր աւատատիրոջ կողմէ: Սկզբնաղբիւրները զայն կը ճանչնան նաեւ որպէս ռեսմ-ի տուխանի, ռեսմ-ի թիւթին եւ ռեսմ-ի եուրտ: Տես՝ Վաղարշապատ, էջ 441: Ղազարեան, էջ 105: Պարքան, էջ 12, 80, 198, 201, 206, 208, 232, 235, 248, 253, 264, 271, 273, 278–281, 342: Գէլտիխանու, Բ., էջ 201, 223, 301, 303:

106. Տես՝ Ծանօթ. Թիւ 41:

107. Արաբերէն իմամ՝ մահմետական կրօնապետ բառն է: Թրքերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ պետ, հրամանատար եւ առաջնորդ:

108. Պարքան, էջ 204–206:

108ա. Պարքան, էջ 300:

109. Նոյնը, էջ 124–129:

110. Այսինքն՝ զինուորներու դրութիւնն ըստ Զիւլղատիրներու հին օրէնքին:

111. Պարքան, էջ 124:

112. Ըսել կ'ուզուի՝ գողերուն եւ աւազակներուն:

113. Կերպասի հաստկեկ եւ փափուկ կտոր, որ կը զետեղուէր գրաստի մորթին եւ համետին միջեւ:

114. Օսմաներէն բառն է զինա, որ հոս թարգմանուած է շնանալ, պոռնկութիւն ընել եւ պատուազրկել՝ ըստ տեղի եւ նախադասութեան բովանդակութեան:

115. Արաբերէն տիէթ՝ տուգանք բառէն ստեղծուած օրինական տարազ մը, որ օսմաներէնի մէջ ստացեր էր արեան գին իմաստը: Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տիէթը կը վճարուէր ոճրագործին կամ յանցաւորին կողմէ սպանեալին հարազատներուն, ժառանգորդներուն կամ ազգականներուն, եւ վիրաւորեալին՝ եթէ արիւնահեղումը մահ չէր պատճառած: Տեղէ տեղ եւ ժամանակէ ժամանակ քանակական եւ որակական տարբեր իմացում զգեցած տարազ մը եղաւ տիէթը, որուն վճարումը պէտք էր որ որոշուէր օսմանեան օրէնքի տրամադրութիւններուն համաձայն: Սակայն, ինչպէս կը նշեն կանոնագրութիւնները եւ այլ վաւերագիրներ՝ յաճախ կը պատահէին ապօրինութիւններ եւ օրինազանցութիւններ, եւ փոխանակ օրէնքով քննելու, երեւան հանելու ոճիրին կամ ոճրապարտ արարքին ներքին ծալքերը եւ դրդապատճառները, եւ ըստ այնմ տնօրինելու պարտն ու պատուհասը՝ դատական իշխանութիւնները կը կաշառուէին եւ ազատ կ'արձակէին մա՛նաւանդ մահուան դատապարտուելիք ոճրագործները: Եթէ, ըստ սկզբնաղբիւրներու, մահապատիժ չկար կատարուած արարքին համար՝ յանցաւորն անհրաժեշտ էր որ վճարէր տիէթը: Օրինականօրէն կիները կը վճարէին տիէթին կէսը, ինչպէս որ էր դրութիւնը անչափահասներուն համար ալ. այդ պարագային՝ կէս տիէթը կը վճարէին անչափահասին

հարազատները։ Խենթերը զերծ էին տիէթէն, որովհետեւ անպատասխանատու կը նկատուէին իրենց արարքներուն համար, եւ առ այդ՝ անոնց կէս տիէթը կը վճարուէր պետութեան կողմէ։ Երբ չափահասը կամ անչափահասը կանխամտածուած ձեւով գործէր ոճիրը՝ մահապատիժ էր վճիռը։ Տես՝ Բաքալին, Ա․, էջ 469։ Գարքան, էջ 121–123, 126, 180։

116· Ըսել կ'ուզուի՝ տուգանք պիտի չգանձուի անկէ։

117· Ըսել կ'ուզուի՝ տուգանք պիտի չգանձուի անկէ։

118· Թրքերէն գոյուն՝ ոչխար, եւ պարսկերէն բաճ՝ մաս, բաժին, տուրք, մաքս, բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը պարզօրէն կը նշանակէր ոչխարի մաքս, այսինքն՝ շուկայի մէջ մորթուելու համար կամ այլապէս վաճառուող ոչխարէն գանձուող մաքս, թէպէտեւ կարգ մը աղբիւրներ եւ կանոնագրութիւններ կը նոյնացնեն զայն ատէթ–ի գոյունի, ատէթ–ի աղնեմի, ռեսմ–ի աղնեմի եւ նոյնատեսակ հարկային այլ տարազներու հետ։ Մինչդեռ՝ եթէ վերջինները կը գանձուէին խաշնարածներէն որպէս ոչխարարածութեան հարկ՝ գոյուն բաճըն հիմնականօրէն բաճ մըն էր, որ կը գանձուէր անոնցմէ անկախ եւ ամէն անգամ՝ երբ վաճառուէր ոչխարը։ Հարկին կէսը կը վճարուէր ծախողին, եւ միւս կէսն ալ՝ գնողին կողմէ, ու կը գանձուէր ամիլին ներկայացուցիչը եղող էմինի մը կողմէ։ Տես՝ Գէլտիխիանու, Ա․, էջ 167։ Գարքան, էջ 24, 101, 123։

119· Վաւերագիրներու եւ կանոնագրութիւններու մէջ մերթ այսպէս կը կոչուի օսմանեան աքչէն։ Տես՝ Գարքան, էջ 111, 112, 118, 123, 124, 138, 145, 146, 148–151, 153, 156, 166, 183, 204–206, 217, 218, 226, 230, 361։

120· Արաբերէն գատի՝ դատաւոր, եւ ասքեր՝ զինուոր բառերէն կազմուած այս տարազը տարօրինակ կերպով ոչ մէկ կապ ունի բանակի եւ զինուորութեան հետ։ Ընդհակառակը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ շէյխ իւլ–իսլամէն անմիջապէս ետք եկող կրօնական բարձրագոյն հեղինակութիւնն էր անիկա։ Իրականութեան մէջ օսմանեան վարչամեքենան կանգուն պահող չորս պաշտօններ կային – վեզիրներունը, գազըասքերներունը, տեֆթերտարներունը եւ նշանճըններունը։ Վարկով երկրորդ աստիճանի վրայ կը գտնուէր գազըասքերը, որմէ Օսմանեան Կայսրութիւնը ունէր երկու հատ, որոնք ծանօթ էին Ռումէլիի գազըասքեր եւ Անատոլուի գազըասքեր անուններով, եւ կը ներկայացնէին արդարադատական բարձրագոյն հեղինակութիւնը իրենց շրջանին մէջ։ Գազըասքերն իր ապրուստին եւ զանազան ծախսերուն համար պետական գանձէն կը ստանար որոշ քանակով ռոճիկ, որ ծանօթ էր ուլուֆէ անունով, եւ որմէ անկախ՝ ժողովուրդէն ալ կը գանձէր շարք մը մասնաւոր հարկերու։ Տես՝ Թուրքակաճ, Ա․, էջ 364։ Քրիզի, էջ 97։

121· Թրքերէն գան՝ արիւն, եւ արաբերէն ճերիմէ՝ ոճիր, յանցանք բառերէն յառաջացած հարկային այս տարազի ներքին բովանդակութիւնը կը համընկնի տիէթինին, տրուած ըլլալով որ Թրքերէնի մէջ ճերիմէն ունի տուգանք իմաստը։ Առ այդ՝ գան ճերիմէսին հեղուած արեան տուգանքն էր։ Բայց մերթ այսպէս կը կոչուէր նաեւ այն տուգանքը, զոր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իշխանութիւնները կը գանձէին բռնութեամբ կատարուած պատուազրկումի մը պարագային։ Տես՝ Ծա-

նոթ. թիւ 46: *Քէլէկեան, էջ* 439: *Գարքան, էջ* 121, 123, 126, 180, 388:

122. *Պարսկերէն քեթխուտա բառը կը նշանակէ տանուտէր կամ փոխանորդ, որ օսմաներէնի մէջ ստացած է նաեւ իմաստը շրջանի մը վարչական պատասխանատուին, կամ հիմնարկի մը վարչութեան մեծաւորին։ Կը նշանակէ նաեւ պաշտօնական ներկայացուցիչ. աւելին՝ գիւղապետ։ Այս վերջինին աղաւաղումն է քեխեան, որ մուխթարն է գիւղին, մինչ մուխթար կը նշանակէ պարզօրէն Թաղապետ։ Ըստ կարգ մը օսմանեան վաւերագիրներու՝ քեթխուտան պաշտօնական ներկայացուցիչն էր Բարձրագոյն Դրան եւ շրջաններու մէջ սանճագպէյէն, դատըէն եւ սուպաշըէն անմիջապէս ետք կու գար, ու կը հսկէր սուլթանին եկամուտներուն եւ սիմսարներու արարքներուն եւ շարժումներուն վրայ։ Կրնար ըլլալ նաեւ կառավարիչը շրջանի մը, եւ օգնել միւհթեսիպին՝ անոր պաշտօնի կատարումին առեն։ Հոս տարազը առնուած է վերջին այս իմաստով։ Տես՝* Թուրքակա, *Ա., էջ* 381: *Գելտիխանու, Ա., էջ* 79, 93, 94–95, 96, 98, 102, 104, 106–107, 132, 133, 139, 144, 149–150, 162, 169: *Գելտիխանու, Բ., էջ* 296: *Քէլէկեան, էջ* 1012: *Գարքան, էջ* 50, 66, 78, 91, 117, 123, 124, 149, 290, 356–359, 391:

123. *Օսմաներէն պոյ՝ տոհմ, ցեղախումբի որոշ հատուած, եւ պէյ՝ տէր, պետ, առաջնորդ բառերէն յառաջացած բառակազմութիւն մը, որ կը նշանակէ ցեղախումբի մը բաղկացուցիչ որոշ հատուածին պետը, որուն պարտականութիւնն էր ղեկավարութիւնը իրեն ենթակայ ժողովուրդին։ Հայերէն տոհմապետ եւ նահապետ բառերը կը մնան ամենէն մօտը օսմաներէն այս բառի բովանդակութեան։ Տես՝ Քէլէկեան, էջ* 295. *Գարքան, էջ* 81:

124. *Արաբերէն հէսէպէ՝ հաշուել բառէն յառաջացած հարկային տարազ մըն էր իհթիսապը, եւ հին օրերուն ունէր պետութեան վճարուող հարկի իմաստ։ Իրականութեան մէջ կը նշանակէր նաեւ կատարուած գործ մը քննելով վճիռ արձակել, կամ առուծախի քննութիւն եւ վերահսկողութիւն։ Հետաքրքրական է, որ այսպէս կը կոչուէր նաեւ այն պաշտօնեան, որուն պաշտօնն էր շուկայի մէջ որոշել վաճառուելիք ապրանքներուն գինը եւ անոնցմէ գանձել հարկերը, շուկային մէջ հսկել չափի ու կշիռի անխարդախութեան, պարտադրել շուկայի անգիր օրէնքները, միս ու մսացու եւ ոսկի հայթայթել շուկային, ուշադիր ըլլալ որ վաճառորդները չխախտէին պետութեան կողմէ ապրանքներուն համար որոշուած գինները, եւ արգիլել զեղծարարութիւնը արհեստաւորներուն եւ առեւտրականներուն։ Բոլոր այս պարտականութիւններուն համար իհթիսապը կը գանձէր որոշ գումար մը իրեն համար, որ սկիզբները չէր անցներ քառասունէն մէկը տուեալ ապրանքի մը գինին։ Գանձումը կը կատարուէր բաճին հետ միասին։ Օսմանեան Կայսրութեան սկզբնական շրջանին իհթիսապը կը գանձուէր ուղղակի պետական պաշտօնեաներուն կողմէ, որոնք ծանօթ էին որպէս միւհթեսիպ. հետագային, սակայն, բոլոր այս պաշտօնները յանձնուեցան միւլթեզիմներու, որոնք իրենց պաշտօնը պետութենէն կը վերցնէին կապալով՝ որոշ մուղաթաա մը վճարելով անոր։ Իհթիսապին միւլթեզիմներու փոխանցումով խախտեցաւ ամէն ինչ եւ հարկն ստացաւ փոփոխական նկարագիր։ Կանոնագրութիւնները ցոյց կու տան ոչ միայն նոյն բովանդակութեամբ տարանուն*

հարկեր՝ այլ նաեւ քանակական նկատառելի փոփոխութիւն՝ ըստ վայրի, ապրանքի, ժամանակի եւ գանձիչի։ Հարկը կը գանձուէր դրամով, եւ մերթ նաեւ արտադրութեամբ քիչ մը այն բոլորէն, որոնք աղերս մը ունէին շուկային եւ առեւտուրին հետ։ Տես՝ Թուրքական, Ա., էջ 361: Քէլէկեան, էջ 55: Գելախիանու, Բ., էջ 143, 158, 195–197, 200, 220, 232, 237–239, 289, 296: Բաքալին, Բ., էջ 43: Գարքան, էջ 69, 123, 134, 167, 186, 199, 218, 226, 229, 255, 257, 330, 349, 350, 396, 400:

125. Ծանրութեան եւ բովանդակութեան տարազ. փոփոխական էր քանակով եւ կշիռով, եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը տարուբերէր 800–2400 տիրհէմի միջեւ. այդ վերջինները կ'ընեն 2560–7680 կրամ։ Տես՝ Կանուն, էջ 129: Քէլէկեան, էջ 269: Գարքան, էջ 16, 48, 85, 123, 137, 142, 159, 161, 163, 166, 168, 177, 182, 185, 187, 196, 199, 212–213, 222:

126. Արաբերէն հագգ՝ իրաւունք, հարկ, եւ պխաթ՝ գորգ, ծածկոց, սփռոց բառերէն կազմուած հարկային այս տարազը կը յիշուի միայն մէկ անգամ Գարքանի հաւաքածոյին մէջ։ Օսմաներէնի մէջ պխաթ բառը տրուած է գորգ իմաստէն անկախ նաեւ կահ կարասիի բովանդակութիւն, մինչդեռ Գարքան կը նշէ թէ անիկա պարզօրէն անկողինն էր։ Առ այդ՝ հագգ-ը պխաթը կ'ըլլայ այն հարկը, զոր պետութեան կը վճարէին վերմակ, անկողին, բարձ, բազմոց եւ յարակից այլ առարկաներ պատրաստողները Օսմանեան կայսրութեան մէջ։ Տես՝ Քէլէկեան, էջ 265: Գարքան, էջ 538:

127. Գարքան, էջ 120–124:

OTTOMAN REGULATIONS AND THE ARMENIANS OF WESTERN ARMENIA

LEVON VARTAN

(**Summary**)

The article comprises a number of Ottoman regulations – kanunnames – shedding light on the economic and taxation systems of various regions in Western Armenia and Cilicia. It brings out through the content of these regulations, the dire economic condition which was the lot of the indigenous of western Armenia during the XVI–XVII centuries.

The Ottoman regulations cited here are all drawn from Omer Lutfi Barkan, **XV ve XVII inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esas-lari,** Birinci cilt, **Kanunlar,** Istanbul, 1943, translated into Armenian, annotated, and put into circulation for the first time in Armenian historiography, thus being an addition to those Ottoman regulations which make the content of Safrastian's and Zulalian's book, **The Ottoman Regulations in western Armenia, XVI-XVII centuries: Kanunnames,** Erivan, 1964.

The regulations given here belong to the Armenian provinces of Ergani, Erzenka, Malatia, Garaman, Chermoug, Gargar, Tivrig, Severeg, Chougour Abat and Roumi.

Lebanon's ten Armenian princesses

(1186 — 1312)

A. B. A. DE BOURBON, PRINCE DE CONDÉ

At the end of the 11th and the beginning of the 12th century, as the new « Lesser Armenian » state of Sissouan began to establish itself in the strategic coastal mountain strip of Cilicia, athwart the Crusaders' line of communications with Constantinople, closing out the Moslem interior from the sea and controlling key East-West trade routes, there had already been a number of matrimonial alliances between the Frankish new-comers and Sissouan's Armenian princely houses.

Queens of Jerusalem and a Countess of Edessa of Armenian origin had stamped an Armenian flavour on the most important courts of Outremer before the advent of Armeno-Cilicia's first King, Leo II of the Rupenids[1]. Leo « The Magnificent », who, in 1198-99, had revived the glories of Hayastan's great Bagratuni, Mamikonian, Pahlavouni, Ardzrouni and other ancient dynasties of Greater Armenia by restoring the throne of the last Armenian Shahanshah, Gaghik II of Ani (who had died c. 1079) through his securing of the royal crown both from Byzantine Emperor Alexis III, Angelos, and Holy Roman Emperor Henry VI of Hohenstaufen, now cast his eyes on the growing power of neighbouring Lebanese feudal barons.

---

1. R. Rohricht, **Geschichte des Konigreichs Jerusalem,** Innsbruck, 1898, p. 755, (gives date of final, Holy Roman Empire, coronation as : 23-5-1199).

Lebanon, at the time, was divided between the sovereign Princes of Antioch, as Counts of Tripoli, and the Kings of Jerusalem, but the actual ruling families, with their great feudal castles and warlike Maronite levies, included the Puylaurens, Lords of Gebelacar (Akkar), the Lords of Golaiath (Qulaiat), Botron (Batroun), Nephin (Enfe), la Sainte Montagne (Besharre), le Moinestre (Mneitri), Giblet (Jebail-Byblos), Beyrouth (Beirut), la Sagette et Beaufort (Sidon and Shaqif Arnoun), Toron (Tibnin) and Tyr (Sur). Edessa had long been lost to the Moslems. The Byzantine authority had been eroded by Crusader encroachments and the Kings of Jerusalem had failed to establish a stable dynasty, or even to hold their capital city itself. So there remained the considerable power of the great barons of Lebanon and Antioch, coupled with that of the Crusading Orders of the Templers, Hospitallers and Teutonic Knights, largely based in Lebanon, Syria and Palestine, protecting Sissouan's southern flank and offering a new supply of great mail-clad Frankish knights to bolster Lesser Armenia's precarious defenses against the Moslem East. Since matrimonial alliances could not be made with the knightly Orders, Leo set about forging them with the Lebanese feudal aristocracy, a policy which was continued down to the end of Rupenid-Hethumid-Lusignan rule over Armeno-Cilicia.

History is aware of Leo's first attempt to secure a Crusader steel rod to strengthen the Armenian throne by proclaiming his great-nephew Raymond-Rupen, Prince of Antioch and Count of Tripoli (son of his niece Alix, a daughter of his predecessor, Rupen III) not only Crown Prince of Armenia but also crowning him in Sis, in 1211, with a new crown provided by Emperor Otto IV, of the House of Bavaria, as co-King of Armenia[2]. The attempt failed, as King Raymond-Rupen I proved more Frankish than Armenian and posed a threat to the perpetuation of Armenia's unique culture and most ancient of all Christian national churches. Leo's own subsequent temporizing with Frankish Latin civilization went no farther than his imposition of a thin veneer of court protocol, and he soon junked Raymond-Rupen in favour of the succession of his own daughter, the Princess Isabel (Zabelkhatoum). Alix,

---

2. Rohricht, pp. 795 - 921 (he gives the exact date as 15 - 8 - 1211).

one of the first of Lebanon's Armenian princesses, did not accept her uncle's views, and, after his death, in 1219, accompanied her son and his Antioch-Tripoli forces on an invasion of Sissouan, in the course of which they captured Tarsus (in 1220). Raymond-Rupen, an already-crowned King of Armenia, had papal backing and would undoubtedly have sought to impose the Latin rite should he again reach Sis. This alarmed the barons of the « Armenian » as opposed to the « Latin » party, and under the leadership of the Grand Baron Constantine of Barbaron, Regent of Armenia in the name of little Queen Isabel, they rallied around the red lion flag, raised an army of defense, captured Tarsus and imprisoned both Raymond-Rupen and his mother, in 1221[3]. By 1223 the ex-king was dead, his little daughters spirited away to Cyprus with their Lusignan mother, and his mother, no longer Countess of Lebanese Tripoli, destined to survive until 1234 as the Lady of Korikos in Armenia, with her third husband, Vahan[4], of whom we shall hear subsequently in connection with a later Armenian princess in Lebanon.

In spite of this set-back in Leo's original policy of seeking Lebanese matrimonial alliances, the Grand Baron attempted to extend it, with adequate guarantees, by finding a Syro-Lebanese husband for little Isabel, instead of exporting Armenian princesses to Antioch-Tripoli. The guarantee came in the form of the Prince-Consort-elect's agreement to become a member of Armenia's national church and to be crowned and spend his life in Sis as an Armenian. Since the candidate, Philip of Antioch-Poitiers, was fourth son to Bohemond IV, Prince of Antioch and Count of Tripoli, who had been excommunicated, anyway, from the Roman Church and cared not a fig for papal designs on Armenia, and since he had virtually no prospects of inheriting his father's Syrian and Lebanese possessions, he readily agreed to the Grand Baron's terms, came to Sis, and married Queen Isabel. Crowned as King Philip I under the rites of the national church, the Syro-Lebanese Frankish noble had every chance to found an acceptable dynasty

3. C. Cahen, **La Syrie Nord a l'époque des Croisades,** Paris, 1940.

4. G. Bar Hebraeus, **The Chronography of Bar Hebraeus,** Oxford, 1932, p. 443.

which would permanently link Armenia with the greatest houses of Outremer and western Europe. Unfortunately, although Philip was a veritable Prince Charming to the child-bride, he did not long survive their joint crowning in June of 1222[5], due to his incorrigible Frankish orientation, even more so than had been the case of his predecessor and first-cousin, Raymond-Rupen. He was Armenian only in name, and used to slip away to Antioch on every possible opportunity. On one of these junkets, in 1224, he was waylaid by barons of the « Armenian » party, under orders of the Grand Baron, imprisoned, and finally poisoned. The heart-broken little Isabel was forced to marry the Grand Baron's ten-year-old son, Hethum, and to found, with him, the Hethumid-Rupenid dynasty which was to provide the country's next nine kings and eight Armenian princesses in Lebanon. The marriage was finally consummated in 1226[6] and gave eight princesses and princes to the Royal Family, three of whom were to marry into the Lebanese nobility.

Before this, however, King Leo's own sister, Doleta[7], the first Armenian princess to spend her life in Lebanon (Alix had preferred Antioch, although, as Countess of Tripoli, she had resided in Sinjil Castle and in the Toulousian counts' palace at al-Mina when her son was able to maintain himself there against the usurpations of his uncle, Bohemond IV) had, in 1186, married the Sire Bertrand Embriaci de Giblet. Bertrand was head of the Tripolitanian branch of that richest and most long-lived of all the families of Outremer, whose head, Hugh III, in 1187, had been one of the principal architects of the reconquest, even though his principal castle town of Jebail-Byblos had been lost for ten years to Saladin's forces.

Tripoli had not fallen (Hugh III had taken refuge there) to Saladin, and the Princess Doleta resided in the town house of the

5. W. H. Rudt-Collenberg, **The Rupenids Hethumids and Lusignans**, Paris, 1963, p. 55.

6. Rudt-Collenberg, p. 55.

7. Rudt-Collenberg, p. 52 (Rudt cites: Talita; Du Cange; Paoli; Cod. Dipl. I, p. 1517, Rev. de l'orient Latin III, 1895).

Embriaci in al-Mina and on the estates of her husband's cadet branch of the family in the coastal mountains. Doleta was the great-grandmother of the Sire Bartholomew Embriaco de Giblet, Captain-General of the bourgeois Republic of Tripoli and Mayor of the Tripolitanian Commune during that Lebanese city's revolt against the sadistic later Princes of Antioch, in 1287-88. Deposed at the time was Bohemond VII's sister and heiress, the Countess Lucia, herself half-Armenian through her mother, the Princess Sibel[8], daughter of King Hethum and Queen Isabel. The latter, in 1254, had married Bohemond VI, and after 1268, when her husband's Principality of Antioch had fallen to the Mamluks, had resided continuously in Tripoli as one of Lebanon's most long-lived Armenian princesses. In the end, Sibel had to take refuge at the court of her nephew, King Hethum II, and ended her life in exile from her Syro-Lebanese principality in 1290, after Lucia's brief restoration in Tripoli had been followed by the fall of that city, too, in 1289. Princess Sibel's marriage was the Armenian dynasty's last alliance with the ill-starred Tripolitanian family and gave way to a series of matrimonial links with the more durable House of Ibelin, Lords of Beirut, by far the greatest of all baronial families of the Kingdom of Jerusalem. The first of the Armenian princesses to intermarry with the Ibelins was Maria of Korikos, the wife of Philip d'Ibelin, son of Bailan II of Beirut and of the imperial princess Maria Comnena of Byzantium, Queen Mother of Jerusalem, and it is perhaps the most interesting of all Armenian matrimonial alliances with Lebanon. Maria[9] was the daughter of Vahan, Lord of Korikos and of Euphemia of Pertag. Her father, an over-ambitious baron, executed for high treason in 1222, had been Constable and Marshall of Armenia, and was descended from Echivard de Chabannais et Conflan, Senechal of Antioch (1149-75), whose Frankish descendents apparently married into the Armenian nobility and had become completely Armenized. Vahram, hoping to get the throne for himself, had repudiated Euphemia, sending her back to her brother Leo, the

8. Rudt, p. 67; R. Grousset, **Histoire des Croisades,** Paris, 1948, Vol. III.

9. Rudt, Table XI, Vol. I, No. 29.

Lord of Pertag and Manhrod, and had married, as we have seen above, the Princess Alix, daughter of Rupen III and mother of Raymond-Rupen. This had outraged the Catholilcos and brought about a condemnation by Gregory Bar Hebraeus in the « **Chronography** » in which he qualifies it as « compulsory fornication and not lawful betrothal »[10]. Maria's mother came of better stock, for Euphemia Savèn-Pahlavouni of Pertag was a granddaughter of Prince Shahan, an Armenian Sebastos and Strategos of the Byzantine Empire and a brother of the Catholicos, St. Nerses IV Schnorhali, as well as a descendent of the Mamikonian, Pahlavouni and Arsacid dynasties. Maria accompanied her Lebanese husband to Cyprus, in 1218, where he became Bailli and **de facto** Regent of the Kingdom for its 8-month-old baby King, Henry I, so that Maria of Korikos presided, after the flight of Queen-Regent Alice to Tripoli in 1223, as first lady of the land until the death of her husband in 1227. Maria's son, John d'Ibelin, Lord of Jaffa and Bailli of Jerusalem, maintained the Armenian connection by marrying Kalamaria[11], a daughter of the Grand Baron Constantine and a sister of King Hethum I.

Lebanon's next Armenian connection came with the marriage of Maria[12], a daughter of King Hethum and Queen Isabel, to a cadet of the Ibelins, Guy, grandson of John « the Old », Lord of Beirut, and a great-nephew of the Bailli Philip and Maria of Korikos. It is interesting to know that from this marriage were descended the « Armenized » Ibelins[13]. Their two children, Maria and Thoros d'Ibelin both made advantageous Armenian marriages. Maria became the consort of Hethum « the Historian », Lord of Korikos, who died in 1318, while Thoros, Lord of Joffriglà in Sissouan married Zabel, daughter of the Hethumid baron Oshin

---

10. Bar Hebraeus, p. 443; L. M. Alishan, **Leon le Magnifique,** Venice, 1888, « Petite Chronologie », p. 104.

11. Alishan, **Sissouan,** p. 88.

12. V. Langlois, **Les relations des Gènes avec le Royaume de la Petite Armenie,** Torino, 1861, p. 28.

13. Rudt, Table III a (H3) (citing La Monte, in « BYZANTION » XVII, 1944-45) p. 188.

of Saravantikar, and had two children, Rita and Leo.

Another Ibelin-Armenia connection took place when another grandson of John « the Old » of Beirut, a second Philip d'Ibelin, Regent of Cyprus, took for his bride Zabel of Lampron[14], a daughter of Baron Oshin IV of Asgouras, and the final alliance with the Ibelins took place in 1279 when Baldwin IV d'Ibelin and Alix of Lampron[15], daughter of Hethum IV (a brother of Oshin IV) were united in marriage. By now the sands were running out for the Ibelins of Beirut, for, on 31 July, 1291, the Ibelin garrison capitulated to the army of Mamluk Sultan al-Ashraf Khalil. Crusader Lebanon, except for an extention of eight more years for the Embriaci de Giblet, was dead, and her sons had to go into exile on Cyprus. The son of Alix and Baldwin, Guy, who predeceased his Armenian mother, in 1309 (she was still living in 1312) became Lord of Nicosia and Senechal of Cyprus. Guy's sister, Margaret, however, carried the Lebanese-Armenian alliances one step farther by returning to her mother's homeland and becoming the wife of Oshin of Korikos and the mother of Maria, the Queen of Constantine IV of Armenia, as well as of Alix, first wife of King Leo V, who died in 1341, last of the Hethumid-Rupenids, and grandmother to perhaps the last Armeno-Cilician king, Oshin of Oghruy-Korikos, (Ashot I)[16]. Ashot, a Mamluk and a Moslem, was recognized in 1374-75 by Armenia's Mamluk suzerains in opposition to the Latin (Frankish) Lusignan, Leo VI, but deposed due to Mamluk anger with the whole Armenian Royal Family because of Leo's hair-brained and totally disastrous adventure in Sis.

There were, however, Hethumid princely marriages with the next two (after the Ibelins) ranking baronial families of Lebanese parts of the Kingdom of Jerusalem, the houses of Grenier and Montfort-Toron, which placed Armenian ladies as consorts to the Lords of Sidon and Beaufort and the Lords of Tyr, Toron and Belindas (Baniyas). First of these was when the Princess Euphe-

---

14. Rudt, Table II (H1).

15. Alishan, **Sissouan,** p. 352.

16. P. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia,** N.Y. 1962, P. 23· Rudt, p. 75 and Table III (H2).

mia[17], another daughter of King Hethum I, became the wife of Julien Grenier de la Sagette et Beaufort, Lord of Sidon, in 1252, but Euphemia was the Lady of a dying barony, and her son, Bailan II, was to be the last Lord of Sidon. The fault lay more with Julien than with the barony's Mamluk-Mongol enemies, as he was a notorious rake who had mortgaged and lost both Sidon and Beaufort to the Hospitallers in the course of his extravagant and riotous living. Against the advice of his prudent Armenian father-in-law he had gone on ill-planned raid into the Bekaa, provoking a hornets' nest of Mongol reprisals which ruined him. His adulterous love affair with the high-living Isabel d'Ibelin, Lady of Beirut and Queen Dowager of Cyprus, caused a scandal which rocked the courts of Outremer. Princess Euphemia's granddaughter and namesake, Euphemia of Sidon and Beaufort, again recovered the family's Armenian orientation by marrying Baron Hethum V of Lampron-Asgouras, Lord of Simanglà and Marshal of Armenia, who died in 1307.

Another of the Armeno-Lebanese marriages produced a Pretender to the throne in the person of Philip de Montfort, Lord of Tyr, when Philip contracted a matrimonial alliance with no less a person than Marie of Antioch-Armenia[18], daughter of Raymond-Rupen, Lady of Toron and Belindas and proclaimed himself King-Consort of Armenia. But Philip was killed in Tyr in 1270 by the Assassins, carrying out orders of the Mamluk Sultan Baibars, before he could press his claims. Nevertheless, his son Rupen, Lord of Tyr and Beirut, carried on the Armenian tradition through his granddaughter, Eschiva, who married Peter I of Cyprus and added her claims to his when barons of the « Latin » party proclaimed him King of Armenia and Lord of Korikos in the Cypriote-held port of Korikos in 1368, just before his assassination, as he was preparing an expedition to Armenia's capital, Sis.

In summation, we have no less than ten Armenian princesses who became the wives of the great Crusader lords of Lebanon and whose part-Armenian descendents, whether they married back into Armenia or continued in Lebanon and Cyprus were always

17. Rudt, Table III a (H3); Rohricht, p. 1202.

18. Rudt, Table I (Rup), p. 55.

conscious of their Armenian heritage and dimension. It was this fact that impelled the writer, when compiling a book on Crusader Lebanon and discovering some of these Armenian ladies among his own Crusader ancestors, to write this short study, as a descendent in the 24th generation of Alix of Lampron, as well as of the princesses Doleta, Euphemia and Maria of the Rupenids and Hethumid-Rupenids of the brave little Kingdom of Sissouan.

CHRONOLOGY OF THE TEN PRINCESSES, 1186-1312

1. Doleta, (daughter of Prince Stephen, son of Leo I) married Bertrand de Giblet in 1186.
2. Alix (daughter of Prince Rupen III) married Count Raymond III of Tripoli in 1189.
3. Maria (daughter of Vahan of Korikos and Princess Euphemia Saven-Pahlavouni) married Philip d'Ibelin of Beirut (died before 1212).
4. Marie d'Antioch-Armenia (daughter of Co-King Raymond Rupen I) married Philip of Montfort, Lord of Tyr, in 1240.
5. Kalamaria (daughter of Grand Baron Constantine and sister of King Hethum I) married John d'Ibelin of Beirut Count of Jaffa, before 1241.
6. Euphemia (daughter of King Hethum I) married Julien de la Sagette et Beaufort, Lord of Sidon, in 1252.
7. Sibel (daughter of King Hethum I) married Bohemond VI of Antioch, Count of Tripoli, in 1254.
8. Maria (daughter of King Hethum I) married Guy d'Ibelin of Beirut, in 1266.
9. Alix of Lampron (daughter of Hethum IV of Lampron, son of the Thakadir (« Prince of Princes ») Constantine and of the « Princess of Princesses ») married Bailen d'Ibelin of Beirut Regent of Cyprus, in 1279; died in 1312.
10. Zabel (another granddaughter of the Prince of Princes, Constantine) of Lampron-Asgouras, married Philip d'Ibelin of Beirut, Senechal and Regent of Cyprus, c. 1290.

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՏԱՍԸ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆԵՐԸ

(1186 – 1312 թթ.)

Ա. Պ. Ա. ՏԸ ՊՈՒՐՊՈՆ, ԳՈՆՏԷԻ ԻՇԽԱՆ

(Ամփոփում)

Արեւելքի մէջ հաստատուած խաչակիր իշխանապետութիւնները, Հայկական Կիլիկիոյ հետ իրենց ստեղծած քաղաքական, զինուորական եւ ընկերային յարաբերութեանց զուգահեռ, նաեւ խնամիական կապեր կը հաստատեն: 1186 թ.էն մինչեւ 1312 թ.ը երկարող ժամանակաշրջանի ընթացքին, Լիբանանի տարբեր քաղաքներու՝ Թրիփոլիի, Պէյրութի, Ճպէյլի, Սայտայի եւ Սուրի մէջ հաստատուած խաչակիր իշխանական տուները, Կիլիկիոյ Ռուբինեան եւ Հեթումեան հարստութիւններուն, ինչպէս նաեւ հայկական աւատապետական այլ տուներու հետ իրենց ունեցած խնամիական կապերուն շնորհիւ, տասը հայ իշխանուհիներ կը հաշուեն իրենց պալատներուն մէջ:

The arabo-armenian peace treaty of a. d. 652

Rev. MANUEL JINBASHIAN

The Armenian, Byzantine and Christian Arab historians report that the Armenians of their own accord broke with the Byzantine Empire and submitted voluntarily to the Arabs[1]. We cannot fail to identify this voluntary submission as being the treaty of T'ēodoros Rštuni with Mu'āwiya Ibn Abi Sufyan. Sebēos[2], the Armenian historian who lived

1. Theophanes, *Chronographia,* ed. C. de Boor, Vol. II, p. 344, under A.M. 6143/A.D. 650-651 says, « In this year Pasagnathes the patrician of Armenia rebelled against the King and made a treaty with Mu'awiya, giving him his son as hostage. » The same is repeated by Aghabyus ibn Qustantin al-Rumial-Manbiji, *Kitab al-'Unwan,* ed. P.L. Cheikho (Beirut, 1907), p. 347. Aghabyus gives the date as being « in the fourth year of 'Uthman » (i.e., in 27/647-648), and the name of the patrician is corrupted and unannotated سحاسن A. Vasiliev, in *Patrologia Orientalis,* vol. VIII, Fsc. 3, p. 482 reads it as بسحناطس following the Greek of Theophanes, while Cheikho, on p. 347, n. 2 reads it as Sembad سمباد . There have been a number of attempts to reconcile the statement of Theophanes with that of Sebeos, *Patmut'iwn Sebeosi Episcoposi i Herakln,* ed. K'. Patkanean (St. Petersburg, 1879), p. 138. M. Tchamtchian, *Patmut'iwn Hayoc'* (Venise, 1784-6), vol. II, p. 354 says there was a certain Pasagnathis (Armenian Vasak) who succeeded Mjej Gnuni as Patrician of Byzantine Armenia by the command of the Emperor and later rebelled. This same view is held by H. Ajaryan, *Hayoc' Anznanunneri Bararan* (Ereven, 1962), vol. V, pp. 45-46. P. Peeters, « Pasagnathis — Persogenis », *Byzantion,* vol. VIII (1933) pp. 405-423, thinks Theophanes has mistakenly used the name of Saborios - Persogenis in its Syriac form Aprasit'gan and that under Pasagnathis is hidden the name of T'eodoros Rstuni. Finally, G. Abgaryan, *Sebeosi Patmut'-yun* (Ereven, 1965), p. 195, n. 19, accepts the argument put forth by Peeters, but thinks that Pasagnathis is a scribal error for Parabatis which means a transgressor, a traitor. It is certain that Armenia had no patrician called Vasak or Pasagnathis at that time, therefore, we should see in it T'eodoros Rstuni who was appointed by the Emperor commander of Armenia and subsequently passed to the Arab side.
2. *Patmut'iun Sebeosi Episkoposi i Herakln,* ed. K'. R. Patkanean (St. Petersburg, 1879); Fr. trans. by F. Macler, *Histoire d'Héraclius, par l'évêque Sebêos* (Paris, 1904).

during the seventh century and has recorded the history of the Arab invasions, has preserved for us the text of this treaty in Armenian :

> Then the Ishmaelite prince spoke with them saying, 'This will be my peace treaty with you for as many years as you should desire. I will not take tribute from you for three years[3]; then you will pay according to your oath, as much as you want. You must hold fifteen thousand cavalrymen in your country and provide their livelihood from your land, and I shall take account [*angarem*][4] in the royal tribute. I do not ask the cavalry [to come] to Syria, but anywhere else I command they should be prepared for action. I will not send *amīrs* into your fortresses, nor any Arab officer from the hosts, not even a single cavalryman. No enemy shall enter Armenia, and if Byzantine forces [*Horom*] should come upon you, I shall send you auxiliary forces as much as you wish. I swear by the great God that I do not lie[5].

To be able to understand the various clauses of the treaty and the policies pursued by Mu'āwiya in their true historic perspective, we must first see the Arab in his own environment and social background — i.e., in the desert society both before and at the time of the birth of Islam. The social, political, economic and to a certain extent the religious organization of the Caliphate developed in the framework of the desert and remained subservient to bedouin mentality and the structure of pre-Islamic desert society throughout most of the Umayyad Caliphate. Most of Arabia is barren — except in the far south and the north east — and nature is extremely inhospitable in that part of the world. The bedouin living in the desert had a limited means of sustenance and hence was ready to attack to satisfy his basic needs[6]. Besides the few settled communities — such as in Mecca, Yathrib and Tā'if — the social organization centered around the tribe *(al-qabīlah)*. The tribe was the buttress of life and no one was safe outside it in the desert. Within the tribe the bedouin defended himself and his property against all peril. There existed

3. The constantinople edition of Sebeos printed in 1851, p. 216, has seven years.
4. *Angarem* — not found in *Nor Bargirk Haykazean Lezui*. G. Awetikean, K. Siurmelean and M. Awgerean, 2 vols. (Venice, 1836-7). H. Ajar'ean, *Hayeren Armatakan Bararan* (Erivan, 1926-35), vol. I, pp. 294-5, gives it as « hamarel », «sepel »; Pahlavi *angartan;* Persian انگاشتن *angastan.*
5. Sebeos, p. 138.
6. F. Gabrieli, *The Arabs,* trans. S. Attanasio (New York, 1963), pp. 10 sqq.; P.K. Hitti, *History of the Arabs,* 8th ed. (London, 1964) p. 25.

no police force or prison in the desert for those who trespassed the laws of society; all that was left was the *esprit de corps*, the tribal solidarity *(al-'asabiyyah)*, with its laws of protection and vengeance, guided by the principle of *Lex talionis*[7], of an eye for an eye and a tooth for a tooth. The whole tribe or clan, collectively, was held responsible for the crime of any of its members and had the duty of defending him at all cost[8].

The tribal organization within itself was a very loose set up of clans and families, wherein unions and splits were easily formed and dissolved. Similarly, tribal confederacies were moulded and subverted in an independent manner because each tribe, however small, was an autonomous political entity. Tribal alliances were formed for economic and defensive reasons, such as, to protect the peace and defend the public interest. There were different kinds of alliances each with its entailing responsibilities and duties. First of all there was the alliance between two equal tribes as confederates *(ḥalīf)* where the parties to the treaty were united with an oath *(ḥilf)*; then there was the alliance between two unequal partners on the basis of *clientèle (al-mawāla)*; and thirdly, there was the alliance of neighbourly protection *(al-jīwār)*, where a weak tribe asked a mighty neighbouring tribe for protection against a third party. The tribe that asked for protection became the *dhimma*[9] (protectee) of the *mujīr* (the one providing the protection). Each partner, however, retained its own internal autonomy and its own religious belief, on condition that the protectee would pay a certain amount of money as tribute according to their ability and the surplus of their property; also in times of crisis, they were to fight along with their protectors against the common enemy[10].

From the above discussion one can see that the peace treaty signed between T'ēodoros and Mu'āwiya was no more than the old Arab Tribal alliance of neighbourly protection *(al-jīwār)* with its three basic clauses : of protection, autonomy – including religious freedom – and the payment of an annual tribute. Mu'āwiya, as the *sayyid* of the « mighty neighbour-

---

7. Exodus 21 : 23-25. Mathew 5 : 38
8. W.M. Watt, *Islamic Political Thought* (Edinburgh, 1968), pp. 6 sq.; Jawad 'Ali, *Tarikh al-'Arab Qable al-Islam* (Beirut, 1970), vo. IV, pp. 313 sq.; vol. V, p. 485; C. Cahen, « The Body Politic », *Unity and Variety in Muslim Civilization*, ed. G.E. von Grunebaum (Chicago, 1955), pp. 132-163; Hitti, *History*, pp. 26 sqq.
9. Watt, *ibid.* pp. 7 sq.; *idem. Bell's Introduction to the Qur'an* (Edinburgh, 1970), p.p. 3-8; Jawad 'Ali, *ibid*, vol. IV, pp. 348-365.
10. See articles 24-35, 37-38, 46 of Muhammad's « Constitution of Medina » in Watt. *Political Thought*, pp. 132 sqq.; cf. R. Levy, *The Social Structure of Islam* (Cambridge, 1957), pp. 272 sqq.

ing tribe », promised protection against any Byzantine encroachment. He promised to safeguard the internal autonomy and religious freedom of Armenia. Furthermore, they were to be free of any Arab garrison; they were to be in control of their own feudal militia and were to fight against Byzantium only when asked to do so. In other words, the internal feudal legel relationships were to remain unchanged. Moreover, the feudal princes were given back most of the privileges they had lost in consequence of the reforms of emperor Justinian. Finally, the Armenians were to pay an unspecified amount of annual tribute following an initial period of three years' tax exemption.

In the peace treaty, as preserved by Sebēos, there is something very odd which has eluded the scrutiny of modern scholars — viz., the meaning of the last clause of the treaty dealing with the question of tribute. F. Macler has translated it into French as follows :

> « Je ne léverai aucun tribut sur vous pendant sept ans. Mais, conformément au serment, vous donnerez autant que vous voudrez »[11].

Ghazarian, following Hübschmann's translation reads thus :

> « Ich werde sieben Jahre lang von euch keinen Tribut erheben. Dann aber werdet ihr dem Eide gemäss soviel geben als ihr wollt »[12].

One must hasten to add that both the French and German translations are faithful renderings of the Armenian original. However, my contention is that the original text of the treaty was not in Armenian but in Arabic, for surely Mu'āwiya did not sign a paper written in Armenian. The Arabic treaty was subsequently translated into Armenian by either the historian or by some one else, and was incorporated by Sebēos in his history. Furthermore, my contention is that the Armenian version of the peace treaty is a mistranslation of the original Arabic text.

There are some traditions preserved by Arab jurists that shed some light on the amount and manner of tribute to be gathered from the *ahl al-dhimma*. *Ibn* Ādam has a tradition ascribed to 'Umar ibn al-Khaṭṭāb :

> « I commend to the *Khalīfa* after me, that he afford good treatment to the *'Ahl al-Dhimma,* that he keep to the covenant with them, fight those who are after them, and not tax them

---

11. Macler, *Histoire,* p. 133.
12. H. Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber.* aus dem armenischen des Sebeos (Leipzig, 1875), p. 30.

above their capacity (tāqah) » [13].

A second tradition ascribed to 'Alī ibn Abī Tālib reads thus :

> « Ali b. Abī Ṭālib appointed me to supervise Buzurja Sābūr. He said : In collecting *dirhams,* do not flog anyone nor sell his provisions, his winter or summer garments, nor the beasts he works with, and never let a man stand (in the sun) in order to collect *dirhams.* So I said : O Commender of the Faithful ! Then I shall return to you as I left you ! And he replied : Even if you return as you left ! Beware ! we were ordered to take from them the surplus *(al-'afw),* which means 'redundancy' (al-faḍl) »[14].

There are two key words in the above quoted passages which indicate the two underlying principles of Arab fiscal policy in general, and of the Arabo-Armenian peace treaty in particular. These are Capacity *(al-ṭāqah* الطاقة) and Surplus *(al-'afw* العفو *).* Accordingly, therefore, the first guiding principle was that taxes should not be above the capacity of the people, and the second that only the Surplus or the Redundant Portion was to be taken. Among many others the word *'afw* has two important meanings : firstly, it means a redundant portion, a surplus, e.g., in Qurān vii, 198, *Khudh al-'afwa* (خذ العفو), « [Take thou, or accept thou,] what is redundant; or accept thou what is easily obtained from the disposition of men. » Secondly, to give spontaneously, without compulsion, e.g., *a 'ṭaytuhu 'afwa al-māli* (اعطيته عفو المال). « [I gave him, of the property, that for whcih he did not ask; or spontaneously;] without being asked »[15].

In the light of the foregoing discussion, it looks as thought the Armenian translator of the treaty instead of taking the quantitative mean-

---

13. Yahya Ibn Adam, *Kitab al-Kharaj,* ed. Th. W. Juynboll (Leiden, 1896), p. 54; trans. into English A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam* (Leiden, 1958), vol. I, p. 60; cf. Abu Yusuf Ya'qub Ibn Ibrahim al-Ansari, *Kitab al-Kharaj* (Cairo, 1302/1885), p. 72.
14. Ibn Adam, *ibid;* the last part of the translation I have changed in the light of M.M. Bravmann's article, « The Surplus of Property ». See the following note.
15. E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (London, 1824), Bk I, pt. V, p. 2094. See also R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires Arabes,* 2ème ed. (Paris, 1927), vol. II, pp. 144 sq.; and Ibn Manzur, *Lisan al-'Arab al-Muhit,* revised by Yusuf Khayyat and Nadim Mar'ashli (Beirut, 1920), Vol. II, pp. 827 sqq. For extensive studies on the word *'Afw* and its social, political and economic implications see M.M. Bravmann's article, « The Surplus of Property : an Early Arab Social Concept », *Der Islam,* vol. XXXVIII (1963), pp. 28-50; and M.J. Kister, « The Social and Political Implications of Three Traditions in the Kitab al-Kharadj of Yahya b. Adam », *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* Vol. III (1960), pp. 326-334.

ing of the word 'afw — the only sensible possibility in connection with tax collection —, took its qualitative meaning and understood it to mean « pay.... as much as you want », viz., spontaneously. But in the context of a peace treaty what counted was not how one paid the tribute, but how much he paid. Hence, probably the lost Arabic original of this clause read something as follows :

لا آخذ منكم خراجا لمدة ثلاث سنوات بعدئذ تدفعون العفو بمقتضى صلحكم

> I will not take from you tribute for three years; then you shall pay according to your treaty the surplus.

Kister points out that the treaties concluded with the people of Iṣfahān and Jurjān clearly stated the amount of tribute they were to pay, it was to be according to their ability *('ala qadrī ṭaqatikum)*[16]. Thus, the fiscal clause of the Arabo-Armenian peace treaty took into consideration the economic situation within Armenia and limited the exactions to what the people could afford.

---

16. M.J. Kister, « 'An Yadin (Qur'an, ix/29) », *Arabica,* vol. XI (1964), p. 278; see the treaty of the people of Ruha with 'Iyad Ibn Ghanim, *idem,* « Social and Political Implications », pp. 328 sq.

652 Թ.Ի ՀԱՅ - ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

ՎԵՐ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ

(Ամփոփում)

652 թ.ին Մուաւիյայի եւ Թէոդորոս Ռշտունիի միջեւ կնքուած հայ-արաբական խաղաղութեան դաշնագիրը իր էութեամբ կրկնօրինակն էր հին արաբական միջ-ցեղային՝ դրացիական-պաշտպանութեան աւանդական համաձայնութիւններուն, որոնք գլխաւոր երեք պայմաններ կը բովանդակէին. հովանաւորութիւն, ինքնավարութիւն, որ կ'ընդգրկէր կրօնքի եւ պաշտամունքի ազատութիւնը, եւ տարեկան հարկային պարտաւորութիւն, որ պայմանաւորուած էր հարկը վճարողին նիւթական կարողութեամբ:

Տիրատուր Վարդապետը եւ նրա հանելուկները

Ա. Ծ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

Հանելուկների ժանրը եւս հայ գրականութեան պատմութեան մէջ շատ հին ծագում ունի։ Ակունքներն, անշուշտ, թաղուած են ժողովրդական բանահիւսութեան խորքերում։ Գրաւոր դպրութիւնից յայտնի անդրանիկ հանելուկները կապւում են Ե. դարի հեղինակ Դաւիթ փիլիսոփայի անուան հետ։ Կան մի շարք հանելուկներ էլ, որոնք առնչւում են Է. դարի մտածող Անանիա Շիրակացու գրական ժառանգութեանը։ Անվիճելի է «Երախճանականք» կամ «Բախճանականք» խորագրով թուաբանական հանելուկների՝ նոյն հեղինակին պատկանելու իրողութիւնը։ Կան հին ժամանակների դրոշմ ունեցող այլ հանելուկներ եւս, որոնց հեղինակներն անյայտ են։

Այս աւանդների մեծագոյն զարգացնողն ու շարունակողը հանդիսացաւ ԺԲ. դարի կործիչ եւ բանաստեղծ Ներսէս Շնորհալին։ Ձնայած տպագիր աղբիւրներից նրա անուամբ յայտնի հանելուկների քանակը հասնում է շուրջ հարիւր յիսուն միաւորի, սակայն ձեռագրային փաստերը մտածել են տալիս այդ թիւը կրկնապատկելու մասին։

Ներսէս Շնորհալին ինչպէս «Ողբ Եդեսիոյ», «Վիպասանութիւն», «Երատք» եւ այլ ստեղծագործութիւններով, այնպէս էլ հանելուկներով ստեղծեց իր ուղղութիւնը։ Նրանից յետոյ երեւան եկան մի շարք բանաստեղծներ (Յովհաննէս Թործորեցի, Տիրատուր եւ այլն), որոնք հետեւելով Ներսէս Շնորհալուն, ստեղծեցին նորանոր հանելուկներ։ Ուշագրաւն այն է, որ վերջիններս նախընտրեցին Ներսէս Շնորհալու մշակած քառեակների ձեւն ու համբական եր–

կանգամ 8-վանկանի ոտանաւորը: Դրան զուգահեռ չմոռացուեց նաեւ Դաւիթ փիլիսոփայի եւ նրա յաջորդների մշակած ուղղութիւնը, ուր իշխում է ազատ եւ անյանգ բանաստեղծութիւնը: Վերջինս երբեմն իրեն է ձգել ժողովրդական հանելուկների առանձին միաւորներ եւ հարստացել:

Միջնադարեան որոշ հեղինակներ ու գրիչներ, յաճախ միասին են ընդօրինակել նման հանելուկների տարբեր նմուշներ եւ ստեղծել խառն ու ընդարձակ շարքեր, իսկ յաճախ էլ՝ դրանք վերագրել Ներսէս Շնորհալուն: Այս եղանակով ստեղծուել են հանելուկների խայտաբղէտ եւ բազմապիսի շարքեր: Դրանց մի մասը տպագրուած է տարբեր պարբերականներում եւ գրքերում, իսկ միւս մասը մնացել է անտիպ, ուր զգալի քանակ են կազմում նորայայտ նմուշները:

Ինչպէս երեւում է այս ամփոփ խօսքից, ի դէմս մեր գրաւոր դպրութեան էջերում եւ տպագիր աղբիւրներում ցրիւ եկած հին ու միջնադարեան հանելուկների, ունենք հայ բանաստեղծութեան մի մեծարժէք հարստութիւն, որն իր ամբողջութեամբ դեռեւս հաւաքուած, ուսումնասիրուած եւ հրատարակուած չէ:

Մեր նպատակն է եղել, ի մի բերել այդ բոլորը՝ գիտա-քննական բնագրերով եւ ամփոփ ուսումնասիրութեամբ:

Այս անգամ այդ ընդհանուր աշխատանքից տպագրութեան ենք ներկայացնում Ներսէս Շնորհալու յաջորդներից մէկի՝ Տիրատուր վարդապետի հանելուկները:

Մատենագրութեան մէջ քանիցս յիշուած է ոմն Տիրատուր վարդապետ՝ որպէս հանելուկների հեղինակ: Մեզ ծանօթ առաջին յիշատակութիւնը գտնում է «Բազմավէպ» ամսագրում, ուր նրա անունով տպագրուած է հետեւեալ հանելուկը.

Հինքն ասացին զինք՝ մեզ նըման,
Եւ ինքն ունի երկու բերան,
Բազում իրաց է նա նըման,
Կու մեռանի եւ է՛ կենդան (1):

Յաջորդ անգամ Տիրատուր վարդապետին հանդիպում ենք Ղ. Ալիշանի «Յուշիկք Հայրենեաց»ում, ուր յիշւում է, թէ նա իր հանելուկները գրել է Ներսէս Շնորհալու հանելուկների հետեւու-

1. «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1850, էջ 160: Այս հանելուկի պատասխանն է «լուսին» (նոյնը, էջ 224): «Բազմավէպ»ում այս եւ նման ուրիշ հանելուկները սա-կաւ առ սակաւ հրապարակ էր հանում Ղ. Ալիշանը՝ առանց իր անունը նշելու:

թեամբ: Հեղինակի ապրած ժամանակն է համարում ԺԴ. դարը (2):

Ղ. Ալիշանից յետոյ՝ Ղ. Յովնանեանն է, որ ծանօթ է եղել Տիրատուր վարդապետի հանելուկներին: Նա եւս Տիրատուր վարդապետին համարում է ԺԴ. դարի հեղինակ (3):

Ըստ երեւոյթին նրանց օգտագործած հիմքը՝ Վենետիկի Մխիթարեանների Մատենադարանում պահուող Թ. 244 «Ոսկեփորիկ» կոչուած ժողովածուն է, որ յետոյ նկարագրուեց Բ. Սարգիսեանի կազմած ձեռագրացուցակում: Այն համարում է ԺԴ–ԺԵ. դարի ընդօրինակութիւն եւ, ի շարս այլ նիւթերի, բովանդակում է Տիրատուր վարդապետի հանելուկները: Բ. Սարգիսեանը մէջ է բերել այդ շարքի խորագիրը եւ առաջին հանելուկը:

«Տիեզերալոյս վարդապետին Տիր[ատրոյ] ասացեալ հանելուկք իմաստ·

Ինքն է միայն 'ւ ընկեր չունի,
Իւր գոյութիւնն յոյժ հրաշալի,
Ըստ հնգից ի վեր'ւ ի վայր շարժի
Եւ ըստ երկուց հաւասարի» (4):

Ուրիշ տեղեկութիւններ՝ հանելուկներ գրող Տիրատուր վարդապետի մասին տպագիր աղբիւրներից՝ մեզ յայտնի չեն: Ինչ վերաբերում է ձեռագիր աղբիւրներին, ապա ուշագրաւ են Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. Թ. 5118 եւ 3531 ձեռագրերը: Դրանցից առաջինում հեղինակը կոչւում է Տիաս վարդապետ, իսկ երկրորդում՝ Տիրատուր վարդապետ: Առաջինում հաւանաբար առկայ է «Տի» եւ «աս», աղուած բառերի միացումը, որոնք սկզբնապէս ներկայացրել են «Տիրատուր ասացեալ» դարձուածքը:

Տիրատուր վարդապետի մասին լրացուցիչ փաստեր չունենք: Եղած տեղեկութիւնները՝ նշուած շարքերի խորագրերն են, որոնցից անհամեմատ պերճախօս է Վենետիկեան օրինակի խորագիրը· «Տիեզերալոյս վարդապետին Տի[րատրոյ] ասացեալ հանելուկք իմաստ·»: Այստեղից պարզւում է, որ Տիրատուր վարդապետը եղել է հռչակաւոր գործիչ, որին կոչել են «Տիեզերալոյս»: Միաժամա-

---

2. Ղ. Ալիշան, *Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց*, Ա. հտր., Վենետիկ, 1870, էջ 124:

3. Ղ. Յովնանեան, *Հետազօտութիւնք Նախնեաց Ռամկօրէնի Վրայ*, Ա. հտր., Վենետիկ, 1897, էջ 61:

4. Բ. Սարգիսեան, *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, Բ. հտր., 1924, էջ 651:

նակ պարզւում է նրա իմաստասիրական հակումը «Հանելուկք իմաստ.» դարձուածքի օգնութեամբ, ուր վերջին բառը գրուած է կրճատ ձեւով (պէտք է լինի «իմաստասիրականք»)։ Ղ. Ալիշանի եւ Ղ. Յովնանեանի նշումներն էլ, թէ նա ապրել է ԺԴ. դարում՝ աւելի քան կոնկրետացնում են ժամանակի ու հեղինակի մասին եղած կցկտուր, բայց խօսուն տեղեկութիւնները։ Այն հանգամանքը, որ Վենետիկի ձեռագիրն ընդօրինակուած է ԺԴ–ԺԵ. դարերում եւ բովանդակում է ԺԴ. դարից առաջ ապրած հեղինակների ստեղծագործութիւններ, նորից բաւարար հիմք է Տիրատուր վարդապետին փնտռելու ԺԴ. կամ աւելի ճիշտ՝ ԺԳ–ԺԴ. դարերում։

Արդ, ո՞վ է այդ ժամանակ ապրած եւ գործած «Տիեզերալոյս Տիրատուր վարդապետը»։

Հ. Աճառեանն ի մի է խմբել իրեն յայտնի բոլոր միջնադարեան Տիրատուրներին եւ ստացել մի ընդարձակ շարք, ուր իշխող տեղը պատկանում է ԺԴ. դարին։ Չնայած մեծանուն գիտնականը զգուշութեամբ կողք-կողքի է բերել տարբեր աղբիւրներից հաւաքած Տիրատուր անունով յայտնի հեղինակներին եւ գործիչներին, սակայն յատուկ քննութեան դէպքում նրանց մի մասը կարող է նոյնանալ։ Այս առումով ճիշտ է վարուել Լ. Խաչիկեանը՝ իր հրատարակած ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում հանդիպող եւ 1309–1349 թուականներին գործած Տիրատուրներին դիտելով որպէս մի անձնաւորութիւն (5)։

Այդ հաշիւների հիմքում ընկած է այն իրողութիւնը, որ նշուած Տիրատուրները, չնչին բացառութեամբ, յիշատակւում են որպէս Գլաձորի եւ Հերմոնի վանքի ուսուցիչ-րաբունապետեր, ուստի եւ ինքնաբերաբար նոյնացւում որպէս մի հեղինակ։ Եւ քանի որ այդ Տիրատուր վարդապետը դարասկզբին արդէն հասունացած մտաւորական է եղել, ուստի նրա ծնունդը պէտք է որոնել նախորդ դարի երկրորդ կէսում, որով եւ նա կը ներկայանայ որպէս ԺԳ–ԺԴ. դարերի գործիչ։

Առանձնայատուկ խնդիր համարելով առհասարակ յայտնի բոլոր Տիրատուրներին միմեանցից զատելու եւ մեզ հետաքրքրող Տիրատուրին աւելի քան յստակ պատկերացնելու ծանր եւ օգտակար

---

5. Լ. Խաչիկեան, *ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, Երեւան, 1950, էջ 754։ Տես նաեւ՝ էջ 60, 174, 294, 303, 378։ Նրան հետեւելով եւ նրա նշած փաստերը խօսեցնելով՝ խնդրին այդպէս է մօտեցել նաեւ Լ. Խաչերեանը։ Տես՝ Լ. Խաչերեան, *Գլաձորի Համալսարանը*, Երեւան, 1973, էջ 159–161։

գործը, մենք մեր ներկայ աշխատանքի կապակցութեամբ կը բաւարարուենք Լ. Խաչիկեանի կողմից ուրուագծուած վարդապետի կերպարով, համոզուած լինելով, որ հենց նոյն անձնաւորութիւնն է նաեւ հանելուկների հեղինակը: Այսպէս մտածելու համար հիմք են տալիս հետեւեալ փաստերը.

ա) Հանելուկների հեղինակ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների հին ընդօրինակութիւնը գտնուելով Վենետիկի Թ. 244 ձեռագրում, որն ընդօրինակուած է ԺԴ–ԺԵ. դարերում, նրան ժամանակով առնչում է Գլաձոր–Հերմոնի վանքից յայտնի Տիրատուր վարդապետի հետ:

բ) Վենետիկի այդ նոյն ձեռագրում Տիրայր վարդապետի հանելուկներն ունեն այսպիսի խորագիր. «Տիեզերալոյս վարդապետին Տիր[ատրոյ] ասացեալ...»: *Այսպէս են խորագրուած նաեւ Գլաձորի եւ Հերմոնի ուսուցչապետ Տիրատուրի քարոզները՝ «Տիեզերալոյս վարդապետին Տիրատրոյ ի բան Աւետարանին...»* (6), *կամ՝ «Տիեզերալոյս վարդապետին Տիրատրոյ արարեալ»* (7):

գ) Տիրատուր վարդապետը կոչւում է նաեւ իմաստասէր. Նրա քարոզներում նկատւում է իմաստասիրական խորք ու ոճ: Այդ հանգամանքը եւս նշուած է հանելուկների հին ընդօրինակութեան խորագրում. «... հանելուկք իմաստ» (այսինքն՝ «իմաստասիրականք»): Ցիրաւի, այնտեղ կան այս առումով ուշագրաւ նմուշներ: Օրինակ.

Զգալեացս ամէնն է պիտանի
Իւրաքանչիւր որքան տանի,
Բայց հակընդդէմ սոցա լինի,
Տեսակն յառաջ քան զնիւթ կազմի:

Կան ուրիշ փաստեր եւս, որոնք իրենց ամբողջութեամբ գէթ առայժմ համոզում են, թէ հանելուկների հեղինակ Տիրատուր վարդապետը՝ Եսայի Նչեցու ժամանակակից ու պաշտօնակից Տիրատուր վարդապետն է (8):

---

6. Ձեռ. Թ. 2178, թերթ 286 բ:

7. Նոյնը՝ թերթ 307 ա:

8. Այս Տիրատուրի մասին պահպանուած է հետեւեալ զրոյցը. «ԸզՏիրատուր Վարդապետն օր մի ի պաշտօն տարին, երբոր պատարագն արձակեցաւ, մոռացան տանել հաց նմա: Երբոր երեկոյ եղեւ բերին զնա ի տուն եւ եդին յառաջն նորա սեղան, ասաց իշխանն, թէ՝ Քանի՞ տարոյ մարդ ես, վարդապետ: Ասաց վարդապետն, թէ՝ Քառասուն տարուն մէկ օր պակաս: Ասէ իշխանն. Ընդէ՞ր օր մի

Այժմ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների մասին: Վերեւում տեսանք, որ նրանք պահպանուել են երեք անտիպ ընդօրինակութիւններով: Բ. Սարգիսեանը իր նկարագրութեան մէջ, նշում է, որ Վենետիկի Թ. 244 ձեռագրում պահպանուած է քսան երկու հանելուկ (9):

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի վերոյիշեալ երկու ձեռագրերից իւրաքանչիւրում Տիրատուր վարդապետի հանելուկների շարքը բաղկացած է ոչ թէ քսան երկու, այլ քսան չորս միաւորներից: Թւում է, թէ Վենետիկի ձեռագրում եւս պիտի երկու հանելուկներ լինեն, որոնց քանակը Բ. Սարգիսեանի հաշւումների ժամանակ հաւանաբար չփոթուած է:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. 3531 ձեռագրում շարքի վերջում կան եւս երկու հանելուկներ, որոնք սակայն, խորթ են ընդհանուր շարքին: Ահա դրանք.

Հիմըն չկայ, տունն երերի
'Ի ինքն է վըրան միասունի·
Տանիսն կոկ՝ գերդ պապիկի,
Առաստաղքն նման է քաղերթի:

Հայր իմ ծընաւ զիս ի մօրէ իմմէ,
Եւ դուստր իմ ծնաւ զմայր հօր իմոյ՝
Ի կնոջէ իմմէ:

Ինչպէս երեւում է, տուեալ ձեռագրի (Թ. 3531) գրիչն այդ հանելուկը դրել է իր ձեռքի տակ եղած հիմք–օրինակում եւ դիտել որպէս Տիրատուր վարդապետի ստեղծագործութիւն: Այլապէս նա դրանք կը զետեղէր հանելուկների յաջորդ շարքում, որ դրուած է «Այլուստ» խորագրի տակ:

Որ իսկապէս նշուած երկու հանելուկները խորթ են Տիրատուր վարդապետի շարքին, դա երեւում է ուրիշ ձեռագրերի մէջ

պակաս: Ասաց· Զի այսօր կերակուր ոչ կերա, ի թիւ չի անկաներ···» (Ն. եպս. Պողարեան, *Մայր Ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, Դ. հտր., Երուսաղէմ, 1969, էջ 250)։ Հաւանաբար այդ իշխանը ժամանակին յայտնի Սիւնեաց Բուրթել իշխանն է, որովհետեւ սոյն գրոյցին նախորդող ու յաջորդող գրոյցները կապուած են նրա հետ, իսկ Տիրատուր վարդապետն էլ նոյն կողմերումն էր ապրում եւ գործում:

9. Բ. Սարգիսեան, *նշ. աշխ.*, էջ 651:

պահպանուած տեղեկութիւններից: Այսպէս, օրինակ, դրանցից առաջինը գտնւում է նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. Թ. 9071, 5624, 8575, 695, 541, 3218, 1558, 7035, 7703 ձեռագրերում, որոնք բոլորն էլ կրում են Ներսէս Շնորհալու անունը: Լոկ վերջին ձեռագրումն է որ հեղինակի անունը պակասում է, այն էլ շարքի սկիզբը եւ խորագիրը կորած լինելու պատճառով:

Ինչ վերաբերում է «Հայր իմ ծնաւ զիս...» հանելուկին, ապա դա խորթ է ոչ միայն Տիրատուր վարդապետի, այլեւ Ներսէս Շնորհալու եւ առհասարակ նրա նմանութեամբ ստեղծագործած բոլոր հեղինակների հանելուկներին, որովհետեւ գրուած է ազատ բանաստեղծութեամբ: Իսկ այդպիսիները կազմում են մի այլ խումբ, չնայած Ներսէս Շնորհալու հանելուկների շարքում եւս երբեմն հանդիպում ենք նրա հետեւեալ աւելի անաղարտ տարբերակին.

Հայր իմ ծընաւ զիս ի մօրէ իմմէ,
Եւ ես ծնայ զմայր որդոյ իմոյ,
Եւ որդիք իմ ծնան զմայր հօր իմոյ (10):

Որոշ ձեռագրերում այս հանելուկը սկիզբ է հանդիսանում մի այլ ինքնատիպ շարքի (11), որ կոչւում է «Հանելուկք դիմակք» եւ վերագրուած է Անանիա Շիրակացուն (12): Այս վերագրումը չնայած կարիք է զգում փաստարկման, սակայն, միւս վկայութիւնների հետ միասին, միանգամայն անհաւանական է դարձնում նշուած հանելուկը՝ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների թւին դասելու հարցը:

Պէտք է ցաւով նշել, որ մեր ձեռքի տակ եղած վերոյիշեալ շարքերից եւ ոչ մէկում հրապարակուող հանելուկների պատասխանները չկան: Այդ բոլոր քսան չորս հանելուկներից մեզ յայտնի է լոկ երկուքի պատասխանը: Մէկի մասին նշեցինք վերեւում՝ օգտուելով «Բազմավէպ»ի 1850 թուականի հրապարակումներից («լուսին»): Միւս նմուշը՝ «Կայր քաջ մի այլ նըման սմին...» հանելուկն է, որից վերեւ Թ. 5118 ձեռագրում գրուած է «Տրդատ»: Բ. Սարգիսեանի նկարագրութիւնից չի երեւում, արդեօք, Վենետիկեան ձե–

10. Ձեռ. Թ. Թ. 5624, 8575, 695, 8908 (վերջինը ոչ Ներսէս Շնորհալու անուամբ, այլ՝ անանուն):

11. Տես՝ Ձեռ. Թ. Թ. 1770, 6097, 573, 713:

12. Ա. Աբրահամեան, *Շիրակացու Մատենագրութիւնը*, Երեւան, 1944, էջ 158–159:

ռագրում պատասխանները կա՞ն, թէ ոչ: Եթէ չկան, հապա ի՞նչ հիման վրայ է Ղ. Ալիշանը «Բազմավէպ»ում տպել նաեւ հրատարակւող հանելուկի պատասխանը. ի՞նչն է գուշակել, թէ օգտուել է մեզ անյայտ աղբիւրից:

Ըստ երեւոյթին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. 3531 ձեռագրում հանելուկների պատասխանները ժամանակին յատուկ եղանակով նշուած են եղել, սակայն չեն պահպանուել: Այսպէս մտածելու հիմք են տալիս այդ ձեռագրում գտնուող շարքի միաւորներին ուղեկցող համարակալման թուատառերը: Դրանք սկսւում են «ՄՏՁ»ից (256) եւ աւարտւում «ՄՀԹ»ով (279) (13): Դրանցից առաջ եւ յետոյ առկայ են հանելուկների ուրիշ շարքեր, որոնք բոլորը միասին ընդգրկուած են մի ընդհանուր համարակալման մէջ: Նման դէպքերում այդ շարքերի ընդհանուր համարակալման համաձայն էլ կազմուած եւ կցուած է լինում պատասխանների ցանկ: Տուեալ ձեռագրում, սակայն, այդ ցանկը չի պահպանուել, որովհետեւ հանելուկների սկզբի մասի թերթերը, այդ ցանկով հանդերձ, կտրուած եւ հանուած են: Հաւանաբար նոյն հիմքից է նաեւ Թ. 2961 (ԺԳ - ԺԴ. դարեր) ձեռագրի շարքը, որի սկիզբի մասը նոյնպէս կտրուած հանուած է, սակայն բարեբախտաբար, ցանկը պահպանուել է:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի վերոյիշեալ երկու ձեռագրերում պահպանուած շարքերը միանգամայն հարազատ են միմիանց եւ հնարաւորութիւն են տալիս կազմելու քննական ընդհանուր բնագիր: Տարընթերցումները սակաւադէպ են եւ առանձին բարդութիւններ չեն ստեղծում ոչ իմաստային ոչ էլ հեղինակային պատկանելիութեան առումով:

Ուշադիր զննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տիրատուր վարդապետն իր հանելուկները, իրօք, գրել է Ներսէս Շնորհալու հետեւութեամբ: Այսպէս, օրինակ, բոլոր միաւորներն էլ շարադրուած են քառատողերով, բացի մի նմուշից, որը բաղկացած է վեց տողից: Տաղաչափութիւնը եւս նոյնն է՝ եամբական երկանդամ ութ վանկանի ոտանաւորը (4-4): Յանգաւորման եղանակը եւս հարազատ է Ներսէս Շնորհալու հանելուկների յանգաւորմանը: Երկու դէպքում էլ, որպէս կանոն, ամէն մի հանելուկ նոյնայանգ է (14): Լեզուն ու ո-

---

13. Աւելի ճիշտ՝ վերջին համարը «Մ2Բ»ն է, բայց քանի որ վերջին 2 հանելուկներն օտար են, ուստի Մ2Ա եւ Մ2Բ հանելուկները նկատի չունենք:

Գրիչն էլ մոռացել է «Մ2» համարը եւ նրա տեղ գրել է «Մ2Ա»:

14. Տիրատուր վարդապետի հանելուկներից մէկը («Գիտեմ մի այլ…») շարադրուած է երկու տեսակի յանգերով:

ռը նոյնպէս հոգեհարազատ են։ Նոյնը կարելի է ասել նաեւ հանելուկների ընդգրկման հարցերի եւ առհասարակ շարադրման եղանակի մասին։ Կան առանձին հանելուկներ, որոնք փաստօրէն գրուած են Ներսէս Շնորհալու որոշ հանելուկների թեմաներով։ Յիշենք մի երկու օրինակ։

Ներսէս Շնորհալու մօտ կարդում ենք.

Մանուկ մի այլ ի յայս նըման
էր ի յազգէն Արշակունեան.
Հանչաք մանուկ էր ու իշխան,
՚Ի Եփրատ վազեաց քայլ մի լըման (15)։

Դրա համապատասխան Տիրատուր վարդապետը գրել է.

Այն քաջին ի՞նչ ասեմ ես գով,
Որ յաղթանդամ էր հասակով.
Զինուք վազեց նա զԵփրատով
Զքսաներկու կանգնոյ չափով։

Խօսքը Վարազդատի մասին է՝ վկայուած Մովսէս Խորենացու կողմից (16)։

Հետաքրքրական է, որ այս եղանակով, ինչպէս Ներսէս Շնորհալին, այնպէս էլ Տիրատուր վարդապետը գրել են մի քանի հանելուկներ Մովսէս Խորենացու նկարագրած տարբեր հերոսների վերաբերեալ։

Հրատարակութեան ներկայացնելով Տիրատուր վարդապետի հանելուկները, յոյս ունենք, որ նրա նկատմամբ աստիճանաբար կը սեղծուի որոշ ուշադրութիւն եւ հրապարակ կը հանուեն նոր հետազօտութիւններ՝ նուիրուած նրա մանկավարժական եւ մատենագիտական գործունէութեանը։

15. Ներսէս Շնորհալի, *Բանք Չափաւ*, Վենետիկ, 1928, էջ 637։
16. Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Տփղիս, 1913, էջ 308։

ՏԻԵԶԵՐԱԼՈՅՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

ՏԻՐԱՏՐՈՅ ԱՍԱՑԵԱԼ ՀԱՆԵԼՈՒԿՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

Իմքն է միայն 'ւ ընկեր չունի:
Իւր գոյութիւնն յոյժ երաշալի,
Ըստ հնգից ի վեր 'ւ ի վայր շարժի
Եւ ըստ երկուց հաւասարի:

Զգալեացս ամէնն է պիտանի,
Իւրաքանչիւր որքան տանի·
Բայց հակընդդէմ սոցա լինի,
Տեսակն յառաջ քան զնիւթն կազմի:

Մերձ լինելով զիս սպանանէ,
Հեռի կալով զշունչըս քաղէ·
Ցէակքս ամէն իմքն մերձ է,
Աստուածութեանն յոյժ նըման է:

Մարդիկ յինքն յոյժ համարձակին,
Գազանք լռեն եւ դադարին·

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

A *Ձեռ. Թ.* 5118, *Թերթ* 380բ–381, ժամանակ՝ 1412 թ.:

B *Ձեռ. Թ.* 3531, *Թերթ* 253ա–254բ, ժամանակ՝ 1670 թ.:

C Բ. Սարգիսեան, *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, Բ. հտր., 1924, էջ 651: ժամանակ՝ ԺԳ–ԺԴ. դդ.:

ԽՈՐԱԳԻՐ

A Տիեզեր-ալոյս վարդապետին Տիրաս արարեալ հանհան:

B Տիրատուր վարդապետի ասացեալ (այսքան)։

C Տիեզերալոյս վարդապետին Տիր [ատրոյ] ասացեալ հանելուկք իմաստ:

ԲՆԱԳԻՐ

2	A Իր գոյութիւնն:		
3	ու ի վայր:	B ւ չիք:	
5	Ազալեաց է չիք:	Զգալեաց:	C Չիք շարունակութիւն:
7	հակառակ ընդդէմ:		
8	զնիւթ:		
11	ամէնն:	յինքն:	
13		Մարդիկք:	
14		դադարեն ։	

Արուեստքն ամէն նովաւ լինին,
Եւ հոմանուն է ինք Փրկչին:

Հինքն ասացին զինք՝ մեզ նման,
Եւ ինքն ունի երկու բերան.
Բազում իրաց է նա նշան,
Կու մեռանի եւ է՛ կենդան:

Տեսեաք երեք են կենդանոյն,
Կենդանութեան մընալ ի նոյն.
Պատնառք ջերմին եւ թանալուն,
Ջլով կապօղ զշաղկապ օդոյն:

Բան մի զարմացք ի մեզ լինի,
Բայց անվարժիցն անգիտելի.
Զի նոխութեամբըն նուազի
Եւ նուազութեամբըն նոխ լինի:

Ոմանք ստեղծան մաքուր հոգի,
Կէսք գոյացան զուտ զգալի.
Ի մէջ սոցա մին կենդանի,
Որ զերկոցունց յինքեան ունի:

Պարզեւս էառ սա յատկագոյն,
Որ երկոցունց է զերագոյն.
Հոգոյն տվաւ վասն մարմնոյն,
Մարմինն էառ վասն հոգոյն:

Է արարիչ 'ւ աստուած չէ նա,
Արեստաւոր ու սարված չունի նա.
Ինքն ի յամէն էակքս կա
Եւ է անտես 'ւ ի յայտ չգա:

---

17 Հինք:
23 ջերմին...ն (եղծուած է).
24 շաղկապ:
30 գոյտ փխ. զուտ: սգալի:
38 սավրած չուննա:
39 էակքս:

Է զգալի եւ չերեւի ,
Չէ կենդանի ու կու խօսի ·
Թէ ոք ընդդէմ նորա խօսի՝
Զնոյնն առնէ պատասխանի :

Է թիւ բոլոր քառանկիւնի ,
Ինքն ի յինքեան շրջապատի ·
Երկու տեսակ յինքեան ունի ,
Մինն ի միոյն ոչ շփոթի ,
Եւ է պայման լուսոյ լուսնի
Եւ պաշտաման քահանայի :

Այն քաջին ի՞նչ անեմ ես գով ,
Որ յաղթանդամ էր հասակով ·
Զինուք վազեց նա զԵփրատով՝
Զքսաներկու կանգնոյ չափով :

Կայր քաջ մի այլ նման սմին ,
Որ յԵլլադա ի կրկեսին
Թափեաց զեղջիւր երկու ցլին
Եւ զարմացումն հանդիսին :

Գիտեմ քաջ մ այլ նախնի սոցին ,
Որ ի Պոնդոս յեզր ի ծովին
Զմխեալ նիզակն իւր զերկայրին
Ի խոր նստոյց յորձաքարին :

41	սգալի :	
45	քառանգիւնի :	
49	լուսնոյ լուսին :	
51	ես չիք ·	
54	զ ԻԲ :	ունի պատասխան՝ «Տրդատ», որ վերաբերում է հաւանաբար յաջորդ հանելուկին (55–58րդ տողեր) :
56	կիրկիսին :	կրկիսին :
57	Բ ցեվին փխ· երկու ցլին :	
60	յեզր ծովին :	

Ոմն էր յազգէ Արշակունի,
Մայրն վաւաշ եւ խիստ մոլի.
Տեսումն աչացն էր անբարի,
Հանց որ յաղթէր որձաքարի:

Արք երեք են հրաշալիք,
Որք եւ բազմաց են ցանկալիք,
Որոց խօսել են ամուսինք
Յեզր ջրոյն, յոր փափաքեն կենդանիք:

Խորհուրդ չորրորդն յոյժ սոսկալի,
Որ յաստուծոյ հօրէ շարժի.
Եկեալ յեզրէ արեւդանի
Հարսնխօսի զեկեղեցի:

Յերիս ծընունդս է պատուած,
Յոքուց բազմաց գերազանցած,
Ի ջրոյ, ի հրոյ եւ ի վիմաց,
Թո՛ղ զառաջինն, որ ի ծննդաց:

Գիտեմ մի այլ յոյժ գերազանց,
Ծնընդեամբ երեք է մեծարած,
Շնորհօք յերկնէ եւ ի կուսէ
Եւ ըստ բնութեանն, որ ի մօրէ:

Վեհին մեծի էր նըմանող՛,
Զարմանալեաց հրաշագործող.
Հրոյ եւ ջրոյ էր արգելող,
Վիմաց նըման ջըրի հոսող:

---

69 խօսել:
71 ցանկալի փխ. սոսկալի:
72 հուրէ փխ. հօրէ:
73 ի յեզրէ:
76 Յոգուց: գերազանցաց:
77 Ի ջրոյ, հրոյ:
82 բնութեան Ն որ:
86 հողող:

Զընթացս երկնից դադարեցոյց
Ի ցոյց վիրացն, որ ողջացոյց,
Զակն տուընջեան յետըս դարձոյց,
Զչափ աւուրն մեծացոյց:

Ում մարգարէն երետ նշան՝
Ցամի ծնաւ նա մետասան·
Թէպէտ գործովք էր անպատկան,
Բայց ծնունդն սուրբ եւ պատուական:

Զմարգարէն սուրբ տեսանող
Նախածայնեաց ազգին սպանող·
Նա իւր ազինն եղեւ դաւող,
Ցետ իւրն եթող բազում կոծող:

---

91 Ըզչափաւորըն:

92 մեծ տասան:

93 B օրինակն ունի եւս երկու տուն, որոնք Տիրատուր վարդապետինը չեն (տես վերեւում)։

TIRATOUR VARDABET AND HIS RIDDLES

A. SH. MENADZAKANIAN

(Summary)

The roots of Armenian riddles are part of Armenian folklore. The greatest developer of riddles in the Armenian literature was Nerces Shnorhali, the 12th century poet, in whose steps and imitation Armenian poets of the following centuries wrote new riddles. One of the followers of N. Shnorhali was 13–14th century author and head master of Glatzor–Hermon monastery-school Tiratour Vardabet, whose riddles are brought into light by the author of the article and are published for the first time.

Ակնարկ հայկական հարթ տապանաքարերու արուեստին

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Բազմադարեան հայ արուեստը, իր բազմաթիւ երեսներով, մեր օրերուն հասած անսպառ գանձ մըն է։ Զայն պեղողները որքան ալ ըլլան կորովի, ու թիւով մեծ, դարձեալ, իւրաքանչիւր անոր մօտեցող նոր մասնագէտ կը գտնէ իր հետաքրքրութեան արժանի նիւթ մը, նոյն իսկ այն մարզէն ներս, ուրկէ անցած են բազմաթիւ վաստակաւոր մշակներ, առանց սակայն զայն կարենալ սպառելու։ Այդպէս եղաւ մեր հանդիպումը հայկական տապանաքարերու հետ, 1971 թուին, երբ կ՛այցելէինք Նորաթուզի միջնադարեան նշանաւոր գերեզմանատունը, որ իսկապէս «բացօդեայ թանգարան» մըն է իր խաչքարերով եւ արուեստի այլ գոհարներով։ Այդ տապանաքարերու ուսումնասիրութեամբ զբաղած էին շատ մը մասնագէտներ, սկսած Գարեգին Յովսէփեանցէն մինչեւ Կարախանեան, սակայն այն քարերը, որոնք մեզ կը հետաքրքրէին, ամբողջութեամբ անտեսուած էին։

Նախաքրիստոնէական յուշարձան–մահարձան կոթողներէն ետք, ինչպիսիք են պաշտամունքային մանհիրները, ֆալլիւսները, խաչքարանման՝ կանգուն սեպագիր յուշարձանները, կը հասնինք քրիստոնէական առաջին շրջանի կանգուն, ուղղահայեաց կոթողներուն, մահարձաններուն (ինչպէս Աղուդիի յուշարձանը), որոնք հետզհետէ անցնելով տարբեր փուլերէ, կը հանգին հորիզոնական ձեւին՝ բացի խաչքարէն։ Ձեւ՝ որ լաւագոյնս կը համապատասխանէ քրիստոնէութեան կրաւորական ոգիին։ Հարթ, եռանկիւն, կոր տապանաքարեր գոյութիւն ունին սկսած Դ. դարէն։ Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին հանդիպեցանք աւելի քան երկու հարիւր տար-

Նկար թիվ 2

Նկար թիվ 1

Նկար թիվ 3

Նկար թիվ 4

Նկար թիւ 5

Նկար թիւ 6

Նկար թիւ 7

Նկար թիւ 8

Նկար թիւ 9

Նկար թիւ 10

բեր տեսակի տապանաքարերու, որոնք իրենց այլազանութեամբ եւ արուեստի իւրայատուկ ոճով կրնան անթիւ գիտաշխատողներու նիւթ հայթայթել:

Մենք գոհացանք անոնցմէ միայն մէկ տեսակի ուսումնասիրութեամբ, եւ սկսանք շրջիլ Խորհ. Հայաստանի զանազան գաւառներն ու բնակավայրերը՝ նիւթերու հաւաքման համար: Վերոյիշեալ տապանաքարերը մեծ մասամբ հին գերեզմանատուներու մէջ են, եկեղեցիներու շուրջը, կամ՝ իշխանական դամբարաններու մէջ: Իրենց հարթ մակերեսին վրայ կը կրեն փորագրուած կամ շատ թեթեւ քանդակուած մարդկային կերպարներ: Սկզբնական շրջանի քարերուն վրայ կը հանդիպինք կարկինով գծուած շրջանակի մը՝ գլուխը, որուն երկու կողմերը կան հորիզոնական գիծեր՝ ուսերը, որոնք կը հասնին քարի ծայրամասին գտնուող շրջանակ-երիզին: Աւելի ուշ, նոյն ձեւերու վրայ կ'աւելնան ձեռքերն ու ոտքերը, երբեմն նախնական ձեւով գծուած: Ապա կը հանդիպինք այնպիսի քարերու, որոնց վրայ կարելի է տեսնել հագուստին ձեւը, գլխուն թագը (եթէ իգական սեռի կը պատկանի), մօրուքը կամ փափախը (եթէ արական սեռի կը պատկանի), եւ կամ՝ տուեալ անձի արհեստին վերաբերող գործիքներ: Սակայն, հոն, ուր մարդկային կերպարը կը ներկայանայ իր աչքերով, կուրծքին՝ խաչաձեւուած ձեռքերով, մարմինը խորհրդանըշող տարածութենէն ետք սկսող ոճաւորեալ ոտքերով, մենք արդէն գործ ունինք արուեստի բարձր մակարդակի մը հետ: Արուեստ՝ որ կ'անցնի մահուան բովէն, խորհրդապատկերներով հարստացած, ու իր ձեւին կու տայ խորունկ արտայայտչականութիւն: Կերպարներու այլակերպումը կը պատշաճի կեանքէն մահ անցումի խորհուրդին, ձգտելով նոյն ատեն բացատրել հոգեւոր իմացականութեան բնապանցութիւնը:

Ինչ որ ամենէն աւելի այժմէական կը դարձնէ հարթ տապանաքարերու արուեստը, անկասկած արդի ժամանակներու սեւեռած ուշադրութիւնն է մարդկային դիմագիծին եւ անոր ողբերգական արտայայտչականութեան: Միրոյի, Փիքասոյի, Գլէի, Տիւ-Պիւֆէի եւ տակաւին ամբողջ «Նէս-Ֆիկիւրաթիւ» նկարիչներու կատարած փընտըռտուքները մարդկային դիմագիծի արտայայտութիւնը աւելի հեռու չեն տարած, քան միջնադարու անանուն հայ վարպետները:

Հետագային աւելի հանգամանօրէն պիտի անդրադառնանք հարցին, բաղդատութիւններ կատարելով: Այժմ կը գոհանանք լոկ արուեստասէրին ուշադրութիւնը հրաւիրելով հայ արուեստի անծանօթ բայց ցնցիչ մէկ բնագաւառին՝ հարթ տապանաքարերու արուեստին:

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Նկար թիւ 1․ *Նախնական ոճով նորածինի տապանաքար։ Օշականի հին գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 2․ *Երկրաչափական ոճով տապանաքար։ Օշականի հին գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 3․ *Տապանաքար՝ գլխուն վերեւ իմաստութեան խորհրդանիշ եղջիւրներով։ ԺԳ–ԺԴ․ ? դար։ Նորաթուղի (Կամոյի շրջան) միջնադարու գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 4․ *Կոյսի կամ նորահարսի տապանաքար, գլխուն՝ թագով։ ԺԳ–ԺԴ․ ? դար։ Նորաթուղի (Կամոյի շրջան) միջնադարու գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 5․ *Մօրուսաւոր հովիւի տապանաքար։ ԺԵ․ ? դար։ Նորաթուղի (Կամոյի շրջան) միջնադարու տապանաքար։*

Նկար թիւ 6․ *Նկար թիւ 5-ի մանրամաս։*

Նկար թիւ 7․ *Խորհրդապաշտական տապանաքար։ ԺԶ․ ? դար։ Վերիշէն (Զանգեզուր, Գորիս) գիւղի գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 8․ *Վզնոցով ու գլխաշորով կնոջ տապանաքար։ ԺԷ․ ? դար։ Նորաթուղի (Կամոյի շրջան) միջնադարու գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 9․ *Նախնական ոճով տապանաքար։ ԺԷ–ԺԸ․ ? դար։ Եղեգիս (Եղեգնաձորի շրջան, Վայոց Ձոր) գիւղի գերեզմանատուն։*

Նկար թիւ 10․ *Նկար թիւ 9-ի մանրամաս։*

THE ART OF ARMENIAN PLAIN-TOMBSTONES

HAROUTUNE TOROSSIAN

(Summary)

The human figurative designs, found on the Armenian plain–tombstones may open a new page in the history of Armenian art. These belong to the 13–17th centuries and are found in the medieval graveyards, in the courtyards of ancient churches, in the charnel–houses of medieval feudal princes, located in Soviet Armenia.

The pictures of the tombstones in the article are photographed by the author, and are published for the first time.

Հայկական պղինձը 1600-1915 թթ.

ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Պղինձը (1), *որուն յայտնաբերումը կատարուած է մարդկային քաղաքակրթութեան հնագոյն հանգրուաններուն, եղած է, ու ցարդ կը մնայ ամենէն աւելի օգտագործելի մետաղներէն մէկը: Դիւրաթեք, գորշ կարմիր գոյնով այս մետաղը մեծապէս օգտագործուած է նաեւ Պատմական Հայաստանի սահմաններուն մէջ, ուր մետաղագործութեան ու արհեստներու զարգացման զուգընթաց, պղնձագործութիւնն ալ ապրած է իր ուրոյն կեանքը, իր ներկայութիւնը պարտադրելով հաւաքական ու անհատական կեանքի տարբեր բնագաւառներուն մէջ:*

Պղնձագործութիւնը միջնադարու մէջ նկատուած է «կարեւոր ու յարգի» արհեստներէն մէկը: Պղնձագործը նկատուած է «հաւատացեալ մարդ ու չարչարկոտ», ինչ որ կը վկայէ թէ վերոյիշեալ արհեստը կապուած էր բազմաթիւ դժուարութիւններու հետ (2):

Պղնձագործութիւնը յատկապէս զարգացած է Հայաստանի քա-

---

1. Պարսկերէնէ (برنج birinj) փոխառեալ բառ (Տես՝ Հ. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Ե. հատ. Երեւան, 1931, էջ 1076): Լատիներէն cuprum կամ coprium բառը առաջացած է Կիպրոս կղզիի անունէն՝ Chyprus. Այսպէս կոչուած է կղզին՝ պղինձի իր հարուստ հանքերուն համար: Անգլերէն copper բառը փոխառութիւն է լատիներէնէ: Պղինձը՝ ոսկիին հետ միակ գունաւոր մետաղն է, որուն խտութիւնն է (densité) 8,85:

2. Վ. Ա. Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում*, Երեւան, 1956, էջ 57:

ղաքներուն մէջ, ու մանաւանդ Թ. դարէն ետք: Կարեւոր քանակութեամբ պղնձեայ անօթներ գտնուած են Անիի ու Դուինի պեղումներու ընթացքին (3), որոնք, սակայն, արձանագրութիւններ չեն կրեր:

Պղնձագործները իրենց արհեստը ի գործ դնելու ընթացքին դիմած են կռման, կոփման, ձուլման եւ դրուագրման միջոցառումներուն: Այդ իսկ պատճառով անոնք ոչ միայն տարբեր տեսակի մուրճեր ու սալեր օգտագործած են, այլ եւ՝ կաղապարներ: Հայաստանի մէջ եղած բազմազան կաղապարներու մասին կը վկայեն ոչ միայն պեղումներէն յայտնաբերուած նիւթական մնացորդները, հապա եւ մատենագրութեան մէջ եղած յիշատակութիւնները (4):

Պղինձը, որ ենթակայ է ժանգոտելու, եւ որուն ժանգը խիստ թունաւոր է, կը դառնայ տնային անգործածելի սպաս, եթէ չկլայուի: Ահա թէ ինչու պղնձագործութեան հետ զուգընթաց զարգացած է նաեւ կլայագործութիւնը:

Արհեստագործութեան զարգացման հետ միջնադարեան Հայաստանի մէջ կը սկսին ձեւաւորուիլ նաեւ արհեստակցական խմբաւորումները՝ համքարութիւնները: Հին շրջաններուն, մարդիկ այս կամ այն արհեստի գիւտը վերագրած են առասպելական դէմքերու, սուրբերու եւ կամ աստուածներու: Այդ իսկ պատճառով, երբ համքարութիւնները կը յառաջանան, վերոյիշեալ սուրբերուն եւ աստուածներուն կը վերագրուի այդ արհեստը հովանաւորողի, կամ պաշտպանողի դերը: Այսպէս՝ բրուտներ հովանաւորող սուրբը եղած է Սուրբ Յակոբը, կաշեգործները հովանաւորողը՝ Եղիա Մարգարէն, դերձակները հովանաւորողը՝ Ադամն ու Եւան, հացթուխները՝ Քրիստոս, կլայագործները՝ Սուրբ Յակոբը, եւլն. (5):

Սակայն ուշագրաւ է նաեւ այն պարագան, որ նոյն արհեստը՝ տարբեր շրջաններու մէջ ունեցած է հովանաւորող տարբեր սուրբեր: Այսպէս՝ Ախալցխայի դարբիններն ու պղնձագործները հովանաւորող սուրբերը եղած են Կայենի յետնորդներ՝ Յոբելն ու Թոբելը, Էրզրումի դարբիններն ու պղնձագործները հովանաւորող սուրբը՝

---

3. Նոյնը, էջ 57–58:

4. Նոյնը, էջ 64–66: Հայաստանի մէջ օգտագործուած կռելու, կոփելու, ձուլելու, դրուագրելու եւ կաղապարելու եղանակներու մանրամասնութեան համար տես՝ Բ. Առաքելեան, *Հայկական Պատկերաքանդակները Դ–Է. Դարերում*, Երեւան 1949, էջ 102–103: Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում, Թ–ԺԳ. Դարերում, Ա. հտր.*, Երեւան, 1958, էջ 153–163:

5. Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում Թ–ԺԳ. Դարերում*, Բ. հտր., Երեւան, 1964, էջ 185:

Դաւիթ մարգարէն (6), իսկ Տերսիմի պղնձագործութեան պաշտպան եւ հովանաւորող սուրբը՝ Պօղոս–Պետրոսը (7):

Հին ու միջին դարերու մէջ ծանօթ այս աւանդութիւնները իրենց գոյութիւնը շարունակած են նաեւ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Եւ ինչպէս միջնադարուն, նոյնպէս եւ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն, Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս արհեստակցական այլ խմբակցութիւններ, պղնձագործներն ու կլայեկիչներն ալ ունեցած են իրենց մասնաւոր թաղամասերը, զիրենք հովանաւորող սուրբերը եւ իրենց յատուկ տօնական օրերը (8):

Համքարութիւնները ունեցած են նաեւ իրենց դրօշակները, որոնցմէ մեզի հասած է Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) ԺԹ. դարու պղնձագործներուն դրօշակը:

Ալեքսանդրապոլի պղնձագործներու համքարութեան դրօշակը (9)

---

6. Նոյնը:

7. Գէորգ Հալաջեան, *Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը*, Մաս Ա., Երեւան, 1975, էջ 168:

8. Վ. Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում*, էջ 250:

9. ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա, Պատմութեան Ինստիտուտ, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հայաստանը* 1801–1870 *Թուականներին*, Երեւան, 1974, էջ 262:

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՂՆՁԵԱՅ ԱՆՕԹՆԵՐՈՒ

Հետագայ էջերուն մէջ պիտի խօսինք 300 տարուայ ժամանակամիջոցէ եկած (1600–1915 *թթ.*) *մեր՝ ու մեզի ծանօթ հաստատութեանց ու բարեկամներու մօտ գտնուող, եւ հայերէն արձանագրութիւններ ունեցող պղնձեայ իրերու եւ անօթներու մասին։ Այս դարաշրջաններուն պատկանող պղինձներուն մասին մեր մատենագրութիւնը համարեայ թէ ոչինչ հրատարակած է որպէս մենագրութիւն, վերլուծում կամ ուսումնասիրութիւն։ Միակ գործը, որ հայերէն արձանագրութիւն ունեցող պղինձներու մասին կը խօսի, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւններու Ակադեմիայի եւ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի կողմէ հրատարակուած՝ «Ցատկանշական Ցուցակ Թանգարանային Ժողովածուների»* (10) *աշխատասիրութիւնն է։ Հատորը կը բովանդակէ հայերէն արձանագրութիւն կրող այն բոլոր իրերը, որոնք կը գտնուին Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանին մէջ։ Հատորին մէջ ցուցակագրուած են քարերու, փայտի, արծաթեայ, ասեղնագործ, ու պղնձեայ այլ եւ այլ իրերու արձանագրութիւնները միայն։ Այս մասին խմբագրութեան կողմէ Փրոֆ. Կ. Ղաֆադարեան կը գրէ. «Ներկայ պրակում հրատարակում ենք իրենց վրայ հայերէն արձանագրութիւն ունեցող* 307 *առարկաներ, կամ, աւելի ճիշդ, այդ առարկաների վրայի արձանագրութիւնները՝ առանց առարկաների նկարագրութեան։ Այդպէս ենք վարուել կրկնութիւնից խուսափելու համար, որովհետեւ այդ նոյն առարկաները նկարագրուելու են թանգարանի համապատասխան ժողովածուների մէջ, իրենց հերթական տեղում»* (11)։

Հրատարակուած պղինձներու թիւը 95 *կտոր է* (12)։ *Այս պղինձները հայ ազգագրութեան համար կարեւոր են, այն պատճառով որ անոնք կը կրեն հայերէն արձանագրութիւններ, երբ դրեթէ Պատմական Հայաստանի այլ եւ այլ պեղումներէն յայտնաբերուած պղնձեայ անօթներէն եւ ոչ մէկը ունի հայերէն արձանագրութեան որեւէ հետք։*

Պաշտօնապէս ճանչցուած հայկական պղինձներու ամենակարեւոր հաւաքածոն այժմ կը գտնուի Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանի ազգագրական բաժնին մէջ, որոնց թիւը 95–*ը չ'անցնիր։ Երկրորդ կարեւոր հաւաքածոն, մօտ* 90 *կտորներէ բաղկացած, կը պատ–*

---

10. Եւգինէ Մուշեղեան, *Ցատկանշական Ցուցակ Թանգարանային Ժողովածուների*, Պրակ Ա., Երեւան։

11. Նոյնը, էջ 4։

12. Տես՝ նոյնը, էջ 127–283։

կանէր պէյրութարնակ Տէր Վահէ Սէթեանին, որ դժբախտաբար 1976–1977 թթ. ու լիբանանեան քաղաքացիական կռիւներուն զոհ գնաց աւարառութեան (13)։

Վերջերս միայն յայտնի դարձաւ որ հանգուցեալ բանասէր ու հնաբան Յարութիւն Քիւրտեանի հաւաքումներուն մէջ կային նաեւ Թուրքիայէն բերուած մօտ երկու հարիւր հայկական պղնձեայ ամաններ։ Յունաստան ապրող ազգայինի մը մօտ կան Թուրքիայէն բերուած հայատառ արձանագրութեամբ հարիւրի հասնող պնակներ, որոնց կարելի չեղաւ ծանօթանալ, հակառակ մեր բոլոր ջանքերուն։

Արտասահման գտնուող հայկական պղինձներու ամենակարեւոր, եւ մեծ հաւաքածոն մեր անձնական հաւաքածոն է, որ կը բաղկանայ 500 կտորներէ։ Կան նաեւ փոքր թիւերով հաւաքումներ, որոնց ցանկը կու տանք ստորեւ.

Նշան Փալանճեան Ճեմարան Թանգարանի հաւաքածոյ (Պէյրութ, մեր միջոցով ապահովուած)	20	կտոր
Սիմոն Սիմոնեանի մօտ (Պէյրութ, մեր կողմէ ապահովուած)	4	»
Գրիգոր Մաղլումեան հաւաքածոյ (Հալէպ, Օթէլ Պարոն)	12	»
Դամասկոսի Պետական Պատմական Թանգարան	1	»
Դամասկոսի Պետական Ազգագրական Թանգարան	1	»
Իրաւաբան Ֆրէտ Արսլանեանի մօտ (Դամասկոս)	1	»
Գրիգոր Բարսեղեանի մօտ (Դամասկոս)	1	»
Հրանդ Մուրատեանի մօտ (Պէյրութ)	1	»
Տոքթ. Ց. Ենիգոմշուեանի մօտ (Պէյրութ)	2	»
Կիրակոս Մխճեանի մօտ (Պէյրութ)	10	»
Լեռնալիբանանի Զմմառու վանք (մեր կողմէ նուիրուած)	1	»
Միածին Հաւանճեանի մօտ (Հալէպ)	2	»
Գառնիկ Հալաճեանի մօտ (ԱՄՆ, ուրիշ պղինձներ ալ ունի	1	»
Ճորճ Սարաֆեանի մօտ (Թեքսաս, ԱՄՆ, մեր կողմէ հայթայթուած)	2	»

Վերոյիշեալ 720 պղինձները, անօթ, սպաս կամ իր, բացարձակ մեծամասնութեամբ, բացի Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանի 90 կտոր պղինձներէն, գտնուած են Պատմական Սուրիոյ սահմաններէն ներս, կամ՝ անոր սահմանագծի մօտիկ վայրերէն։ Գլխաւոր կեդրոն ունենալով Հալէպը, որ Դամասկոսի հետ, հին ժամանակ, թէ՛ միջազգային կարաւանային վաճառականական կարեւոր հանգոյցներ էին, եւ թէ՝ միեւնոյն ատեն, եղած էին դէպի Երուսաղէմ

---

13. Բարեբախտաբար ժամանակին ցուցակագրած ենք զանոնք, միաժամանակ լուսանկարելով անոնց կարեւորագոյնները։

ուխտի գացող ուխտաւորներուն հաւաքատեղիները: Սուրիոյ պատմական շրջագծի մօտիկ վայրերն էին Քիլիս, Այնթէպ, Ուրֆա, եւ Տիարպեքիր: Մեծ բարեբախտութիւն մը եղած է որ մեզի հասած պղինձներուն մեծամասնութիւնը, շինուած ընտիր կարմիր պղինձէ եւ տոկուն, դիմացեր է դարեր, ու հասեր մեր օրերուն: Տակաւին անոնց մէջ կան այնպիսի տոկուն պղինձներ, որոնք կարծես շինուած են յաւիտենականութեան համար: Ձեռք բերած ենք պնակներ, որոնք, նոր կլայեկուած, տակաւին գործածական էին իրենց վերջին արար տէրերէն, հակառակ իրենց հարիւրաւոր տարիներու հնութեան:

Այստեղ խիստ սեղմ էջերու մէջ պիտի աշխատինք ներկայացընել հայկական պղինձին գլխաւոր առանձնայատկութիւններէն մէկ քանին: Այս էջերով կ'ուզենք հայկական հնութիւններով զբաղուող հաստատութիւններուն, նաեւ անհատներուն ուշադրութեան առարկան դարձնել զանոնք, որպէսզի որքան կարելի է, գուրգուրան եւ հաւաքեն զանոնք, առանց նկատի առնելու անոնց վաճառականական արժէքը, գեղեցիկն ու տգեղը, պիտանին կամ անգործածելին, որովհետեւ պէտք է նշանաբան ունենալ այն իրողութիւնը, թէ՝ հնագիտութեան մէջ անարժէք բան գոյութիւն չունի:

Թէեւ միատեսակ պղինձներ շատ կան, սակայն կան եւ այնպիսի իրեր եւ անօթներ, որոնցմէ միայն մէկ օրինակ հասեր է մեզի: Ուրիշներ կան, որոնք իրենց զարդանախշերու պէսպիսութիւններով ու ոճաւորուած մոթիֆներով կը ներկայացնեն տեսակ մը գծագրական հիմներ, կամ այլապէս՝ պղնձեայ պաստառներ:

ՀԱՅԿ. ՊՂՆՁԵԱՑ ԱՆՕԹՆԵՐՈՒՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԺԷՔԸ

Կարելի չէ գոհանալ պղնձեայ անօթի մը պարզ նկարագրականով, Լուսանկարչական-մեքենական գործ է նշել անուն, թուական, ձեւ եւ չափագրութիւն: Անհրաժեշտ է գործին մօտենալ գիտականօրէն, որդեգրել բաղդատական եւ ստուգաբանական եղանակը, որպէսզի կարելի ըլլայ հասնիլ առարկայական եզրակացութիւններու:

Հայատառ պղնձեայ անօթները, իրենց հայկականութեամբ, որոշ ոգեկան արժէք մըն ալ կը ներկայացնեն հայ մարդուն համար:

Հայ հնաբանն ու բանասիրողը անպայման պիտի համակրի այս յուշարձաններուն, երբ անոնց մօտենայ որպէս իր նախնիներէն վերապրած նշխարներու, ու անոնց տայ նիւթականէն անդին գտնուող արժէք մըն ալ՝ ոգեկանը:

Հայկական պղնձեայ անօթները իրենց կողերուն կը կրեն այլազան արձանագրութիւններ, նշաններ, կնիքներ, եւ այլ եւ այլ արձանագրութիւններ:

Իրենց նախկին հայ սեփականատէրերուն ճակատագրէն անմա-

ըլն չեն մնացեր նաեւ հայկական պղինձները։ Անոնց հետ իրենք եւս ապրեր են խաղաղ ու բարգաւաճ օրեր, բայց եւ տեսեր են անորոշութիւն, հալածանք ու սարսափ։ Փոշի եւ յուշ դարձեր են անոնց նախկին տէրերը, փոշիացեր են նաեւ այս պղինձները յափշտակող, աւարառող հին ու նոր սերունդները, սակայն ճակատագրի չգիտես ինչպիսի խաղերով, ճղճիմ մարմիններով այս պարզունակ իրերը, դաժան ճակատագրին կուրծք տալով, զարմանալիօրէն հասեր են մեր օրերուն, յաճախ անաղարտ կերպարանքով։

Մեր հաւաքածոներուն մէջ կան մեծ թիւով անօթներ, որոնց հայերէն արձանագրութեանց կողքին, աւարառուն դրոշմեր է իր անունն ու թուականը։ Երբեմն աւարառուներ ուզած են ի սպառ ջնջել նախկին տիրոջ յիշատակը։ Քանի մը նմոյշներ այդ պերճախօս անուններէն՝

Հայտար Օղլու մօլլա Սուլէյման, Հն. 1129 թ.
Տէրէնտէլի Ապտիւլքէրիմ լայ, Հն. 1131 թ.
Ապտուլլահ Պաշա Զատէ, Հն. 1166 թ.
Ճելտսուզ զատէ Պէքիր աղա, Հն. 1229 թ.
Զօպան Իպրահիմ
Ալի Պին Թիմուր խան
Օմար էֆէնտի Թահ Զատէ
Թունուլտին Պին Պէտիր խան
Թաքար Մուսթաֆա աղա
Մուհամմէտ էլ–Քիւրտի
Եարալ Պին խուտեստատ։

Երբեմն պնակը մէկէ աւելի տէրերու ծառայած է։

Ունինք պնակներ, որոնց արձանագրութիւնները թէեւ հայատառ, սակայն շարադրութեամբ օսմաներէն են, ինչպէս՝

Աբրահամ Միսիր օղլու
Սէմէրճի Պօղոսուն Օղլու
Հատըրճը Օղլու Երեմիեայ։

Ուրիշներ, որոնց սեփականատէրերուն անունները արձանագրուած են արաբատառ եւ արաբերէն շարադրութեամբ՝

Ժըպրայիլ Պին Ռուպէն խուֆաս
Ալեքսան Պին Սարգիս
Հաննա Պին Եուսէֆ Պօղոս
Ալլահվերտի Մարտիրոս
Մուսէս Պին Ուանէս
Ժըպրայիլ Պին Տատուր
Եուսէֆ Տիարպեքիրլի։

Վերոյիշեալ պնակները Թերեւս տեղացի արաբախօս Հայերու պատկանած են։ Կան նաեւ յունարէն արձանագրութեամբ պնակներ, որոնցմէ մէկը հաւանաբար հայ–հռոմի մը պատկանած ըլլայ, որուն վրայ կարելի է կարդալ՝ Խաչիկ աղայի մը անունը։

Ազգագրականօրէն առած խիստ կարեւոր են բազմաթիւ այն արձանագրութիւնները, որոնց մէջ յիշատակուած անունները խիստ օտարոտի կը հնչեն մեր ականջներուն, եւ որոնց մասին, ուրիշ առիթով մը, ակադեմիկոս Յ. Ա. Օրբելի գրած է. «Եթէ նոյնիսկ մի կողմ թողնենք արձանագրութիւնների բովանդակութիւնը եւ զբաղուենք նրանց միայն ձեւի ուսումնասիրութեամբ կամ նրանց մէջ յիշատակուող անուններով, ապա այստեղ էլ աղքատիկ Թուացող նիւթը պայծառ լոյս կը սփռի, հին հայերի տարբեր դասակարգերի, տրամադրութիւնների, նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների վրայ։ Չէ՞ որ միայն վիմագրական տուեալների շնորհիւ յաջողուեց պարզել այն հետաքրքրական փաստը, որ ԺԱ. դարում հայ ազնուականութեան ներկայացուցիչները, ունենալով սեփական մկրտութեան տոմարական անունները, սիրում էին կենցաղում կրել մուսուլմանական, մեծ մասամբ արաբական անուններ։ Մինչդեռ ցածր խաւերի ներկայացուցիչներին վերաբերող արձանագրութիւնների մէջ երեւան են գալիս, սովորաբար, միայն տոմարական քրիստոնէական անուններ, իսկ վերջին շրջանում՝ միայն սիրուած ժողովրդական անուններ։ Անունների համակարգի այս ցայտուն տարբերութիւնը հասկնալի կը լինի եթէ նկատի ունենանք ազնուականութեան ձգտումը դէպի ամէն ինչի օտարը, իսկ ստորին խաւերինը դէպի՝ հայրենին» (14)։

Պէտք է նշել որ եթէ Օրբելիի այս նկատառութիւնները ճիշդ էին ԺԱ. դարուն համար, ապա ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն չափանիշերը բոլորովին շրջուած էին։ Այս վերջին դարերուն, հայը շատոնց կորսնցուցած էր իր պետականութիւնն ու անկախութիւնը, ըլլայ Հայաստանի, ըլլայ Հայակիլիկիոյ մէջ։ Անունները այլեւս միայն արաբական չեն, այլ նաեւ պարսկական եւ Թրքական։ Նկատելով որ ընդհանրապէս այս արձանագրութեանց տէրերը իշխաններ չէին եւ ոչ ալ պաշտօնատարներ, գործածուած էին միայն միջին եւ խոնարհ դասակարգի պատկանող անհատներու կողմէ, ենթադրել կու տան որ ժողովուրդը տակաւ սկսած էր կորսնցնել իր հայեցիութիւնը, ու կ՚ապրէր անկումի շրջան մը, եւ ուրեմն՝ սկսած էր հոգեպէս ալ այլասերիլ։

Այս օտարոտի անձնանունները ոչ միայն առկայ են հայկական

---

14. Յ. Ա. Օրբելի, *Դիւան Հայ Վիմագրութեան*, Պրակ Ա., *Անի Քաղաք*, Երեւան, 1966, էջ Ը.։

պղինձներուն վրայ, այլ նաեւ ողողած են հայ մատենագիտութիւնը, վիմագրութիւնն ու մագաղաթեայ յիշատակարանները, որոնց ի տես Հ. Աճառեան կը գրէ·

«Զգիտեմ թէ ի՛նչպէս պէտք է մեկնել այս երեւոյթը։ Անշուշտ մահմետականները չստիպեցին մեզ, որ մենք բռնի կերպով ընդունենք իրենց անունները։ Երեւի այս էլ դերիշխան տարրի բնական ազդեցութեան արդիւնքն է, ազդեցութիւն՝ որ ամէն ձեւի ու ամէն հանգամանքի մէջ էլ իր գործը տեսնում է, եւ փոքր, նուաճուած ազգերը իրեն է քաշում, իրեն է միացնում» (15)։

Շնորհիւ այդ օտարոտի անուններուն կարելի կ'ըլլայ որոշել մեր տրամադրութեան տակ գտնուող պղինձներու տէրերուն բնակավայրերը։

Օրինակ, պարսկական կարելի է համարել վարի մի քանի անունները·

Խուտավերտի (Աստուածատուրն է, եւ կազմած է Խուտավերտեան մականունը)։

Իմիրզայ (եղած է Էմիրզեան)։
Միրիջան (եղած է Միրիջանեան)։
Թրքական ծագում կրնան ունենալ հետեւեալ անունները·
Ասլան (եղած է Ասլանեան)
Հատըրճը Օղլու (եղած է Գաթըրճեան)
Քիրիշճի Օղլու (եղած է Քիրիշճեան)
Թախթապուռուն (եղած է Թախթապուռունեան)
Եկիլմէզ (եղած է Էկիլմէզեան)
Հապիպ Զատէ (եղած է Հապիպեան)
Արաբական են հետեւեալները·
Մըսըր (եղած է Մըսրեան)
Հատիտ (եղած է Հատիտեան)
Մաղսուտ (եղած է Մագսուտեան)
Խըտըր (եղած է Խըտըրլարեան)
Զուտ արաբական քրիստոնեայ անուններ են·
Ճոնոս = Գէորգ
Պեշարա = Աւետիս
Ֆէրճուլոյ = Ֆարաժ Ալլահ
Անձնանունները կրնան ժողովուրդի մը քաղաքական եւ հոգեւոր մշակոյթին աստիճանաչափը պատկերացնել։

15· Հ· Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Ե· հտր·, Երեւան, 1962, էջ 350։

Գլխապտոյտ կը պատճառեն վերոյիշեալ եւ ուրիշ ոչ հայկական անձնանունները, որոնք ոչ միայն առկայ են հայկական պղինձներուն վրայ, այլ առհասարակ մեր մատենագրութեան մէջ։ Բարեբախտաբար հայ ազգային առողջ բնազդը իր բնկումի գործողութիւնը կատարած է ատենին՝ իր անուանացանկէն դուրս նետած է խժալուր այդ օտարոտի անձնանուններու մեծամասնութիւնը։

ՏԱՌԵՐՈՒ ՔԱՆԴԱԿՄԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏ, ԳՐԵԼԱՁԵՒ, ՏԱՌԱՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայկական պղինձներուն արձանագրութեանց մեծամասնութիւնը կատարուած է բարձրաքանդակ եւ գլխագրային։ Ահա թէ ինչպէս տեղի կ'ունենար այդ գործողութիւնը։ Այդ կը կատարուէր քանդակուելիք տառերուն շուրջի հարթ յատակի պարպումով միայն։ Այդ գործողութենէն ետք, տառերը ի յայտ կու գան բարձր ու ցցուն, սակայն, միեւնոյն ժամանակ՝ փորագրուած տառերուն մակերեսը կը մնայ ճիշդ հարթակին համընթաց եւ համահաւասար։

Գալով տառատեսակներուն, կարելի չէ զանոնք որեւէ դպրոցի կամ տառատեսակի հետ կանոնաւոր կերպով բաղդատութեան դնել կամ կապել։ Վարպետները, որոնց մեծամասնութիւնը ինքնուս պղնձագործութեամբ զբաղող աշխատաւորներ եղած են, քանդակելու ատեն հետեւած չեն մասնաւոր նորմերու։ Անոնք ցրուած էին Հայաշխարհի ամբողջ տարածքին, եւ դրացի շրջաններ՝ Նոր Ջուղա, Տիարպեքիր, Ուրֆա, Քիլիս, Այնթէպ, Կ. Պոլիս։ Յետոյ՝ միայն աշխարհագրական տարածութիւնը չէր զանոնք իրարմէ բաժնողը, կար ժամանակի ազդակը՝ ԺԷ., ԺԸ., ԺԹ. դարերու երեք հարիւրամեայ անջրպետը։ Եթէ նոր Ջուղացին, իրեն որպէս նախատիպ օրինակ օգտագործեր է իր շուրջ գտնուող հազարաւոր խաչքարերն ու վանքերու վիմագրութիւնները, տիարպեքիրցին կամ քիլիսցին չէ ունեցած այդ առաւելութիւնը։ Բացառիկ պարագաներու մէջ կրնայ դրիչ մը ստանձնել այս կամ այն արձանագրութեան պատճէնը պատրաստելու գործը, որուն հետեւանքով արձանագրութեան գեղագրութիւնը կ'ըլլայ կատարեալ։

Մեծ քաղաքներու մէջ մետաղի վրայ քանդակող վարպետ գրիչներ շատ կային, ինչպէս ոսկերիչները, սակայն քիչ անգամ կըրնայ պատահիլ որ այդ քանդակողը իր ոսկին կամ արծաթը ձգելով աժանագին պղինձին վրայ աշխատիլ ուզէ։ Երբեմն փորագրողը կը գործէ իրեն հրամցուած պատճէնին համաձայն։

ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԵԼԱԿԵՐՊԵՐ ԵՒ ԱԿՕՍԱՁԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինչպէս սեւէ արաբ գեղագիր մէկ օրէն միւսը չի կրնար ընտե-

լանալ հայ տառերու գրելակերպին ու նկարագրին, այնպէս ալ հայ փորագրիչը չէր կրնար արաբական գրելակերպի ոճով արաբերէն տառեր գեղագրել, մանաւանդ բարձրաքանդակ ոճով:

Արաբական գեղագրութիւնը արուեստի նրբութեան հասած է, իր դարձդարձիկ, մշտափոփոխ, գալարաձեւ նկարագրով:

Տառասկիզբը ան կը սկսի մանր ու սրածայր, ու ապա՝ կ'ընթանայ դանդաղօրէն լայննալով, կ'ուռի ու յանկարծ, հակադարձ շարժումով մը կը ստանայ իր նախկին սրածութիւնը, ու այսպէս անվերջ: Ան կը նմանի յառաջացող սողունի մը, յարաշարժ ու գալարուն:

Այս պատճառներով հայ գաւառացի պարզ փորագրիչ մը երբեք պիտի չյաջողէր իր հայկական ոճով՝ արաբերէն բարձրաքանդակ արձանագրութիւն մը քանդակել: Նման արաբերէն արձանագրութիւն մը անմիջապէս պիտի մատնէր հեղինակին հայ ըլլալը: Մեր հաւաքածոյին մէջ ունինք նման երկու պնակներ, եւ կը կարծենք թէ անոնց վրայի թէ՛ նաշխազարդերը, եւ թէ՛ արձանագրութիւնները հայկական են:

Մեր հաւաքածոյին մէջ գտնուող արաբերէն կամ օսմաներէն արձանագրութեանց մեծամասնութիւնը խորագիր ոճով փորագրուած են: Ասոնք, ինչպէս վերը յիշեցինք, ընդհանրապէս յափշտակիչնե–
ու անունները կը ներկայացնեն:

Խորագիր կամ ակօսաձեւ փորագրութիւնը նպաստաւոր է արար կամ հայ փորագրիչին, որովհետեւ մեծապէս կը դիւրացնէ փորիչին կամ նկատին երթը մետաղին վրայ:

Օտար այդ արձանագրութիւններէն շատերը ներկայացուած են թուրայաձեւ կամ թուղրայաձեւ (طغرا) :Թուղրան՝ օսմանցի սուլթաններու կամ օրուան խալիֆային գեղարուեստօրէն փակագրեալ անունն է: Թուղրան սիրելի եղած է մահմետականներուն, որովհետեւ ան կը ներկայացնէ իրենց կրօնապետին, խալիֆային անունը: Ան կը դրոշմուէր սուլթանական ֆերմաններուն, պետական կնիքներուն, ոսկի. արծաթ եւ պղինձ դրամներուն վրայ, ինչպէս նաեւ ամէն տեսակի պաշտօնական գրութեանց ճակատին:

Հայերը ամենէն աննպաստ պայմաններու տակ իսկ չեն ուզած գործածել այդ սուլթանական կնիքը իրենց անհատական սպասներուն վրայ:

Մեզի համար անհնարին է որոշել թէ պղնձագործ քանդակողը ինչպիսի աղբիւրներու դիմած է իր գործը գլուխ հանելու համար: Սակայն այս չի նշանակեր, ինչպէս ամէն մարզէ ներս ալ, որ չգտնուին այնպիսիներ, որոնք ունեցած ըլլան բարձր ճաշակ, նուրբութեան բնածին ձիրք ու մեզի հրամցնեն արտասովոր գեղեցկութեամբ յիշատակագրութիւններ:

ՓԱԿԱԳԻՐ ԿԱՄ ԼԾԱԿԻՑ ՏԱՌԵՐ ԵՒ ՓԱԿԱԳՐԵՐՈՒ ԱՆՈՒԱՆԱԴՐՈՇՄՆԵՐ

Հայկական պղինձներու արձանագրութեանց մէջ կան մեծ թիւով փակագիր տառեր։ Եթէ զանոնք բաղդատութեան դնենք Աբրահամեանի «Հայոց Գիր եւ Գրչութիւն» (Երեւան, 1973) հատորին ներկայացուցած նմանօրինակ լծակից տառերուն, անմիջապէս պիտի հաստատենք թէ այնտեղ՝ պղինձներուն վրայ, մեծ թիւով անտիպ փակագրեր կան։ Նոյնն է պարագան նաեւ փակագրեալ կնքադրոշմներուն։

Ակադեմիկոս Օրբելին մեծ կարեւորութիւն տուած է փակագրերուն։

«Ներկայումս հայկական արձանագրութիւնների հրատարակութիւնը նոր ձեւ է ընդունում։ Այդ արձանագրութիւնների ստոյգ վերարտադրութեան համար անհրաժեշտ են յատուկ փակագրային տառանիշեր։ Դեռեւս 1909 թ., երբ Խաչենից բերուած արձանագրութիւններում գտնուեցին 300-ից աւելի փակագրային տառաձեւեր, անհրաժեշտութիւն զգացուեց հետագայում հայկական արձանագրութիւնները հրապարակել՝ պահպանելով փակագրերը, որը երբեմըն, յատկապէս անձնանուններում, բացման չի ենթարկւում» (16)։

Հայկական պղինձներուն վրայ տեսնուող փակագրերուն քանակը հարիւրներու կը հասնի, բաժնուած ութսուն հինգ տեսակ փակագրերէ (տես՝ էջ 209, տախտակ թիւ 1)։

ՀԱՅ ՊՂՆՁԱԳՈՐԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, 1815–1915 ԹԹ.

Ստորեւ կը ներկայացնենք 1815-1915 թթ.ու միջեւ երկարող ժամանակաշրջանի այն հայ պղնձագործ վարպետներու անունները, որոնք ծանօթ են մեզի, եւ զորս քաղած ենք մեր տրամադրութեան տակ գտնուող հայկական պղնձեայ անօթներու արձանագրութիւններէն։ Անուններու արձանագրութիւնները կատարուած են հայերէնով, արաբերէնով, արաբատառ օսմաներէնով, ֆրանսերէնով, կամ յունարէնով։ Մեր կողմէ ընդգծումով ներկայացուածները արձանագրուած են արաբերէնով, կամ՝ արաբատառ օսմաներէնով, այլապէս՝ փակագիծի մէջ յիշած ենք արձանագրութեան համար օգտագործուած լեզուն։ Հազուադէպ պարագաներու՝ երբ արձանագրութիւնը կատարուած է մէկէ աւելի լեզուներով, զայն արտագրած ենք իր բնագրային վիճակին մէջ։

Յակոբ Ուստա (Այնթէպ, դրոշմ-կնիք)։

---

16. Յ. Ա. Օրբելի, *Դիւան Հայ Վիմագրութեան*, Պրակ Ա., էջ ԺԲ.։

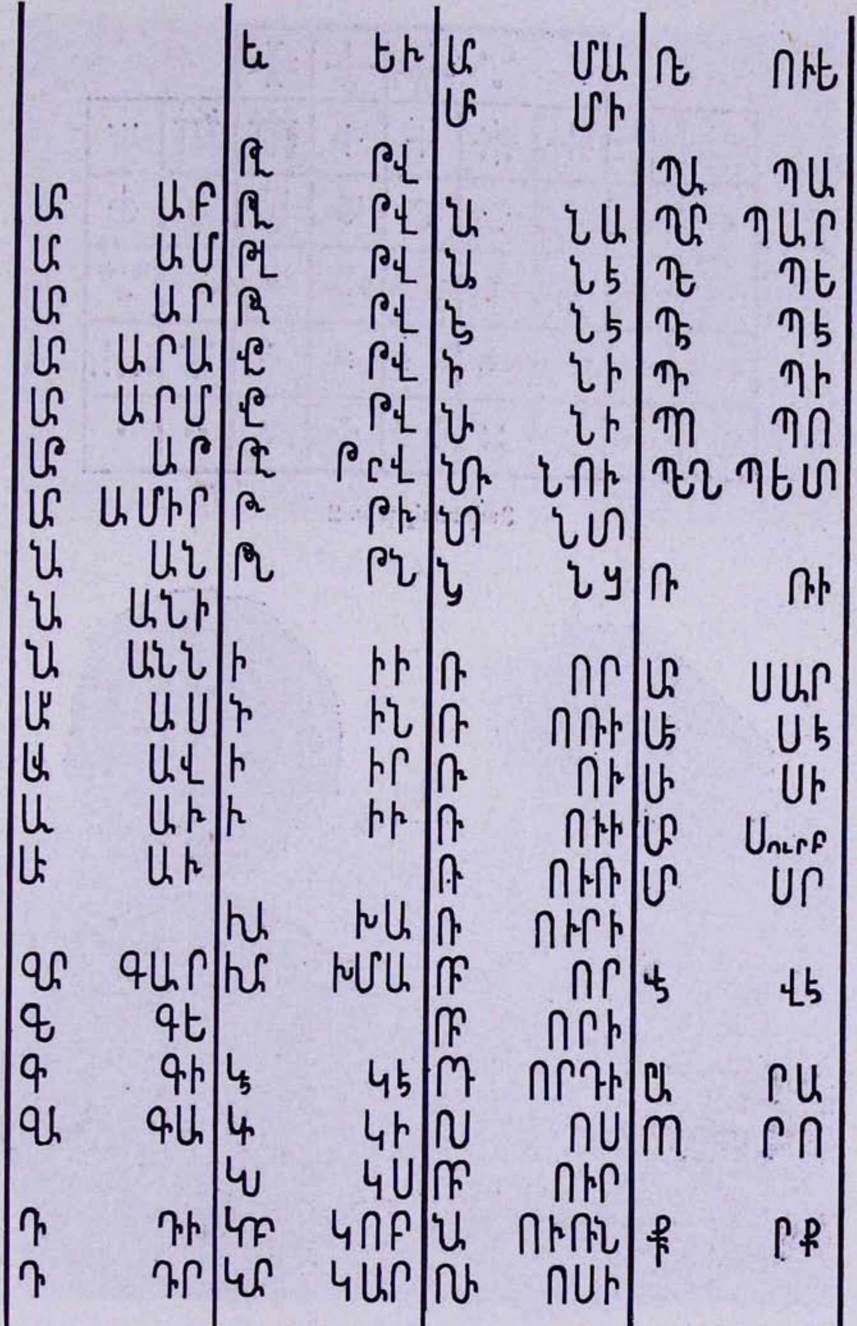

Տախտակ թիւ 1

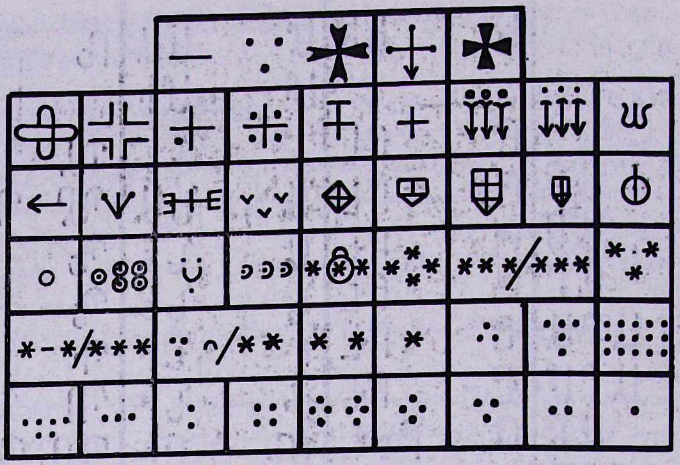

Տախտակ թիւ 2

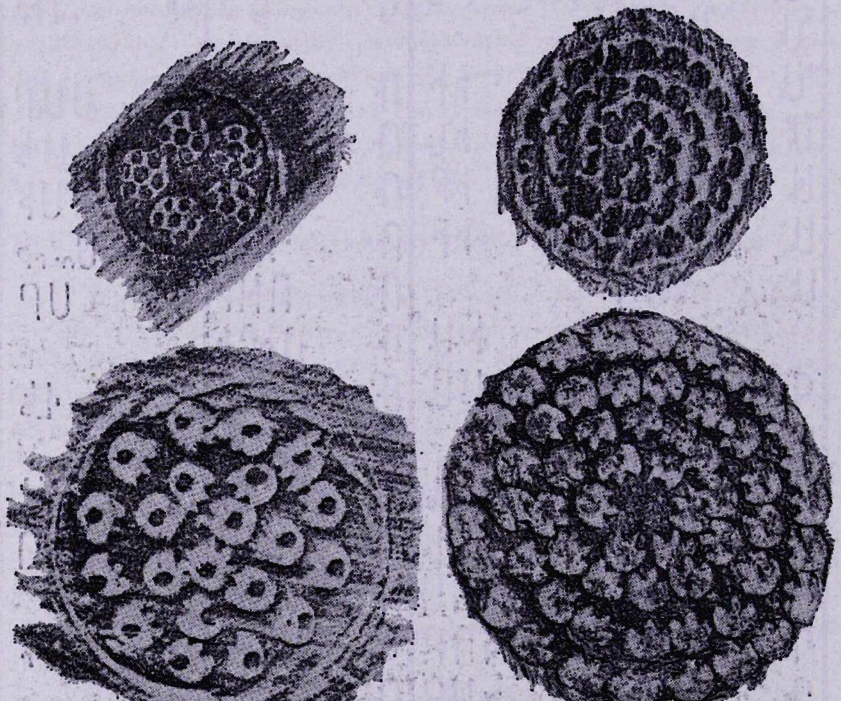

Նկար թիւ 1

Նկար թիւ 2

Նկար թիւ 3

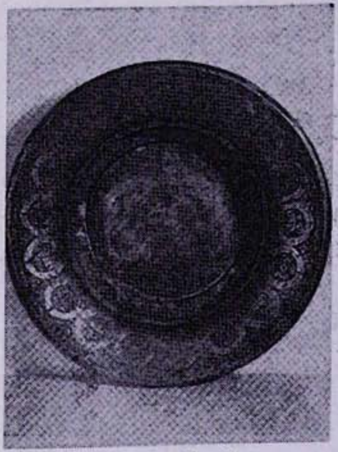

Նկար թիւ 4

Նկար թիւ 5

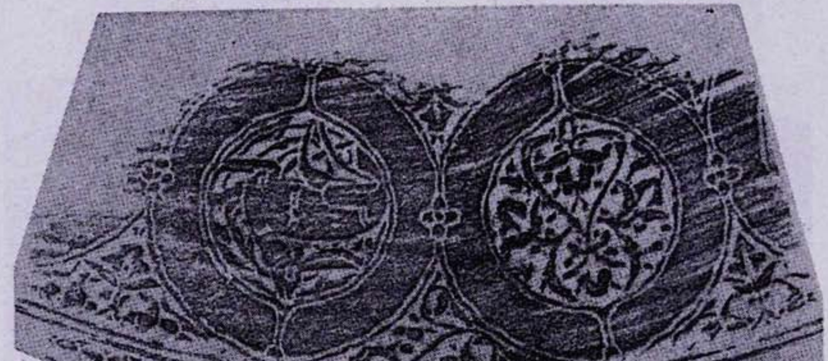

Նկար թիւ 6

Նկար թիւ 7

Նկար թիւ 8

Նկար թիւ 9

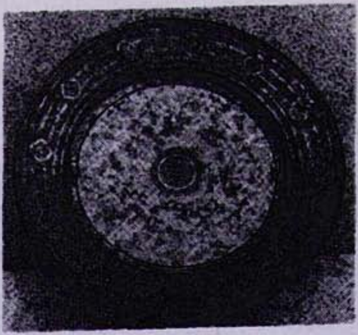

Նկար թիւ 10

Նկար թիւ 11

Նկար թիւ 12

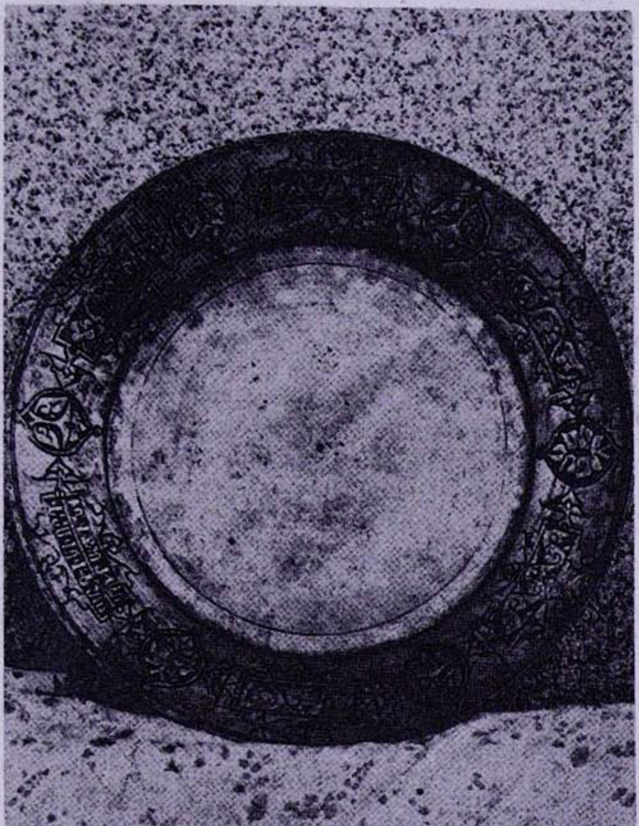

Նկար թիւ 13

Նկար թիւ 14

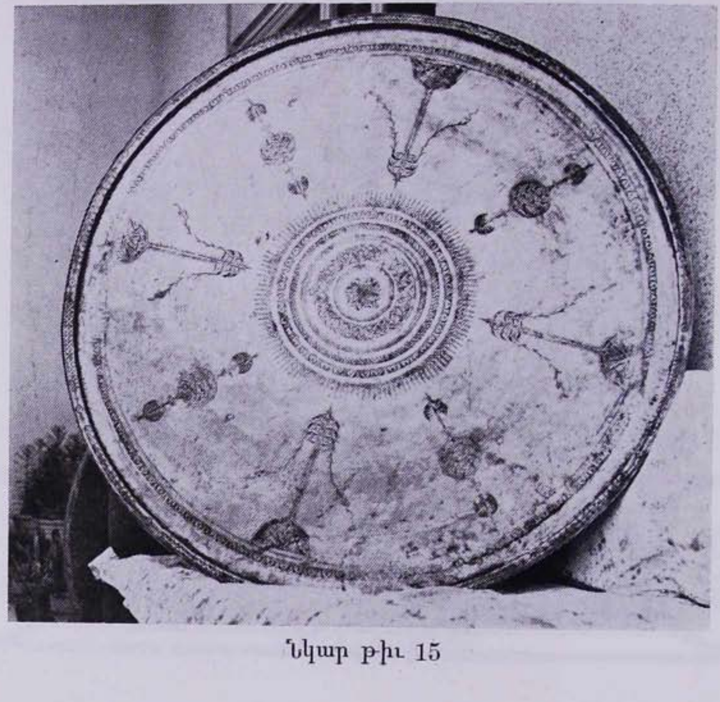

Նկար թիւ 15

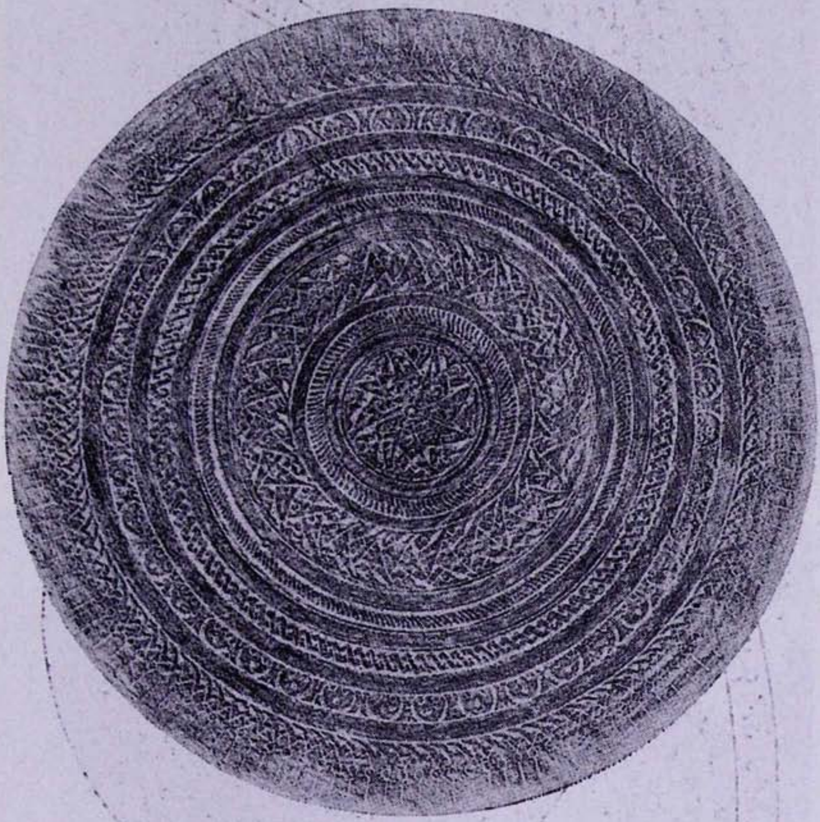

Նկար թիւ 16

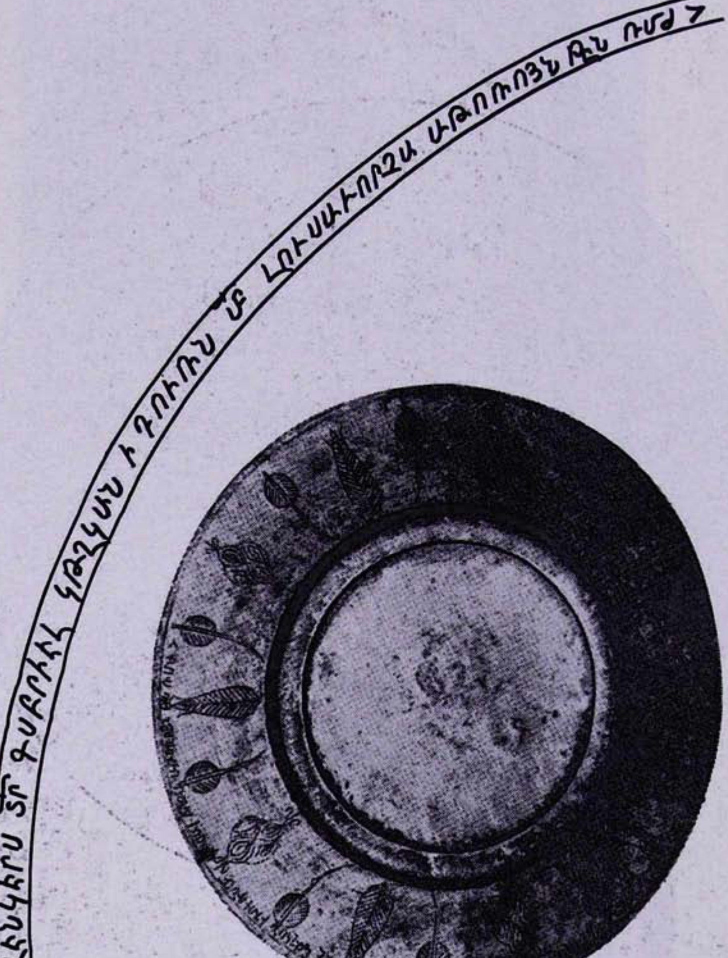

Նկար թիւ 17

Նկար թիւ 18

Նկար թիւ 19

Նկար թիւ 20

Նկար թիւ 21

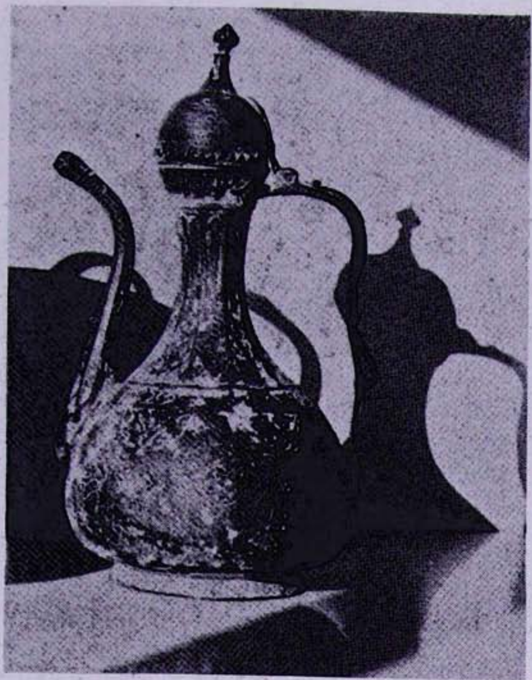

Նկար թիւ 22

Նկար թիւ 23

Նկար թիւ 24

Նկար թիւ 25

Նկար թիւ 26

Նկար թիւ 27

Նկար թիւ 28

Նկար թիւ 29

Մինասի Մահտեսի Յակոբ եւ որդիք, Այնթէպ (*կնիք*)։

Յակոբ (*Այնթէպ, դրոշմ-կնիք*)։

Ամբակում (*Կ. Պոլիս, դրոշմ-կնիք*)։

Հաճի Ար. Մանուկ Ուզաթմաճեան, Տիգրանակերտցի (ֆրանսերէն, խոշոր կնիք)։

Ատուլ (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Ատուր (փակագրեալ դրոշմ-անուն), Հիճրեթի, [12]97 *թ.*։

Ատուր (փակագրեալ դրոշմ-անուն), Հճ. [12]80 *թ.*։

Ուստա Ատուր, Հճ, 1282 թ. (*դրոշմ-կնիք*)։

Էնքարէրէ Արթին, 1885 *թ.* (*թափծու-անուն*)։

Առաքել (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Հաճի Արթին (դրոշմ-անուն)։

Հաճի Արթին (ֆրանսերէն, հաւանաբար Կ. Պոլիս, դրոշմ-կնիք)։

Արթուն (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Արթն, Յնս. Պօչկէծէնեան, Այնթէպ (*կնիք*)։

Արիճեան եղբայրք (*խոշոր կնիք*)։

Արսլան Պապա (*խոշոր կնիք*)։

Արսլան Պապա, եւ որդիք, Այնթէպ։

Արսլանեան եղբայրք, Այնթէպ։

Արտօ։

Արտօ Արսլանեան (*խոշոր կնիք*)։

Աւագ (*դրոշմ-կնիք*)։

Աւագ Շըխըրտըմեան, Սիս։

Աւետիսի գործ (*դրոշմ-կնիք*)։

Աւետիս (փակագրեալ դրոշմ-կնիք)։

Բեջան [12]86 (*փակագրեալ դրոշմ-անուն*)։

Գաբրիէլ (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Գէորգ (*դրոշմ-կնիք*)։

Գէորգ Արսլանեան (*խոշոր կնիք*)։

Գէորգ Պիլէմճեան։

Գէորգ (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Գորգ (դրոշմ-անուն)։

Գրիգոր Պօչկէզէնեան, Այնթէպ։

Կրիգոր Կրպիճեան, Քիլիս (*խոշոր կնիք*)։

Գալէմքեարեան եղբայրք, Շամ (*դրոշմ-անուն*)։

Դանիէլ Հէճինեան (ֆրանսերէն եւ օսմաներէն)։

Տիէրպէքիրցի Եուսուֆ, Հճ. 1294 (*խոշոր դրոշմ-կնիք*)։

Եղիա Եսայեան, Այնթէպ (*դրոշմ-կնիք*)։

Ըստեփան (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։

Ժան Ֆրունճեան (ֆրանսերէն, հաւանաբար՝ Կ. Պոլիս)։
ԻՇԽ[ան] (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։
Գարայեանցի որդի Իպրահիմ, Այնթէպ (դրոշմ-կնիք)։
Իսկէնտէր Արապեան (Կ. Պոլիս, դրոշմուած)։
Հաճի Լեւոն (դրոշմ-կնիք)։
Խ. Թ. Վան (դրոշմուած)։
Խ. (վարպետի անուան սկզբնատառ, դրոշմուած)։
Կարապետ (դրոշմ-կնիք)։
Կարապետ (դրոշմ-կնիք)։
Կարապետ (փակագրեալ դրոշմ-անուն)։
Կարապետ Արսլանեան (խոշոր կնիք-դրոշմ)։
Կարապետ Ն. Ա. Արսլանեան (դրոշմ-կնիք)։
Հաւօ Կրպիճեան (դրոշմ-կնիք)։
Հաճի Մանուկ (ֆրանսերէն, դրոշմուած)։
Մարտիրոս (փակագրեալ դրոշմ-կնիք)։
Մելքոն Գալէմքեարեան, Այնթէպ, 1901 ١٣١٧ ه (դրոշմ-կնիք)։
Մելքոն Կարապետեան, 1887 (դրոշմ-կնիք), մէջտեղը՝ ملكون
Մելքոն Գալէմքեար, Այնթէպ (դրոշմ-կնիք)։
Մելքոն Կարապետեան, 1887 (դրոշմ-կնիք), մէջտեղը՝ ملكون
Մելքոն Կարապետեան, 1887 (դրոշմ-կնիք)։
Մելքօն, Կ. Պոլիս (դրոշմ-կնիք)։
Մելքօն, Meʌkon, Կ. Պոլիս (դրոշմ-կնիք)։
Մելքօն, Meʌkon, ملكون Կ. Պոլիս (դրոշմ-կնիք)։
Յակոբ (Այնթէպ, դրոշմ-կնիք)։
Յակոբ Հճ. 1255 (դրոշմ-կնիք)։
Յակոբ Հճ. 1257 (դրոշմ-կնիք)։
Յակոբ Հճ. [12]87 (դրոշմ-կնիք)։
Յակոբ (Եդեսիա, դրոշմ-կնիք)։
Մ Հ. Յակոբ Գընաճեան, Այնթէպ (դրոշմ-կնիք)։
Յարութիւն Պէրպէրեան, Այնթէպ (խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Յարութիւն Պէրպէրեան, Այնթէպ (խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Յովհաննէս Կրպիճեան, Քիլիս (խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Ն. Արսլանեան եղբայրք (Այնթէպ, խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Ներսէս Մանուկեան, Այնթէպ (խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Ներսէս Մանուկեան, Անթէպ (խոշոր դրոշմ-կնիք)։
Ներսէս Զօրպաճեան, Այնթէպ (դրոշմ-կնիք)։
Հաճի Պարզեւ (ֆրանսերէն, Կ. Պոլիս, դրոշմ-կնիք)։
Պարոյր (ֆրանսերէն, Կ. Պոլիս, դրոշմ-կնիք)։
Պերճ (դրոշմ-կնիք)։
Պօղոս (փակագրեալ դրոշմ-կնիք)։

Սար[գիս] Հճ․ 1220 (փակագրեալ դրոշմ–կնիք)։
Սարգիս, Հճ․ [12]81 (փակագրեալ դրոշմ–կնիք)։
Սարգիս Զէմպէրճեան, Այնթէպ (խոշոր դրոշմ–կնիք)։
Սր․ (Սարգիս? , դրոշմ–կնիք)։
Հաճի Վահրամ (ֆրանսերէն, Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
Վահրամ, Vahram (Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
Պղնձագործ Տատուր որդի Ներսէսի, Հճ․ 1301 (դրոշմ–կնիք)։
Տիգրան Սօլագեան (ֆրանսերէն, Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
ՏԹՆ, دیقران (Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
Օննիկ (ֆրանսերէն, Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
Օհան (ֆրանսերէն, Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։
Օհնս Կրպճն (խոշոր դրոշմ–կնիք)։
Օհնս Կրպճ․ (խոշոր դրոշմ–կնիք)։
Ֆրունճեան եղբայրք (ֆրանսերէն, Կ․ Պոլիս, դրոշմ–կնիք)։

ՊՂՆՁԱԳՈՐԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐՈՒ ՑԱՏՈՒԿ ՆՇԱՆԱՁԵՒԵՐ

Ցարաբերաբար հին շրջաններուն, երբ տակաւին սովորութեան կարգ չէր անցած վարպետներու անուններուն կնիքով դրոշմումը պղինձներուն վրայ, վարպետները իրենց սեփական արտադրութիւնը ուրիշներու գործերէն զանազանելու համար առանձին նշաններ գործածած են (տես՝ էջ 210, տախտակ Թիւ 2)։

Այս աննշան թուացող մանրանկարային նշանիկները խիստ կարեւոր են, եւ այլեւայլ օգտակարութիւններ կրնան ունենալ իրերու դասաւորութեան ընթացքին։ Բ․ Առաքելեանի վկայութեամբ, «Հայաստանի միջնադարեան խեցեղէնի վրայ հանդիպում են եւ դրոշմուած եւ ներկերով գրուած նշաններ։ Բնորոշն այստեղ այն է, որ անօթների յատակին ներկերով գրուած նշանները հանդիպում են յախճապակեայ բարձրորակ եւ թանկարժէք իրերի վրայ եւ դժուար է ասել, դրանք վարպետների, թէ պատուիրատուների նշաններն են։ Միայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պատուիրատուների անունները Հայաստանում արտադրուած խեցեղէնի վրայ յիշատակուած են լինում ոչ թէ յատակին, այլ առաւել յայտնի տեղերում, երբեմն մի երկար տող կազմող արձանագրութեան մէջ, կարելի է ասել, թէ անօթների յատակին թողնուած նշանները աւելի շուտ պատկանում են վարպետներին» (17)։

«Անիի, Դուինի եւ Գառնիի միջնադարեան խեցեղէնի վրայ

17․ Բ․ Առաքելեան, Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում, Ա․ հտր․, էջ 252։

վարպետների նշաններ յաճախ են հանդիպում եւ շատ բազմազան են լինում: Դրա հետ միաժամանակ նոյն նշանը հանդիպում է մի քանի նոյնատիպ պնակների վրայ, որը արդիւնք է այդ անօթների մասսայական արտադրութեան:

«... Թողնուած նշանների ուսումնասիրութիւնը մի առանձին կարեւոր թեմայ է եւ դեռ սպասում է իր ուսումնասիրողին» (18):

Վ. Աբրահամեանի գնահատանքով, «Բաւական հետաքրքրական եւ կարեւոր նշանակութիւն ունին այն նշանները, որոնք փորագրուած են այս կամ վարպետի ձեռքով՝ շէնքերի պատերի վրայ: Հայաստանում այդպիսի նշանների հանդիպում ենք Է–ԺԳ. դարը կառուցուած շէնքերի վրայ: ... Այդ նշաններից կարելի է մօտաւորապէս իմանալ տուեալ շէնքի վրայ աշխատող վարպետների թիւը եւ, ըստ որակի, աշխատանքի դասաւորութիւնը, որովհետեւ ամէն մի վարպետ, ըստ իր որակաւորման, պատրաստել է շէնքի այս կամ այն մասը՝ քարերը, կամարները, սիւները» (19):

Ս. Գ. Բարխուդարեան իր՝ «Միջնադարեան Հայ Ճարտարապետներ եւ Քարագործ Վարպետներ» խիստ արժէքաւոր գործին մէջ, սոյն նշանագրերու մասին կը գրէ.

«... Գոյութիւն ունի վարպետների յիշատակութեան մի ուրիշ ձեւ եւս, որը թէեւ անուններ յայտնաբերելու համար գրեթէ պիտանի չէ, բայց իր էութեամբ, բաւականին շատ տարածուած լինելու եւ ուրիշ առանձնայատկութիւնների շնորհիւ կարող է թէ՛ վարպետների եւ թէ՛ ճարտարապետական կոթողների ուսումնասիրութեան բնագաւառում որոշակի նշանակութիւն ունենալ: Դրանք այսպէս կոչուած «վարպետների նշաններ» են, որոնք հանդիպում են Զ–Ժ. դարերի շէնքերի պատերին, երեսպատման քարերի վրայ» (20):

«... Վարպետների այդ նշաններն ունեն մի շարք այլ նշանակութիւններ եւս, կապուած թէ՛ ճարտարապետութեան եւ թէ՛ ընդհանուր կուլտուր–պատմական այլ խնդիրների հետ» (21):

Շնորհիւ հայկական պղինձներու կողերուն դաջուած այս նշաններուն, որոնք, բաղդատած հայկական յախճապակիի ու քարի վրայ յայտնուած նշաններուն, արհամարհելի թիւ մը չեն կազմեր, հայ հնագիտութեան բնագաւառէն ներս կու գան նորութիւն մը, եւ նոր երանգաւորում մը մտցնել:

---

18. Նոյնը, էջ 253:

19. Վ. Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում*, էջ 225:

20. Ս. Գ. Բարխուդարեան, *Միջնադարեան Հայ ճարտարապետներ եւ Քարագործ Վարպետներ*, Երեւան, 1963, էջ 211:

21. Նոյնը, էջ 213:

Վերոյիշեալ նշաններէն զատ կայ նաեւ թեքնիք միջոց մը, թէեւ քիչ մը բարդ, զոր կարելի է նկատի առնել վարպետի մը գործը ուրիշի մը գործէն զանազանելու ատեն։

Ահա թէ ինչպէս։ Պղնձեայ կոփածոյ անօթներուն ոտքի կեդրոնին վրայ վարպետներուն ձգած նշանները քննելով, պիտի նկատենք որ ամէն վարպետ իր պնակի ոտքին հաստ մնացած մասին վրայ, ձըգած է իրեն յատուկ դրոշմներու հետքեր, որոնք կու գան գոցել կամ պատել, պնակին վերջին կողմը մնացած ծեծուածքի մասերը։ Այդ դրոշմուածքները կ'ըլլային այդ գործին համար մասնաւորապէս շինուած դրոշմներու միջոցով (poinçon) *,որոնք կ'ունենային այլ եւ այլ զարդաձեւեր՝ աստղաձեւ, մահիկաձեւ, կեռաձեւ (տես՝ էջ* 210, *նկար թիւ* 1)։

Նշուած վարպետներու դրոշմ-կնիքները բոլորն ալ կը պատկանին ԺԸ. դարուն, սակայն այդ սովորութիւնը աւելի առաջ ալ գոյութիւն ունեցած է հայ պղնձագործներուն մօտ, սակայն ոչ ԺԸ. դարու կանոնաւորութեամբ եւ առատութեամբ։ Մեր հաւաքածոյին մէջ ունինք մէկէ աւելի օրինակներ, որոնք կը պատկանին ԺԷ. դարուն։

ՊՂԻՆՁՆԵՐԷՆ ՈՄԱՆՑ ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԵՓԱԿԱՆԱՏԷՐԵՐՈՒՆ ԳՈՐԾԱԾԱԾ ՎԵՐԱԴԻՐՆԵՐԸ

Մախտեսի
Մ.
Մխ.
Մխի.
Մխսի.
Մխտսի.
Մխտի.
Մխտեսի
Մախ.
Մախի
Մախսի
Մաղթասի
Միղդսի
Մղսի
Մղտսի
Մղտեսի
Մղտիսի
Մեղտսի
Գ. Մխի (*երեք անգամ մահտեսի եղած, Պ. Կ.*)
Հճի
Հաճի

Տակաւին պղինձներու վրայ կան նշումներ, որոնք կը բացայայտեն սեփականատէրերու արհեստը, վարած կրօնական կամ աշխարհական պաշտօնը, ինչ տեղացի ըլլալը, վանքերու եւ եկեղեցիներու անուններ, ու դեռ բազմաթիւ նկատառելի ու թելադրիչ ծանօթութիւններ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՂԻՆՁ ԱՄԱՆՆԵՐՈՒ ԶԱՐԴԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՒՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Զարդապատկերները, զարդանաշխերն ու զարդաձեւերը մարդկային իմացական, մտայղացական առաջին արտայայտութիւնները եղած են, յայտնաբերուած այլազան ձեւերու տակ, ժամանակի ու տարածութեան մէջ, ժայռի, ոսկորի, փայտի, կաւեղէնի ու մետաղի վրայ։ Իսկ աւելի ուշ շրջաններուն, ընդհանրանալով, անոնք տեղ գտած են ճարտարապետական շինութեանց, դերեզմանաքարերու, ոսկեայ եւ արծաթեայ արդուզարդի, թաղերու, գօտիներու, ու կենցաղային զանազան իրերու վրայ։ Միջնադարուն՝ միշտ փոփոխակներով ու տարբեր գաղափարախօսութեամբ անցած են մեր դրչագիր մատեաններուն, զարդաքանդակներուն, խաչքարերուն, կոթողներուն, աշխարհիկ եւ եկեղեցական կահոյքներուն, գորգերուն ու այլազան կիրառական ձեռարուեստներուն, եւ ի վերջոյ՝ տեղ գտած են նաեւ պղնձեայ կենցաղային իրերուն ու անօթներուն վրայ։ Այսօրուայ հայկական անօթներուն վրայ տեսնուող եւ որպէս պարզ զարդապատկեր գործածուող բոլոր տեսակի՝ պարզ կամ ոճաւոր կենաց ծառերը, այլեւս չեն զգենուր իրենց նախկին բովանդակութեան իմաստը։ Սակայն հակառակ այդ իրողութեան անոնք երբեք չեն դադրիր մեր նախնեաց վաղեմի գաղափարախօսութեան նիւթականացած ձեւաւորումին ու անոր արտայայտութեան վկաները ըլլալէ։ Նաշխազարդերու խորքը լրիւ հասկնալու համար անհրաժեշտ է դիմել անոր նախագաղափար–տիպարներու ուսումնասիրութեան։ Այդ իմաստով խիստ հիմնական գործ մըն է Ա. Ծ. Մնացականեանի «Հայկական Զարդարուեստ»ը (Երեւան, 1955)։ Ուսումնասիրելով նախատիպարներու ծագման ու զարգացման պատմութիւնը, շատ յստակ կերպով կրնանք հետեւիլ, օրինակ՝ նախաքրիստոնէական «Կենաց Ծառեր»ու իմաստին այլափոխման՝ քրիստոնէական նոր գաղափարախօսութեան մէջ (22)։ Հայկական զարդանաշխերը ուսումնասիրողին համար սեր–

22. Այս նիւթի մասին մանրամասնութեան համար տես՝ Պերճ Մ. Կարապետեան, Կրկնաւիւծ Խաչը, «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք», Բ. Տարի, Անթիլիաս, 1949–1950, էջ 274–293։

տեղի անհատնում ատաղձ կը ներկայացնէ հայկական ղորգը, ձեռագործը, ժանեակը, մանրանկարը, ոսկեղէնը։

Սերիկ Դաւթեանի վկայութեամբ. «Հայկական ժանեակների համակեդրոն շերտերով դասաւորուած զարդանկարները, որեւէ նախշի ռիթմիկ կրկնութիւնը մի շերտի վրայ, յիշեցնում են ուրարտական վահանների զարդանկարների քոմբոզիսիոն ոճը։

«Հայ ժողովուրդը, ժառանգելով ուրարտական կիրառական արուեստի ու արհեստների մշակոյթը, զօդել է այն իր ունեցածի հետ, վերամշակել ու պահպանել երկար դարերի ընթացքում» (23)։

«... Ժանեակները նման են հայ վարպետների ստեղծած բարձրաքանդակներին, եւ քանդակները նման են հայ վարպետուհիների ստեղծած ժանեակներին։ Փոխադարձ նմանութիւններն ակնյայտ են։ Անի քաղաքի պեղումներից յայտնաբերուած բեկորից մէկի մասին անուանի ճարտարապետ Թ. Թորամանեանը գրել է. «Մարդ ակամայ կ'ապշի, տեսնելով բիրտ ապառաժին մարդկային ձեռքի տակ այսչափ կենդանութիւն ստանալը։ Կարծես բնութիւնն ինքնին ստեղծել է այն զմայլելի ներդաշնակութեամբ իրարու խառնուած նրբին քանդակները, որոնցմով զարդարուած էին դրան ճակատը, քարի վրայ քանդակ ըսելէն աւելի, կարելի է ասեղնագործութիւն անուանել, այնպիսի բարակ, մանր գիծեր կան ոլորուած, հիւսուած, որոնք մէկ նայուածքով անկարելի է տեսնել» (24)։

«Մենք գիտական ապացոյցներ չունենք պնդելու,– կը շարունակէ Դաւթեան, – թէ որ բնագաւառն է ազդել որի վրայ։ Դժուար է ասել, թէ իրենց թափանցիկ ձեւերը, գծերի նուրբ, մանածոյ զարդանկարներով դասաւորելը ո՞ր բնագաւառն է որից վերցրել – ժանեակը քարի՞ց, թէ՞ քարը ժանեակից։ Կարծում ենք միայն, որ փորագրող վարպետները՝ բարդ զարդանկարները կոշտ քարի վրայ կերտելիս աչքի առաջ են ունեցել ոչ միայն ինչ–որ գծանկարներ, այլ պարզապէս մի որեւէ նիւթական նմոյշ, որը կարող էր լինել ժանեակը կամ ասեղնագործ ձեռագործը (ինչպէս մենք տեսնում ենք ուղղակի նմանութիւններ Մարաշի ասեղնագործութեան եւ Անիի, Հին Ջուղայի քարէ քանդակների միջեւ)» (25)։

«Մեծ նմանութիւններ կան պղինձի սինիների (սփռոց) եւ կլոր ժանեակների միջեւ։ Սինիների մակերեսի վրայ յաճախ զարդանկարները դասաւորւում են նոյն համակեդրոն շրջագծերի, շերտե–

---

23. Սերիկ Դաւթեան, *Հայկական ժանեակ*, Երեւան, 1966, էջ 8։

24. Նոյնը, էջ 9։

25. Նոյնը։

րի ձեւով, ինչ որ բնորոշ է հայկական ժանեակի համար։ Պղինձի վը-րայ փորագրուած գծերը սեւով լցնելը ստեղծում է զարդանկարների շարքեր, որոնք սինու դաշտի վրայ երեւում են որպէս ծակոտկէն ժանեակներ։ ...Նմանութիւններ կան ասեղնագործութեան, կարպետագործութեան, գորգերի ու կերպասների, յատկապէս զարդանկարների առանձին տեսակների ու նրանց կոմպոզիցիայի մէջ։ Նմանութիւնները ցոյց են տալիս, որ կապեր կան ժողովրդական արուեստի մանաւանդ կիրառական արուեստի բազմատեսակ ճիւղերի եւ ժանեակի միջեւ։ Եւ դրանք ամենացայտուն կերպով արտայայտւում են զարդանկարների, բարդ նկարների կառուցումների, նրանց ոճի, դըծերի ու ձեւերի մէջ» (26)։

«Որքան էլ մեծ է եղել հետաքրքրութիւնը ժողովրդական արուեստի հանդէպ՝ գրականութեան մէջ քիչ նիւթ ենք գտնում՝ յատկապէս հայկական ժանեակի վերաբերեալ» (27)։

«Էջմիածնի տաճարի նկարազարդման ու ծաղկազարդման մասին յայտնի է Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակից պահպանուած նկարագրութիւնը, որից օգտւում է Գարեգին Յովսէփեանը։ Գովերգելով Էջմիածնի տաճարը Յովնաթան Յովնաթանեան նկարչի ձեռքով կատարուած «հիահրաշ չքեղազարդութիւն եւ նկարակերտութիւն» գործը՝ արձանագրողը գրում է. «Զուգահաւասար իւրաքանչիւր կամարքն եւ ճակատքն եւ կողմունքն հանդէպ միմեանց համանըման ընկեր առ ընկեր համաբաղդատ իրերաց՝ խորան ընդ խորանաց, ծաղիկ ընդ ծաղկանց, հաշիայք ընդ հաշիայից *(ընդգծումը մերն է, Ս. Դ.) եւ մանաւանդ զբոլոր մէջս եւ զառաստաղս մեծի լուսակազմ եւ երկնահանգոյն կաթողիկէին եւ բարձրաբերձ գմբէթին...։*

«Այստեղ հաշիա բառը գործածուել է որպէս զարդանկար- շըրջանակ։ Այսօր էլ Էջմիածնի տաճարի պահպանուած որմնանկարների մէջ տեսնում ենք հիմնական նկարը եզերող շրջանակ-հաշիաները» (28)։

«Ժանեակի զարդանկարներում (ակնարկութիւնը Վանի զարդանկարներու մասին է, Պ. Կ.) պահպանուել է արեւի նշանը՝ կազմուած չորս, հինգ, վեց, եօթ եւ աւելի «նորբերից» (մահիկաձեւերից), ութ ռոմբաձեւ (29) *պսակաթերթերով ծաղիկը, որը նման է*

---

26. Նոյնը, էջ 10։

27. Նոյնը։ Նոյնը եւ կարելի է ըսել վերջին երեք դարերու հայկական պղինձի հանդէպ ցուցաբերուած գիտական հետաքրքրութեան մասին։

28. Նոյնը, էջ 10–11։ Հայկական պղնձեայ պնակներուն, եւ մեծ ու փոքր սինիներուն վրայ, այլազան ձեւերով առկայ է հաշիան։

29. Ռոմբաձեւ = շեղանկիւն։

նաեւ տատղի (տատղ–ծաղիկ), կլոր վարդեակները, զանազան ռոմբաձեւերը, եռանկիւնները, զիգ–զագ գծերը (Վանում կոչւում է ճակաճիկո), ... եւ շատ ու շատ այլ երկրաչափական ձեւեր՝ բուսական կենդանական ոճաւորուած մոթիֆներ» (30):

Ուզեցինք երկար խօսիլ հայկական պղինձներու զարդանաշխերուն, եւ հայկական զարդարարուեստի նուիրուած կարեւոր հրատարակութեանց մասին, որոնք համարեայ նոյն կերպարները, նոյն ձեւերը ուսումնասիրած են, եւ սերտ կապ ունին մեր նիւթին հետ:

Անիկա ուզեցինք ընել պարզապէս ցոյց տալու համար կարեւորութիւնը նիւթին հետ առնչուող աղբիւրներուն, առանց որուն կարելի պիտի չըլլար լրջօրէն գնահատել հայկական պղինձներուն հետաքրքրական ու հարուստ նաշխազարդերը:

Ի վերջոյ, պղինձը, բացի պատմագրական–կենցաղային նիւթական մշակոյթի իր արժէքէն, ունի նաեւ հայկական կիրառական զարդարուեստի հարուստ բովանդակութիւն, եւ որ տակաւին, դժբախտաբար, պէտք եղած ուշադրութեան չէ արժանացած:

Մենք չենք խօսիր հայկական զարդարարուեստին՝ դրացի ժողովուրդներու զարդարուեստին հետ ունեցած աղերսին մասին: Անիկա մեզ շատ հեռուները կրնայ տանիլ, եւ արդէն սերտողութեան առանձին նիւթ մըն է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՂԻՆՁԻ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Աշտանակ — մեծ, փոքր
Ափսէ — խոշոր, փոքր, խոր ոտքով, կամ սինի
Բաժակ
Գաւաթ
Գիլտէն, գիլտան կամ կաւաման
Դոյլ — խոշոր, փոքր, նեղ բերանով, լայն բերանով, կլոր, կարճ, խիստ փոքրիկ
Զանգակ
Ըպրըխ — ջրածիկ
Թանճիրէ — փոքր կամ միջակ սան

---

30. Ս. Դաւթեան, *Հայկական ժանեակը*, էջ 18: Հայկական ժանեակներու վրայ գտնուող զարդանաշխական այլ մոթիֆներու մասին տես՝ նոյնը, էջ 18–28, որոնք յաճախ կը բաւարարեն հայկական պղինձներու վրայ գտնուող եւ միեւնոյն դասին պատկանող զարդանաշխերը բացատրելու: Հայկական գորգերու վրայ օգտագործուած զարդանաշխական մոթիֆներու համար տես՝ Վ. Ս. Թեմուրեան, *Գորգագործութիւնը Հայաստանում*, Երեւան, 1955:

Թաս — մեծ, փոքր, խորունկ, բաղնիքի թաս, խոշափի թաս, ձուկով թաս, կոթով թաս

Իպրեխ լեկեն — ջրածիկ եւ տաշտ

Լապտեր — ֆէններ

Լեկեն

Լենկերի — խոր մեծ բաց պնակ

Խնկաման — տեսակաւոր

Ծնծղայ

Կաթսայ — կափարիչով կամ առանց կափարիչի, խապան, բըռնիչով.

Կացին

Կափարիչներ

Կիւկիւմ

Կղպանք

Կուժ

Կշիռք

Կնիք

Կոնք

Հեղուկի աման կամ չափ

Ծրագ

Մատուցարան (փոքր սինի)

Մասունքի տուփ (երկաթ)

Շերեփ

Պնակ — շատ են տեսակները

Ջրաման

Վահան

Տաշտ

Տապակ

Քամիչ – Քեֆկիր, եւլն.։

Հրապարակի վրայ տակաւին չունենալով գիտականօրէն պատրաստուած՝ պղնձեայ անօթներու յատուկ եւ դերմիններով մշակուած առաջնորդող հրատարակութիւն մը, որուն միջոցով կարելի պիտի ըլլար որոշել ամէն պղինձի ու ձեւի մասնաւոր անունը, ստիպուած ենք գործածել բոլորին ծանօթ ու հասկնալի օտար բառեր, կամ՝ տալ անոնց սեռականը (génerique)։

Օրինակ, պնակին՝ ընդհանուր առումով ըսած ենք պնակ կամ սեհեն. սակայն նկատի առած որ սեհենը մէկ քանի տասնեակներու հասնող ձեւերով ու մեծութեան չափերով առկայ է, կը փորձենք հասկնալի, բացատրողական բնութագրումներու դիմել, ինչպէս՝

Մեծ պնակ, փոքր պնակ, միջակ պնակ, ունկով պնակ, ոտքով

պնակ, միակտուր պնակ, բաց պնակ, գոց խոր պնակ, ուղղաձիգ եզերքով պնակ, կափարիչով պնակ, հաւկթաձեւ պնակ, ձուլածոյ պնակ, կարմիր կամ դեղին պղինձով պնակ:

Նոյնն է պարագան թասերուն, սաներուն, ափսէ-սինիներուն, ջրամաններուն, եւլն:

Այս բոլորը անպայման որ ունեցեր են իրենց յատուկ բառամըթերքը հայերէն լեզուին մէջ, սակայն այսօր դժուար է ճշդորոշել զանոնք, որովհետեւ անպայման որ բացի անոնց ձեւերէն, չափերէն ու մեծութիւններէն, անոնք ունեցած են իրենց գործածութեան իւրայատուկ եղանակները, տուներէն ներս կամ դուրս: Կային ամաններ, որոնք ամառը կը գործածէին, ուրիշներ՝ ձմեռը, կային ամաններ, որոնք կը գործածուէին տուներէն դուրս, հովիւներու կամ դաշտային մշակներու կողմէ: Կային մեծղի կաթսաներ, որոնց մէջ կ՚եփէին խաշը, ուրիշներ, որոնց մէջ կը պատրաստէին մատաղի հերիսան: Կային պղինձներ, որոնք կը գործածուէին որպէս մաքուր ջուրի ըմպանարան: Տակաւին կային եկեղեցական պղնձեայ քշոցներ, բուրվառներ, խնկամաններ, մոմակալներ, զանգեր, մկրտութեան մեծ սաներ, եւլն.: Եկեղեցական պղինձները բարեբախտաբար պահեր են իրենց հայերէն անուանակոչումները:

ՁԵՒԱՓՈԽՈՒԱԾ ԿԱՄ ԱՄԲՈՂՋԱՑՈՒԱԾ ՊՂԻՆՁՆԵՐ

Ինչպէս պատմական բոլոր տեսակի յուշարձանները, որոնք դարերու ընթացքին բնական պատահարներու, պատերազմներու, կործանումներու, կողոպուտի եւ այլ պատճառներով ունեցեր են աւերումներ ու վերականգնումներ, վերանորոգումներ, ձեւափոխումներ, այնպէս ալ եղած է պղինձներու ճակատագիրը, ու կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը:

Մեր օրերուն, պղինձի ձեւափոխումները (հայկական կամ ոչ հայկական) տեղի կ՚ունենան ընդհանրապէս արտադրական-շահակցական կրկնակ դրդապատճառներով: Հինցած, անգամահատուած հին պղինձներու կոյտեր կը հաւաքուին, կը զատուին ու կը վերանորոգուին, կը զօդուին իրարու, կը կարկտնուին, կը ստանան նոր յատակներ, նոր կափարիչներ, նոր կանթեր, եւ փոխադարձաբար՝ հին կափարիչներուն կը յարմարցնեն նոր պնակներ: Երբեմն այդ հինցած պղինձները կը ստանան օրձեւէգ ձեւեր, կ՚ունենան յաւելումներ, կամ կը կիսուին, կը կրկնապատկուին, կը զարդարուին նոր նաշխերով, կը ստանան դրուագումի եւ դրոշմի նոր ձեւեր, ու զարդեր: Այսպիսով՝ անօթը կամ անօթները կ՚այլափոխուին ու կը կորսնցնեն իրենց նախկին ձեւն ու բնոյթը, ինչպէս նաեւ գործածութեան պաշտօնը: Պատճառը այն է որ Մերձաւոր Արեւելք այցելող օտար զբօսաշրջիկը,

որ եկած է հեքիաթային արեւելքի հազար ու մէկ գիշերներու հմայքովը տարուած, անպայման որ իր շրջապտոյտէն վերադարձին իր հետ պիտի տանի իրեն համար նորութիւն եղող յուշանուէրներ: Կը գնէ ինչ որ իրեն համար տարօրինակ է, կամ տեսքով հաճելի: Ամէն եկող հնարան չէ, կարենալ ստուգելու համար հինը նորէն, ձեւափոխուածը՝ իրականէն: Նիւթապէս անհնարին է այս բոլոր յաւելումներն ու կրճատումները երեւան հանել, եւ արդէն շատերուն համար անիկա խնդրոյ առարկայ իսկ չի կրնար ըլլալ: Այս է պատճառը որ երբեմն հայկական պղինձներն ալ ենթարկուած են «վիրաբուժական» ձեւափոխումներու:

Ամենէն շատ տարածուած աւերումը այն է որ օտարը կլայեկուած որեւէ պղինձ չի գներ, ան՝ անախորժ, թմրած գոյն մը ունի: Պէտք է պղինձը իր իսկական գորշ, կարմրաւուն գոյնով ներկայացուի, շատ լաւ փայլեցուած, որպէսզի copper ըլլայ: Այս պատճառով քանի մը դար հնութիւն ունեցող, երբեմն շատ գեղեցիկ պղինձներ, մանաւանդ ափսէներ, կը մերկացուին իրենց հագուստէն, այսինքն՝ անագէն, ու կը ստանան իրենց պղինձի գոյնը:

Խօսինք օրինակներով:

Մեր հաւաքածոյին մէջ ունինք տպաւորիչ տեսքով վահան մը, որ նախապէս եղած է ուղղաձիգ նեղ եզրով մեծ սանի մը կափարիչը, եւ կամ՝ մեծ պնակ մը: Վաճառականը կամ պղնձագործը նկատելով որ պարզ կափարիչ մը երբեք ուշադրութեան պիտի չարժանանայ, կ՚որոշէ զայն վահանի վերածել, նկատելով անոր վահանաձեւ բոյլը: Ուրեմն՝ պնակին տակի ուռած կողմին, հաւասար հեռաւորութիւններով հինգ մեծ ծակեր ծակել կու տայ: Այդ հինգ ծակերուն գամել կու տայ հինգ աստղաձեւ գեղին թափծու մեծ գամեր, որով, պնակին տուած կ՚ըլլայ կատարեալ վահանի մը տպաւորութիւնը: Իսկ պնակի խոռոչաւոր հակառակ կողմին շինել կու տայ թաղիքէ յատակ, որուն վրայ կ՚աւելցնէ կաշիէ կլոր բարձ մը, եւ երկու ոլորուն կաշիէ թեւանցքներ, վահանին միացած մետաղեայ օղակներով:

Եթէ չըլլար պնակի վրայի փակագրեալ եւ բոլորակի մը շրջանակուած հայերէն արձանագրութիւնը, հաւանաբար մենք եւս պիտի չկարենայինք նկատել անոր ձեւափոխումը: Արդէն ծախողն ալ հաւատացած էր անոր վահան մը ըլլալուն, եւ այդ պատճառով իսկ պնակի մը գինէն տասնապատիկ աւելի սուղ գին վճարել տուաւ մեզի:

Մեր հաւաքածոյին մէջ կը գտնուի նախկին վանքապատկան գաւազանակիր մոմակալի մը ուղղաձիգ եզրեր ունեցող փոքր պնակ մը: Մոմակալի այս պնակը, որ նախապէս պատկանած է Արմաշու վանքին, վանքէն դուրս հանուելէն ետք, նոր տէրը զայն վերածեր է ջուր խմելու թասի, կեդրոնին գաւազանը ընկալող բացուածքը գոցելով պղնձեայ բոլորակ մասով մը:

Տակաւին ունինք կափարիչով պնակներ, որոնց կափարիչները կորսուեր են, եւ որոնք փոխարինուեր են նոր կափարիչներով: Ունինք ճաշամաններ (սեֆեր թաս), մի քանի յարկանի, որոնց յարկերէն մէկը կամ երկուքը փոխուեր են: Ունինք կաղամարներ (տիվիտ), որոնց կամ գրչատուփի կափարիչը, կամ յատակը, եւ կամ եղեգնեայ գրիչները ընկալող խողովակին կափարիչները փոխուած են նորերով: Մենք կարեւորութիւն չենք տուած այդ կարկատուքներուն, որովհետեւ մեր փնտռածը ոչ թէ կափարիչն է, այլ արձանագրութիւնը:

ԽՕԹԸ ՀԱՐԻՒՐԷՆ ՄԷԿԸ

Ինչ կրնայ ներկայացնել մեր այս 700 կտորներէ բաղկացած պղինձներէն ամէն մէկը՝ առանձին առանձին առած: Ամէն պղինձ ունի իր ոդիսականը, ունի իր հետաքրքրական կամ ողբերգական պատմութիւնը: Որպէս օրինակ կը ներկայացնենք անոնցմէ մէկը՝ Տ. Տ. Գաբրիէլ Սսոյ կաթողիկոսին պատկանող լէնկերը (տես՝ էջ 218 նկար թիւ 17):

Պղնձեայ պնակս ունի 45 սմ. տրամագիծ, 28 սմ. յատակով: Ամբողջ եզերքը, բոլորակի (որուն լայնքը՝ 8.5 սմ. է) զարդարուած է այլազան ձեւեր ունեցող ոճաւոր բուսական մոթիֆներով, եւ որուն ծայրամասին, ունի հետեւեալ խորագիր յիշատակութիւնը՝ մասամբ կրճատեալ, մասամբ փակագրեալ.

Յիշատակ է լէնկէրս Տէր Գաբրիէլ Կաթողիկոսին, ի Դուռն Սուրբ լուսաւորչա Աթոռոյն, Թվն. ՌՄԺ (1761):

Պահպանութեան վիճակ.– Տրորուած, եօթը տեղերէ ճեղքուած, յատակը վերանորոգուած ու կրկին բաժնուած եզերքէն:

Տասնամեակներ առաջ անտիքարնակ ալեւոր արաբի մը քովէն գնեցի այս բազմաչարչար մեծ պնակը, որ որպէս պղինձ ծախուելու սահմանուած էր: Տարի տուն, մաքրեցի, քիչ մը շտկռտեցի ու սկսայ անոր ինքնութեան թուղթը պատրաստել: Որքան մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ յայտնի եղաւ որ այս տրորուած լէնկերը Նահատակուած հայրապետի մը ընծայաբերուած մէկ յիշատակը եղած է:

Ծանօթ չէի այս անունին: Կարդացի Ալիշան, Օրմանեան, Կիւլէսէրեան, եւ լիովին ծանօթացայ այս կաթողիկոսին ու անոր տոհմակիցներուն:

Գաբրիէլ կթղ. եղած է Սսոյ Ս. Աթոռին Աջապահեաններու գարմէն սերած երրորդ կաթողիկոսը: Իր երկու եղբայրներն ալ՝ Ղուկաս եւ Միքայէլ, իրմէ առաջ, նոյնպէս գահակալած են Սսոյ Աթոռին: Երբ աւարտեցի ազնուական ու հայրենասէր այս ազգատոհմէն

սերած հայրապետներու պատմութիւնը, ինծի համար անծանօթ մընացած նոր աշխարհ մը յայտնաբերուեցաւ: Հայակիլիկեան աշխարհը, հարուստ վերիվայրումներով: Հերոսականին քով՝ ողբերգականը, լոյսին դէմ՝ խաւարը, անորոշութեան դէմ յոյսն ու հաւատքը, դամոկլեան սուրերուն դէմ՝ գոյատեւման տենչն ու պայքարը:

Աջապահեան տոհմի մասին գրած է Եփրեմ կաթողիկոս, որ Մարկոս քահանայի որդին էր, եւ Աջապահեան առաջին երեք կաթողիկոսներուն՝ Ղուկասի, Միքայէլի ու Գաբրիէլի հօրեղբօրորդին: Բացի Եփրեմի՝ Աջապահեաններու տոհմագրական տուեալներէն, տակաւին ուրիշ վաւերական կարեւոր աղբիւրներու ծանօթ չենք: Մէկ բան սակայն խիստ որոշ է որ Աջապահեան կաթողիկոսներու պապերը եղած են Սուրբ Աջերու եւ ուրիշ նշխարներու հսկիչները, պահակները: Ժողովուրդը՝ աւանդապահ այդ սերունդին զարմերը ճանչցեր է որպէս աջապահներ, որմէ՝ Աջապահեան տոհմանունը:

Աջերու պահպանութեան այդ կարեւոր պաշտօնը նոյն տոհմի անդամներուն մէջ անցած է սերունդէ սերունդ, հասած Գաբրիէլի հօր՝ «Աջապահ Տէր Յուսիկին»:

Ռուբինեան թագաւորութեան անկումէն մինչեւ Եփրեմ կաթողիկոսի եղերական վախճանը, քանի քանի անդամներ խաժամուժը ասպատակած է երկիր եւ վանք, հրդեհած, կողոպտած, քանդած, գերած ու սուրէ անցուցած է Հայակիլիկիոյ ժողովուրդը անխտիր: Եւ այդ դոհուբոհին մէջ զարմանալի չէ որ իր ամբողջութեանը մէջ չէ արձանագրուած Աջապահեան տոհմի պատմութիւնը:

Եթէ միայն Տէր Յուսիկ Աջապահ քահանայի շրջանէն մինչեւ Թէոդորոս կթղ·ին յիսնամեայ ժամանակաշրջանը նկատի ունենանք, պիտի զարհուրինք գոյավիճակէն, որուն թատերաբեմը հանդիսացած է Սիս մայրաքաղաքն ու կաթողիկոսանիստ վանքը, որպէս դերակատարներ ունենալով մէկ կողմէ այլացեղ բարբարոսներու բանակը, միւս կողմէ՝ հոգեւորականներով միասին անտէր ու անտիրական մնացած ժողովուրդ մը:

Օրմանեան պատրիարք Գաբրիէլ կթղ·ի մասին խօսելով կ՚ըսէ· «Գաբրիէլի գործունէութենէն բան մը պիտի չկարենանք գրել առձեռն տեղեկութիւններ պակսելուն համար, բայց նշանաւոր արդիւնք մըն ալ ունեցած չ՚երեւիր, զի ունենալու ալ դիւրութիւն չունէր՝ ընկճուած ըլլալով Գօզանօղլուներու տեղական բռնապետութեան ներքեւ: Նոյնիսկ Գաբրիէլի կեանքը զոհուեցաւ այդ բռնութեանց, վասնզի Սսոյ վանքին վրայ խուժող լեռնականները, զորս արիւնռուշտ գազանք կը կոչէ յիշատակագիրը, կաթողիկոսին ալ չխնայեցին, եւ զարկին սպաննեցին 1770 սեպտեմբեր 10–ին, Խաչի շաբաթապահքին ուրբաթ օրը: Միւս օրը, շաբաթ առտուն, հազիւ թէ վանքին մէջ եղողներ՝ սպանեալ կաթողիկոսը թաղեցին ի դիրս հանգստեան, ահա նոր յար-

ճակում մը կրեց Սոյ վանքը Գօզանօղլուի անսանձ վոհմակներէն, որոնք զայս ինչ պահանջելով կամ զայն, միաբանները կը խոշտանգէին եւ կը կոչկոճէին, այնպէս որ ոչ պակաս քան զաւուրս տասն, խեղճ միաբանները չուարած էին մահու ակնկալեալ քան կենաց» (31):

Գաբրիէլ կԹղ.ի դամբանաքարը չէ գտնուած, թէեւ Սոյ վանքին մէջ միւս կաթողիկոսներուն արձանագիրները կան, ինչպէս Ղուկաս կԹղ.ին, որ «հանգաւ մեծ Թվին ՌՃՁԶ», Միքայէլ կԹղ.ին որ վախճանած է Ռ եւ երկու Ճ եւ Է հանգստիւ ի Տէր հանգեալ»: Ունինք Թէոդորոս կԹղ.ի արձանագիրը. ան վախճանած է 1791 Թ.ին: Աջապահեանները Սոյ աթոռին տուած են վեց կաթողիկոսներ, եւ որոնց վերջին ներկայացուցիչը եղաւ ամբասիր ու բարի Խաչ. Արք. Աջապահեան:

Այժմ աւելի քան երկու հարիւր տարիներ կը բաժնեն մեզ Գաբրիէլ կԹղ.ի օրերէն... Նահատակուած հայրապետէն միակ շօշափելի յիշատակն է որ այժմ կը գտնուի կենդանի, սրբազան մասունք մը, պղնձեայ պնակ մը...:

ՎԱՍՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ

Եթէ օր մը ամբողջութեամբ հրատարակուին բոլոր դարերուն եւ ամէն տեսակի պատկանող հայկական պղինձները, անպայման որ հայ մարդը պիտի գնահատէ ու պիտի սիրէ իր սրտին այնքան մօտիկ այս յուշարձանները, որպէս իր նախնիքներէն ժառանգուած նշխարներ:

Դուինի պեղումներէն յայտնաբերուած գաւաթներու մասին ահա թէ ինչպիսի ոգեշունչ տողեր ձօնած է Յ. Յովնաթան.

«Գաւաթներ էլ են ելնում, որոնցմով մեր մեծերը գինի են խմել: Բարի արեւ են ցանկացել իրենց ու իրենց աշխարհին: Եւ միշտ բարի է եղել մեր արեւը: Եւ օրհնուած է եղել մեր հողը: Եւ հիմա մէկիկ մէկիկ յարութիւն են առնում մեր նախնեաց կեանքի եւ գործի վկաները...» (32):

Մեր հաւաքածոյի պատմական խորքէն հանդէս կու գայ քրտնաջան հայ ժողովուրդը իր շինականով, արհեստաւորով, մամիկներով, հարսերով, իր մահտեսի դարձած ուխտաւորներով, մեծով ու պզտիկով: Տակաւին այս հաւաքածոյին մէջ այնպիսի սիրելի իրեր կան, որոնք մեզի հասած են Տէր-Զօրի անապատներէն, ջարդերէն ու

---

31. Մ. Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1914, սիւնակ 3071: Նաեւ տես՝ Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 219, ծան. 1:

32. Յարութիւն Յովնաթան, *Պատմական Դուինը եւ Նրա Պեղումները*, «Հայրենիքի Ձայն», 1970, թիւ 30, էջ 4:

աքսորէն ետք։ Նշխարներ, որոնց տէրերը եղած են մեր անմիջական սերունդին հայրերն ու մայրերը, որոնք իրենց գողգոթայի ճամբուն վրայ ինկած են, որպէս հատուցում, հարստութիւն ունենալով միայն սափոր մը, փոքր դանակ մը, թաս մը, կամ դոյլ մը, տոպրակներ, ո–րոնք ձգած են այն ճամբաներուն վրայ, որոնց վրայ քալած ու ինկած են անօթի։

Մնացորդացին մնացորդաց այդ իրերը, այնքան ալ պարզ ու աննշան իրեր չեն եղած երբեք հայ մարդուն համար։ Պղինձի պատ–մութիւնն ալ իր պատկանած ժողովուրդին պատմութեան կը նմանի, ու անոր հետ համընթաց կ'ընթանայ։

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Տախտակ Թիւ 1· Հայկական պղինձներու վրայ տեսնուող փակագրեր։

Տախտակ Թիւ 2· Հայ պղնձագործ վարպետներու յատուկ նշաններ։

Նկար Թիւ 1· Պղնձեայ կոփածոյ անօթներու ոտքի կեդրոնին վրայ հայ վարպետ–ներու թողուցած զարդաձեւեր (մատիտով նմանահանուած)։

Նկար Թիւ 2· Թանի թաս։ Արձանագրութիւն՝ Քիրիշճի Օղլու Միհ (Մահտեսի) Արութիւն:
Հաւաքածոյ՝ Գերճ Կարապետեանի։

Նկար Թիւ 3· Նկար Թիւ 2–ի մանրամաս։

Նկար Թիւ 4· Ջուր լուալու փոքր տաշտ։ Ոճը պարսկական է։ Արտակարգ գեղեց–կութեամբ նաշխազարդուած՝ բուսական եւ կենդանական մոթիֆ–ներով։
Հաւաքածոյ՝ Վահէ Սէթեանի։ 1976–1977 թթ. ու կռիւներու ըն–թացքին թալանուած։

Նկար Թիւ 5· Նոյնը՝ Նկար Թիւ 4:

Նկար Թիւ 6· Նկար Թիւ 4–ի մանրամաս (մատիտով նմանահանուած)։

Նկար Թիւ 7· Պատուանդանով միակտուր սինի սեղան։ Արձանագրութիւն՝ Յիշա–տակ է Սուրբ Երուսաղէմայ Աթոռին: Իր տեսակին մէջ մէկ հա–տիկ է որպէս ֆորմ։ Գեղեցիկ նաշխազարդեր։
Հաւաքածոյ՝ Վ. Սէթեանի, 1976–1977 թթ. ու կռիւներու ընթացքին թալանուած։

Նկար Թիւ 8· Քիլառն – Գիլառն, կամ կաւռման։ Արձանագրութիւն՝ Ի վայելումն Պօղոսին է Թվ· ՌՃԼԸ (1689)։
Հաւաքածոյ՝ Վ. Սէթեանի։ Խիստ ընտիր նմոյշ։ 1976–1977 թթ. ու կռիւներու ընթացքին թալանուած։

Նկար Թիւ 9· Լայնեզր ափսէ։
Հաւաքածոյ՝ Գ. Կարապետեանի։

Նկար Թիւ 10· Նկար Թիւ 9-ի կեդրոնի զարդը (մատիտով նմանահանուած)։
Նկար Թիւ 11· Նկար Թիւ 9-ի արձանագրութիւնը։
Նկար Թիւ 12· Փոքր ափսէի մը շրջանակուած արձանագրութիւն՝ ՆէՑ Կիպար· Թվ· ՌՃՁԸ (1739)։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 13· Լայնեզր խոշոր պնակ։ Արձանագրութիւն՝ Սարգիս որդի Մուրատին։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 14· Փոքր նաշխուն պնակ։ Արձանագրութիւն՝ Մանուկ որդի Կարապետին։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 15· Խոշոր ափսէ, 105 սմ· տրամագիծով։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 16· Նկար Թիւ 15-ի կեդրոնի զարդը (մատիտով նմանահանուած)։
Նկար Թիւ 17· Կիլիկիոյ Գաբրիէլ Աջապահեան Կթղ·ին նուիրուած լենկերը (բաց խոշոր պնակ)։ Յատակը նորոգուած։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 18· Մրգաթանի սիթիլ (դոյլ)։ Արձանագրութիւն՝ Սարգիս Օղլի Է-րէմիեայ, 1206 Հճ· (1791–1792 Թթ·)։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 19· Նկար Թիւ 18-ի մանրամաս։
Նկար Թիւ 20· Տունի ընկաման? – Արձանագրութիւն՝ Միրիջան, Թվ· ՌՂԳ· (1644)։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 21· Նկար Թիւ 20-ի մանրամաս։
Նկար Թիւ 22· Ջրածիկ (ըպրըխ)։ Արձանագրութիւն՝ Մղտեսի խաչատուրին, Թվ· ՌՃԼ· (1681)։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։ Հալէպի շրջանէն չորցած հորէ մը հանուած եւ ճերմակ կորկով պատած։ Արտակարգ նրբութեամբ բանուած։
Նկար Թիւ 23· Կենցաղային իրեր։ Ափսէ՝ վրան պղնձեայ նաշխուած այլազան գա-ւաթներ։ Ընդհանրապէս Ուրֆայի գործ։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 24· Սիրուն, կլոր եւ բրդաձեւ կափարիչով աման, որ կը գործածուէր՝ բէջէլներու կամ մրգաթանի, փալուզայի համար։ Արձանագրու-թիւնը խորագիր է՝ Յիշատակ է Դոկիու (Եւդոկիոյ) Դէտ Յակոբ Վարդապետին Երուսաղէմայ, Սուրբ Յակոբայ Աթոռին ձեռամբ Սարգիս վարդապետին, Թվ· ՌՄԼԸ, (1789)։
Հաւաքածոյ՝ Վ· Սէթեանի, կողոպտուած։
Նկար Թիւ 25· Կենցաղային իրեր։ Երկու, երեք, չորս յարկանոց շուկայի կամ դըպ-րոցի համար պատրաստուած ճաշամաններ։
Հաւաքածոյ՝ Գ· Կարապետեանի։
Նկար Թիւ 26· Կենցաղային իրեր։ Ձախէն աջ՝ դդմաձեւ բաղնիքի թաս, հինգ այ-լազան ձեւերով ու չափերով բաղնիքի թասեր, որոնցմէ երկուքը

կը կրեն շարժուն ձուկեր, գդակաձեւ բաղնիքի թաս։ Առաջին շար-
քի երկու կողմերուն՝ բաղնիքի արկղիկներ, ծակոտկէն յատակով,
որուն մէջ կը դրուէր օճառը, լիֆը, քէսէն, եւ անուշահոտ իւղեր։
Հաւաքածոյ՝ Գ. Կարապետեանի։

Նկար Թիւ 27. Կենցաղային իրեր։ Ձախէն աջ՝ կափարիչով մրգաթանի փոքր դոյ-
րեր։ Առաջինը կրնայ նաեւ փոքր խաղալիք ըլլալ։ Անթէպեան խիստ
ընտիր դնակ, սրճեփի ջրածիկ, մրգաթանի կափարիչով մեծ դոյլ։
Հաւաքածոյ՝ Գ. Կարապետեանի։

Նկար Թիւ 28. Կենցաղային իրեր։ Ձախէն աջ՝ իւղաման, պտուղի կամ հացի ափսէ,
քամիչ, շերեփ, սան։ Վարի կարգին վրայ՝ ապուրի թաս, տակը
փոքր ափսէ, կերակուրի փոքր լէկէն, ջուրի կամ գինի խմելու շե-
րեփ։
Հաւաքածոյ՝ Գ. Կարապետեանի։

Նկար Թիւ 29. Կենցաղային իրեր։ Ձախէն աջ՝ անուշեղէնի ղոց-կլոր աման, ձեռ-
քով ջրաման, իւղաման՝ առաստաղի կախիչով, հեղուկներ լեցը-
նող չափ կամ աման, կիւկիւմի տեսակ, ակէն ջուր փոխադրելու
ծառայող։
Հաւաքածոյ՝ Գ. Կարապետեանի։

THE ARMENIAN COPPER, 1600 - 1915

BERDJ GARABEDIAN

(Summary)

The Armenian coppersmiths' trade has started to grow in the cities of Armenia from 9th century on. Armenian coppersmiths had their patronizing saints, their special workshop quarters in the cities, their syndicates, even their own flags. The Armenian coppers with their inscriptions and embroideries express one of the best features of Armenian art, and are rare documents of Armenian history and culture.

The article deals with Armenian copper of 1600 – 1915, which have reached us mostly from the cities of Armenia and Cilicia.

Գրիգոր Զօհրապի լեզուին բառաբաղադրութիւնները

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Գրիգոր Զօհրապ կը հանդիսանայ ութսունական թուականներու արեւմտահայ գրական շարժման ամենակարկառուն դէմքը, որ նոր որակի հասցուց հայ գրականութիւնը, հրապարակագրութիւնը, քննադատական միտքն ու լեզուն:

Նորարարական այս ձգտումը կը միտէր գրականութիւնը մօտեցնել ժողովուրդին, եւ գեղարուեստականօրէն արտացոլել իրական կեանքը: «Գրականութիւնը, – կ'ըսէ ան, – ժողովրդեան կեանքէն պիտի քաղուի՝ ժողովրդեան կեանքին ծառայելու համար» (1), եւ առ այդ, ան կ'առաջադրէր. «Գրողները պարտին տակաւ մօտենալ ժողովուրդին եւ անոր համեստ ըմբռնումին, եթէ չեն ուզեր որ իրենք ըլլան միայն իրենց գործերուն ընթերցողները» (2):

Խորապէս գիտակցելով գրականութեան, հրապարակագրութեան ու լեզուին կարեւորութեան, Զօհրապ կը պահանջէր, որ անքակտելի այս երեք գործօնները ըլլան յստակ եւ մատչելի հասարակութեան հոգեկան պահանջներուն:

Պատահական չէր նման խստապահանջ հեղինակի մը համար նշանակութիւնը լեզուամաքրութեան, եւ կարեւորութիւնը՝ լեզուի յղկումին, այն առումով որ առանց ժողովրդական լեզուի ատաղձին վրայ յենելու, կարելի չէ ստեղծել գեղարուեստական գրական բարձրորակ լեզու:

Անդրադառնալով Զօհրապի լեզուին, Երուանդ Օտեան դիպուկ

1· «Մասիս», 1892, թիւ 3956:

2· «Մասիս», 1893, թիւ 3998:

հնարամտութեամբ մը ըսած էր. «Եթէ Զօհրապ Հ. Արսէն Այտընեանի մը նման կամ Յակոբ Գուրգէնի (ժամանակի յայտնի գրաբարագէտ–հայկաբան, որ Թունդ գրաբարամոլ մըն էր, Գ. Ա.) մը չափ հայ լեզուն ու քերականութիւնը ուսումնասիրած ըլլար, ապահովաբար չպիտի կրնար գրել իր գեղեցիկ նորավէպերը եւ ազատ թռիչք տալ իր մտածումներուն, զգացումներուն եւ երեւակայութեան» (3)։

Զօհրապ կը հաւատար թէ գրականութիւնը իրականութեան արտացոլումն է լեզուի միջոցով, եւ ուրեմն՝ լեզուն ալ միտքերու, գաղափարներու, հայեացքներու դրսեւորումն է մտածողութեան միջոցով։ Հետեւաբար՝ գրականութիւնը ներգործօն դեր կրնայ կատարել ոչ միայն իր գեղարուեստական յատկանիշներով, այլեւ լեզուի հարստութեամբ, արտայայտչական հնարքներով ու միջոցներով։ Աւելին՝ լեզուն բացի գաղափարական եւ հոգեբանական ազդակ մը ըլլալէ, է՛ նաեւ գեղագիտական ազդու ոյժ։ Անկէ՝ իր հոգածութիւնը լեզուին հարստացման ու գեղեցկացման նկատմամբ։ Կը բողոքէ բոլոր անոնց դէմ, որոնք կ՚անտեսեն գեղեցկութեան կարեւորութիւնը լեզուի մէջ. «...Չեմ ընդունիր,– կ՚ըսէ ան,– որ ուզողը այս գեղեցիկ լեզուն ճաշակէ զուրկ տարազով մը հագուեցնէ, փողոց նետէ. բոլոր ուժովս կը բողոքեմ այս կերպ ազատութեան մը դէմ որ զեղծում մըն է» (4)։

Զօհրապի լեզուական հայեացքներուն մէջ յատկանշական է հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Ժողովուրդն է միայն որ կը դարբնէ լեզուն կեանքի ամէնօրեայ սալին վրայ... եւ գրական մարդիկ կը հպատակին ժողովուրդի լեզուին եւ ոչ թէ կը տիրեն անոր» (5)։

Ակնարկելով ժողովրդական լեզուին անհրաժեշտութեան, Զօհրապ կու տայ հետեւեալ պատկերաւոր օրինակը. «Մի՛ ըսէք ինծի որ մեր լեզուի կանոնները մամիկս անգամ գիտէ. մամիկիս գիտցած քերականութիւնը հայերէնի դասատուներ չեն գիտեր շատ անգամ» (6)։ Այսպէս՝ նախ կը մերկացնէ ու կը քննադատէ կրթական այն մշակները, որոնք հայերէնի խեղճուկ պաշար ունին, երկրորդ՝ կը պարզէ իր կիրարկած լեզուի հարստացման ու ճկունացումի երանգները։

Լեզուի նկատմամբ այս բծախնդիր նախանձախնդրութիւնը՝ իր ստեղծագործութեան տուած է ոչ միայն թռիչք ու հմայք, այլեւ՝ գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած գործեր։ Անոր

---

3. «Մանանայ» 1913, թիւ 1։

4. «Արեւելք», 1901, թիւ 43։

5. «Մասիս», 1892, 6 Յունիսի։

6. «Մասիս», 1901, թիւ 6։

սեղմ, խտացուած, այլեւ պատկերաւոր, դիպուկ ու վառ գոյներով հարուստ լեզուն՝ լիացուցած են իր ստեղծագործական արուեստին արժէքը։

Այս գրելակերպը մեծապէս նպաստած է իր լեզուին պատկերաւորութեան։ Եւ պատահական չէ որ Զօհրապի արուեստին ոյժը իր ոճին մէջ է, ոճ, որ ընտրեալ բառերու համախմբումով, վարպետութեամբ կ'արտայայտէ բազմաթիւ պատկերներ եւ իրավիճակներ՝ հանդէս գալով իբրեւ խօսքի եզակի վարպետ։ Հակիրճ, պարզ ու յստակ գրելու այս առաւելութիւններուն մասին, բանաստեղծուհի Սիպիլ կը գրէ. «...Իր ամենէն մեծ, ամենէն նշանաւոր յատկութիւնը պիտի մնայ գրելու հազուագիւտ ճաշակը, ինչ որ մեծ գրագէտները կը յատկանշէ» (7)։

Ինչ կը վերաբերի գրաբար–աշխարհաբար գրապայքարին, Զօհրապ կը քննադատէ գրաբարապաշտները՝ ջերմապէս պաշտպանելով աշխարհաբարի դատը։ Յատկապէս կը ծաղրէ ժամանակի գրաբարի երկու ներկայացուցիչներու՝ Յակոբ Գուրգէնի եւ Գաբրիէլ Սեւեանի լեզուական հայեացքները։

Այս առնչութեամբ Զօհրապի տեսակէտը յստակ է ու մեկին. «Մենք կը կարծենք որ այսուհետեւ գրաբարի եւ աշխարհաբարի խընդիր չկայ. կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ գրաբարի խնդիր չկայ» (8)։ Ինչպէս կը տեսնուի, Զօհրապ բաւական խիստ կ'արտայայտուի, ծայրայեղութեան հասնելու աստիճան, որովհետեւ, լեզուներու որակական անցումները, որքան ալ երկար ժամանակամիջոցի մը ընթացքին կատարուած ըլլան, իրենց զանազան բաղադրութիւններով, կարելի չէ արմատապէս զանոնք իրարմէ անջատել։ Մէկ փուլէն միւսին անցման մէջ ազդեցութիւնները անխուսափելի են։ Թերեւս Զօհրապի այս խստապահանջութիւնը կու գայ օրուան թէժ ու պայթուցիկ կացութենէն։ «Աշխարհաբարը գրաբարով կոկելու ջանքը լեզուագիտական սխալ մըն էր՝ ամուլ մնալու դատապարտուած» (9), – կ'ըսէ ան։ Աւելի առաջ երթալով, ան կը շարունակէ. «Աշխարհաբարը ուրոյն եւ անջատ լեզու մըն է, զոր եւ ոչ մէկ կապ կը միացնէ գրաբարին» (10)։

Զօհրապի այս խիստ կեցուածքը, անշուշտ, կու գար գրական լեզուն ժողովրդական լեզուի ակունքներուն մօտեցնելու անկեղծ նա-

---

7. Գրական Ասուլիսներ, Բ. Գր. Զօհրապի Նովէլները, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 21–22։

8. «Մասիս», 1892, 6 Յունիսի։

9. Նոյնը։

10. Նոյնը։

խանձախնդրութենէն։ Այս առումով կը դատապարտէր լեզուաշինութեան արհեստական փորձերն ու ճոռոմաբանութիւնները։ Զօհրապի փափաքն էր աշխարհաբարը վերջնականապէս կանոնաւորել, ձերբազատել քմահաճ տնօրինութիւններէ եւ զայն դարձնել ինքնատիպ ու մաքուր լեզու։ «Մեր ժողովրդական լեզուն պիտի զարգանայ ուրեմն այնպէս՝ ինչպէս կը զարգանան ուրիշ ամէն լեզուներ՝ ոչ թէ հինին դառնալով՝ այլ այդ լեզուն խօսող հասարակութեան իմացական կարողութեան համեմատութեամբ» (11)։

Կատարեալ ու գեղեցիկ լեզու ունենալու համար, ան կը պահանջէր խնամել ու մշակել աշխարհաբարը։ Կը ձգտէր ապացուցել իր դրոյթները, լաւլի դարձնել իր խօսքը, որովհետեւ «հին լեզուով մատենագրելը՝ ո՛րքան սերտ նմանութիւն ունի այս դարուս մէջ լատիներէն ատանաւոր մը հրատարակելուն հետ» (12)։

Ուլթունականներու գրական շարժման մէջ, Գրիգոր Զօհրապ իրօք ունեցաւ գերգնահատելի դեր, մասնաւորապէս գեղարուեստական երկի լեզուն կարգաւորելու եւ յղկելու տեսակէտէն։ Իր այս ներդրումը նոր լիցք ու պիտակ տուաւ գրական լեզուին՝ իր կուռ, այլ բովանդակալից միտքերով, հետեւողականութեամբ եւ խօսքի սեղմութեամբ։

Նկատի ունենալով վերոյիշեալ եւ այլ աչքառու առաւելութիւնները, Երուխան այդ շրջանը կը բնորոշէ այսպէս. «Ազգային մատենագրութիւնը ոչ մէկ ատեն հասաւ այն ծաղկման, որպիսին վերջին քսան տարուան մէջ։ Ես չեմ ճանչնար ազգային աւելի կենդանի, հզօր, առողջ, գունագեղ, արուեստագիտական գրականութիւն մը, ինչպէս ան, որ յայտնուեցաւ ուլթունական թուականներէն ասդին Թուրքիա, թէ արտասահման» (13)։

Եւ իրաւամբ, ուլթունականներու փաղանգը հիմք դրաւ գրական նոր շարժումի մը՝ ստեղծելով ինքնատիպ, գաղափարապէս յագեցած, գեղարուեստական յատկանիշներով օժտուած գրականութիւն մը, որ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ կը մնայ եզակի, իր բերած չնորհաշատ նպաստով՝ համեմատած տիրող անբարենպաստ կացութեան։

***

Լեզուն ստեղծուած է հասարակական հաղորդակցման անհրաժեշտութենէն, եւ որպէս այդպիսին, կը նկատուի մարդկային պատ–

11. Նոյնը։

12. «Մասիս», 1900, 2 Դեկտ․ի։

13. *Յոռետեսութիւն Քննադատութեան մէջ*, «Շանթ», Ղալաթիա, 1911, թիւ 3։

մութեան հրաշալիքներէն մին: Խօսելով լեզուի հասարակական դերի մասին, մեծ լուսաւորիչ Խաչատուր Աբովեան կը գրէ.

«Լեզուն անշուշտ, ամենաազնիւ գործիքն է, որի միջոցով մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտայայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանաւանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին» (14): Ասկէ կարելի է հետեւցնել, որ լեզուն ոչ միայն հաղորդակցման միջոց է, այլեւ աշխարհաճանաչողական բազմապիսի գիտելիքներու տիրացման եւ գործադրման խողովակ:

«Խօսքը լեզուի իրական վիճակն է, իսկական գոյնը» (15): Ուրեմն, խօսքը, որպէս հաղորդակցման միջոց՝ լեզուն է գործողութեան մէջ: Կենդանի, արտասանուող ու լսուող խօսքը, կը դառնայ հաղորդակցման, միտքերու փոխանակման ու փոխադարձ ըմբռնումի միջոց: Կենդանի խօսքի միջոցով է որ մարդը կը ստանայ զինք շրջապատող բնութեան ու հասարակութեան մասին այն ամէնը, ինչ անհրաժեշտ է իրեն՝ ապրելու, աշխատելու եւ յարաբերելու համար: «Ժողովրդական լեզուի պայծառ, վճիտ խորքերում արտացոլում է ոչ միայն հայրենի երկրի բնութիւնը, — կ'ըսէ ռուս մանկավարժ Ուշինսկին, — այլեւ ժողովուրդի հոգեւոր կեանքի ամբողջ պատմութիւնը» (16): Ասկէ՝ սերտ կապը լեզուի ու խօսքի միջեւ:

Այս տեսանկիւնէն մեկնած, Զօհրապի լեզուախօսքային արուեստը կը ներկայացնէ ուշագրաւ իրողութիւններ, որոնց ուսումնասիրութեան, կամ հետազօտումին նուիրուած է ներկայ փորձը:

Գեղարուեստական լեզուն ունի իր բաղկացուցիչ մասերը: Զօհրապի գեղարուեստական լեզուն, այս առումով, ըլլալով համարեայ անթերի, անսայթաք, աներկբայօրէն կը հանդիսանայ հայ գեղարուեստական արձակի դասականներէն մին: Ճիշդ է որ երբեմն կարելի է հանդիպիլ լեզուական որոշ անկանոնութիւններու կամ բառապաշարային անտեղի գործածութիւններու, այնուամենայնիւ, ան կը մնայ մաքրամաքուր, օրինակելի ու հմայիչ լեզու:

Ներկայ ուսումնասիրութեան մէջ լուսարձակի տակ առնուած են Զօհրապի լեզուին բառապաշարային շերտերը, յատկապէս՝ հնացած բառերը, իմաստները, գրաբարեան տարրերը, գաւառական կամ բարբառային երեւոյթները, հազուադէպ — կամ բառարանային —

---

14. Խ. Աբովեան, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու*, Ե. հտր., Երեւան, 1950, էջ 45:

15. Է. Աղայեան, *Լեզուաբանութեան Ներածութիւն*, Երեւան, 1963, էջ 69–70:

16. Կ. Դ. Ուշինսքի, *Մանկավարժական Ընտիր Երկեր*, Բ. հտր., Երեւան, 1959, էջ 605:

գործածութիւն ունեցող բառերը եւ վերջապէս նորակերտ բառերը։ Իւրաքանչիւր չերտաւորում վերցուած է առանձին՝ օրինակներով (էջային նշումներով)։ Օրինակներու դրառումին համար նկատի առնուած են Հայաստանեան հրատարակութիւնները (17)։

***

Ա. ՀՆԱՑԱԾ (ԱՐԽԱՑԻԿ) ԲԱՌԵՐ

Ժամանակակից հայոց լեզուի բառային հիմնական կազմէն (ֆոնտ) իմաստի ու նշանակութեան հնանալու կամ մահանալու հետեւանքով կարգ մը բառեր ու բառարմատներ աստիճանաբար գործածութենէ դուրս կ՚ելլեն, հոգ չէ թէ անոնք որոշ շրջան մը եղած ըլլան կենսունակ, հայոց լեզուի բառային կազմը հարստացնող նորանոր բառաձեւեր ու արտայայտութիւններ։

Նման տեղաշարժեր տեղի կ՚ունենան երբ հասարակական կեանքէն դուրս կը մղուին որոշ առարկաներ, գործիքներ, կը վերանան որոշ երեւոյթներ ու հասկացութիւններ։ Այսպիսով, հասարակական կեանքէն դուրս արտամղուած տարբեր առարկաներն ու հասկացութիւնները իրենց հետ կը տանին նաեւ իրենց անունները, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք իրենց հին իմաստները չեն փոխած ու ձեռք չեն բերած նորը։ Իսկ այն բառերը, որոնց արտայայտած հասկացութիւնները նոր բովանդակութեամբ կը դրսեւորուին՝ կը պահպանուին պարզապէս հին հասկացութիւններու համար, իսկ նորի համար կը ստեղծուին նորերը։

Հնացած բառերէն որոշ մաս մը բոլորովին չքացած է բառարաններէն, իսկ այլ մաս մը կարելի է գտնել միայն բառարաններուն մէջ՝ հիմնովին զուրկ կենսունակութենէ. Թէեւ այս վերջիններէն մաս մը կարելի է վերակենդանացնել ու շրջանառութեան մէջ մտցնել՝ ըստ պահանջի ու նիւթի։

Հնացած բառերը բառապաշարի ոչ-հիմնական չերտը կը կազմեն, տրուած ըլլալով որ հակառակ իրենց «պահեստային» դրութեան, կրնան, ի պահանջել հարկին օգտակար ըլլալ այս կամ այն իմաստը արտայայտելու համար։

Զօհրապի լեզուին մէջ, մեր քննութեան ընթացքին, յայտնաբերեցինք հետեւեալ հնացած բառերը, կամ իմաստները, որոնց ոչ բոլորը ամբողջովին «մեռած» կարելի է նկատել։

---

17. Գրիգոր Զօհրապ, *Երկերի ժողովածու*, Ա. եւ Բ. հատորներ, Երեւան, 1959։

«*Բերանը... մոցնել կու տար* պռկունքին (18) (*շրթունքներուն*) *անարիւնութիւնը*» (*Ա. հտր., էջ* 6) (19)։

«*Բարձրահասակ*, ճաղկահեր (*ուղիղ, տափակ մազեր*) *եւ արիւնոտ աչքեր*» (*Ա.*, 20)։

«*Ես իր անձուկ մտքին մէջ* քաջարուխտ (*հմուտ, ճարտար*) *փաստաբանի մը անհպելի արժանն եմ*» (*Ա.*, 22)։

«*Ձեռքը գրպանը կը դեգերի հիմա, ուրիշներուն ձգելով սեղանը որուն առենով բախտաւոր* գահերէց *էր*» (*փոխաբերական իմաստով՝ սեղանի գլուխ նստող անձ, այլապէս՝ գահագլուխ, գահաւագ*) (*Ա.*, 42)։

«*Այս տարօրինակ աղջիկը ուղղամտութիւն մը ունէր իր* վաճառիկ (20) (*վաճառելի*) *սիրոյն մէջն ալ* (*Ա.*, 51)։ (*Այսուհետեւ ծանօթագրութեանց մէջ պիտի տրուի տուեալ բառին երկրորդ գործածութիւնը եւս*)։

«*Ու կը հնազանդէր անտրտունջ* ... վայրապար (*ի զուր տեղը*) *չտանջելով իր սիրտն ու միտքը* (*Ա.*, 76)։

«*Մութ ու* քարակոփ (*քարերէ կոփուած*) *պատեր*» (*Ա.*, 85)։

«Քարակարկառ (*քարերու կոյտ*) *արժան*» (*Ա.*, 106)։

«*Արշակ կը փնտռէր այս կինը որ իր* ցանկազարթոյց (*ցանկայարոյց*) *ընկերակցութեամբ եկած էր ընդմիջելու իր գաղափարի պտոյտը*» (*Ա.*, 106)։

«*Տիկնոջ խստահայեաց բայց* նշուլագեղ (*գեղեցիկ նշոյլներով զարդարուած*) *աչքերուն մէջ կը կարդացուէր*» (*Ա.*, 107)։

«*Տոմինօն՝* վաստակաբեկ (*յոգնած*) *կը յենուր իրեն*» (*Ա.*, 109)։

«Ծանրակիր (*դժուարակիր*) *մազերուն արձակած շողերէն կը շլանար*» (*Ա.*, 126)։

«Ատրաշէկ (21) (*շիկացած*) *հալոց*» (*Ա.*, 213)։

«Իցիւ թէ (*երանի թէ*) *չխօսէր*» (*Ա.*, 127)։

«*Սպասումի կեանք մը, որ* ընդքարշ (22) (*ետեւէն քարշ իյնալով*) *գացած է միշտ այդ կնոջ ետեւէն*» (*Ա.*, 218)։

«*Ամէն հեղ որ կանացի պզտիկ դաւերու,* ստայօդ (*չինծու*) *պչրանքներու հանդիսատեսը կ՚ըլլայի*» (*Ա.*, 173)։

---

18. Յոգնակի իմաստով գործածուած։

19. Յետայսու միայն հատորներուն եւ էջերուն թուահամարները պիտի յիշուին. իսկ փակագիծներուն մէջ տրուած է տուեալ բառին իմաստը։

20. «Այդ *վաճառիկ* ցանկութիւնն չէր որ կ՚ախտաւորէր զինքը» (Բ, 142)։

21. «*Ատրաշէկ* բոլորակ» (Ա, 475)։ «*Ատրաշէկ* հալոց» (Բ, 249)։

22. «Այդ կապը ամէն տեղ *ընդքարշ* կ՚ածէր իրեն հետ» (Ա, 382)։ «*Ընդքարշ* ածել ընթերցողը իր ետեւէն» (Ա, 405)։

«*Վեր* հանգրինելով (23) (*վեր քաշելով*) *շրջազգեստը*» (Ա, 219):

«*Դիմադուշակ* հարցուկի (24) (*կախարդ*) *հովեր առնել*» (Ա, 220):

«*Բան մը չկայ* սոգտանելի (*դատապարտելի, մեղադրելի*) *այս վարմունքին մէջ*» (Ա, 232):

«Զորաբեկ (*չոր ու ցամաք*) *ու վտիտ ճիւղ*» (Ա, 255):

«Վշտատեսներէն (*վիշտ տեսածներէն*) *մէկը՝ որոնք... զուարճութեան առարկաներ ըլլալու սահմանուած են*» (Ա, 256):

«Ցանկարծուստ (*անսպասելի*) *պայթող մրրիկ մըն էր*» (Ա, 262):

«*Ներսը կը պարէին* ... յորձեռանդն (*խանդավառութեամբ*) *ու տենդայոյզ*» (Ա, 273):

«Ցնորակոծ (*ցնորքներով չարչարուած*) *սաւառնումներով բանաստեղծ մը*» (Ա, 302):

«*Իր* յետախաղաց (*յետադարձ*) *դեգերումները չեն կրնար իր ... դաւանանքը ըլլալ*» (Ա, 402):

«*Իր բոլոր գոյութիւնը կը նմանցնեմ այն* յառաջտուութեան (*առաջաւոր ըլլալը*) *կարգերուն, որոնց մէկ օղակէն ամբողջը կը գուշակուի*» (Ա, 436):

«Մետաքսառէջ (*մետաքսահիւս*) *ծոպեր*» (Ա, 445):

«Շուկատ (*խարեբայ*) *եւ* աղկաղկ (*թոյլ, տկար*) *դրականութիւն մը կը սփռէ միշտ*» (Ա, 446):

«*Ես կը սիրեմ աշունը կիներուն*․ շիջելափառ (25) (*մարած փառքը*) *արեւմուտքը որուն անգիտակից խորհրդանշանն է*» (Ա, 489):

«*Այստեղի կառապանները մեր կարգ մը օրագրողներուն տմարդութիւնը ունին, բայց ոչ* հայհուչը» (*հայ–հոյը*) (Ա, 482):

«Վաղափուլ (*շուտ փուլ եկող*) *աշտարակներ կը չինեն*» (Ա, 490):

«*Արտաւազդ* վրիժահանին (*վրէժ ունեցողին*) *պէս, յատուկ հանդէս մը սարքելով*» (Ա, 497):

«Հաչաղկոտ (*նախանձոտ*) *ակնարկ*» (Ա, 514):

«Ապաժամանն (*ուշ ժամանած*) *պատիւներ*» (Ա, 520):

«Կոկոզավիզ (*գոռոզ, հպարտ*) *պիտի ըսէր հայորդի մը*» (Ա, 526):

23· «Ջալ· ձեռքով *հանդրինած* էր շրջազգեստը» (Ա, 275):

24· «Աւանդական հարցուկն է ան» (Բ, 262):

25· «Այս պայծառ առաւօտը *շիջելափառ* մայրամուտքն է բոլորին» (Ա, 496):

«*Գիտնաք ի՛նչ* խոնարհասիրտ (*համեստ*) *կին մըն է*» (Ա; 527)։

«Բարադրոշ (*արձանագործ*) *արձաններ*» (Ա, 536)։

«*Ճիշդ այդ վայրկեանին երիտասարդին նայուածքը* մահատու (26) (*մահ պատճառող*) *դաշոյնի մը պէս շողացեր էր իր աչքին*» (Բ, 28)։

«*Քաջմաճեան ետ դառնալու վրայ էր երբ* փրկաւէտ (27) (*փրկարար*) *ձայն մը զինքը կանչեց*» (Բ, 128)։

«*Եւ երբ խառնուած մեզ* սրտաթունդ (*սրտատրոփ*) *ամենքնիս ... Մեզ լուր մահուան տըրուին դոյժ*» (Բ, 184)։

«*Ի վեր կանգնած ժայռին վըրայ* բարձրադէտ (*շատ բարձր*) *Աղաչաւոր կ'երկարեմ ձեռք ետեւէդ...*» (Բ, 185)։

«Երեսանկեալ (*երեսը հողին փակած*) *ու գետնամած մարդիկ*» (Բ, 235)։

«Դիւրագնի (28) (*աժան*) *ու սառոյց երջանկութիւն զոր ոչ ոք կրնար իրմէ կապտել*» (Բ, 236)։

«Կեղակարծ (29) (*կասկածոտ*) *սլխտակութեան ցոլքովը զինքը շրջապատող արհաւիրքը կ'աւելցնէ*» (Բ, 245)։

«*Ու յանկարծ, գիշերը իջաւ վրանիս,* խրիթամած (*խաւար, մռայլ*) *մթութեամբ մը*» (Բ, 249)։

«*Անընդհատ կը լեցուէին ու կը դիզուէին, արհաւիրքի թանձր* սրսկապան (*արտասուքը պահող, ծածկող*) *մը յօրինելով մեղի*» (Բ, 250)։

«*Շունչ մը ... աշխարհքի կուրծքէն դուրս կը թռչի* միահառոյն» (*մէկ անգամէն*) (Բ, 277)։

«Ողնափայտի (*դմբէթի համար պատրաստուած գերան*) *բեկորներ*» (Բ, 302)։

«Սանձակոծ (*սանձով ծեծուած*) *կոհակներու յարձակումին տակ ջախջախուած չէ այս շէնքը*» (Բ, 302)։

«Կոկորդալիր (*լիաբերան*) *ձայներ*» (Ա, 304)։

«*Առանց* սրտաբափ (*սրտաբեկ*) *ըլլալու պարտականութեան մեծութենէն, աշխատելու ջանք ընել հետեւելիք շաւղին համար*» (Բ, 341)։

«*Պչրոտ* յուշկապարիկ (*առասպելական ոգի*)» (Բ, 379)։

---

26. Հականիշն է *կենսատու* բառը

27. «Պէտք ունի՞ արդեօք այդ *փրկաւէտ* ազդարարութեանց» (Բ, 296)։

28. Ի՞նչ կ'ըլլայ հետեւանքը երբոր վարժեցնենք մեր հասարակութիւնը այսքան *դիւրագնի* պատիւներու» (Բ, 421)։

29. «*Կեղակարծ* փերեզակի մը հոտեր կը սկսէր գալ» (Բ, 347)։

«Սորսորում» (30) (*հոսում*) (Բ, 434)։
«Փակեղ» (*գլխու փաթթոց*) (Բ, 440)։
«Առարուր (*ատնակոխ*) անցնող» (Բ, 475)։

Բ. ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՏԱՐՐԵՐ

Զօհրապ կը հանդիսանայ ութսունական թուականներու իրապաշտ սերունդին այն եզակի ներկայացուցիչներէն, որուն լեզուն գրեթէ զերծ է «աչք ծակող» գրաբարեան տարրերէ (հոլովաձեւեր, խոնարհման ձեւեր, դարձուածքներ ու ոճեր)։ Այս իրողութիւնը կու գայ ցոյց տալու որ Զօհրապ որքան անընդունելի դատած է գրաբարը, եւ եղած բծախնդիր՝ իր լեզուն անաղարտ պահելու։ «Անոր համար գրաբարը մեռեալ լեզու է, եւ պատմական ըլլալէ ուրիշ նշանակութիւն չունի» (31)։

Բայց գրաբարի ազդեցութենէն ձերբազատուիլը այնքան ալ հեշտ չէր, եւ Զօհրապ, թէեւ իր գրչեղբայրներէն շատ աւելի նուազ տարողութեամբ, իր լեզուին մէջ «հիւրընկալած» է գրաբարեան որոշ տարրեր։ Անշուշտ, անիկա որեւէ ձեւով չէ ազդած Զօհրապի լեզուի մաքրութեան, տրուած ըլլալով որ օգտագործուածը չնչին տոկոս մըն է, յատկապէս նոյնանման հոլովաձեւերու ամբողջութիւն մը։ Ի դէպ, գրաբարեան տարրերուն մեծամասնութիւնը կը գտնուի իր յօդուածներուն, կամ գրական դիմանկարներուն մէջ։ Նորավէպերը գրեթէ զերծ են անոնցմէ։

Ստորեւ՝ օրինակներ այդ տարրերէն.

զձեզ (Ա, (7),	*Անձնական դերանուն, հայցական հոլով եզակի*
եկեղեցւոյ (Ա, 71),	Ու–ա *խառն արտ. թեք. հոլ., սեռ. տր. հոլ., եզ.*
տանտիրուհւոյն (Ա, 94),	» » » » », » » » , »
կենդանւոյն (Ա. 247),	» » » » », » » » , »
աշակերտուհւոյ (32) (Ա, 314),	» » » » », » » » , »
ծերունւոյ (33) (Ա, 319),	» » » » », » » » , »
երկաթուղւոյ (Ա, 320),	» » » » », » » » , »
սիրուհւոյն (34) (Ա, 322),	» » » » », » » » , »
տարւոյ (Ա, 324),	» » » » », » » » , »
որդւոյն (Ա, 326),	» » » » ». » » » , »

30. «Անձայն *սորսորում*» (Բ, 436)։
31. «Մասիս», 1892, 18 Մայիսի։
32. Ա, 316։
33. Ա, 356։ Բ, 75։
34. Բ, 181։

հաշուոյ (Ա, 326),	» » » » », » » », »
ոսկւոյ (Ա, 326),	» » » » », » » », »
գործոյ (Ա, 355),	» » » » », » » », »
գեղւոյն (Ա, 367),	» » » » », » » », »
հոգւոյն (35) (Ա, 522),	» » » » », » » », »
պատանւոյն (Ա, 356),	» » » » », » » », »
օտարուհւոյ (Բ, 77),	» » » » », » » », »
տարւոյ (Բ, 89),	» » » » », » » », »
վրայօք (36) (Ա, 164),	Եզակի, գործիական հոլովի իմաստով գործածուած
հրճուանօք (Ա, 362),	» » » » »
ձեռօք (Ա, 364),	» » » » »
սպառնալեօք (37) (Բ, 15).	» » » » »
արհամարհանօք (Բ, 72),	» » » » »
ախորժանօք (Բ, 385),	» » » » »
գիւղացւոց (Ա, 234),	Յոգնակի, սեռական տրական հոլովի իմաստով
պոլսեցւոց (Բ, 89),	Յոգնակի, սեռական տրական հոլովի իմաստով
պարտուց (Ա, 251),	Ու պարզ հոլովում, սեռական տրական հոլով, յոգնակի
ծաղու (Ա, 255),	Սեռական տրական ձեւ, կը նշանակէ՝ նշաւակ դառնալ
որոյ (38) (Ա, 313),	Յարաբերական դերանուն, սեռական հոլով, եզակի
որք (Ա, 324),	Յարաբերական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի
որոց (Ա, 329).	Յարաբերական դերանուն, սեռական տրական հոլով, յոգնակի
ոյց (Բ, 182),	Հարցական դերանուն, սեռական տրական հոլով, յոգնակի
վարժապետաց (Ա, 314),	Իա վերջաւորական հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի
աշակերտաց (Ա, 314),	Իա վերջաւորական հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի
առեւտրոց (Ա, 327),	Ո պարզ վերջաւորական հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի
երիտասարդաց (Բ, 7),	Իա վերջաւորական հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի
քամբասանաց (Բ, 91),	Իա վերջաւորական հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի
նմա (39) (Ա, 314),	Անձնական դերանուն, տրական հոլով, եզակի
նոքա (Բ, 16),	Անձնական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի
նորա (Բ, 51),	Անձնական դերանուն, սեռական հոլով, եզակի
յիս (Բ, 210),	Ես դերանունի եզ. ներգ.-ի իմաստը կ'արտայայտուի հայց. հոլովի միջոցով
զայս (40) (Ա, 361),	Ցուցական դերանուն, հայցական հոլով, եզակի

---

35. Բ, 16:
36. Ա, 316:
37. Բ, 72:
38. Ա, 322: Ա, 333:
39. Բ, 14: Բ, 83:
40. Ա, 376: Բ, 16:

դիպուածոց (Ա, 333),	*Ո պարզ արտ. թեք. հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի*
ծառոց (41) (Ա, 370)	*Ո պարզ արտ. թեք. հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի*
գրուածոց (Ա, 403),	*Ո պարզ արտ. թեք. հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի*
հրաւիրելոց (Բ, 26),	*Ո պարզ արտ. թեք. հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի*
խնամոց (Բ, 97),	*Ո պարզ արտ. թեք. հոլովում, սեռ. տր. հոլով, յոգնակի*
եղբարք (Ա, 333),	*Անկանոն հոլովում, ուղղական հոլով, յոգնակի*
տանուտերք (Բ, 8),	*Անկանոն հոլովում, ուղղական հոլով, յոգնակի*
պաշտօնատարք (Բ, 26),	*Ուղղական հոլով, յոգնակի*
արք (Բ, 131),	*Անկանոն հոլովում, ուղղական հոլով, յոգնակի*
աւուրք (Բ, 182),	*Ու պարզ հոլովում, ուղղական հոլով, յոգնակի*
նախահարք (Բ, 292),	*Անկանոն հոլովում, ուղղական հոլով, յոգնակի*
պատժոյ (Ա, 357),	*Ո պարզ արտաքին թեքման հոլովում, սեռ. տր., յոգնակի*
ամսոյ (Բ, 40),	*Ո պարզ արտաքին թեքման հոլովում, սեռ. տր., յոգնակի*
ոճրոյն (Բ, 45),	*Ո պարզ արտաքին թեքման հոլովում, սեռ. տր., յոգնակի*
փութոյ (Բ, 388),	*Ո պարզ արտաքին թեքման հոլովում, սեռ. տր., յոգնակի*
դերասանուհեաց (Բ, 10),	*Ուա խառն հոլովում, սեռական, տրական, յոգնակի*
դիցուհեաց (Բ, 10),	*Ուա խառն հոլովում, սեռական, տրական, յոգնակի*
լինին (Բ, 16),	*Անկանոն խոնարհում, ներկայ, գ. դէմք յոգնակի*
քերց (Բ, 16),	*Անկանոն հոլովում, սեռական տրական հոլով, յոգնակի*
տանց (Բ, 26),	*Ա ներքին թեքման հոլովում սեռական տրական հոլով, յոգնակի*

«*Առանց գոնէ* ի փոխարէն գիտնոյ *մը կամ իմաստասէրի մը անուն գլխնալու, իբրեւ փոքրիկ կապիկներ Եւրոպայի*» (Ա, 317)։

«ի մի բան, *անօգուտ էակներ իրենց ազգին ու համայն մարդկութեան համար*» (Ա, 317)։

«*Փարիզէն նոր դարձած էր բժշկութեան վկայագիրն* ի ծոցին» (Ա, 325)։

«*Լոկ գործնական բժշկութիւնը սորվելու համար կը կենար* ի Փարիզ» (Ա, 326)։

«*Միեւնոյն բանը կը պատահէր գաղափարներուն ու զգացումներուն մէջ* զորս ի հիմանց *դղրդեր էին*» (Ա, 376)։

«ի վաղուց անտի (42) *ուժի կուսակից ու ծառայող էր*» (Ա, 479)։

«*Աշխարհ* նոր ի նորոյ *կը կերտուի չարունակ*» (Ա, 494)։

«ի շնորհս *Եւգինէի բերած օժիտին եւ իր ամսականին Խոսրով Պոլսոյ առաջնակարգ էֆենտիներէն մէկն էր հիմա*» (Բ, 71)։

«*Գիտէի՞ն որ կարող էր զիրենք մինչեւ* յաքսոր *մատնել*» (Բ, 72)։

---

41. Բ, 154։

42. Բ, 71։ Բ, 312։

«Ի լրումն *դժբախտութեան Խօսրովի պաշտօնը խնայողութեան համար կը ջնջուէր»* (*Բ*, 83)։

«*Տիրոջը բոլոր վատասիրութիւնները, ակարութիւնները* ի ցոյց ածելով» (*Բ*, 120)։

«*Իր կատարելիք դերով նոյնիսկ իր գոյութիւնը* ի հանդէս *պի-տի բերէ*» (*Բ*, 130)։

«*Որպէս շիրմանց* ի ծառաստան *մի թռչուն,*
Ննջեցելոց ընդմիջէ միշտ Մահու Քուն» (*Բ*, 181)։
«Անդ զարհուրուտ *գիտեմ հնոց մը հանդոյն*» (*Բ*, 181)։
«*Աչքերըս գոց, թաղուած* ի խոր *լռութիւն*» (*Բ*, 182)։
«*Հայ գաղթականութիւններ* ի Հնդկաստան *ծանօթ են*» (*Բ*, 203)։

«Ի սկզբանէ, *հրապարակին վրայ ամէն բան կը վիրաւորէր իր աղանդաւորի պարկեշտութիւնը*» (*Բ*, 345)։

«Ի դէպս ու հանդէպս *տուած պատիժներուն դառնութիւնը*» (*Բ*, 225)։

Գ. ՀԱԶՈՒԱԴԷՊ ԳՈՐԾԱԾՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ

Բառապաշարի այս հատուածը ունի թէական բնոյթ. այսինքն՝ կարգ մը հեղինակներ կը գործածեն այսօրինակ բառեր, ուրիշներ՝ ոչ։ Եթէ նկատի ունենանք միջին ընթերցողի մը բառագանձին մակարդակը, վստահաբար յանձնարարելի պիտի չըլլար այսպիսի բառերու գործածութիւնը, որովհետեւ՝ սակաւօրէն գործածուող բառեր են եւ զուրկ «քաղաքացիութենէ»։ Բայց, ինչպէս ըսուեցաւ, հնանալու ճամբուն մէջ մտած նման բառերու գործածութիւնը, կը վնասէ լեզուին հաւասարակշռութեան պահպանումին։

Միւս կողմէ, կան նաեւ կարգ մը բառեր, որոնք թէեւ այս շարքին մէջ կը դասուին, սակայն շնորհիւ իրենց իմաստին բովանդակութեան, կը շարունակեն մնալ շրջանառութեան մէջ։

Զօհրապի լեզուին մէջ կը հանդիպինք հազուադէպ գործածուող բառերու որոշ թիւի մը, ի մասնաւորի այնպիսի բառերու, որոնց գործածութիւնը եղած է գիտումնաւոր, նկատի ունենալով որ Զօհրապ կը սիրէր մէկ բառով արտայայտել ամբողջ միտք մը, մանաւանդ երբ ան հետամուտ էր փնտռելու, որոնելու ու գտնելու բառեր, որոնք դիպուկ են ու իմաստալի։ Բայց այս ինքնաբուխ մարմաջը, երբեմն, եւ կարգ մը բառերու պարագային, պատճառ եղած է – կամ կ'ըլլայ – միջին ընթերցողին համար անհասկնալիութեան։

Ահա օրինակներ.

«*Իր յաղթ ու* գեղեցկաշէն (43) (*գեղակազմ*) *մարմնին վրայ*» (Ա, 11)։

«Արածադէմ (*ծաղկահար*) *մարդ մը*» (Ա, 20)։

«*Իր* ախտավարակ (44) (*ախտ առաջացնող*) *խառնուածքը չըկըրցաւ երբեք հանդուրժել այս պատուէրին*» (Ա, 41)։

«Լեռնահոլով (*լեռնոտ, լեռնաշատ*) *ու սառուցիկ բարձունքներէ մինչեւ արեւակէզ միասնութիւնը*» (Ա, 76)։

«*Երիտասարդութեանս մէկ մասը* աննուէր (45) (*առանց նուէրի*) *ու լռին աշխատութեան մէջ անցած է*» (Ա, 77)։

«*Կը դառնար տուն… այս* դիմայլակին (*ներքին էութիւնը քօղարկող*) *տակ պարտկելով ապիկար ու չուարած մարդու կսկիծը*» (Ա, 82)։

«*Բլուրին վրայ* մանառիկ (46) (*ոլորապտոյտ*) *եւ անձուկ փողոցներով շինուած թաղ մը*» (Ա, 97)։

«*Արցունքի կաթիլ մը կը գլորէր անոր արեւակէզ այտէն՝ մըրոտած* պերեւեշտին (*պեխին*) *վրայ*» (Ա, 103)։

«*Ո՞ւրկէ կու գար իրեն այս* անակնունելի (*անակնկալ*) *համակրութիւնը*» (Ա, 126)։

«*Անոր* ոսկեգիսակ (*ոսկեգանգուր*) *ու ծանրակիր մազերուն արձակած շողերէն կը շլանար*» (Ա, 127)։

«*Եւ դպրոցական վերջին տարին*, երազամոլ (*երազներով տարուած*) *տարին եղաւ*» (Ա, 131)։

«*Ներոնէս…* դիւրաշուրթն (*շողոքորթ*) *կեղծաւորութեամբ կը բողոքէ այս խօսքերուն դէմ*» (Ա, 144)։

«*Իմ յեղյեղուկ ու* փութամոռաց (47) (*մոռացկոտ*) *երիտասարդի սիրտս բան մը չյիշեց այլեւս*» (Ա, 146)։

«*Այդ վայրկեանները սուղ ու անգին էին ինծի համար… տեսակ մը* մաքսախուսութիւն (*մաքսանենգութիւն*)» (Ա, 152)։

«*Ծաղկափիւռ պատմուճանի մը պէս որ իր* քանդակածոյ (*քանդակուած*) *մարմնին կը փակչէր*» (Ա, 153)։

«*Այդ դէմքին* հաստատատիպ (48) (*պինդ, կարծր*) *արտայայ-*

---

43. *Գեղակառոյց* բառը աւելի գործածական է։

44. Սկսած է գործածական դառնալ, վերակենդանանալ։

45. *Անօգուտ, անարդիւնք* իմաստով դարձած է գործածական։

46. «Գեղին *մանառիկ* ու զառիվեր փողոցներէն կ'անցնէր» (Ա, 129)։

47. «Իր անունը *փութամոռաց* ֆրանսացիին կը վերակոչէ Նափոլիոն Գ-ի անկումին հետ արդի Հանրապետութեան հաստատումը» (Բ, 536)։

48. «Իր ամէնօրեայ կրկնումին մէջ՝ սովորական ու *հաստատատիպ* բան մը կ'ըլլայ» (Ա. 490)։

տութիւնը կ'ամոքէր զիս» (Ա., 17) ։

«Զղոհացնող կնոջական տեսիլքներէն մէկն էր որոնց էրիկ մարդիկ անձկաբեկ (սրտակոտոր) կը սպասեն» (Ա., 220) ։

«Նկճահասակ (կարճահասակ), թխադէմ ու վատոյժ տղայ մը» (Ա., 234) ։

«Մէկ հարուածով կծկեց այս փոքրիկ ամփոփուկ (ամփոփ, կոկիկ) ծաղիկը» (Ա., 251) ։

«Պահելով դեռ գեղեցիկ աղջկան ախտաբոյր (49) (հեշտանք, կիրք արտայայտող) վայելչութիւնը» (Ա., 259) ։

«Այս որտի ախոնդաճէճ (մաղձ)՝ կեանքը արդէն զզուելի թըւելու մօտ է իր աչքին» (Ա., 259) ։

«Հանոյք կը գտար կարծես այսպէս ոտքերու տակ տղմաթաթաւ (տիղմի մէջ թաթխուած) հեծեծելուն եւ ճզմուելուն մէջ» (Ա., 277) ։

«Ճչդելով անցորդներուն առջեւ իր ակնկալու (ակնկալող) գիրքը» (Ա., 279) ։

«Ցասմնակոծ (50) (ցասումով) ատելութիւն մը կը յայտնէր իր բոլոր ոսոխներուն դէմ» (Ա., 291) ։

«Գուլպան իր պարոյթովը (կլորութեամբ) կ'ընդգրկէր մինչեւ ծնրակապն ու անկէ անդին» (Ա., 371) ։

«Նսեմաստուեր (51) (մութ ու խաւար) ու խոնաւ երկինքին տակ» (Ա., 374) ։

«Գրաբարի այս հաւատքը… ընդաբոյս (բնական) էր իր մէջ» (Ա., 411) ։

«Լաչակին գեղայարդար (գեղեցիկ յարդարուած) ու արուեստաչէն ծալքերուն մէջ մոռցուած բացուածքէն կ'ընդնշմարեմ» (Ա., 415) ։

«Վեհինաճեմ (երկնագնաց) գետի մը հանդարտասահ ու անշըշուկ ընթացքին կը նմանի» (Ա., 436) ։

«Սեւ վերարկու մը որուն փեշերը հողմածուփ (քամիէն ծփացող) կ'երերան միշտ» (Ա., 460) ։

«Աշունի ցօղաթուրմ (52) (ցօղով թրջուած) առաւօտ մը» (Ա., 473) ։

«Դրախտ՝ որուն ախտածեր (հիւանդոտ) գեխութիւնները կընան քննադատուիլ» (Ա., 491) ։

49· «Ախտաբոյր տեսարան» (Բ, 298) ։

50· «Ցասմնակոծ թոթովումին մէջ սպրդող կոպտութիւնը» (Բ, 347) ։

51· «Նսեմաստուեր ու անխնամ վայրենի ծառեր» (Բ, 38) ։

52· «Անտառը իր ցօղաթուրմ շուքին մէջ պառկեր է» (Ա, 499) ։ «Իրենց ցօղաթուրմ լանջքը բացեր են» (Բ, 271) ։

«Լուսանիւթ (լոյսէ պատրաստուած) գիծեր» (Ա, 503)։

«Սլացաւ այդ ապալերկ (ամայի) կողերէն վեր» (Ա, 512)։

«Կոխակածուփ (ալեկոծ) մազերով ծածկուած» (Բ, 27)։

«Իր մայրենի փառատենչիկ (փառքի տենչացող) սրտին համար մեծ տեղէ առնելու էին աղջիկը» (Բ, 144)։

«Նաւու մը պէս ալեհերձ (ալիքները ճեղքող)» (Բ, 198)։

«Ընդվայր (ի զուր) պիտի տարկեն» (Բ, 206)։

«Գրական վաստակը էապէս բարոյացուցիչ (բարոյական դարձընող) հանգամանք մը ունի» (Բ, 355)։

«Ծանրաչափ մը որ… ամենէն տարանջատ (իրարմէ անջատ) վայրերուն մթնոլորտային վիճակը բացատրէ» (Բ, 362)։

Դ. ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԱՑԻՆ ԲԱՌԵՐ

Ազգային լեզուի ձեւաւորման ժամանակ լեզուի մէջ առաջ կու գան շարք մը փոփոխութիւններ, բայց լեզուի հիմքերը կը պահպանուին, քերականական կառուցուածքը եւ բառային հիմնական կազմը գրեթէ նոյնը կը մնան։ Ազգային լեզուին զուգընթաց իրենց գոյութիւնը կը շարունակեն պահել անոր սահմանային խօսուածքները, որոնք ժամանակի ընթացքին կ՚անէանան, իսկ ուրիշ տարրեր կը սկըսին թափանցել ազգային լեզուէն ներս։

Որոշ գրողներ, իրենց ստեղծագործութիւններուն ժողովրդային երանգ տալու նպատակով – յատկապէս երբ տուեալ երկը կը շօշափէ հասարակական հարցեր – կը փորձեն, երբեմն գիտումնաւոր, երբեմն ալ անգիտակցաբար, գործածել այսօրինակ տարրեր։

Հոլովման ու խոնարհման համակարգերու տեսակէտէն, հայերէն բարբառները, որոշ առումով, նոյնը ըլլալով, ինչպէս իրար, այնպէս ալ համաժողովրդական հայերէնի հետ, միաժամանակ քերականական կառուցուածքի շատ տարրերով կը տարբերուին թէ՛ իրարմէ եւ թէ՛ համաժողովրդական հայերէնէ։

Զօհրապի լեզուին մէջ, յաճախ, այս կամ այն առիթով, կարելի է հանդիպիլ գաւառաբարբառային երանգ ունեցող հազուադէպ բառերու, որոնք սակայն, որեւէ ձեւով չեն վնասեր իր լեզուին։ Այսպէս՝

«Իր գեղացի ըլլալուն հակառակ դեռ ճերմկոտիկ (53) (սպիտակուուն) դէմքին վրայ սեւ խոշոր աչքերը կը պահուէին» (Ա, 5)։

«… Երբեմն միայն ընձուիներուն (յօնքերուն) աղեղին տակ կը խրոխտային» (Ա, 6)։

«Քիչ մը առեն անցաւ ու ծոցւորութեան (54) (յղիութեան)

53. «Ճերմկոտիկ … Արքահասակ աղջիկ մըն էր» (Ա, 125)։

54. «Սոֆիկ իր ծոցւոր ըլլալը իմացուց իրեն» (Ա, 200)։

նշանները երթալով չեշտուեցան» (Ա., 13)։

«Տղաքիրքը (տղայ բերելը, ծնունդը) Հաճի Տիւրիկին տանը մէջ եղեր անցեր էր» (Ա., 17)։

«Եւ քովինկնիս, ծովին կանանչ երեսը կ՚ուռի չարունակ, կը փշտէ (նեղացնել, կոշտել) ամէն կողմէն» (Ա., 20–21)։

«Ամօթով լեցուն այս մթնոլորտին մէջ՝ թող չի տար որ ըլլուի (ըլլայ)» (Ա., 49)։

«Արfենի (արքայական) հասակով, բարակամէջք աղջիկ մըն էր Տալիլան» (Ա., 78)։

«Գրեթէ ժպտելով բաժնուէր էր ինէ մինչեւ վերջին վայրկեանը անուշքերնելով (փաղաքշական խօսքեր ըսելով) զիս» (Ա., 143)։

«Հոն է միշտ, իր դէմը… այն նայուածքովը որ չի գրուեր, չի զուրցուիր (55) (զրուցուիր) ու չի մոռցուիր» (Ա., 260)։

«Իր թմթրկած (կնճռոտած) այտերէն» (Ա., 261)։

«Հոգի կու տային… միշտ աղուոր, բայց քիչ մը դահացած (թարմութիւնը կորսնցուցած) մարդուն գալու համար» (Ա., 453)։

«Վերահաս աղքատութեան կը դիմադրէր, կոկելով, նորելով (նորոգելով) հիները» (Ա., 119)։

Ե. ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԲԱՌԵՐ

Բառապաշարի հարստացման ամենակարեւոր միջոցները ներքին միջոցներն են, որոնք կը դրսեւորուին բազմազան ձեւերով։

Հայոց լեզուն իր զարգացման ընթացքին, քաղաքական, մշակութային տարբեր պայմաններու հետեւանքով, տարբեր շրջաններու մէջ, տարբեր լեզուներէ իր բառային կազմը համալրած է փոխառութիւններով։ Անոնք արտաքին միջոցներն են։ Շատ աւելի կարեւոր են սակայն ներքին միջոցները, որոնք լեզուի մէջ կը դրսեւորուին բազբաթիւ ու բազմազան ձեւերով, որպիսիք են բառիմաստի զարգացումն ու փոփոխութիւնը, նոր բառերու կերտումը՝ բառաբարդումով թէ բառածանցումով։

Այս առումով, Զօհրապի լեզուն կը դէէ կ՚անցնի բոլոր կարգի բառակերտիչները՝ հանդիսանալով արեւմտահայ գրական լեզուի բառաստեղծիչներէն ամենայատկանշական դէմքը, որ լեզուն հարըստացուց նորատիպ բառերու կարեւոր թիւով մը։ Ներքեւ մէջբերուած բառերուն մեծ մասը կարելի է մտցնել շրջանառութեան՝ նկատի ունենալով անոնց գունեղութիւնը, իմաստային նրբերանգներն ու դիւրըմբռնելիութիւնը։

---

55. «Ոչ ոք պիտի կրնար ճշտիւ զուրցել» (Ա., 261)։

«*Ամէն հեղուն տէրտէրին օրհնել կու տար գերեզմանը, հարուստ մը աւելի առատաձեռնութեամբ տալով* օրհնողչէքը» (Ա, 19)։

«Ապախովագին *տուած կ'ըլլար իր ընտանեկան յաջողութիւնը ապագայ վտանգներէ զերծ պահելու համար*» (Ա, 72)։

«Շուշանաթոյր (56) *աղջիկ մը որ ճիշտ մօրը պատկերն էր*» (Ա, 85)։

«*Երեկոյթը իր ամենէն* ցնծայոյզ (57) *վայկեանին մէջն էր*» (Ա, 94)։

«*Սահակ կեցաւ ծառի մը բունին կռթնած*, խաղամուծ (58) *մարդու մը խոնջենքով*» (Ա, 104)։

«*Իր ամուսինին հաւատարիմ մէկն էր այս բարակամէջք ու* առոյգաբարձ (59) *գեղանի կինը*» (Ա, 107)։

«*Իր թիկնաթոռին մէջ* մարմնակործան (60) *կ'ունկնդրէր մեզ*» (Ա, 107)։

«Նրբաւարտ (61) *մատներէն, որ դաշնակի ձայնաշարին իշխելու կոչումը կը յայտնէին*» (Ա, 125)։

«Մանուշաքոյր, *չքեղ սկզբնատառերով զարդարուած*» (Ա, 157)։

«*Իր* լանջաքերձ *ու խրոխտ կուրծքին մէջ սիրտը կը մնար թաքուն ու գաղտնի*» (Ա, 158)։

«*Ծովը աւելի հեզ ու իր ալիքը* քաղցրամրմունջ *ու խորհրդաւոր*» (Ա, 163)։

«*Կիները հագնուած*... կիրակնաւուր *հագուստներով*» (Ա, 165)։

«*Երկու* ծայրանաձեւ (62) *փոքրիկ սիւներով բռնուած բոլորակը անթարթ կերպով... կը կենար*» (Ա, 196)։

«Լրջաթոյր *ձեռնոցին թաթիկներով կը շոյէ երեսս*» (Ա, 211)։

«*Գամուած այս կնոջ* խոստմնատու *նայուածքին*» (Ա, 218)։

«Վաղակորոյս... *կնոջական տեսիլքներէն մէկն էր*» (Ա, 220)։

«Դիմագուշակ *հարցուկի հովեր կ'առնեմ երբեմն*» (Ա, 220)։

«Դիմածածուկ (63) *կինը... կը զայրացնէ զիս*» (Ա, 230)։

---

56. «*Շուշանաբոյր* կեանք» (Բ, 300)։

57. «Ամենէն *ցնծայոյզ* եւ խնդամոլ ոստանը աշխարհիս» (Բ, 252)։

58. «Արբեցութենէ չի կշտացող *խաղամուծ* ցնծուհիներու խումբ մը» (Բ, 243)։

59. «Ցոյց կու տար ... *առոյգաբարձ* երանաց վայելչութիւնը» (Բ, 158)։

60. «Գետինը երկնցած, *մարմնակործան*» (Ա, 395)։

61. «*Նրբաւարտ* մատներուն ծայրէն մինչեւ սրունքին միւսը» (Ա, 219)։

62. «Ձիւնը կը շարունակէր գալ... *ծայրանաձեւ* գիծերով» (Ա, 277)։

63. «*Դիմածածուկ* անպատկառները» (Բ, 244)։

«Իր դիւրահաւան սիրտը շուտ մը կը կապուէր... իր աչքին երեւցող կիներուն» (Ա, 255)։

«Վարդերանգ մետաքսէ դիմակներուն հետ մէկտեղ կը նետէին ամէնքը» (Ա, 273)։

«Ուրիշներու հետ պարած ատենն ալ միեւնոյն սիրահալ նուագումներով... կը վարուէր» (Ա, 277)։

«Տենդաբորբ հիւծումներովը կը սպառէր» (Ա, 282)։

«Կարմիր լուսարգելին տակէն արձակուող մեղմ նշոյլներուն մէջ, ոսկին Յովսէփեան բանաստեղծին կ'ունկնդրէր» (Ա, 284)։

«Մերկոտն ու վար ծռած, դրան սեմի քարերը մաքրելու կը զբաղէր» (Ա, 293)։

«Դիմացինին ինծի համալիշտ չըլլալէն առաջ եկած դժգոհութիւն թերեւս» (Ա, 300)։

«Բարձի վրայ թողուած մետաքսեայ սիրոյն ու կապոյտ ծնրակապ մը» (Ա, 318)։

«Անմրմունջ կը հետեւէր երբ յիմարապետին որոտընդոստ ձայնը զինքը կասեցուց» (Ա, 357)։

«Խորհուրդներու մէջ մտաշրջիկ» (Ա, 368)։

«Լեռնաձեւ ալիքներով չորս կողմէն կը պաշարէր փոքրիկ մակոյկը» (Ա, 372)։

«Թրթռացող ոգի մը ի յայտ կ'ածէ գրաբարաշէն պարբերութիւններուն մէջէն» (Ա, 412)։

«Ծպտում մը որով կարելի ըլլայ թաքչիլ դժնեհայեաց աչքերէ» (Ա, 414)։

«Պայծառ գոյներուն ցոլացումին տակ կը ծածկեն երկնքի բռնընկեցիք տրտմութիւնը» (Ա, 419)։

«Աչամերձիկ ապակիին է յանցանքը» (Ա, 428)։

«Անկարելի փափաքները կը ներկայացնէր կենդանութեանը միջոցին իր ուրուակերպ մարդու ձեւերովը» (Ա, 433)։

«Վեհինաճեմ գետի մը հանդարտասահ ու անշշուկ ընթացքին կը նմանի» (Ա, 436)։

«Իր կնախոյս ու մաքուր կենցաղը...» (Ա, 447)։

«Իր դեղջուկ ու քահանայախօս բարբառը... արժէք չունի» (Ա, 462)։

«Քաղաքին վազազարթոյց եռուզեռումը նաւաստիներու» (Ա, 473)։

«Քազինօն որ ամէն ջրաբուժիկ քաղաքի մէջ կը գտնուի» (Ա, 500)։

«Բոլոր այն տեղուանքը զոր Ռենը կը թրջէ իր վեհաճեմ ընթացքին մէջ» (Ա, 506)։

«Բոլորովին արդիկ հաստատութիւն մը» (Ա, 506)։

«Մսահեղձ *եւ կայտառ աղջիկներ*» (Ա, 508)։

«Նրբացօղուն *ծաղիկներ*» (Ա, 508)։

«*Կէս կարմիր քողք մը կ'ըլլայ եւ որուն մէջ* մշտավրդով *քաղաքը կը փաթթուի*» (Ա, 531)։

«Ցիմարուհին՝ *ինքնիրեն եթէ ոչ պարկեշտութիւն գէթ արդարացում մը գտնել կարծեց իր վարմունքին մէջ*» (Բ, 29)։

«*Մահուան ճգնաժամին մէջ անոր* յուշաբերած *վայրկեանին ուզեր էին իր մոռցած պարտականութիւնները յիշեցնել*» (Բ, 32)։

«*Այս* մրրկայոյզ *յուղարկաւորներուն աղաղակը չէր զոր կը լսէր...*» (Բ, 34)։

«*Սեդրաք իրեն* համաստիճան *մէկը չէր*» (Բ, 29)։

«*Միւս թաղերու գերեզմանատուներն ո՛չ այնքան* սգատխուր *երեւոյթ մ'ունին*» (Բ, 38)։

«*Ակնարկը սեւեռած ծովուն* խրխրածուփ *կոհակաց վերայ*» (Բ, 55)։

«*Մարեմեան այն վարպետորդիներէն էր որք* խառնագնաց... *նայուածքով պաշտելի կին մը՝ պարկեշտ կնոջմէ կը զանազանեն*» (Բ, 83)։

«*Ամենէն* յուսաւէտը, *Մարտիրոս էֆենտին, վերջի թողած էր*» (Բ, 128)։

«*Երիտասարդէն զատուելով* շուտաքայլ *հեռացաւ իր բաժանորդները գտնելու համար*» (Բ, 128)։

«Պարպատան (*լեցուն*) *լանջով*» (Բ, 157)։

«Հիրագուրկ *գլուխը բաց փղոսկրէ գունդի մը պէս փայլուն...*» (Բ, 164)։

«*Ու կը հրճուէր կնկան մը պէս* այլամերձ» (Բ, 198)։

«*Սեղանիս վրայ է,* մոխրասպիտակ *թերթերով ծաղիկը*» (Բ, 238)։

«*Իր* ձիւնադալար *անկողնին մէջ ծլածի պէս՝ գողտր ու դողդոջուն կեցեր է դէմս*» (Բ, 238)։

«*Ճչուն ու* հատկտոր *երգեր*» (Բ, 243)։

«*Ու պահ մը փողոցին անցուդարձը կը դադրի, ճամբայ բանալով* կանխազարթոյց *այս արշաւին առջեւ*» (Բ, 243)։

«*Այս ժամուն ընդարձակ տաճարը գրեթէ պարապ է* լայնպարուր *գմբէթին տակ*» (Բ, 245)։

«*Նայուածքը* ուշացրիւ *եւ աննպատակ կը սեւեռէ իր շուրջի ստուերներուն մէջ*» (Բ, 258)։

«*Երգի պզտիկ* հատկտուր *եղանակ մը կը յիշեն*» (Բ, 259)։

«Քողընկեցիկ *կիներ են որոնց կարգ մը մարդիկ կ'երթան*» (Բ, 263)։

«*Իր* նկարամոլ *ճշդապահութեամբը վնասակար ու վտանգաւոր*

բան մը ունէր հանրային բարոյականութեան համար» (Բ, 355)։

«Սպասելով այլափոխուող մանանայի մը բազմակերպիկ համեմներուն» (Բ, 365)։

«Դիտաւորութիւն չունինք նորէն հերքելու այդ պարկեշտամոլ հոգիներուն անտեղի վախերը» (Բ, 382)։

«Այս խստաբոյր մթնոլորտին մէջն է ահա որ մեր բարոյականը... կը խորհուի» (Բ. 389)։

«Աշխարհագրութենէն ալ պիտի վերցուին «Գարանոց»ը, «Ծոց»ը, որոնք հեշտաւէտիկ բան մը ունին (Բ, 390)։

«Համեստուկ դպրոց» (Բ, 404)։

«Հաստատելու համար այսքան դժուարագնի ձեռք բերած իր նոր իշխանութիւնը, կ'որոշէ որ Լիւսիէն իր սիրած Ֆուժըռոլին հետ ամուսնանայ» (Բ, 413)։

***

Զօհրապի լեզուին մէջ նշմարելի է նաեւ բառաշերտային այլ մէկ մը, որ կը վերաբերի օտար լեզուներէ փոխ առնուած բառերու գործածութիւնը։ Խօսքը կը վերաբերի գլխաւորապէս ֆրանսերէնի եւ թրքերէնի փոխառութիւններուն։

Ֆրանսերէնը այդ ժամանակ եւրոպական միակ լեզուն էր, որ մեծ ազդեցութիւն ձգած էր հայ իրականութեան վրայ, գլխաւորաբար «վերնախաւ»ի, իսկ թրքերէն լեզուն, նոյն ուժգնութեամբ՝ «ստորնախաւին» վրայ։

Այդ ազդեցութենէն անմասն չէ մնացած նաեւ Զօհրապ, եւ իր հեղինակային լեզուին մէջ կարելի է հանդիպիլ ֆրանսերէն բառերու (երբեմն գրուած ֆրանսերէնով, երբեմն՝ հայատառ ֆրանսերէնով, երբեմն ալ ֆրանսերէնով ու տուեալ բառին թարգմանութեամբ)։ Այսպէս՝

«Իր բոլոր մտաւորական զարգացումը սկեպտիկ (64) փիլիսոփայութեան մը վերածուած էր» (Ա, 121)։

«Լեւոնէն սորված քանի մը պարբերութիւններով զինուած ամէն տեղ կը խօսէր մեծ մեծ, նոր թէօրիներ (տեսութիւններ) պարզելով» (Բ, 143)։

«Ջուր կը բերէր ու սիկառի կրակ կուտար» (Բ, 162)։

«Այս մանուկ ու չարաճճի պզտիկը տռամին լուրջ հանդամանքին հետ պատշաճ չգտանք» (Բ, 410)։

---

64. «Սկեպտիկ, դարավերջիկ գեղուհին է ինքը» (Բ, 258)։ «Դարավերջիկ ու սկեպտիկ այս գաղափարը կը բացատրէ մեր ուսուցիչներուն լքեալ ու անտեսեալ վիճակը» (Բ, 393)։

«Էմիլ Զոլա նշանաւոր է իր գրական ֆրիթիֆներով» (Բ, 357)։

Թրքերէն բառերու գործածութիւնը որոշ չափազանցութեան մը հասած է. թէեւ ատիկա եղած է դիտումնաւոր, հերոսներու բերնով, որպէսզի իրապաշտ ու շօշափելի պատկեր մը տրուի տիրող իրականութեան մասին։ Այսպէս՝ պախշիշ (Ա, 4), թէլլալ (Ա, 4), խզմէթ (Ա, 5), պողչայ (Ա, 9), պէսլէմէ (Ա, 10), վազ (Ա, 13), փոստալ (Ա, 14), ճեհէննէմ (Ա, 14), էյլէննէ (Ա, 16), խըյմէթ (Ա, 17), ապուֆաթ (Ա, 22), տոլապ (Բ, 160), խահուէ, չուփուխ (Բ,162), եւլն։

Ֆրանսերէնէ եւ Թրքերէնէ փոխառութիւնները եւ Զօհրապի լեզուին մէջ անոնց գործածութիւնը, անշուշտ, կապ ունին այդ լեզուներուն հետ հայ ժողովուրդին ունեցած անմիջական յարաբերութիւններուն եւ շփումներուն։ Հետեւաբար, Զօհրապի լեզուի այս շերտաւորումը պէտք է քննուի այդ լոյսին տակ (որ դուրս կ՚իյնայ մեր հետազօտութեան ծիրէն)։

***

Զօհրապի լեզուին մէջ կարելի է հանդիպիլ այնպիսի բառակապակցութիւններու, որոնք ունին ժողովրդական-խօսակցական երանգ։ Ստորեւ՝ կարգ մը օրինակներ.

«Թիթեռնիկներու պէս դառնալով, երբեմն էրնելով մրկնելով, իր ջերմ ու կիզիչ մթնոլորտին մէջ» (Ա, 92)։

«Իր դէմիճը պարտաւոր կը թողու» (Ա, 141)։

«Մենք երկու երիտասարդ եկած ենք միճակուկճիս այս մեծ արարողութեան համար» (Ա, 174)։

«Ջուրին թուլիկ այլ յամառ գործունէութեանը պէս քայքայած է իր առողջութիւնը» (Ա, 259)։

«Ջուրերը իրենց առուին կը պատշաճին, էնել կամ պակաս չեն գար» (Ա, 436)։

«Ուսանողին կեանքն յատուկ գոյութիւն մ՚է խորին ուսումնասիրութեան արժանի» (Բ, 7)։

«Տիգրանի դէմ սրդողած ու նեղացած պահուն վայրիկ մը շնորհքով մէկը երեւցեր էր նա իր աչքին» (Բ, 96)։

«Իսկ դերասանուհին յաջորդ գիշեր նորէն գալու խոստում առաւ աճկէց» (Բ, 149)։

«Երբ կը պատրաստուէինք ահա ոտուըճիս դնել օտար վարժարանին սեմին վրայ» (Բ, 225)։

«Կառքեր՝ ֆաղֆիճ ուտելիքը կը կրեն ու տեղ տեղ կաղերուն լոյսով կը մարին» (Բ, 231)։

***

Զօհրապ գործածած է նաեւ այնպիսի բառեր, որոնք յատուկ են միայն արեւմտահայերէնի, եւ տակաւին չեն թափանցած արեւելահայերէնէն ներս: Այսպէս՝

«Երես չտուին ու ծուռ նայեցան այդ շատփրոյցին (65) (*շատախօսին*) (Ա, 205):

«Հեզ ու խամակերպիկ (*համակերպող*) *դէմքը կը պարուրէր»* (Ա, 255):

«Լքեալ եւ անոֆիկ (*անօգնական*) *մեռաւ»* (Ա, 336):

«Եղոռնադատ *Ատեանին առջեւ ... կեցած»* (Բ, 221):

Գրիգոր Զօհրապի ստեղծագործութեան լեզուն մեզի կու տայ գրական արեւմտահայերէն լեզուի մէկ տիպար նմոյշը, որ իր արտայայտչական հարստութեամբ ու վարպետութեամբ կրկնապատկած է անոր գեղարուեստական արժէքն ու ընդգրկումը:

Գրականի, ժողովրդականի եւ այլ տարրերու միաձուլումը կատարուած է ստեղծագործօրէն, արուեստագէտի վրձինով՝ դառնալով զօհրապեան որակի անկրկնելի լեզու մը: Խօսքի այսպիսի գեղարուեստական բնոյթը պատճառ դարձած է ստեղծելու հայ գրականութեան լաւագոյն նմոյշները: Զօհրապ՝ ըլլալով բծախնդիր, այլ դժուարահաճ գրող մը, արեւմտահայերէնը կոկեց, մաքրամաքրեց ու գրականացուց. եւ պատահական չէ որ իր լեզուն մինչեւ օրս կը մնայ հայ գրականութեան ընտիր օրինակներէն մէկը:

Զօհրապի հարուստ ու ճկուն լեզուն է որ անոր գրականութեան տուած է յաւելեալ փայլ: Լեզուական երաժշտական ներդաշնակութիւնը, ճոխ բառամթերքն եւ քերականական ճշգրտութիւնը լաւագոյնս ծառայած են անոր՝ արտայայտելու իր զգացումները, յոյզերը, միտքերն ու դատումները:

---

65. «*Շատփրոյց* իրեայ մը, դաշնակին առջեւ է» (Ա, 476):

THE WORD FORMATIONS OF GRIGOR ZOHRAP'S LANGUAGE

BARUYR AGHBASHIAN

(Summary)

Grigor Zohrap (1861–1915), the well known Armenian short story writer, equally illustrates himself as one of the most fundamental reformers of Western Armenian literary language.

The article studies Grigor Zohrap's lexicon, taking into consideration specially the worn out words in his vocabulary and their meaning, old Armenian (grabar) elements, dialectal aspects, rarely used words and the new words coined and constructed by him.

Հայ պարբերական մամուլի հարցեր

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԹԻՒԸ

1794 թ.ի Հոկտեմբերի 16ին, հեռաւոր Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքին մէջ, Շիրազեցի Յարութիւն Քահանայ Շմաւոնեանի (1) խմբագրութեամբ, եւ անոր տպարանէն՝ կը ծնէր հայ մամուլի պատմութիւնը, «Ազդարար»ի՝ հայ անդրանիկ պարբերականի լոյս ընծայումով:

Թէեւ կարճատեւ գոյութիւն մը ունեցաւ «Ազդարար»ը (2), սակայն անով սկսող աւանդութիւնը, տարիներու թաւալքին հետ, եղաւ վարակիչ ու պատկառելի:

Հայ մամուլի ծնունդի թուականէն մինչեւ այսօր անցած են 184 տարիներ: Այս ժամանակամիջոցին, հայ մամուլի ցանցը ընդարձակուած է: Ուր որ եղեր է հայը, իբրեւ հաւաքականութիւն, հոն եղեր է նաեւ հայ մամուլը: Եւ երբեք զարմանալի չէ այսօր նկատել, որ հայ մամուլի հետքերը մեզ կը հասցնեն մինչեւ ծայրագոյն Արեւելք, մինչեւ Մանչուրիա...

Եթէ քաղաքական ու տնտեսական պայմանները եղեր են նպաստաւոր՝ հիմնուեր են տպարաններ, ու տպագրուող գիրքերու կողքին՝ ունեցեր ենք տպագիր թերթեր: Այլապէս՝ մեր թերթերը, գաւառներու մէջ, եղեր են վիմատիպ, խմորատիպ կամ ձեռագիր: Եւ յառաջացող ժամանակին հետ, ուռճացեր է հայ մամուլը: Ու այսօր՝ ան մեզի կը ներկայանայ պատկառելի թիւով ու յարգանք պարտադրող անցեալով:

---

1. Յարութիւն Քահանայ այսպէս կը գրէ իր անունը:
2. 1794–1796 թթ.ուն լոյս տեսած՝ 18 տետր:

Վերջին տասնամեակներուն, հայ մամուլով, եւ յատկապէս հայ մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղող բանասէրներուն համար հարց եղած է անոր քանակը։ Եւ հակառակ հայ մամուլի յարաբերաբար անցած կարճ ժամանակաշրջանին՝ 184 տարիներ, այդ ուղղութեամբ գոյացած տարակարծութիւնները շատ խորունկ են։ Խորունկ՝ մանաւանդ անոր համար որ պատճառները լուրջ են, դժուարութիւնները՝ շատ, կարելիութեան սահմաններուն մէջ սակայն մեծ տոկոսով հարթելի։

Խօսելու կամ գրելու համար հայ պարբերական մամուլի թիւին շուրջ, առաջին հերթին հարկ է յստակացնել թէ ի՞նչ բան կարելի է նկատել «պարբերական մամուլ», ի՞նչ բան հարկ է դուրս ձգել, չըհաշուել որպէս թերթ։ Դժբախտաբար ցարդ կարելի չէ եղած վերջնական տարազ հաղցնել «պարբերական մամուլ» հասկացողութեան։ Եւ այս իրողութենէն կը ծագին բազմաթիւ դժուարութիւններ։ Ոմանք՝ պարբերական մամուլի մէջ կը զետեղեն բոլոր տեսակի օրացոյցները (պատի, սեղանի, եւն.), երբ ուրիշներ կա՛մ բոլորովին կը մերժեն զանոնք համարել «պարբերական մամուլ», եւ կամ՝ կը ջոկեն միայն անոնք, որոնք «օրացոյց» անունը կը կրեն, սակայն բովանդակութեամբ եւ ձեւով կը համապատասխանեն տարեցոյցներու եւ տարեգիրքերու բովանդակութեան։ Ոմանք կը մերժեն խմորատիպ ու ձեռագիր թերթերը ընդգրկել պարբերական մամուլի ցուցակներու մէջ, ուրիշներ՝ յառաջ կ'երթան մինչեւ իսկ ներգրաւելու մէկ օրինակով պատրաստուած դպրոցական, դասարանային «թերթ»երը, որոնց խմբագիրները երբեմն հազիւ տասը տարիքը բոլորած տղեկներ եղած են։ Ոմանք՝ կը հաշուեն պատի թերթերը, ուրիշներ կը մերժեն զանոնք, մինչեւ իսկ եթէ տպագիր եղած ըլլան անոնք։ Տակաւին չենք խօսիր անանուն հաւաքածոներ, զանազան առիթներու պատահական հրատարակութիւններ մամուլ հաշուելու տրամադրութեան մասին։

Հայ մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղած ականաւոր բանասէրներէն Գարեգին Լեւոնեան ու Յովհաննէս Պետրոսեան, մամուլի ցանկերէն դուրս կը ձգեն խմորատիպ ու ձեռագիր թերթերը, հոգ չէ թէ երբեմն անգիտակցաբար կը յիշատակեն անոնցմէ ոմանք, տպագիր կարծելով զանոնք, ինչպէս է պարագան «Բանբեր Պարտիզակեան»ի (3)։ Ա. Կիրակոսեանի համար ընդունելի են ձեռագիր կամ

3. Գ. Լեւոնեան, Հայ Պարբերական Մամուլը. Լիակատար Ցուցակ Հայ Լրագրութեան (1794–1934), Երեւան, 1943, էջ 7։ Յովհ. Պետրոսեան, Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա, հտր. 1, Երեւան, 1956, էջ 136։ Երկուքն ալ թերթի հրատարակութեան տարեթիւը կը նկատեն 1848, որ ըլլալու է 1847։ «Բանբեր

խմբատիպ բոլոր թերթերը, զորս ընդհանրապէս ցանկագրած է նախապէս կատարուած ուսումնասիրութիւններէ, ցանկերէ եւ յօդուածներէ։ Արտաշէս Կարինեան տրամադիր է ընդունելու ձեռագիր ու խմբատիպ թերթերը։ Ան կը գրէ. «Մենք չենք խօսում արդէն այն մասին, որ մենք նոյնիսկ այսօր միայն անորոշ տեղեկութիւններ ունենք շատ եւ շատ պարբերականների՝ վիմատիպ, խմբատիպ եւ դպրոցական-աշակերտական ձեռագիր ամսագրերի մասին» (4)*։ Մ. Բաբլոյեան համակարծիք է Կարինեանի, չնչին տարբերութեամբ մը։ «Ճիշտ չէ նաեւ ձեռագիր (չբազմացուած) թերթերը պարբերական մամուլի օրգաններ համարելը», կը գրէ ան* (5)*։ Այսինքն՝ Մ. Բաբլոյեան կ'ընդունի ձեռագիր թերթերու «քաղաքացիական իրաւունքը», պայմանով որ մէկ օրինակէ աւելի բազմացուած ըլլան անոնք։*

Ինչպէս կը տեսնուի վերեւ յիշատակուած քանի մը օրինակներէն, «պարբերական մամուլ» հասկացողութեան սահմանները, նորագոյն ժամանակներու բանասէրներուն մօտ, բաւական ընդարձակուած են։ Ձեռագիր թերթերն անգամ ընդունիլ մամուլ, «պարբերական թերթ» հասկացողութեան մէջ, պայմանով որ մէկ օրինակէ աւելի «տպաքանակ» ունեցած ըլլան անոնք։

Երեւանի Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին մէջ գտնուող Թորոս Ազատեանի հարուստ արխիւէն ի յայտ կու գայ թէ Միսաք Մեծարենց, Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանին մէջ, 1905 *թ.ին, երկրորդական դասարանի աշակերտ, խմբագրած է «Ծահ–քահ» երգիծաթերթը, միայն մէկ օրինակով* (6)*։ Եթէ Մեծարենց երիտասարդութեան սեմին հրատարակած է «Ծահ–քահ»ը, ուրիշներ սակայն, հազիւ իրենց կեանքի առաջին տասնամեակը բոլորած, կամ քիչ մը աւելի ուշ, դպրոցական գրասեղաններու վրայ, «լոյս ընծայած» են նմանօրինակ թերթեր, ինչպէս՝ Վ. Թէքէեան («Սիւզ»,* 1890 *թ.), Ինտրա («Սոխակ»,* 1887 *թ.), Ա. Ալպօյաճեան («Լուսին»,* 1890 *թ.), Երուանդ Օտեան («Վառարան», «Անհաշտ»,* 1882 *թ.), եւն.։*

Պարտիզակեան»ի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կը հայթայթէ Թորոս Ազատեան, որ կու տայ նաեւ անոր թիւերէն մէկուն էջի մը նկարը (տես՝ Թ. Ազատեան, Մշակոյթ Ազգագրական Տարեգիրք, *Ա. տարի,* 1947, *էջ* 134–138)։

4. *Ա. Բ. Կարինեան,* Ակնարկներ Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմության. *հտր. Ա., Երեւան,* 1956, *էջ* 8։

5. *Մ. Բաբլոյեան,* Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտական Ցուցակների մի Քանի Հարցերի Մասին, *«Բանբեր Երեւանի Համալսարանի»,* 1977, *թիւ* 2, *էջ* 263։

6. *Ալբերտ Շարուրեան,* Մեծարենցեան Երկու Նորայայտ Էջ, *«Զարթօնք» օրաթերթ,* 1978, *Փետրուարի* 21։

Արդ, կը ծագի հարց մը. արդեօ՞ք հայ դրականութեան ծանօթ ու ականաւոր այս մտաւորականներուն՝ իրենց պատանեկութեան «խմբագրած» թերթերը, համեստ բովանդակութիւններով, դուրս պէտք է ձգել հայ «պարբերական մամուլ» հասկացողութեան ենթակայ տարազումով պատրաստուած պարբերական մամուլի ցանկերէն, որովհետեւ «լոյս տեսած» են մէկ օրինակով, մինչ հոն պիտի ներգրաւուէին բոլորովին անծանօթ «խմբագիր»ներու կողմէ հրատարակուածները, որովհետեւ ընդօրինակուած են մէկէ աւելի օրինակներով: Մեր կողմէ պատրաստուած նոր թերթերու ցանկին մէջ, ի մէջ այլոց, կայ օրինակը «Ծուլակ»ին, որ մէկ օրինակով լոյս տեսած է, սակայն որուն աշխատակից ունեցած է Թլկատինցին ու Եփրատ Գոլէճի ծանօթ դասախօսներէն շատեր, եւ որուն բովանդակութիւն՝ հաւանաբար կը մնայ շատ աւելի տպաւորիչ, քան տպագիր թերթերէն ոմանք: Եթէ այդ օրերուն «Ծուլակ»ն ու անոր նման թերթերը լոյս տեսած են ձեռագիր, անոր համար միայն, որ նիւթական միջոցները եղած են անբաւարար, կամ ալ քաղաքական դրութիւնը՝ աննըպաստ: Մեր օրերուն, միջոցներու առատութեան շնորհիւ, սփիւռքահայ վարժարաններու, կամ յաճախ զանազան դասարաններու, եւ մինչեւ իսկ մանկապարտէզներու կողմէ լոյս կ'ընծայուին տպագիր կամ մեքենագիր բազմագրուած թերթեր, ու անոնք, առանց ընդդիմութեան, արդարօրէն մուտք կը գործեն մեր պարբերական մամուլի ե՛ւ պատմութեան, ե՛ւ ցանկերուն մէջ: Ինչո՞ւ նոյն իրաւունքը զլանալ այն ձեռագիր թերթերուն, որոնք մանաւանդ լոյս ընծայուած են ականաւոր մտաւորականներու կողմէ, իրենց պատանեկութեան, կամ դպրոցներու կողմէ, որոնք, սակայն, չեն ունեցած մերօրեայ բարիքներն ու միջոցները:

Հիմնական շփոթ մըն ալ յառաջացած է ու կը շարունակէ յառաջացնել տարեցոյցներու, տարեգիրքերու, օրացոյցներու, տոմարներու եւ ալպոմներու պարագան: Խնդրոյ առարկայ պարբերական հրատարակութեան անունը չէ որ պիտի որոշէ կամ բնութագրէ անոր «պարբերական մամուլ»ի մաս կազմելը կամ ոչ: Բանասէրներն ու հայ մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղողները հարկ է որ առաջնորդուին տուեալ պարբերական հրատարակութեան բովանդակութենէն: Բովանդակութիւնն է, որ հերթականութեան կողքին, պիտի բնորոշէ անոր բնոյթը: Անունները կրնան շփոթ յառաջացնել ու սխալ ուղիի վրայ դնել բանասէրները: Ասոր լաւագոյն օրինակը կը հանդիսանայ Կալկաթայի Մարդասիրական Ճեմարանի կողմէ հրատարակուած «Օրացոյց»ները, որոնք երբեմն «Ցուցակ» կամ «Ցուցաք» (7) ալ ան-

---

7. Մեր տրամադրութեան տակ եղողներէն՝ 1824, 1825, 1826, 1828, 1829.

ուանուած են հրատարակիչներուն կողմէ։ Ոչ մէկ ատեն, ոչ մէկուն կողմէ որպէս պարբերական մամուլ համարուած է գրեթէ յիսուն տարիներ շարունակաբար լոյս ընծայուած այս պարբերական հրատարակութիւնը, քանի որ, ցարդ, հայ պարբերական մամուլով զբաղողները, անոր անունէն առաջնորդուելով, զայն զետեղած են օրացոյցներու ցանկին մէջ, իսկ անոնք, որոնք օրացոյցները ընդունած են որպէս պարբերական թերթ՝ չեն նշմարած զայն։ Մեր տրամադրութեան տակ եղող տարիները՝ 1824–1829, 1849, 1854–1857, մեզի իրաւունք կու տան խնդրոյ առարկայ «Օրացոյց»ը ընդունելու հայ պարբերական մամուլի որպէս լիիրաւ անդամ, մեկնակէտ ունենալով ոչ թէ անոր անունը, այլ բովանդակութիւնը։ Ճիշդ է որ «Օրացոյց»ի զանազան տարիները ունին օրացոյց–տօնացոյց բաժինը, սակայն յաճախ նոյնքան եւ աւելի էջերով անոնք ունին «Մաս երկրորդ, յորում պարունակին՝ բանասիրական ճառք, արտավէպք, եւ զանազան հաւկաւոր գիտելիք, եւն.», եւ յաճախ ազգային–մշակութային գանձեր կան անոնց մէջ։ Կալկաթայի «Օրացոյց»ները, Կ. Պոլսոյ Սր. Փըրկիչի «Տարեցոյց»ներուն եւ Թէոդիկի «Տարեգիրք»երուն օրինակով, զանոնք կանխող տարեցոյց–տարեգիրքեր կը հանդիսանան։ Նմանօրինակ պարագայ մը կը ներկայացնէ Յ. Տէր Աբրահամեանի «Պատկերազարդ Օրացոյց 1871 Թուակ. Քրիստոսի եւ Ազգիս Հայոց ՌՅԻ = 1320» հրատարակութիւնը, լոյս տեսած Թէոդոսիա, Խալիբեան տըպարանէն։

Հոս, փակագիծի մէջ, հարկ է նշել նաեւ, թէ կարգ մը բանասէրներ, մօտիկ անցեալին, տարեցոյցներն ու տարեգիրքերը փորձած են դուրս ձգել «հայ պարբերական մամուլ» հասկացողութենէն։ Կամ՝ «Հայոց պարբերական մամուլի» մէջ առ առաւելն երբեք յաւելուած պէտք է ուրոյն բաժնի մէջ ամփոփուին» (8), ինչպէս կ'առաջարկէ Հ. Ներսէս Ակինեան։ Նման կարծիք ունի նաեւ այլ բանասէր մը՝ Ներսէս Գասապեան, ըստ որուն «... աւելի նպատակայարմար պիտի ըլլար եթէ ընդհանուր ցանկէն զատուելով գէթ առանձին գլուխով մը տրուէին տարեցոյցներն ու տարեգիրքերը, զորս կարելի չէ թերթերուն կարգը դասել» (9)։

Զենք ուզեր ծանրանալ այս հարցին վրայ, քանի որ, ինչպէս ամենուրեք, մեր մօտ ալ վերջնական համոզում գոյացած է որ տարեգիրքերն ու տարեցոյցները անպայմանօրէն մաս կը կազմեն «պար-

---

ԽԹ. ու հրատարակութիւնները կը կրեն «Ցուցակ» անունը, իսկ 1827 Թ.ինը՝ «Ցուցաք»։

8. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, թիւ 4–6, էջ 280։

9. «Բազմավէպ», 1937, թիւ 6–9, էջ 202։

բերական մամուլ» հասկացողութեան։

Ուրեմն, վերադառնալով մեր հիմնական նիւթին՝ հայ պարբերական մամուլի քանակի հարցին, առաջին հերթին հարկ է յստակացընել պարբերաթերթ հասկացողութիւնը, ապա անցնիլ թիւի ճըշդումին։ Եթէ համաձայնութիւն չգոյանայ այս կապակցութեամբ, վստահաբար հայ պարբերաթերթերու համրանքը պիտի տարբերի բանասէրէ բանասէր։ Անոնցմէ ոմանց պարագային՝ հարիւրաւոր թերթեր ցանկերէ դուրս պիտի մնան։ Ուրիշներու տուած թիւերը պիտի թուին «առասպելական», կամ՝ չափազանցուած։

Մեր ժամանակներուն, հայ պարբերական մամուլի առաջին ամբողջական ցուցակը տուած է Գարեգին Լեւոնեան (10)։ *Հակառակ թերութիւններու եւ մոռացումներու* (11) *Լեւոնեանի աշխատասիրութիւնը կարելի է նկատել հետագայ աշխատանքներու հիմնաքարը։ Մինչեւ* 1934 *թ.ը ընդգրկող Գ. Լեւոնեանի «լիակատար» ցուցակը կը հաշուէ* 1586 *անուն թերթ, առաւել՝* 21 *հայատառ թրքերէն թերթ, ընդհանուր գումարը հասցնելով* 1607*ի* (12)։

Չորս տարիներ ետք, 1938 *թ.ին հրատարակուած «Հայ Հանրագիտակ»ին մէջ, Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան հայ պարբերական մամուլի թիւը կը գնահատէ* 2600 (13)։ *Ինչպէս կը տեսնուի, սկիզբէն իսկ գոյութիւն ունի լուրջ տարակարծութիւն մը՝ հայ թերթերու թիւին մասին։*

Հետաքրքրական է սակայն հայրենի բանասէր Արտաշէս Կարինեանի տեսակէտը այս առնչութեամբ։ Հսկայական ոստումով մը, ան՝ հայ մամուլի թիւը կը հասցնէ աւելի քան 4000*ի,* 1956 *թ.ին հրատարակուած իր գործին մէջ* (14)։ *Նոյն տեսակէտը կը բաժնէ նաեւ, նոյն թուականին լոյս տեսած իր գրքին մէջ, Խ. Յ. Բարսեղեան։*

---

10. *Գ. Լեւոնեան*, Հայ Պարբերական Մամուլը. Լիակատար Ցուցակ Հայ Լրագրության (1794–1934), *Երեւան*, 1934։

11. *Գ. Լեւոնեանի խնդրոյ առարկայ աշխատասիրութեան նուիրուած գրախօսականներու մէջ, Հ. Ներսէս Ակինեան («Հանդէս Ամսօրեայ»,* 1936, *թիւ* 4–6, *էջ* 276–284) *եւ Ներսէս Գասապեան («Բազմավէպ»,* 1937, *թիւ* 6–9, *էջ* 201–206) *առանձինն կատարած են* 98 *յաւելումներ։*

12. *Գ. Լեւոնեան իր ցուցակէն գիտակցաբար դուրս ձգած է միօրեայ թերթերը՝ լոյս ընծայուած յատուկ առիթներով, պատի թերթերը (մինչեւ իսկ տպագիր), ձեռագիր ու խմորատիպ թերթերը։ Այս պարագան հարկ է նկատի ունենալ հայ պարբերական մամուլի քանակի ճշդորոշման աշխատանքներու ատեն։*

13. *Հ. Մկրտիչ Վարդ. Պոտուրեան, Խմբ.*, Հայ Հանրագիտակ, *Պուքրէշ*, 1938, *էջ* 4։

14. *Ա. Բ. Կարինեան*, Նշ. աշխ., *էջ* 8։

Ան կը գրէ․ «1794 թուականից մինչեւ 1955 թուականը Հայաստանում եւ աշխարհի տարբեր վայրերում ոչ լրիւ տուեալներով հայերէն լեզուով լոյս են տեսել շուրջ 4000 անուն թերթ եւ ժուռնալ» (15)։ Մինչդեռ, գրեթէ նոյն օրերուն, Յովհաննէս Պետրոսեան կը յայտնէ բոլորովին հակոտնեայ տեսակէտ մը։ Ան, իր պատրաստած ցուցակին վրայ աւելցնելով նաեւ խմորատիպ թերթերն ու իրեն անծանօթ մնացած թերթերը (Յ․ Պետրոսեանի գնահատանքով՝ շուրջ 100), հայ թերթերու ընդհանուր թիւը կը համարէ 2000 (16)։ Իսկ, Յ․ Պետրոսեանի գործին նուիրուած գրախօսականի մը մէջ, Ներսէս Գասպարեան կը յայտնէ աւելի տկուն ու հաւասարակշռուած կարծիք մը․ «․․․հայ պարբերականներու թիւը ոչ-աւելի քան 3000 կարելի է հաշուել, որոնցմէ միջին հաշուով 2500–2600-ը տպագիր եւ 3-էն մինչեւ 4 հարիւրը՝ խմորատիպ» (17)։ Միւս կողմէ, կրկին հայ մամուլի գծով պրպտումներ կատարող Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, ժխտելով վերեւ արտայայտուած տեսակէտները, 1961 թ․ին հրատարակած իր գրքոյկին մէջ կը գրէ․ «մօտաւորապէս 2500–2600 թերթեր պէտք է ունեցած ըլլանք» (18)։

Որպէս ամբողջական ցուցակ, Ա․ Կիրակոսեանի «Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւնը» (19), լոյս տեսած 1970 թ․ին, կը հանդիսանայ հայ թերթերու վերջին համահաւաք ցանկը։ Համաձայն այս մատենագիտական աշխատութեան, հայ թերթերու ընդհանուր գումարը կը հասնի շուրջ 3325-ի։

Առաջին հայ պարբերաթերթին՝ «Ազդարար»ի վերատպութեան առիթով գրած իր «Երկու Խօսք»ին մէջ, 1970 թ․ին, Մարգարիտ Մըխիթարեանն ալ, իր կարգին, կը յայտնէ թէ «․․․հայ ժողովրդի կեանքի անբաժան ուղեկիցներն են եղել պարբերական հրատարակութիւնները, որոնց թիւը վաղուց անցել է երեք հազարից» (20)։

15․ *Խ․ Յ․ Բարսեղեան*, Բոլշևիկյան Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմություն, 1900–1920, *Երեւան*, 1956, *էջ* 5։

16․ *Յովհ․ Պետրոսեան*, Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա, *հտր․* 2, *Երեւան*, 1957, *էջ Թ*։

17․ *«Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»*, 1961, *Թ․* 3–4, *էջ* 318–319։

18․ *Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան*, Հայ Մամուլի Ցուցահանդէս (1794–1961), *Պէյրութ*, 1961, *էջ* 7։

19․ *Ա․ Կիրակոսեան*, Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտություն (1974–1961), Համահաւաք Ցանկ, *Երեւան*, 1970։ *Ա․ Կիրակոսեանի այս գործին մէջ մտած են մինչեւ իր ժամանակը կատարուած յաւելումները։*

20․ *«Ազդարար», Հայ Անդրանիկ Պարբերականը*, 1794–1796, *Մադրաս*, *Վերատպութիւն*, 1970, *էջ ԺԹ*։

Ժամանակագրական կարգով յաջորդ կարծիքը կը պատկանի հայ գիրքի պատմութեան ու մատենագիտութեան հմուտ բանասէր Ռափայէլ Իշխանեանին, որ 1974 *թ.ին, «Գրական Թերթ»ի մէջ հրատարակած յօդուածով մը, մեր թերթերու ընդհանուր թիւը կը գնահատէ* 3500 (21) *: Իսկ նորագոյն տեսակէտը կը պատկանի Մ. Բարլոյեանի, ըստ որուն, «հայ պարբերականների ընդհանուր թիւը առայժմ պտըտւում է* 3000*-ի շուրջ»* (22) *:*

Երբ կը փորձենք ճշդել ցարդ լոյս տեսած հայ թերթերու ընդհանուր թիւը, ու կը քննենք այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքներն ու արտայայտուած կարծիքները, անհրաժեշտութենէ աւելի կենսական կը նկատենք ի մտի ունենալ արտայայտուած կարծիքներուն ժամանակը, թուականը: Ժամանակը, այս պարագային, կարեւորագոյն ազդակներէն մէկն է: Երկու իրարամերժ, նոյնիսկ համանման կարծիքներու միջեւ ինկող ժամանակամիջոցին, անպայմանօրէն հայ մամուլը հարստացած կ'ըլլայ նոր անուններով, անպայմանօրէն մոռցուած թերթեր կը յայտնաբերուին, ինչ որ, երկու պարագաներուն ալ, պատճառ կը հանդիսանայ հայ թերթերու քանակի փոփոխութեան: Դժբախտաբար «ժամանակ» ազդակը ընդհանրապէս անտեսուած է հայ թերթերու թիւի ճշդորոշման աշխատանքներուն մէջ: Ուստի, երբ հոս, այս ուսումնասիրութեամբ պիտի փորձուի համեմատական ու բաղդատական աշխատանքը կատարել ցարդ արտայայտուած տեսակէտներուն, հասնելու համար կարելի չափով ճշմարտագոյնին մօտեցող թիւին, առաւելաբար հիմք պիտի ծառայէ «ժամանակ» ազդակը:

Նախապէս ըսուեցաւ թէ Գ. Լեւոնեանի լիակատար ցուցակին համաձայն, մինչեւ 1934 *թ.ը գոյութիւն ունեցած են* 1607 *թերթեր: Մանաւանդ այսօր, կասկածէ վեր է որ Գ. Լեւոնեանի աշխատասիրութիւնը, որպէս առաջին ընդհանուր եւ ամբողջական գործ մեր ժամանակներուն համար, բաւական մեծ թիւով մոռացումներ պիտի ունենար, ու չորս տարի աւելի ուշ, երբ Մկրտիչ Պոտուրեան պիտի տար* 2600 *թիւը, երբեք չափազանցած պիտի չըլլար, քանի որ* 1934–1938 *թթ.ուն շուրջ* 275 *նոր թերթեր կը հրատարակուէին, եւ մանաւանդ որ Պոտուրեան վարդապետի համար «հայ մամուլ» հասկացողութիւնը աւելի լայն սահմաններ պիտի ընդգրկէր: Ուրեմն՝ եթէ նկատի ունենանք չորս տարիներու ընթացքին աւելցած նոր անուննե-*

---

21. *Ռ. Իշխանեան*, Հայ Մամուլը 180 Տարեկան է, *«Գրական Թերթ»*, 1974, *թիւ* 49, *էջ* 4:

22. *Մ. Բարլոյեան*, նշ. աշխ., *էջ* 265:

րը, Գ. Լեւոնեանի կողմէ եղած մոռացումները, նաեւ ատոնց վրայ գումարենք այս վերջիններին կողմէ անտեսուած խմորատիպ ու ձեռագիր բազմաթիւ թերթերը, որոնք ընդհանրապէս լոյս տեսած են գաւառներու մէջ, երբեք ալ զարմանալի պիտի չթուի Պոտուրեան վարդապետի կողմէ ներկայացուած 2600 թիւը, մինչեւ իսկ եթէ քչիկ մը չափազանցուած ըլլայ ան:

Զարմանք պատճառողը պիտի ըլլայ Յովհ. Պետրոսեանի գնահատականը՝ 2000, արտայայտուած 1957 թ.ին: 1934 թ.էն մինչեւ 1957 թ. հայ մամուլի մատենագիտութիւնը արձանագրած է շուրջ 800 նոր թերթերու յաւելում մը (23): Այսինքն՝ այդ ժամանակամիջոցին լոյս ընծայուած են 800 նոր թերթեր: Պարզ գումարումով մը՝ Գ. Լեւոնեանի 1607 թիւը պիտի դառնար շուրջ 2400, տակաւին առանց հաշուելու իր իսկ կողմէ յիշատակուած զանազան պատճառներով դուրս ձգուած անունները: Արտ. Կարինեանի կարծիքը, արտայայտուած նոյն օրերուն, անկասկած որ պիտի նկատուի «առասպելական», սակայն ոչ ներկայացուած համեմատութեամբ:

1961 թ.ին արտայայտուած Ա. Տէր Խաչատուրեանի գնահատականն ալ (շուրջ 2500–2600) իրողութեան չի համապատասխաներ: Միշտ հիմք ընդունելով Գ. Լեւոնեանի տուած թիւը (1607), 1934 թ.էն մինչեւ 1961 թ., հայ մամուլը հարստացած է շուրջ հազար անուն նոր թերթերով: Ուստի, եթէ միայն այդ հազարը գումարենք 1607ին վրայ, նուազագոյնը կ'ունենանք 2600 անուն: Առանց հաշուելու մինչ այդ թուականը եղած մոռացումները, անտեսումները՝ խմորատիպ, ձեռագիր ու պատի թերթերուն, որոնք հայ մամուլի մատենագիտութեան ու ցանկերուն մէջ ընդունելու ջերմ պաշտպաններէն է Ա. Տէր Խաչատուրեան: Նոյնինքն Ա. Տէր Խաչատուրեան, եւ ուրիշներ, հետագային կատարած են հարիւրաւոր յաւելումներ:

Հոս հարկ է նշել նաեւ նոր պարագայ մը:

Հայ մամուլի մատենագիտական ցանկերուն մէջ միշտ ալ նըկատի առնուած են հայատառ թրքերէնով լոյս տեսած թերթերը, սակայն յաճախ անտեսուած են այլ լեզուներով լոյս տեսած ու տեսնող հայկական թերթերը: Հայ մամուլով զբաղող բանասէրներէն ո-

---

23. 1934–1967 թթ.ու հայ համուլի յաւելումները քաղած ենք Ա. Կիրակոսեանի «Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն» հատորին «Հայ Պարբերական Մամուլը Ըստ Ժամանակագրութեան» բաժինէն (էջ 507–522), մեր կողմէ կատարուած աննշան սրբագրութիւններով:

մանք կողմնակից են ոչ-հայերէն լեզուով լոյս տեսած ու տեսնող թերթերն ալ հայ մամուլի մատենագիտական ցանկին մէջ ներգրաւելու գաղափարին։ Անոնցմէ է նաեւ Ա. Տէր Խաչատուրեան, Յովհ. Պետրոսեանի, Ներսէս Գասպարեանի, Եղ. Գիւլբէկեանի, Ն. Միքայէլեանի եւ այլոց կողքին։ Ուրեմն՝ Ա. Տէր Խաչատուրեանի 1961 Թ.ին արտայայտած թիւն ալ ճշգրտութենէ բաւական հեռու է։

Ա. Կիրակոսեանի աշխատասիրութիւնը, ինչպէս տեսանք, կը ներկայանայ որպէս վերջին համահաւաք ցանկը մեր թերթերուն, եւ ըստ որուն, մեր թերթերուն թիւը, մինչեւ 1967 Թ.ը եղած է շուրջ 3325։ Հոն կան սակայն կրկնութիւններ, անունի փոփոխութենէ յառաջացած շփոթ, յայտարարուած ու չհրատարակուած թերթերու յիշատակում՝ որպէս հրատարակուած, եւ այլ թերութիւններ։ Մ. Բաբլոյեանի համաձայն՝ «450 աւելորդ անունների յիշատակումը մի ծանր բեռ...» (24)։

1970 Թ.ին Մ. Մխիթարեանի արտայայտած կարծիքը, թէ հայերէն թերթերու թիւը «վաղուց անցել է երեք հազարից», եւ 1974 Թ.ի Ռ. Իշխանեանի ներկայացուցած գումարը՝ 3500, կը հնչեն ամենէն տրամաբանականը արտայայտուած տեսակէտներուն մէջ։

Զարմանալի կարելի է նկատել Մ. Բաբլոյեանի յայտարարութիւնը, որ 1977 Թ.ին, ոչ միայն շուրջ 3000 կը գնահատէ հայ պարբերական մամուլի ընդհանուր գումարը, այլեւ խօսքը կը քննադատէ ամէն անոնք, որոնք մինչեւ 4000 եւ աւելի կը նկատեն զայն. «Ամբողջ 1000–1500 անուն թերթ ու ամսագիր կամ այլ պարբերական մեր մատենագիտութեանն անյայտ մնալ ոչ մի դէպքում չէր կարող» (25), կ'եզրակացնէ ան։

Հիմնուելով իր իսկ հաղորդած թիւերուն վրայ, պիտի փորձենք ցոյց տալ, թէ Մ. Բաբլոյեանի յառաջ քշած գումարն ու արտայայտած կարծիքները երբեք չեն համապատասխաներ ճշմարտութեան։ Իր իսկ վկայութեամբ, Ա. Կիրակոսեանի յիշատակած շուրջ 3325 անուններէն հարկ է պակսեցնել շուրջ 450 «աւելորդ» անուններ։ Ուստի, ըստ Ա. Կիրակոսեանի, նկատի առնելով նաեւ Մ. Բաբլոյեանի սրբագրումները, մինչեւ 1967 Թ. ունեցած ենք շուրջ 2875 անուն թերթ։ Սակայն, ինչպէս միշտ, նկատի ունենալու ենք թուականը։ Մ. Բաբլոյեանի տեսակէտները կը կրեն 1977 թուականը։ Այսինքն՝ տասը տարուան միջոց մը կը բաժնէ երկուքին տեսակէտները։

---

24. Մ. Բաբլոյեան, Նշ. աշխ., էջ 264։

25. Նոյնը, էջ 265։

Այդ տասը տարիներուն, յատկապէս Միջին Արեւելքի երկիրներէն կատարուած զգալի արտահոսով, ուռճացան այլ գաղութներ, մանաւանդ՝ Ամերիկա, Գանատա, Աւստրալիա, նուազ չափով՝ եւրոպական ու լատին ամերիկեան երկիրներ։ Այս տասնամեակին, լիցքաւորուած նոր գաղութներուն, եւ նաեւ Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ լոյս ընծայուեցան աւելի քան 200 նոր լրագիր ու թերթ, քաղաքական կազմակերպութիւններու, մշակութային, հայրենակցական ու մարզական միութիւններու, հայկական վարժարաններու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ անհատներու կողմէ։ Այդ թերթերէն ոմանք եղան տպագիր, շատեր՝ մեքենագիր բազմագրուած. ոմանք ունեցան կարճատեւ կեանք, հազիւ թիւ մը լոյս տեսած՝ կանգ առին, իսկ ուրիշներ՝ կը շարունակեն գոյատեւել։ Մայր հայրենիքէն ներս ալ, նոյն ժամանակաշրջանին, սկսան հրատարակուիլ կարգ մը նոր թերթեր։

Անկախ վերջին տասնամեակին ծնունդ առած նոր թերթերէն, հարկ է գնահատել ուշագրաւ երեւոյթ մը։ Շնորհիւ հայ մամուլով խանդավառ մտաւորականներու եւ բանասէրներու կողմէ կատարուած պրպտումներուն, վերջին տասնամեակին, այսինքն՝ Ա. Կիրակոսեանի կողմէ պատրաստուած համահաւաք ցանկէն ի վեր, յայտնաբերուած են շուրջ 300 նոր անուններ (26), որոնք նախապէս պատրաստուած ցանկերէն դուրս կը մնան։ Որքան ալ Մ. Բաբլոյեանի համար զարմանալի թուի պարագան, սակայն ճշմարտութիւն է թէ երբեմն տարիներով լոյս տեսած թերթեր վրիպած են ուշադրութենէ, եւ հետեւաբար դուրս մնացած են մատենագիտական ցանկերէ։ Այս իրողութեան լաւագոյն ապացոյցը կը հանդիսանան հետագայ էջերուն մէջ յիշատակուած բազմաթիւ անունները։

Անցնող տասը տարիներուն լոյս տեսած մասնակի աշխատասիրութիւններ ու ցանկեր զգալի յաւելումներ ներմուծած են, շատ յաճախ ուշագրաւ թերթեր ի յայտ բերած են փոշիներու տակէն, եւ այդպէսով՝ ուռճացուցած են հայ մամուլի քանակը։ Նմանօրինակ աշխատանքներ կատարած են, ժամանակագրական կարգով՝ Տիգրան Գէորգեան (27), Եդուարդ Գիւլբէնկեան (28), Արտաշէս Տէր Խաչա-

---

26. Այս թիւին մէջ նկատի առնուած են նաեւ հետագայ էջերուն մէջ յայտնաբերուած նոր թերթերը։

27. Տիգրան Գէորգեան, Ժամանակագրութիւն Եգիպտոսի Հայ Լրագրութեան, 1865–1966, «Արեւ» օրաթերթ, Գահիրէ, 1970, Մայիսի 11–16, 19։

28. Եդուարդ Գիւլբէնկեան, Խմբ., Հայկական Մամուլի Ցուցակ (անգլ.), Լոնտոն, 1971։

տուրեան (29), *Ժիրայր Դանիէլեան* (30), *Ն. Միքայէլեան* (31), *Հայկ Պարիկեան–Յովնան Վարժապետեան* (32) *եւ Գրիգոր Պողարեան* (33): *Առաւել՝ մեր կողմէ յայտնաբերուած են կարգ մը շատ մասնակի ցանկեր, զորս նախապէս ուշադրութեան չեն արժանացած հայ մամուլի մատենագիտական ցանկերու պատրաստութեան ժամանակ, եւ զորս օգտագործած ենք հետագայ էջերուն մէջ:*

Տակաւին, հայ մամուլով զբաղող բանասէրներու ուշադրութեան պէտք է արժանանայ օտար լեզուներով լոյս տեսած ու տեսնող թերթերու պարագան, որոնց թիւը երբեք արհամարհելի չէ: Վերջին հաշուով, հայերու կողմէ հրատարակուած պարբերաթերթերը, որոնց բովանդակութիւնն ալ եթէ արտացոլացումն է տուեալ շրջանի հայութեան մշակութային ու կենցաղային կեանքին, ոչ միայն կարելի չէ անտեսել, այլեւ, կը խորհինք, անպայմանօրէն հարկ է զանոնք եւս ներգրաւել հայ «պարբերական մամուլ» հասկացողութեան մէջ, եւ հետեւաբար՝ հայ մամուլի ցանկերուն մէջ, ինչպէս կարգ մը բանասէրներ ըրած են ու կ'ընեն: Այլ խօսքով, այդ օտար լեզուով լոյս տեսնող պարբերաթերթերուն տալ նոյն իրաւունքը, որ բոլորին կողմէ տրուած է հայատառ թրքերէն թերթերուն: Այսպէսով, մի քանի հարիւր անուն եւս կ'աւելնայ հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցանկերուն վրայ:

Ահա թէ ինչու չենք ուզեր «առասպելական» համարել կարծիքը անոնց, որոնք մեր օրերուն կը համարձակին 4000ի հասցնել ընդհանուր գումարը հայ պարբերաթերթերուն: Ու կը հաւատանք, թէ

---

29. *Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան*, Լիբանանահայ Մամուլի Յիսուն Տարին, 1921–1971 թթ., *«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»*, 1971, *հտ.* 2, *էջ* 263–296: Սուրիահայ Մամուլի Պատմութիւն, *«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»*, 1972, *հտ.* 3, *էջ* 195–230: *Եւ՝* Գիտական-Քննական-Գրախօսութիւն՝ «Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոկրաֆիա», *Հեղինակ՝ Յովհ. Պետրոսեան*, *«Հասկ» ամսագիր*, *Անթիլիաս*, 1973, *Մարտ–Ապրիլ*, *էջ* 129–135:

30. *Ժիրայր Դանիէլեան*, Ակնարկ Լիբանանահայ Մամուլի Պատմութեան, *«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»*, *հտ.* 4, 1973, *էջ* 237–282: *Ժիրայր Դանիէլեան*, *Ծովակ Ալթունեան*, Հայ Մամուլի Հաւաքածոյ (*Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանի*), *Պէյրութ*, 1974 (*բազմագրուած*):

31. *Ն. Միքայէլեան*, Նոր Անուններ Սփիւռքահայ Մամուլի Պատմութեան Մէջ, *«Բանբեր Հայաստանի Արխիւների»*, *Երեւան*, 1973, *Թիւ* 1, *էջ* 239–248:

32. *Հայկ Պարիկեան–Յովնան Վարժապետեան*, Պատմութիւն Սուրիոյ Հայ Տպարաններու, *Հալէպ*, 1973:

33. *Գրիգոր Պողարեան*, Այնթապական. Ա. Այնթապցիներու Տուրքը Տպագրութեան, Հայ Մամուլին, Հայ Գրականութեան եւ Հայ Մշակոյթին, *Պէյրութ*, 1974:

տակաւին կան մութին մէջ մնացած, չյայտնաբերուած թերթեր, որոնց պիտի հասնի չարունակուող պրպտումներու լոյսը, ուշ կամ կանուխ։ Եւ այն ատեն միայն, յատկապէս հաւաքական ու համադըրեալ ճիգերով, պիտի ունենանք հայ պարբերական մամուլի համահաւաք ցանկը՝ կարելի չափով մօտիկ ճշմարտութեան։

ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Վերջին մի քանի տարիներու պրպտումներու արդիւնք է ստորեւ նշուած թերթերու յայտնաբերումը։ Այս ցանկին պատրաստութեան համար նկատի առնուած են նախապէս հրատարակուած մատենագիտական աշխատասիրութիւնները եւ անոնց հիման վրայ կատարուած յաւելումները՝ զանազան գրախօսականներու եւ յօդուածներու միջոցով։

Յայտնաբերուած թերթերու նոր անունները կարելի է բաժնել հիմնական մէկ քանի խումբերու, հիմնուելով անոնց յայտնաբերման հետ առնչուող մանրամասնութիւններուն վրայ։

Ա. Առաջին խումբին մէջ կ'իյնան այն բոլոր թերթերը, որոնք յայտնաբերուած են ուղղակի մեր կողմէ։ Այս պարագային, սկզբնաղբիւր կը հանդիսանան նոյնինքն այդ թերթերուն հաւաքածոները, կամ՝ թիւեր։ Այսինքն՝ անոնք ներկայացուած են՝ de visu (34)։

Բ. Երկրորդ խումբ մը կը կազմեն այն թերթերը, որոնց անձնապէս կարելի չէ եղած հանդիպիլ, սակայն զանոնք յիշատակող աղբիւրները օգտագործած են խնդրոյ առարկայ թերթերուն նկարները։

Գ. Երրորդ խումբին մաս կը կազմեն շատ մասնակի ցուցակներէ քաղուած թերթեր։ Այդ մասնակի ցուցակները յաճախ վրիպած են հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղողներու ուշադրութենէն։

Դ. Առանձին խումբ մը կը կազմեն այն թերթերը, որոնք յայտնաբերուած են կարգ մը անձերու բանաւոր վկայութիւններէն, եւ կամ ալ՝ պատահական յուշագրութիւններէ։

---

34. Ընդունելով հանդերձ որ ամենէն տոկուն, առարկայական փաստը թերթի մը գոյութեան՝ կը հանդիսանայ թերթը ինքը, սակայն այս փաստն անգամ կարելի չէ բացարձակ ճշմարտութեան վերածել, երբ մանաւանդ թերթին խմբագիրներուն, պատկանելիութեան եւ նմանօրինակ մանրամասնութիւններու հետ առնչուող հարցերով կը զբաղինք։ Քանի որ, զանազան դրդապատճառներով, յաճախ թերթին իսկական խմբագիրները մնացած են ծածուկ, աննշմար, մինչ յիշատակուած խմբագիրներն ու տնօրէնները եղած են անուանական, եւն.։

Ե. Վերջին խումբին մէջ կարելի է զետեղել ընդհանրապէս ձեռագիր եւ մէկ օրինակով «լոյս տեսած» թերթերը, յաճախ՝ պատայլին հեղինակութիւն դարձած մտաւորականներու խմբագրութեամբ՝ անոնց պատանեկան շրջանին։ Առանձնացուցած ենք այս խումբին մաս կազմող թերթերը, զանոնք պարբերական մամուլի մէջ ներգրաւելու հարցին շուրջ ստեղծուած տարակարծութեան պատճառով։

ԱԼԻՔ (Թիֆլիս, 1916) – Խմբագիր։ Հրատարակութիւն Վանի Բարեսիրական Ընկերութեան այն անդամներուն, որոնք 1915 թ.ի գաղթէն ետք կը հաւաքուին Թիֆլիս։ «Ալիք»ի հրատարակութիւնը կը տեւէ շուրջ տարի մը (35)։

ԱԿ (Ջէնկիւլէր, 1911) – Խմբագրեալ։ Ամսաթերթ տնտեսական, գրական, ընկերական։ Հրատարակութիւն Ջէնկիլէրի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան։ Անունը առած է Ջէնկիլէրի բարձրավանդակէն բխող «Ակ» աղբիւրէն։ Խմբագրապետը եղած է տեղւոյն Ազգային վարժարանի տնօրէնը՝ Կարապետ Փեհլիվանեան, աշխատակիցները՝ նոյն վարժարանի ուսուցիչներէն Մինաս Քէհեայ. Ժամկոչեան, Մկրտիչ Աբրահամեան, Մինաս Մեծպուրեան, Գէորգ Արզարեան։

«Ակ»ի առաջին թիւը լոյս տեսած է 1911 թ.ի Նոյեմբերի 1ին։ Առաջին էջին վրայ կայ Ուսումնասիրաց Ընկերութեան «Զեկոյց»ը, ապա՝ խմբագրականը, «Մեր Նպատակը» խորագրով։ Երկրորդ էջին վրայ կայ նաեւ «ծանօթութիւն» մը, որմէ կ՚իմացուի թէ «Ակ»ը «առայժմ ամիսը մէկ անգամ լոյս կը տեսնէ, խմբագրեալ եւ 12 էջերէ բաղկացեալ»։ Շատ հետաքրքրական է նոյն ծանօթութենէն իմանալ, թէ թերթին մէջ լոյս տեսնող իւրաքանչիւր տող ազդարարութեան (ռեքլամ) համար կը գանձուի 20 փարա։ Թերթին տեւողութիւնը կը մնայ անծանօթ (36)։

ԱՂԲԻՒՐ (Թեհրան, 1954) – Հայ Աւետարանական Երիտասար–

35. Երուանդ Տէր Մկրտիչեան, Գանձեր Վասպուրականի, Պոսթոն, 1966, էջ 618, 629։

36. Սօնա Տէրէպէյեան, Յուշամատեան Ջէնկիլէրի Հայոց, 1528–1928, Փարիզ, 1973, էջ 65–68։

դաց Միութեան ամսաթերթ։ Մեքենագիր–բազմագրուած՝ թերթին մէկ երեսին վրայ։ 3 էջ։ 33×21 սմ.։ Մեր տրամադրութեան տակ կան թիւ 45էն (Դ. տարի, թիւ 9, Յունուար, 1958) մինչեւ թիւ 60 (Ե. տարի, թիւ 12, Ապրիլ, 1959) համարները։ Հիմնուելով այս տուեալներուն վրայ, կարելի է հետեւցնել թէ «Աղբիւր»ը սկսած է լոյս տեսնել 1954 թ.ի Մայիսին։

ԱՂԹԱՄԱՐ (Ախթամար, Գաւաշ, 1904–1907) (37) – Խմորատիպ։ Ախթամարի դպրոցի աշակերտներու օրկան։ Գաւաշ, Վասպուրական (38)։

ԱՄՈՔԻՉ (Վան, 1895) – Խմորատիպ։ Խմբագիր՝ Մովսէս Տէր Յովհաննէսեան (ապա՝ սարկաւագ), օգնական–խմբագիր՝ Տիգրան Տէր Յարութիւնեան։ Վանի Նորաշէն թաղի Արմենական կուսակցութեան Ամոքիչներ անունով ծանօթ խումբի հրատարակութիւն (39)։

ԱՄՍԱԹԵՐԹ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ (Կրանիթ Սիթի, Իլլինոյ, ԱՄՆ, 1961) – Մեքենագիր բազմագրուած։ Հայերէն–անգլերէն բովանդակութիւն։ Խմբագրական կազմ՝ գլխաւորութեամբ՝ Կորիւն Քհնյ. Շիրիկեանի։ Տարուբերող էջաթիւերով (20, 26 էջ, եւն.)։ 28×21·5 սմ.։

ԱՄՐՈՑ

ԲԱՑԱՌԻԿ — ԹԻՒ 1	ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԸՍ	ՕԳՈՍՏՈՍ 1, 1942

ԱՄՐՈՑ (Լոս Անճելըս, ԱՄՆ, 1942) – Բացառիկ, Թիւ 1, Օգոս-

---

37. Ծանօթ ուսուցիչ Նշան Յովհաննէսեան կը գրէ. «Քսաներորդ դարու սկզբնական շրջանին եթէ Վասպուրականցուն կը պակսէր երկաթ մամուլը, անոր տեղ բռնեց խմորատիպ մամուլը, եւ ահա 1904–1907ի շրջանին մենք կը հանդիպինք տասնեակ մը խմորատիպ լրագիրներու եւ ազդարարագիրներու»։ (Տես՝ Ն. Յովհաննէսեան, Վասպուրական Հայ Լրագրութեան Մէջ, «Արծուի Վասպուրական», Դ. տարի, 1955, թիւ 14, էջ 307)։ Հակառակ իր «տասնեակ մը...» հաստատումին, Ն. Յովհաննէսեան կը յիշատակէ միայն 6 անուն, առանց տալու իւրաքանչիւրին հրատարակութեան թուականն ու տեւողութիւնը։ Կը գոհանայ զանոնք զետեղելով 1904–1907 թթ.ուն մէջ։

38. Ե. Տէր Մկրտիչեան, նշ. աշխ., էջ 618։

39. Նոյնը, էջ 618։

տար 1, 1942 : 68 էջ : 25×17 սմ. : Հրատարակութիւն «Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտ»ի : Տպարան «Պօղարթ» : Խմբագրուած է «Հրատարակիչ Մարմին»ի կողմէ : «Հրատարակիչ Մարմին»ի խօսքէն, խմբագրականէն անկախ կան արտատպումներ եւ ինքնագիր յօդուածներ Վաղէն Շուշանեանէ, Յովհ. Թումանեանէ, Շահան Նաթալիէ, Ռուբէն Զարդարեանէ, Մկրտիչ Երեցեանցէ, Հայ Գնդունիէ, Զօր. Սմբատէ, Փրոֆ. Տ. Կ. Լիւլէճեանէ, եւն : Բովանդակութիւնը կը կազմեն ընդհանրապէս գրական-գեղարուեստական յօդուածներ :

ԱՆԱՀԻՏ (Սեվերէ-Հիսար, 1911) – Այս խմորատիպ թերթին մասին առաջին անգամ ըլլալով կը խօսի Թէոդիկ. «... Սեվերէ-Հիսարի Անահիտը՝ 1909-ին հիմնուած բժիշկ եւ ուսուցիչ մտաւորականներէ (այժմ դադրած)» (40) : Այլ յիշատակութիւն մը կայ Ա. Ալպօյաճեանի մօտ. ան կը նշէ թերթին անունը, տպագրութեան վայրը եւ թուականը՝ 1909 (41) : Այնպէս կը թուի, թէ վերոյիշեալ մտաւորականները չեն տեսած «Անահիտ»ը, քանի որ անոր Ա. տարուան առաջին թիւը լոյս տեսած է 1911 թ.ի Յունուարի 2ին : Ճիշդ է որ խմբագիրները եղած են ուսուցիչ եւ բժիշկ մտաւորականներ : Առաջինը անոնցմէ՝ Տոքթ. Միհրան Ներսէսեանն է (ծն. 1899 թ.ին), որ ծննդավայրի Ներսէսեան Ազգ. վարժարանին ընթացքը աւարտելէ ետք, եօթը տարի, մինչեւ 1913 թ.ը, նոյն վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարէ որպէս ուսուցիչ : Այս շրջանին է որ կը հրատարակէ «Անահիտ» շաբաթաթերթը, Տոքթ. Սուրէն Նշանեանի գործակցութեամբ : Այս վերջինը՝ 1909 թ.ին որպէս բժիշկ վկայուելէ ետք Պէյրութի Ֆրանսական համալ-

---

40. Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, [1913], էջ 143:

41. [A. Alboyadjian], Les Armeniens et l'Imprimerie, Constantinople' 1920. Տես նաեւ՝ Ա. Ալպօյաճեան, Հայերը եւ Տպագրութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. տարի, թիւ 10 (Օգոստոս, 1932), էջ 137:

սարանէն ; կը պաշտօնավարէ Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ազգ. հիւանդանոցին մէջ, եւ ուր կը մտնէ Հ. Յ. Դ.ի շարքերը: Ապա կ'անցնի Սիվրի Հիսար, քաղաքապետական բժիշկի պաշտօնով: Հոն կ'ունենայ ազգային, հասարակական ու կրթական գործունէութիւն (42):

ԱՊԱԳԱՅ (Թիֆլիս, 1917) – Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, Թիֆլիսի մէջ, հրատարակուած է «Ապագայ» անունով ձեռագիր հանդէս մը: Այս լուրը, զոր կը հաղորդէ Կ. Պոլսոյ «Ճանթ»ը, կ'աւելցնէ. «Այս հանդէսէն կը քաղենք հետեւեալ երկու անտիպ քերթուածները: Տէվէճեան ծանօթ է մեր ընթերցողներուն: Լաւագոյն նորերէն է ան»: Այս մուտքէն ետք, կը տրուին զոյգ բանաստեղծութիւնները. առաջինը՝ Յովհ. Տէվէճեանի ստորագրութիւնը կրող «Խաչէ ի Խաչ»ը, երկրորդը՝ Վ. Արծրունիի «1918 Խաղաղութիւն»ը: Երկրորդ քերթուածը գրուած է 1917 թ.ի Դեկտեմբերի 25ին, պարագայ մը, որ մտածել կու տայ թէ «Ապագայ»ն լոյս է տեսած մօտաւորապէս 1917–18 թթ.ուն (43):

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼ (Լենինական, 1929–30°) – Ձեռագիր: Օրկան «գրական խմբակ»ի, որուն կ'անդամակցէին Արտեմ Ճահրազ, Հր. Նայիրենց, Յակոբ Բրուտ, Ղեւոնդ Կոմունի, Վազգէն Զանգակ եւ Աղաւնի: Խմբակի ղեկավար՝ Գեղամ Սարեան (44):

ԱՍՈՒՊ (Տիգրանակերտ, 1910) – Խմորատիպ: Հրատարակութիւն Տիգրանակերտի Հնչակեան Գրասիրաց Միութեան, որ կազմուած է Յարութիւն Թոնամեանի ջանքերով: Խմբագիր՝ Յակոբ Ղազիկեան: Հնչակեան գործիչ Սեդրակ Շահէն կը յայտնէ, թէ «Ասուպ»ը հրատարակուեցաւ հակազդելու համար տեղւոյն Դաշնակցական Երիտասարդական Կաճառի հրատարակած «Ազատ Սէր» (45) անունով թերթին, որ կը խախտէր «հայկական տոհմային սրբութիւնները, սէրը ցոփութեան հասցնելու իրողութեամբ» (46): Այլ մանրամասնութիւններ

---

42. Տես՝ Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, Պատմագիրք Սիվրի–Հիսարի Հայոց, Պէյրութ, 1965, էջ 18, 309–310:

43. Տես՝ «Ճանթ» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, Դ. տարի, թիւ 30 (24 Մայիս, 1919), էջ 345:

44. Տես՝ Աղաւնի, Որն է Բանաստեղծը [Խօսք՝ ասուած Գեղամ Սարեանի 25–ամեակի օրը] «Անի» ամսագիր, Պէյրութ, 1946, թիւ 1, էջ 44:

45. Ս. Շահէն շատ հաւանաբար կը շփոթէ թերթին անունը թերթին բովանդակութեան հետ: Քանի որ նոյն շրջանին Տիգրանակերտի Հ. Յ. Դաշնակցութեան հրատարակութիւնն էր խմորատիպ «Տիգրիս»ը, Վահան Տէպպաղեանի խմբագրութեամբ:

46. Ս. Շահէն, Յուշեր եւ Փուշեր Կեանքի Ճանապարհին, Պէյրութ, 1975, էջ 63:

կը պակսին։ Հնչակեան թերթի մը մասին վկայութիւն ունի Արսէն Տէպաղեան։ Անդրադառնալով վերոյիշեալ Գրասիրաց Միութեան գործունէութեան, ի մէջ այլոց, ան կը գրէ. «Որոշուած էր հրատարակել խմորատիպ, միջակ ծաւալով ամսաթերթ մը» (47)*։ Շատ հաւանաբար ակնարկութիւնը «Ասուպ»ին կը վերաբերի։*

ԱՍՊԱՐԷԶ (Խարբերդ, 1891*) – Խմորատիպ։ Հիմնադիր-խմբագիր՝ բանաստեղծ Գարեգին Պէշկէօթիւրեան, ուսանող, ապա՝ ուսուցիչ* (1887 *թ.էն սկսեալ) Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի, ուր եւ կը հրատարակէր «Ասպարէզ»ը։ Եփրատ Գոլէճի այլ շրջանաւարտ մը՝ Ռուբէն Որբերեան, Կ. Սողիկեանի* (48) *քրոջ ուղղուած նամակի մը մէջ, ի մէջ այլոց, կը գրէ. «... «Ասպարէզ»ը հիմնած էր* Սրինգի *անմահ Գարեգինը։ Անկէ անցաւ պաշտելի եղբօրդ եւ Հայկակին (Խազոյեան), որոնցմէ ես զայն ժառանգեցի. մինչեւ վերջը սակայն երկուքն ալ հաւատարիմ աշխատակիցներս եղան, տաղանդաւոր Խորէնին հետ (Անդրէասեան)։ «Ասպարէզ»ը Եփրատի դրական մրցարանն էր»* (49)*։*

Որպէս «Ասպարէզ»ի հրատարակութեան սկիզբ կը տրուի 1891 *թ.ը* (50)*։ Անհաւանական չէ որ սկսած ըլլայ աւելի կանուխ, քանի որ Գ. Պէշկէօթիւրեան, երկար ժամանակ հիւծախտէ տառապելէ ետք, կը մահանայ* 1891 *թ.ի Յունիսին։ Թերթը կ՚անցնի Սողիկեանին* (1890 *թ.ի շրջանաւարտ) եւ ապա՝ Ռուբէն Որբերեանին, որ* 1893 *թ.ի Յունիսին կ՚աւարտէ Եփրատ Գոլէճի շրջանը եւ կը հեռանայ Խարբերդէն* (51)*։ Կարելի է հետեւցնել որ «Ասպարէզ»ը գոյատեւած է մինչեւ* 1893 *թ.։*

Գրականագէտ Վ. Գաբրիէլեան կը յայտնէ թէ Գ. Պէշկէօթիւրեան Եփրատ Գոլէճի մէջ կը պաշտօնավարէ 1887–1891 *թթ.ուն, եւ այդ տարիներուն կը հրատարակէ «Ասպարէզ» խմորատիպ ամսաթերթը,*

---

47. *Արսէն Տէպաղեան,* Հնչակեան Կուսակցութիւնը Տիգրանակերտի Մէջ, *Տես՝ Տիգրան Մկունդ, «Ամիտայի Արձագանգներու Վերակոչումն եւ Բ. Հատոր»,* 1953, *էջ* 286։

48. *Կարապետ Սողիկեան՝ Եփրատ Գոլէճի փայլուն շրջանաւարտներէն, ապա՝ նոյն գոլէճի հայերէն լեզուի, գրականութեան եւ տարրաբանութեան ուսուցիչ, որ* 1909 *թ.ին կը հրատարակէ նոյն հաստատութեան «Եփրատ» կիսամեան* (1909–1913 *թթ.*)։

49. *Յարէթ Մ. Փիլիպոսեան, խմբ.,* Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի, *Պոսթոն, էջ* 301։

50. *Նոյնը, էջ* 303*։ Նաեւ՝ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան,* Խարբերդ Եւ Իր Զաւակները, *Ֆրէզնօ,* 1955, *էջ* 138։

51. *Ռուբէն Որբերեան,* Իմ Առաջին Հրատարակութիւնս, *«Մասիս», Կ. Պոլիս,* 1900, *թիւ* 8, *էջ* 116–117։

«որն ունէր հայրենասիրական չեշտուած ուղղութիւն՝ չնայած այդ օրերի ազգային հալածանքներին ու ճնշումներին» (52) *։ Նման հաստատում մը ընելու համար, ենթական առ նուազն տեսած ըլլալու է «Ասպարէզ»ի կարգ մը համարները, եւ կամ՝ ձեռք ձգած հաւաստի որոշ աղբիւրներ։ Երկուքէն ոչ մէկուն յիշատակութիւնը կը գտնենք Գաբրիէլեանի աշխատանքին մէջ։*

ԱՐԱՐԱՏ (*Նիւ Եորք*, 1902) – *Ամսաթերթ։ Խմբագիր՝ Փառնակ Մ. Այվատեան* (53) *։ Լոյս տեսած միայն* 2 *թիւ* (54) *։*

ԱՐԵՒԱԿ (*Բալու*, 1862) – *Թէոդիկ կը գրէ. «...Ձեմ կրնար անյիշատակ անցնիլ ԲԱԼՈՒի* Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին *վանուց վրայէն, ուր Մկրտիչ Եպսկ. հաստատած էր վիմագրատուն–տպարան մը, որ լոյս ընծայած է քանի մը թռուցիկ եւ ԱՐԵՒԱԿ թերթը։ Գրաշարապետ էր հօն Տիգր. Մանավեան»* (55) *։ Թէոդիկ «Արեւակ»ի մասին այլ մանրամասնութիւններ չի հաղորդեր։*

Մկրտիչ Եպս.ը՝ Մկրտիչ Վրդ. Տիգրանեանն է, տիարպեքիրցի, որ 1860–1863 *թթ.ուն եղած է Բալուի առաջնորդը, որ* 1862 *թ.ին վերոյիշեալ վանքին մէջ նախնական տպարան մը կը հիմնէ։ Պոլիսէն Բալու կը տանի երկու պատանիներ՝ Տիգրան Մանավեան եւ Աւետիս Սուրէնեան։ Այս պատանիները կը հրատարակեն «Արեւակ» անունով «դրեթէ տղայական թերթ մը»* (56) *։*

ԱՐՁԱԳԱՆԳ (*Մոնթէվիտէօ*, 1955) – *Հայ Օգնութեան Միութեան Արծուիկներու Ձայնը։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Ա. տարուան առաջին թիւը լոյս տեսած է* 1955 *թ.ի Դեկտեմբերին։* 10 *էջ։* 22·5× 17·5 *սմ.։ Բովանդակութիւն՝ հայերէն եւ սպաներէն։*

ԱՐՁԱԳԱՆԳ ՄՕՏԱՑԻ (*Կ. Պոլիս*, 1901) – *Խմորատիպ։ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան Գատըգիւղի (Քաղկեդոն) միջնակարգ վարժարանի թերթ։ Խմորատիպ այս թերթը ուշագրաւ է անոր համար որ պատանի Դանիէլ Վարուժան (աշակերտ նոյն վարժարանին՝* 1898–1902 *թթ.) իր նախափորձերը հոն հրատարակած է։ Մեր օգտագործած աղբիւրը կը յիշատակէ այդ թերթին երեք հա–*

---

52. *Վազգէն Գաբրիէլեան*, Արեւմտահայ Բանաստեղծներ, *Երեւան*, 1974, *էջ* 18։

53. *Փ. Այվատեան*, 1891–92 *թթ.ուն Նիւ Եորքի մէջ հրատարակած է «Արարատ» անունով թերթ մը, որ նախ երկշաբաթաթերթ, ապա՝ շաբաթաթերթ եղած է։*

54. *Ա. Ալպօյաճեան*, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, *Բ. հատ.*, *Գահիրէ*, 1937, *էջ* 2040։

55. *Թէոդիկ*, Տիպ ու Տառ, *էջ* 134։

56. *Վահէ Հայկ*, Առաջնորդութիւն եւ առաջնորդներ, *տես՝ Մեսրոպ Կռայեան*, Բալու, *Անթիլիաս*, 1965, *էջ* 178։

մարները (1901 Թ․ի Թիւ 6, 9 եւ 10), որոնց մէջ ստորագրած է Դանիէլ Վարուժան, առաջինը՝ Դ․ Չըպուգկեռեան, երկրորդը՝ Դ․ Չուպուգկեռեան եւ երրորդը՝ Դ․ Չպուգկեռեան անուններով (56ա)։

ԱՐՕՐ (Կ․ Պոլիս, 1899) – 1899 Թ․ի Նոյեմբերի 11-ին Յակոբ Տէր Յակոբեան կը ձեռնարկէ «Արօր»ի հրատարակութեան։ Խմբագրութիւնը կը վստահուի Արշակ Ալպօյաճեանի։ Եղած է ձեռագիր։ Այս մանրամասնութիւնները կու տայ խմբագիրը ինք եւ կ՚աւելցնէ նաեւ, թէ «Գեղօն» անունով այլ ձեռագիր թերթ մըն ալ լոյս տեսած է իր խմբագրութեամբ, նոյն շրջանին (57)։

[illegible]
J. G. BARSUMIAN
18, Rue du Dr. Rebatel
Lyon (France)
[illegible]

ԲԱՆԲԵՐ

ԲՈՒՀԱՆԻ ԱՅԼԸԴ ԴԱԶԷԹԱ
ՀԷՐ ՔԷՍ ԻՉԻՒՆ

[illegible]
Ղուկ. 24. 5,6:

[illegible]

Նոմ. 5	ՃԻԼՏ 6	ՄԱՅԻՍ 1930

ԲԱՆԲԵՐ (Լիոն, 1925) – Բուհանի այլըդ գազէթա հէր քէս իչիւն (Հոգեւոր ամսաթերթ ամէնուն համար, Ժ․ Դ․)։ Ֆրանսայի Հայ Աւետ․ եկեղեցւոյ հրատարակութիւն։ Պէտք չէ շփոթել հայերէն լեզուով լոյս տեսնող Մարսէյլի «Բանբեր»ին հետ, հակառակ որ նոյն եկեղեցիին հրատարակութիւնը կը հանդիսանան երկուքն ալ։ Հայատառ թրքերէն «Բանբեր»ը լոյս ընծայուած է որպէս «յաւելուած» հայերէնով լոյս տեսնող «Բանբեր»ին։

Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական աշխատասիրութիւններուն մէջ շփոթ կայ։ Նոյնացած են այս երկու անջատ թերթերը։ Յ․ Պետրոսեան կը գրէ․ «Այս կրօնական ամսագիրը տպագրուել է երկու լեզուով՝ հայերէն եւ տաճկերէն» (58)։ Ա․ Կիրակոսեան, շատ հաւանաբար իր տեղեկութիւնները քաղելով առաջինէն, կը գրէ․ «Տեքստը հայերէն եւ Թուրքերէն» (59)։ Մինչդեռ, հայատառ թըրքերէնով լոյս տեսած «Բանբեր»ը իր ամբողջակութեամբ, էջաթիւե-

56ա․ Տես՝ «Բաղմավէպ», 1936, էջ 401։

57․ Ա․ Ալպօյաճեան, Անցեալի Յիշատակներ, «Ջահակիր» (Գահիրէ), Նոր շրջան, Թիւ 36 (16 Յուլիս, 1964), էջ 3։ Ալպօյաճեանի «Անցեալի Յիշատակներ»ը գրի առնուած է 1900 Թ․ի Մայիսի 8–16, եւ որպէս անտիպ լոյս տեսած՝ «Ջահակիր»ի մէջ, 1964 Թ․ի 35րդ համարէն սկսեալ։

58․ Յովհ․ Պետրոսեան, Հայ Պարբերական․․․, հտր․ 2, Երեւան, 1957, էջ 397։

59․ Ա․ Կիրակոսեան, նշ․ աշխ․, էջ 233։

րով, խմբագիրով, պատասխանատու տնօրէնով, հասցէով, հիմնականապէս կը տարբերի հայերէնով լոյս տեսնող «Բանբեր»էն: Նախ՝ բոլորովին անջատ թերթ է, անջատ կողքի տակ: Էջաթիւը մնայուն կերպով եղած է 8, մինչդեռ հայերէնով լոյս տեսնող «Բանբեր»ինը տարուբերած է 8ի, 12ի եւ 16ի միջեւ: Բովանդակութիւնը մնայուն կերպով տարբեր եղած է, աշխատակիցները՝ նմանապէս: Պատասխանատու տնօրէնը՝ Ժօզէֆ Կ. Պարսումեան, խմբագիրը՝ Լեւոն պէրատէր Նիկողոսեան: Խմբագրութեան հասցէն՝ Լիոն, Ֆրանսա: Շատ հաւանաբար տպագրութիւնը կատարուած է նոյն տպարանին մէջ, Մարսէյլ: Տեւողութիւնը՝ 13 տարի, 1925 թ.էն մինչեւ 1937 թ.ի Դեկտեմբեր ամիսը, տարին 12 թիւ: Մինչդեռ հայերէնով լոյս տեսնող «Բանբեր»ը կը գոյատեւէ խմբագրական կազմի ու ծաւալի փոփոխութիւններով: Հայատառ Թրքերէնով լոյս տեսած «Բանբեր»ին դադրեցման պատճառները երկուք են. նախ՝ խմբագրին անհանգստութեան պատճառով աշխատանքէ քաշուիլը, երկրորդ՝ տնտեսական, որ իր կարգին արդիւնք է Թրքախօս բաժանորդներու տարուէ-տարի նուազելուն եւ հայախօս բաժանորդներու աւելնալուն (60):

ԲԱՐԵԳՈՒՇԱԿ ԱՍՏՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (Թիֆլիս, 1860) – Խմորատիպ: Հրատ. Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի: Բովանդակութիւնը կ՚ կազմեն կրօնական եւ հայրենասիրական յօդուածներ, մեծ մասով աշխարհաբար (61):

ԲԻՒԼԵՏԷՆ (Երեւան, 1922) – Օրկան «Երեք»ի (Եղիշէ Չարենց, Ազատ Վշտունի, Գէորգ Աբով): Լոյս տեսած՝ երեք համար: «Բիւլետէն»ը շարեր ու տպագրեր են Վահրամ Ալազանն ու իր աշխատանքի ընկերները, աշխատանքի ժամերէն դուրս: Ալազան՝ այդ օրերուն «Խորհրդային Հայաստան» թերթի գրաշարներէն եղած է: Ըստ Ալազանի՝ «Բիւլետէն»ը «Խորհրդային Հայաստան»ի ծաւալից փոքր, չորս էջանոց մի թերթ էր: Առաջին անգամ էի տեսնում այսպիսի մի թերթ, որն սկզբից մինչեւ վերջ լցուած էր բանաստեղծութիւններով, ըստ որում՝ երկուական բանաստեղծութիւն Չարենցից, երկուական Վշտունուց եւ երկուական Աբովից» (62): «Երեք»էն Գ. Աբովը, Չարենցի նուիրուած իր յուշերուն մէջ (63) կը յայտնէ, թէ լոյս տեսած են «Ե-

---

60. *«Բանբեր», ծիլտ* 13, 1937, *թիւ* 12 (*Դեկտեմբեր*), *էջ* 89:

61. *Աւետիք Ջանջուղազեան*, Ներսիսյան Դպրոցի Աշակերտական Մամուլը, *տես՝ Դանիէլ Դզնունի, խմբ.*, Հայ Մշակույթի Օրրանը, *Երեւան*, 1971, *էջ* 52:

62. *Վ. Ալազան*, Անչափելի Մեծություն, *տես՝* Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի Մասին (Չարենցի Հետ), *Երեւան*, 1961, *էջ* 239–242:

63. *Գ. Աբով*, Մի Քանի Համառոտ Դրվագներ Չարենցի Վերաբերյալ Իմ Հուշերից, *տես՝* Հիշողություններ..., *էջ* 126–127:

րեք»ի բիւլետենի երկու համարներ (64)։ Գուրգէն Մահարին, նոյն թուականներու Զարենցի համակիր երիտասարդ բանաստեղծներէն, կը գրէ. «Երեք»ի բիւլետենները։ Թուղ երեք»։ Ինչպէս նաեւ կու տայ Զարենցի զոյգ քերթուածներէ տողեր, շատ հաւանաբար առաջին թիւին մէջ լոյս տեսած (65)։

«Բիւլետեն»ի հրատարակութիւնը կը դադրի «Երեք»ի ցրուումով։

ԳԱՐՈՒՆ (Կ. Պոլիս, 1892–94) – Պէրպէրեան վարժարանին մէջ, Զարեհ Մանավազեանի կողմէ «հրատարակուած»։ Սկիզբը ձեռագիր, ապա՝ բազմագրուած (66)։

ԳԱՒԱՌԻ ՁԱՅՆ (Վան) – Խմորատիպ (67)։

ԳԸՇԼԱ (Եանիա, Եպիրոս, 1912) – Ձեռագիր։ Խմբագիր՝ Եպիրոս գտնուող օսմանեան բանակի հայ զինուորներէն մէկը։ Թերթը ուղղուած է իր հայրենակիցներուն եւ զէնքի ընկերներուն (68)։ Այլ մանրամասնութիւններ կը պակսին։

ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁՔ

Պարբերաթերթ

Ա. ՏԱՐԻ | ՕԳՈՍՏՈՍ, 1943 | ԹԻՒ 1

ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁՔ (Ֆիլատելֆիա, ԱՄՆ, 1943) – Պարբերաթերթ։ Ֆիլատելֆիահայ Գրական Միութեան Հրատարակչական Մարմնի հրատարակութիւն։ 32 էջ։ 28·5×21 սմ.։ Թիւ 1, Ա. տարի, Օգոստոս 1943։ Տեղական աշխատակցութեան կողքին (Ե. Տիրան Խոմիրեան, Հայկազուն եւ Գրիգոր Թաթարեան, Յակոբ Գույումճեան, Դաւիթ Խաչիկեան), արտատպումներ կան հայրենի գրողներ Ստ. Զոր–

---

64. Վ. Ալազանն ու Գ. Մահարին (Տես՝ ծանօթ. թիւ 65) կը յայտնեն թէ երեք համար լոյս տեսած է։

65. Գ. Մահարի, Չարենց-Նամէ, Երեւան, 1968, էջ 32։ Նաեւ՝ Յիշողություններ···, էջ 160–161։

66. Ա. Ալպօյաճեան, Անցեալի Յիշատակներ, «Ջահակիր», թիւ 35 (9 Յուլիս, 1964), էջ 3։

67. Եր. Տէր Մկրտիչեան, նշ. աշխ., էջ 622։

68. [A. Alboyadjian], Les Armeniens et l'Imprimerie. Նաեւ տես՝ Ա. Ալպօյաճեան, Հայերը···, «Հայրենիք» ամսագիր, Ժ. տարի, թիւ 10(Օգոստոս, 1932), էջ 137։

եանէ, Ազատ Վշտունիէ, Խաչիկ Դաշտենցէ, Գ. Ցոլնանէ, Աւետիք Իսահակեանէ, Սողոմոն Տարօնցիէ։

ԳՐԱՍԷՐ (Լառնաքա, Կիպրոս, 1923) – Խմորատիպ շաբաթաթերթ։ Լոյս ընծայուած է Լառնաքայի «Հայ Գրասիրաց Միութեան» կողմէ, 1923 թ.էն սկսեալ։ Խմբագրական աշխատանքներու մէջ բաժին ունեցած են՝ Գէորգ Զաքմաճեան, Յակոբ Գույումճեան եւ Կիրակոս Կէօքպաշեան։ Թերթը գոյատեւած է երկու տարի (69)։

ԳՐԻՉ (Տէօրթ-Եօլ, 1914–1915) – Խմորատիպ։ Լոյս տեսնել սկսած է 1914 թ.ի Դեկտեմբերին։ Երկու կամ երեք թիւ ետք, 1915 թ.ի Յունուարին՝ դադրած։ 8 էջ։ Խմբագիրը եղած է տեղւոյն Կեդրոնական Բարձրագոյն վարժարանի ուսուցիչներէն Արտաշէս Տէր Գէորգեան։ Այդ օրերուն լոյս տեսած Դ. Վարուժանի եւ Յ. Ճ. Սիրունիի «Նաւասարդ» տարեգիրքի կողքի նկարը ընդօրինակուած է Մինաս Ասիմեանի կողմէ, եւ նկարին վրայ «Գրիչ» անունը աւելցնելով՝ դարձած է «Գրիչ»ի կողքը (70)։

ԴԱԼԱՐԻՔ (Կ. Պոլիս, 1960) – Հանդէս Եշիլգիւղի ազգային նախակրթարանի աշակերտութեան։ Խմբագրութեամբ Ե. դասարանի աշակերտութեան։ Սկսած է ձեռագիր։ Երբ վարժարանին նուիրուած է բազմագրող մեքենայ, Բ. տարուան առաջին թիւէն (Յունուար, 1961) «Դալարիք»ը սկսած է լոյս տեսնել ձեռագիր-բազմագրուած։ Աշակերտական գրութիւններ, նկարներ եւ դպրոցին վերաբերեալ տեղեկութիւններ կը բովանդակէ։ Բ. տարուան առաջին թիւը կը բաղկանայ 14 էջերէ։ 31×22 սմ.։

ԴԱՐՄԱՆ (Պարտիզակ, 1895–96) – Խմորատիպ։ Հրատարակութիւն Պարտիզակի Հնչակեան մասնաճիւղի։ Ընդյատակեայ, գաղտնի թերթ եղած է։ Ջաղկած է գիւղին վաչխառուները։ Կարճատեւ կեանք ունեցած է։ Գործածած է հետեւեալ հասցէն. «Վերի Արտեր, Անել փողոց, Զէզոքեան խան, Թիւ 17, Պարտիզակ» (71)։

ԴԵՐԱՍԱՆ (Կ. Պոլիս, 1896–99) – Ձեռագիր։ Խմբագիր՝ Եդուարդ Գօլանճեան (ծն. 1880 թ.)։ Գօլանճեան, Պէրպէրեան վարժա-

---

69. Տես՝ ԲԱԿ [Բարգէն Արքեպս. Կիւլէսէրեան], Հայ-կիպրոս. Հայ Գաղութը եւ Ս. Մակար, Անթիլիաս, 1936, էջ 119։

70. Տեղեկութիւնները քաղուած են խմբագիր Ա. Տէր-Գէորգեանէն։ Ըստ խմբագիրին՝ «Գրիչ»ի լոյս ընծայումը խթան հանդիսացած է որ նոյն վարժարանի ուսուցիչ Միհրան Տէր Ստեփաննեան, աջակցութեամբ տնօրէն Մարտիրոս Տէր Ստեփաննեանի, հրատարակէ խմորատիպ այլ թերթ մը՝ «Նուիկ»ը (տես՝ «Նուիկ»)։

71. Տես՝ Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Պարտիզակը խատուտիկ, Փարիզ, 1960, էջ 225։

րանի բարձրագոյն կարգերուն մէջ (Գ–Ե) հրատարակած է 2 ձեռագիր հանդէսներ՝ «Պսակ» եւ «Դերասան» անուններով։ Երկրորդը՝ «լի պատմ. թատերգութիւններով», զորս իր արձակուրդներուն Գոլանճեան կը ներկայացնէ դասակիցներու հետ (72)։

ԵՐԿԻՐ (Մանչուրիա, 1919)– Ամսաթերթ։ Խմորատիպ։ Խմբագիր՝ Մելիք–Շահ (Արմենակ Մելիքեան) (73), որ ռուսական յեղափոխութեան օրերուն Կովկասէն կ՚անցնի Սիպերիա, ուր Հ. Պասկեանի հետ, լոյս կ՚ընծայէ «Երկիր»ը՝ 1919 թ.ին։ Թերթին տեւողութիւնը յայտնի չէ։ Սակայն ծանօթ է որ Մելիք–Շահ 1920 թ.ին կը գտնուի Ֆրեզնօ (74)։ Ըստ այլ տեղեկութեան մը, ան Մանչուրիոյ մէջ կը հրատարակէ նաեւ «Արշալոյս տարեգիրքը (75)։

ԵՐԿՈՒՆՔ (Վան) – Խմորատիպ (76)։

ԵՓՐԱՏ (Ակն, 1873) – Ձեռագիր շաբաթաթերթ (77)։ Ակնի աւետարանականներու հրատարակութիւն։ Մարտիրոս պատուելի Իգնատոսեանի թելադրութեամբ՝ Ա. Ն. Թոթիլայեան հրատարակած է

---

72. Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1910, էջ 163։

73. Արմենակ Մելիքեան ծնած է 1888 թ.ին, Երզնկա։ Եղած է ուսուցիչ, խմբագիր, կուսակցական գործիչ։ 1909 թ.ին, Երզնկայի մէջ հրատարակած է «Արօր» ամսագիրը, 8 թիւ, խմորատիպ, ապա՝ տպագիր (2 թիւ՝ Տրապիզոն, ապա՝ կանոնաւորաբար Կարինի «Յառաջ» թերթի տպարանէն լոյս տեսած)։ Աշխատակցած է Ռ. Զարդարեանի «Ազատամարտ»ին, Փարիզի «Յառաջ»ին, Պոսթընի «Հայրենիք»ին, Ֆրէզնոյի «Ասպարէզ»ին, որուն խմբագրութիւնը վարած է 1949–1952 թթ.ուն։ Ա. Մելիքեանի մասին տես՝ Գ. Սիւրմէնեան, Երզնկա, Գահիրէ, 1974, էջ 207, 470–471, եւ «Ասպարէզ. Յիսնամեակ, 1908–1958», Ֆրէզնօ, 1958, էջ 222–223։

74. «Ասպարէզ. Յիսնամեակ, 1918–1958», Ֆրէզնօ, 1958, էջ 223։

75. Ա. Կիրակոսեան «Արշալոյս» տարեգիրքին համար կու տայ հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Ֆրէզնօ (Կալիֆորնիա), տպ. «Ասպարէզ», 1919–1922... Կազմեց՝ Արմենակ Մելիքեան» (տես՝ Ա. Կիրակոսեան, Նշ. աշխ., էջ 225)։ Մինչդեռ, Արմենակ Մելիքեանի ողջութեան, նոյն տպարանէն լոյս տեսած «Ասպարէզ»ի յիսնամեակին նուիրուած բացառիկ հատորին մէջ կ՚ըսուի, թէ երեք հատորներէ բաղկացած այդ տարեգիրքին առաջինը լոյս տեսած է Մանչուրիա (տես՝ «Ասպարէզ...», էջ 223)։ Նկատի ունենալով որ Մանչուրիոյ մէջ գործող տպարան չէ եղած, ինչպէս նաեւ ծանօթ մատենադարաններու մէջ կարելի չեղաւ գտնել «Արշալոյս» տարեգիրքի Ա. հատորը, կը փորձուինք մտածել որ Ա. Մելիքեան, Մանչուրիոյ մէջ, զայն հրատարակած է խմորատիպ։

76. Եր. Տէր Մկրտիչեան, Նշ. աշխ., էջ 622։

77. Մեր կարծիքով, այս եւ Ակնայ մէջ լոյս տեսած «Ծաղիկ»ն ու «Մտրակ»ը խմորատիպ թերթեր եղած ըլլալու են։

ղայն (78)։ Հրատարակութեան սկզբնաւորութեան կամ տեւողութեան մասին յիշատակութիւն չկայ։ Սակայն, ժամանակակից ըլլալու է Ակնայ միւս թերթին՝ Ուսումնասիրական Ընկերութեան հրատարակածին (79), քանի որ «Բողոքականներուն թերթը կը սկսի պայքարիլ Ծաղիկին դէմ» (80)։ Այս վերջինը լոյս տեսած է 1872–73 թթ.ուն։

ԶԱՐԹՕՆՔ (Կ. Պոլիս, 1908) – Խմբատիպ ամսագիր։ Խմբագրական կազմ՝ Գուրգէն Մխիթարեան, Մանուկ Ասլանեան, Ա. Վանարեան, Հմ. Մանուկեան, Կարօ Սասունի։ Սահմանադրութենէն ետք, պաւտներէն Պոլիս եկած 18–20 տարեկան տղաք, որոնք կ'արձանագրուին տեղւոյն Կեդրոնական վարժարանը, յատուկ դասարան մը կազմելով՝ մէկ տարուան համար։ Այս տղոցմէ դրական, մտաւորական շնորհ ունեցողներն են որ կը սկսին հրատարակել «Զարթօնք»ը, 1908 թ.ի վերջերուն։ 6 թիւ լոյս կը տեսնէ։ Աւրդէն, կարճ ժամանակ ետք, վերոյիշեալներէն ոմանք պիտի հրատարակէին «Երկունք» ամսագիրը՝ օրկան Հ. Յ. Դ. ուսանողական միութեան (81)։

ԹՈՄԱՐԶԱ (Թոմարզա, 1911) – Խմբատիպ շաբաթաթերթ։ Հրատարակութեան սկիզբը՝ Հինգշաբթի, 4 Մայիսի, 1911 թ.։ Հրատարակութեան վայր՝ Թոմարզայի վանքը։ Գին՝ հատը 10 փարա (82)։ Թերթը լոյս տեսած է նշանաւոր յեղափոխական եւ գործիչ Մարզպետի (Ղազարոս Ղազարեան) նախաձեռնութեամբ։ Յօդուածները գրողը եղած է Մարզպետ, իսկ տպագրողը՝ Յովհաննէս սարկաւագ Թորոսեան

---

78. Ս. Դաւթեան, Թատերական Շարժումը Ներքին Գաւառներու Մէջ (1870–1900), «Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի, 1925», Կ. Պոլիս, 1924, էջ 322։

79. Տես՝ Ակնայ «Ծաղիկ»ը։

80. Ս. Դաւթեան, նշ. աշխ., էջ 322։

81 Տես՝ Կարօ Սասունի, Հորիզոնէ Հորիզոն, «Բագին» ամսագիր, Պէյրութ, 1973, թիւ 11, էջ 14–15։

82. Յովհ. Սրկ. Տոմարծացի (Թորոսեան), Պատմութիւն Հայ Տոմարծայի, հտ. Գ., Պէյրութ, 1969, էջ 1987–1988։

(Տոմարծացի), վանքի իր սենեակին մէջ։ Այս վերջինը կը գրէ. «Մարգպետ ամէն Երկուշաբթի օրեր, Թոմարզա թերթին համար տպուելիք գրութիւնը ինծի կը յանձնէր, ես կը տպէի եւ Շաբաթ իրիկունները գալով իր հետ կը տանէր» (83)։ Թերթին տեւողութեան մասին յստակ տեղեկութիւն չկայ։ Նոյն աղբիւրին համաձայն, 1912 թ.ի Բարեկենդանին թերթը կը շարունակուէր լոյս տեսնել։ Քանի մը ամիս ետք, Մարգպետի թելադրութեամբ, Յովհաննէս սարկաւագ կ'անցնի Կեսարիոյ Սբ. Կարապետ վանքը։ Կարելի է հետեւցնել որ թերթը լոյս տեսած է շուրջ տարի մը։

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ (Վան, 1896) – Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպուրականի Կեդրոնական Կոմիտէի հրատարակութիւն։ 1896–97 թթ.ուն, վերոյիշեալ կոմիտէն, զանազան առիթներով, թռուցիկ թերթեր կը հրատարակէ, յաջորդական թուահամարներով եւ թուականներով։ «Թռուցիկ թերթ»ի կարգ մը համարներու լոյս ընծայման թուականները ճշդուած են.

Թիւ 2 – 1896 թ.ի Փետրուարի 5
Թիւ 3 – 1896 թ.ի Փետրուարի 25
Թիւ 4 – 1896 թ.ի Ապրիլի 12
Թիւ 5 – 1896 թ.ի Դեկտեմբերի 28
Թիւ 1 – 1897 թ.ի Յունուարի 6

Հ. Յ. Դ.ի կեդրոնական օրկանը՝ «Դրօշակ», յաճախ արտատպումներ կատարած է «Թռուցիկ թերթ»երէն եւ կամ ազդով մը հաղորդած անոնց լոյս ընծայումը (84)։

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ (Կ. Պոլիս, 1896) – Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի։ Կարգ մը թիւերու լոյս ընծայման արձագանգը կարելի է գտնել «Դրօշակ»ներու մէջ (85), երբեմըն ալ՝ անոնցմէ արտատպումներ։ Երկու թիւերու թուականները ճշդուած են.

Թիւ 9 – 1896 թ.ի Յունիսի 19
Թիւ 11 – 1896 թ.ի Սեպտեմբերի 25

ԹՌՈՒՑԻԿ ԿԱՐՄԻՐ ՏԵՏՐԱԿ (Տիարպէքիր, 1913) – Վիմատիպ։ Հրատարակութեան սկիզբը՝ 1913 թ.ի Յունուարի 6։ Յառաջդիմական գրողի հրատարակութիւն (86)։ Այլ տեղ մը՝ Ա. Ալպօյաճեան կ'աւել-

---

83. Նոյնը, էջ 2614–2615։

84. Տես՝ «Դրօշակ», 1896, Ե. տարի, թիւ 10, էջ 80, թիւ 11, էջ 82, թիւ 14, էջ 105։ 1897, Զ. տարի, թիւ 4, էջ 31–32, թիւ 6, էջ 47։

85. «Դրօշակ», 1896, Ե. տարի, թիւ 16, էջ 121, թիւ 23, էջ 173։

86. [A. Alboyadjian], Les Armeniens et l'Imprimerie.

ցընէ. «Զ. դասի սանուք» (87)։

ԹՕՀԱՖԻ (Պարտիզակ) – Երդիծական շաբաթաթերթ։ Խմբատիպ։ Հրատարակուած է մերթ հայերէն, մերթ հայատառ թրքերէն։ Թուականը յիշատակուած չէ։ Սակայն պէտք է հրատարակուած ըլլայ 1867 թ.էն առաջ, քանի որ այս թերթին մասին կը յիշատակէ Պոլսոյ «Փունջ»ը՝ իր 1867 թ.ի Փետրուարի 18–ի համարով (88)։ «Փունջ»ի նոյն յօդուածին մէջ կը յիշատակուի կրկին Պարտիզակի մէջ լոյս տեսած խմբատիպ այլ թերթ մը՝ «Պարտէզ Ազգային Ծաղկանց» անունով։

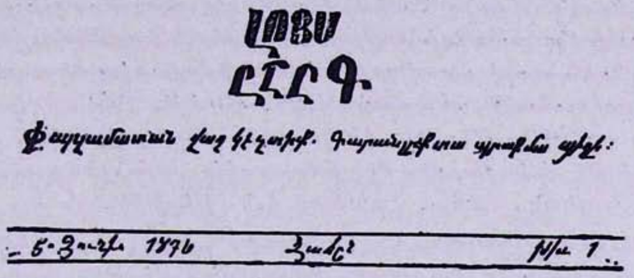
ԼՈՅՍ
ԸՇՐԳ
Փարլամատան վաղ կէչտիք. Գարանլըքտա պրաքմա պիզի.
– 5 Յունիս 1876 Հաճըն Թիւ 1.

ԼՈՅՍ–ԸՇՐԳ (Հաճըն, 1876) – Վիմատիպ։ Շաբաթաթերթ։ Լոյս տեսած հայատառ թրքերէն լեզուով։ Առաջին էջին ճակատին՝ որպէս բնաբան կայ հետեւեալը. «Փարլամատան վաղ կէչտիք. Գարանլըքտա պրաքմա պիզի» (Հրաժարեցանք փայլելէ. խաւարին մէջ մի թողուր մեզ)։ Առաջին թիւին թուականն է՝ 5 Յունիս, 1876 (89)։ Թերթին խմբագիրը կը նկատուիականաւոր յեղափոխական Ժիրայրը՝ Մարտիրոս Պօյաճեան (90)։ «Լոյս–Ըշրգ»ի տեւողութեան եւ այլ

87. Ա. Ալպօյաճեան, Հայերը եւ տպագրութիւնը..., էջ 137։

88. «Փունջ»ի յիշատակուած թիւը կարելի չեղաւ գտնել հոս։ Նմանապէս՝ Վիեննա։ Ուստի՝ կը գոհանանք զայն յիշատակող աղբիւրով. Յակոբ Տէր–Յակոբեան, նշ. աշխ., էջ 224–225։

89. «Լոյս–Ըշրգ»ի մասին առաջին անգամ կը գրէ Գէորգ Վրդ. Արսլանեան եւ կը տպէ անոր Ա. համարին առաջին էջի նկարը (տես՝ Գէորգ Վրդ. Արսլանեան, Ժիրայր, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 7 եւ գիրքին վերջին էջերը)։

90. Հակառակ որ Գ. Վրդ. Արսլանեան յստակ կերպով չ'ըսեր թէ Ժիրայրն է «Լոյս–Ըշրգ»ի խմբագիրը, Հնչակեան մտաւորականներ՝ Սիրվարդ եւ Արսէն Կիտուր անոր խմբագիր կը նկատեն Ժիրայրը։ Երկուքին ալ աղբիւրը կը հանդիսանայ Արսլանեան Վրդ.ի հրատարակած գործը (տես՝ Սիրվարդ, Խորհրդաւոր Յեղափոխականը՝ Անմահ Ժիրայր, Փարիզ, 1953, էջ 12։ Արսէն Կիտուր, Հայ Ազատագրութեան Ճանապարհին, Պէյրութ, 1949, էջ 61)։

մանրամասնութիւններու մասին ոչ մէկ ուրիշ տեղեկութիւն կայ (91)։

Հետաքրքրական է նշել թէ՝ Հաճըն, շնորհիւ միսիոնարներու, կանուխէն ունեցած է դպրոցներ։ Հակառակ այս երեւոյթին, մամուլի մարզին մէջ ան եղած է աղքատ։ Վերոյիշեալ պարբերաթերթէն եւ այլ ձեռագիր թերթէ մը զատ, Հաճըն չէ ունեցած ուրիշ թերթ։ Տպագիր թերթի ոչ մէկ յիշատակութիւն, մինչեւ անգամ Սահմանադրութենէն ետք, երբ մանաւանդ գաւառներու մէջ բազմաթիւ թերթեր ծընունդ առին։

ԼՈՒՍՆԱԿ (Նիւ Եորք) – Խմորատիպ։ Թուական չէ յիշուած։ Սակայն, Արսէն Տիրան, 1912 թ.ի «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ին մէջ կը գրէ. «Թէ ինչ յառաջդիմութիւն կատարեր է հայ մամուլը, բաւական է յիշել 15 տարի առաջ լոյս տեսնող խմորատիպ ձեռագիր թերթիկները, «Լուսնակ», «Կայծակ» (92), «Շանթ» (93), «Հարուած» (94), եւն...» (95)։ Թէոդիկ, իր կարգին, առանց թուական յիշելու, կը յայտնէ թէ «Նիւ Եորքի մէջ խմորատիպ լոյս ընծայուած կան Լուսնակ, Կայծակ, Շանթ, Հարուած եւն. թերթիկներն ալ» (96)։

Եթէ ստոյգ նկատենք Արսէն Տիրանի հաղորդած տեղեկութիւնները, «Լուսնակ»ը եւ միւս երեք խմորատիպ թերթերը լոյս տեսած ըլլալու են 1895–97 թթ.ուն։ Թերթերուն՝ Նիւ Եորք լոյս տեսած ըլ–

91. Յ. Պ. Պօղոսեանի երկասիրած Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը հատորին մէջ (Լոս Անճէլըս, 1942, էջ 484) կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յետոյ, 1890 թուականներուն «Ըշըղ», այսինքն «Լոյս» անունով ուրիշ խմորատիպ թերթ մը եւս հրատարակուիլ սկսաւ Միրայրի կողմէն, սակայն քաղաքական դէպքերու բերումով անոր կեանքն ալ շատ երկար չի տեւեց»։ Աւելի քան հաւանական է թուականի շփոթը։ 1890 թուականներուն Միրայր չէր կրնար նման թերթ մը լոյս ընծայել Հաճընի մէջ, քանի որ ճիշդ 1890 թ.ին ան հետապնդման կ'ենթարկուի եւ խոյս կու տայ Հաճընէն, եւ թափառական ու յեղափոխական գործունէութեամբ լեցուն կեանքէ մը ետք, 1894 թ.ի Մարտի 24-ին, Եոզղատի մէջ կախաղանի մահուան կը դատապարտուի։

92. Այս անունով Լինի (ԱՄՆ) մէջ գոյութիւն ունեցած է խմորատիպ թերթ մը, 1895–96 թթ.ուն։ Վիեննայի Մխիթարեանները ունին այս հաւաքածոն։

93. 1910 թ.ին, Պոսթոնի մէջ, Շահան Նաթալին խմբագրած է նոյն անունով թերթ մը, սակայն տպագիր։

94. 1910 թ.ին, Նիւ Եորքի մէջ հրատարակուած է նոյն անունով խմորատիպ թերթ մը։ Հաւանաբար տարբեր թերթ մըն է։

95. Արսէն Տիրան, Ամերիկահայ Մամուլը, «Ամերիկահայ Տարեցոյց», Ա. տարի, 1912, էջ 145։

96. Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, էջ 186։

ւալը կարելի չէ ստոյգ նկատել, մանաւանդ որ Թէոդիկ աղբիւր չի յիշատակեր։

Ուստի, բացի «Կայծակ»էն, միւս երկու թերթերն ալ – «Շանթ» եւ «Հարուած» – կարելի է նկատել հայ պարբերական մամուլի նոր յաւելումներ, քանի որ անոնք եղած են ժամանակակից, «որոնք չըտեսնուած ուղղագրութեամբ, գաղափարներով ու խելքով ... զիրար կը հարուածէին անխնայ» (97)։ Նոյն անուններով ժամանակակից թերթերու չենք հանդիպած նախապէս։

ԼՐԱՏՈՒ (Ուաշինկթըն, 1967) – Հրատ. Սբ. Խաչ Առաքելական Եկեղեցիի։ Մեքենագիր բազմագրուած։ Մեր տրամադրութեան կան բացառիկ 2 թիւեր՝ Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր 1967 թուակիր։ Այս թիւերը ունին յատուկ խմբագրական կազմ՝ գլխաւորութեամբ Գեղարդ Քահանայ Պապօղլեանի։ Առանց էջաթիւերու (22 եւ 32 էջ)։ 28×21 սմ.։

ԾԱՂԻԿ (Ակն, 1872–73) – Շաբաթաթերթ։ Հրատարակութիւն Ուսումնասիրական ընկերութեան (հիմնուած՝ Յուլիսի 1, 1872 թ.ին) (98)։ Այս ընկերութիւնը՝ հիմնադրութեան Ա. տարին «Ծաղիկ անունով ձեռագիր (խմորատի՞պ) Շաբաթաթերթ մը հրատարակած է», եւ այդ թերթը ընկերութեան «նիւթական–բարոյական շահ մը» ապահոված է (99)։ Մեր տրամադրութեան տակ եղող աղբիւրները «Ծաղիկ»ը կը նկատեն ձեռագիր թերթ։ Միայն Հ. Եփրեմ Պօղոսեանը, յիշատակելով հանդերձ որ ան ձեռագիր եղած է, խմորատիպ ըլլալուն կասկածը ունի, ինչպէս տեսնուեցաւ վերեւ կատարուած մէջբերումէն։ Նիւթական եւ բարոյական շահ ապահովելու համար հարկ է որ թերթը լոյս տեսած ըլլայ բազմաթիւ օրինակներով եւ հարուստ բովանդակութեամբ։ Ուստի, երբեք անհաւանական չէ որ ան եղած ըլլայ խմորատիպ։

«Ծաղիկ»ին տեւողութեան մասին Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, առանց պատճառը յիշատակելու, կը յայտնէ թէ երկրորդ տարուան սկիզբը Ազգ. վարչութիւնը դադրեցնել կու տայ թերթը (100)։

---

97. Արսէն Տիրան, Նշ. աշխ., էջ 145։

98. Հիմնադիրները՝ Տոքթ. Ս. Գաբրիէլեան, Յակոբ Գորեան, Զարեհ Թորոսեան, Յարութիւն Րէիսեան, դեղագործ Ստեփան Մազմանեան, եւն.։ «Ուսումնասիրական ընկերութեան» համար տես՝ Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու, հտր. Գ., Վիեննա, 1969, էջ 6–7։ Ս. Դաւթեան, Նշ. աշխ., էջ 321–322։

99. Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, Նշ. աշխ., էջ 6–7։

100. Նոյնը, էջ 7։

Թէոդիկ կը յայտնէ, թէ Սմբատ Դաւթեան (101) «Հրապարակագիրի նախաքայլը փորձած է Ակնայ Ծաղիկ ձեռագիր հանդէսին մէջ» (102)։

ԾԱՂԻԿ (Հաճըն) – Ձեռագիր շաբաթաթերթ։ Գրական, գիտական եւ առողջապահական բովանդակութեամբ։ Մէկ մասը հրատարակուած է հայատառ թրքերէն, ժողովուրդին աւելի հասկնալի ըլլալու մտահոգութեամբ։ 9–10 ամսուան կեանք ունեցած է «Ծաղիկ»ը։ Խմբագիրը եղած է Մարտիրոս Սէքսէնեան, Վարդանեան վարժարանի շրջանաւարտներէն եւ տեղի երիտասարդ մտաւորականներէն։ Հրատարակութեան թուականը յայտնի չէ, սակայն լոյս տեսած ըլլալու է 1890 թ.էն առաջ, 1880ական թուականներուն (103)։

ԾԻԱԾԱՆ (Թիֆլիս) – 1895 թ.ին, Թիֆլիսի մէջ, Ստեփան Շահումեանի նախաձեռնութեամբ կը հիմնուի «Ծիածան» աշակերտական խմբակը, որուն կ՚անդամակցին տեղի միջնակարգ վարժարաններու հայ աշակերտները։ Այս խմբակին կողմէ կը հրատարակուի խմորատիպ թերթ մը՝ կրկին «Ծիածան» անունով, որուն տպագրութիւնը կը վստահուի Գարեգին Երիցեանի (104)։

«Ծիածան»ի առաջին համարին մէջ լոյս կը տեսնեն Ստ. Շ. հումեանի կոչը, Արագիի (Մովսէս Յարութիւնեան) ոտանաւորները, եւն.։ Յովհաննէս Թումանեան, որ «Ծիածան» խմբակի հանդիպումներուն երբեմն ներկայ կ՚ըլլայ, թերթի խմբագրական աշխատանքին մէջ կ՚օգնէ պատանի աշակերտներուն (105)։

Սկզբնական շրջանին, «Ծիածան»ի մէջ լոյս կը տեսնեն գեղարուեստական գործեր եւ կրթական հարցեր շօշափող յօդուածներ։ Աւելի ուշ, 1901 թ.ին, յեղափոխական բովանդակութեամբ յօդուածներ ալ տեղ կը գտնեն անոր մէջ։ «Ծիածան»ի օրինակը կ՚ըլլայ վարակիչ եւ անոր ազդեցութեան տակ այլ աշակերտական թերթեր եւս լոյս կը տեսնեն (106)։

---

101. Ծանօթ մտաւորական, տնօրէն, մանկավարժական դասագիրքերու հեղինակ, «Բիւրակն»ի խմբագիր 1898–1902 թթ.ուն։

102. Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1927, 21-րդ տարի, էջ 600։

103. Տես՝ Յ. Գ. Փօղոսեան, նշ. աշխ., էջ 483–484։

104. Գ. Երիցեան, Յուշեր Ստեփան Շահումեանի կեանքից, Երեւան, 1966, էջ 29։

105. Ի. Դուբինսկի-Մուխաձէ, Շահումեան, Երեւան, 1974, էջ 15։

106. Աւետիք Ջանջուղազեան, նշ. աշխ., էջ 52–53։

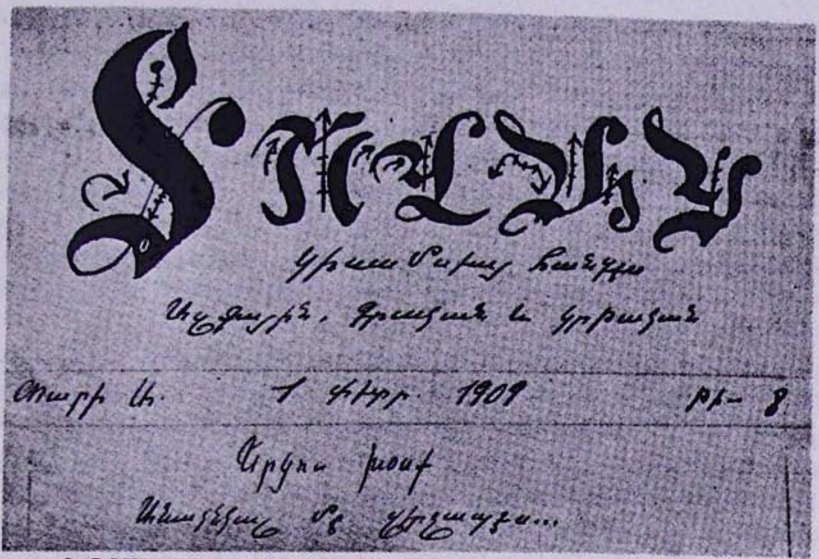

ԾՈՎԱԿ (Խարբերդ, 1908) – Գրական թերթ։ Ձեռագիր։ Հրատարակութիւն Խարբերդի Կեդրոնական վարժարանի դրասէր ուսանողներու։ Հրատարակութեան սկիզբը՝ 1908 թ.ի Հոկտեմբեր։ Թերթի ճակատին գրուած է. «Ծովակ. Կիսամեայ Հանդէս ազգային դրական եւ կրթական»։ Թիւ 8ի (1 Փետր. 1909) խմբագրականէն ի յայտ կու գայ, թէ նոր տարուան առիթով հրատարակուած է բացառիկ թիւ մը, որ մեծ ընդունելութեան արժանացած է։

«Ծովակ»ի Ա. թիւին լոյս ընծայման առիթով, Կեդր. վարժարանի տնօրէն եւ ծանօթ գիւղագիր Թլկատինցի, ի մէջ այլոց, գրած է. «Ձեր առաջին թիւը ուշագրաւ բաներ ունէր. շա՜տ ապրիք, սիրեցի յուսալով որ հետզհետէ միւս թիւերն ալ լաւ պիտի ըլլան ու գերազանցած միշտ առաջինները»։

Այս ձեռագիր հանդէսին մէջ գրութիւններ ունեցած են Թլկատինցին եւ Եփրատ Գոլէճի ուսուցիչներէն ոմանք։ Թերթին անունով՝ անոր շուրջ խմբուած տղաքը ճանչցուած են ««Ծովակեանք» անունով, եւ Թադէ Մանկասարեանի գլխաւորութեամբ ունեցած են նաեւ «Դըպրոցականներու Տարեգիրքը» ձեռագիր հատորիկը (107)։

ԾՈՓԱՑ ԱՐԾԻՒ (Խարբերդ, 1908) – Խմորատիպ։ Հրատարակութիւն Մէզիրէի Կեդրոնական վարժարանի աւարտող կարգերու։ Սահմանադրութենէն առաջ է որ լոյս կը տեսնէ «Ծոփաց Արծիւ»ը, Սահ-

---

107. Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 398–400։

մանագրութենէն առաջ, կրկին ատարտող կարգերու կողմէ, լոյս ըն–
ծայուած է խմորատիպ թերթ մը՝ «Նոր Գարուն» անունով (108):

ԿԱՅԾ (Վան) (109) – Ամսաթերթ: Խմորատիպ: Առաջին օրկան Բարեսիրական ընկերութեան: Տեւողութիւն՝ 1 տարի (110): «Կայծ»ի հրատարակութեան թուականը չէ յիշուած: Սակայն, ծանօթ է որ Բարեսիրական ընկերութիւնը հիմնուած է 1898 թ.ին եւ մինչեւ 1908 թ. ան կը կոչուէր Հայ Պատանեաց Բարեսիրական Ընկերութիւն եւ կը գործէր ծածուկ: Սահմանադրութենէն ետք կը դառնայ պաշտօնական, վաւերացեալ ընկերութիւն եւ կը կոչուի Հայկական Բարեսիրական Ընկերութիւն (111):

ԿԱՐԴԱ ՋԻՍ (Կ. Պոլիս 1934, 1941) – Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած երգիծական տարեգիրքերու ժանրէն: Խմբագիր–հրատարակիչը՝ Զ. Արշակ, որ 1931–32 թթ.ուն լոյս ընծայած է «Խրախճանքի տարեգիր–ք»ը (երկու հատոր): «Կարդա Ջիս»ը լոյս տեսած է 1934 թ.ին, կարծէք «Խրախճանքի տարեգիրք»ին շարունակութիւնը եղած ըլլար: 128 էջ: 20×14 սմ.: «Կիւթէմպէրկ» տպարան: Նոյն անունով այլ հատոր մըն ալ ունի Զ. Արշակ, 1914 թ.ին տպուած: 16 էջ: Նոյն չափերով: Լոյս տեսած՝ «Պեճիտ» տպարանէն:

ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՐԵՐ (ԱՄՆ, 1921) – 1921 թ.ին պատրաստուած գրութեան մը մէջ, նոյն տարուան ընթացքին ԱՄՆ–ի մէջ հրատարակուող թերթերուն անդրադառնալով, Ա. Արարատեան, ի մէջ այլոց կը գրէ. «Ատեն ատեն կ'երեւին նաեւ «Կարմիր Լուրեր», «Նոր Հոսանք» անուն թերթեր» (112): Այս երկուքէն «Նոր Հոսանք»ը ծանօթ է որպէս աշխատաւորական թերթ, որ լոյս տեսած է Նիւ Եորք, 1921 թ.ին, խմբագրութեամբ՝ Առաքել Թաթալեանի, Արսէն Զոլախեանի, Յակոբ Խաչատուրեանի: «Կարմիր Լուրեր»ն ալ ժամանակակից է «Նոր Հոսանք»ին:

ԿԻԼԻԿԻԱ ՍԱԼՆԱՄԷՍԻ (Նիւ Եորք, 1918) – Տարեգիրք: Ա. տարի, 1918: 224 էջ (113): 20×13 սմ.: Բովանդակութիւնը՝ մեծ մասով

108. Նոյնը, էջ 443:

109. Չշփոթել միւս «Կայծ»ին հետ, որ կրկին լոյս տեսած է Վանի մէջ, արմենական Վարդան Պապիկեանի խմբագրութեամբ, եւ որ արդէն ծանօթ է հայ մամուլի մատենագիտութեան:

110. Երուանդ Տէր Մկրտիչեան, նշ. աշխ., էջ 622:

111. Այս միութեան մասին տեսնել՝ նոյնը, էջ 628–629:

112. Ա. Արարատեան, Հայ Գաղթականութիւնը Ամերիկայի Մէջ, «Արշալոյս» տարեգիրք, 1922, Գ. տարի, էջ 64:

113. Մեր տրամադրութեան տակ եղող օրինակին եռեւի կողքը կը պակսի: Վերջին էջը՝ 224:

հայատառ թրքերէն է։ Կան նաեւ հայերէն եւ անգլերէն բաժիններ։ Լոյս տեսած է տպարան «Հայկ»էն։ Յաջորդ տարիներուն չենք հանդիպած այս տարեգիրքին, հակառակ որ Ա. հատորին մէջ կ՚ըսուի թէ յառաջիկայ տարուան տարեգիրքը 1918 *թ.ի Ծնունդին (Դեկտ.* 25) *պատրաստ պիտի ըլլայ* (114)*։ Այս յայտարարութենէն կարելի է հետեւցնել, թէ Ա. տարուանը լոյս տեսած է Ծնունդէն ետք,* 1918 *թ.ի սկիզբը։*

ԿՈԿՈՆ (*Եողուն-Օլուք, Մուսա Լեռ,* 1921) – *Ամսաթերթ։ Առաջին չորս թիւերը՝ ձեռագիր, ապա՝ խմորատիպ։ Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Ճորճ Գազանճեան։ Սկսած է հրատարակուիլ* 1921 *թ.ի Փետրուարին։* 8 *էջերէ բաղկացած եւ* 20 *օրինակով լոյս տեսած։ Թերթին մէջ լոյս տեսած են ստորագրութիւնները Վեր. Տիգրան Անդրէասեանի, Ա. Լէյլանիի (Մովսէս Տէր Գալուստեան), Ծաղիկ Ճէրիտեանի (ապա՝ Տիկին Արսէն Երկաթ), Սերժան Թովմաս Աբրահամեանի, եւն.* (115)։

ԿՈՉՆԱԿ (*Նիւ Եորք,* 1899) – *Ձեռագիր։ Լոյս տեսած նախքան տպագիր «Կոչնակ»ի հրատարակութիւնը,* 1905 *թ.ի Դեկտեմբերի* 15*-էն սկսեալ, Հ. Ալլէնի խմբագրութեամբ։ Ձեռագիր «Կոչնակ»ը սկսած է հրատարակուիլ* 1899 *թ.ի Հոկտեմբերին։ Խմբագիր՝ Վեր. Յ. Գ. Սանդլիկեան* (116)։

ԿՌՈՒԱՆ-ԿՈՏՈՇ (*Վան,* 1907) – *Խմորատիպ։ Օրկան Նիհիլիստ (անիշխանական) երիտասարդներու* (117)։

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ (*Մալաթիա,* 1910–14) – *Շաբաթաթերթ։ Խմորատիպ։ Խմբագիր՝ Եղիա Թօփալեան։ Հրատարակութիւն՝ Կրթասիրաց Ընկերութեան։ Ըստ Ա. Ալպօյաճեանի, չփոթի մը հետեւանքով՝ թերթին անունը «Կրթասիրաց» կրնայ դրուած ըլլալ, փոխան «Լուսնակ»ի* (118)։

---

114. Կիլիկիա Սալնամէսի, 1918, *Նիւ Եորք* [1918], *էջ* 5։

115. *Տես՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուրեան,* Յուշամատեան Մուսա Լերան, *Պէյրութ,* 1970, *էջ* 570։ *Օգտագործած ենք նաեւ* 1977 *թ.ին Այնճարի (Լիբանան) մէջ Վահրամ Շամմասեանի՝ Ճօրճ Գազանճեանէն քաղած տեղեկութիւնները։ Շամմասեան մեզի տրամադրեց ձեռագիր վիճակի մէջ եղող իր տեղեկութիւնները։*

116. *Արսէն-Տիրան,* Նշ. աշխ., *էջ* 138։

117. *Ե. Տէր Մկրտիչեան,* Նշ. աշխ., *էջ* 622։ *Նաեւ՝ Նշան Յովհաննէսեան,* Նշ. աշխ., *էջ* 307։ *Այս վերջինը թերթին անունը կը դնէ՝ «Կռուան Կոտոշ»։*

118. *Արշակ Ալպօյաճեան,* Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, *Պէյրութ,* 1961. *էջ* 797–798։

ՀԱ–ՊԱՊԱՄ (*Մէյտան–էսքէզ*, 1918–19) – *Երգիծական շաբաթաթերթ։ Խմբագիր։ «Օրկան Աստղիկը խնկարկող քրմապետներուն ...»։ Հրատարակուած հայ կամաւորներու կողմէ, Մէյտան–էքպէզ (Սուրիա), Թրքական սահմանի վրայ։ Գասպար Մենակ եղած է աշխատակիցներէն «Հա–Պապամ»ի։ Կիսով ընթեռնելի թիւ մը ունի Արտաշէս Տէր–Գէորգեան*։ 8 *էջ*։ 29×23 *սմ*.։

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՅՑ (*Պէյրութ*, 1946) – *Տարեգիրք մը, որ որպէս ենթախորագիր ունի «Խորհրդային Հայաստան եւ իր նուաճումները գրական, գեղարուեստական, մշակութային ու արդիւնաբերական մարզերու մէջ»։ Պէյրութ, տպ. «Լուսարձակ»*, 1946։ *Առանց էջաթիւերու* (52 *էջ*)։ 22×12.5 *սմ*.։ *Խմբագիր–հրատարակիչն է Եղիա Ց. Տօլպաղեան, որ* 1936 *Թ.ին խմբագրած է «Լիբանանահայ Պատկերազարդ Օրացոյց»ը եւ* 1937–42 *ԹԹ.ուն՝ «Ամէնուն Նոր Տարեցոյցը»*։

«Հայրենական Օրացոյց»ի աշխատակիցներու շարքին կան անունները Խաղ. Արք. Աջապահեանի, Արսէն Կիտուրի, Շաւարշ Վրդ. Գույումճեանի (ապա՝ Եպիսկոպոս), Գիմսեղաի (Գառնիկ Ս. Դաւիթեան), եւն.։ Հատորին վերջաւորութեան, ետեւի կողքին վրայ կայ հետեւեալ ծանուցումը. «Մօտ օրէն փնտռեցէք Լուսարձակ պարբերագիրքը»։ Այնպէս կը թուի, թէ Ե. Տօլպաղեան նպատակ ունէր «Լուսարձակ» տպարանէն լոյս ընծայել համանուն թերթ մը, սակայն «Հայրենական Օրացոյց»ի հրատարակութենէն կարճ ժամանակ ետք, ներգաղթի օրերուն, ինք ալ կը մեկնի հայրենիք, եւ «Լուսարձակ» պարբերաթերթի հրատարակութիւնը ծրագրի սահմանէն անդին չ'անցնիր (119)։

ՀԱՐՈՒԽԱԾ, *տես՝* ԼՈՒՍՆԱԿ։

ՀՆՁԱԿ (*Վան*, 1907) – *Խմբագիր։ Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան երիտասարդներու* (120)։

ՀՈՒՆՁՔ (*Քուէյթ*, 1966) – *Մեքենագիր բազմագրուած։ Հրատարակութիւն Քուէյթի Ազգային երկսեռ վարժարանի։ Ա. Թիւ*, 1966 (1965–66 *տարեշրջան*)։ 30 *էջ*։ 33×22 *սմ*.։ *Բովանդակութիւն՝ աշակերտներու գրութիւններ, տեղեկութիւններ նախակրթարանի*

---

119. *Նմանօրինակ պարագաներ շփոթ յառաջացուցած են հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեամբ զբաղողներուն մօտ։ Այս ուղղութեամբ լաւագոյն օրինակներ կը հանդիսանան Խ. Միսաքեանի «Ծաղկոցաձոր»ը, Գր. Զօհրապի «Նոր Օր»ը, եւն.*։

120. *Նշ. Ցովհաննէսեան*, Աշ. աշխ., *էջ* 307։ *Ե. Տէր Մկրտիչեան*, Աշ. աշխ., *էջ* 622։

շրջանաւարտներու մասին, լուսանկարներ։

ԶԳՏՈՒՄ (Վան) – Խմորատիպ (121)։

مانوقنه‌رو حای‌ره‌نيك

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳԻՆ 100 ՓԱՐԱ

ԹԻՒ 7 ԿԻՐԱԿԻ 11 ՕԳՈՍՏՈՍ 1918

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ (Կ. Պոլիս, 1918) – Շաբաթաթերթ։ Մանուկներու եւ պատանիներու յատուկ՝ դաստիարակչական բովանդակութեամբ։ Մեր տրամադրութեան տակ ունինք վերոյիշեալ թերթէն թիւ մը. Թիւ 7, Կիրակի, 11 Օգոստոս 1918 թուակիր, կը բաղկանայ մէկ պրակէ (էջ 89–104)։ 23×16 սմ.։ Գրութիւններ ունին՝ Հրանդ Ծ. Վարդապետ, Գրիգոր Մարգարեան, Դաստիարակ, Մենտոր, Եր. Տ. Անդրէասեան, Աղեքս. Փանոսեան։ Վերոյիշեալ համարին 103րդ էջին մէջ խմբագրութիւնը կը յայտնէ. «ՄԵՐ ՊԶՏԻԿ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ – Ցառաջիկայ Սեպտեմբերէն սկսելով «Մանուկներու ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ը պիտի հրատարակուի կէսը տարրական եւ միջին դասընթացքներու տղոց եւ միւս կէսն ալ բարձրագոյն եւ լրացուցիչ դասարաններու Օրիորդներուն եւ Պարոններուն յարմար նիւթերով։ Այն ատեն պիտի սկսինք նաեւ մասնաւորաբար տնտեսագիտութեան դասերուն՝ որոնցմէ շատ պիտի օգտուին հայ պատանիները»։

ՄԱՇՏՈՑ (Պաղտատ, 1963) – Տարեգիրք։ Հրատարակութիւն Պաղտատի Ազգային Միացեալ վարժարանի։ Եղ. Գիւլըէկեան կը յիշատակէ նոյն վարժարանի «Մաշտոց» տարեգիրքը՝ 1966 թ.էն սկսեալ (122)։ Ինչ որ ճիշդ է։ Սակայն, նոյն վարժարանը նախքան «Մաշտոց»ը, 1962–63 տարեշրջանին լոյս ընծայած է «Տեղեկագիր»ներ,

121. Ե. Տէր Մկրտիչեան, Նշ. աշխ., էջ 622։

122. Եղ. Գիւլըէկեան, Նշ. աշխ., էջ 51։

1963–64–ին «Տարեգիրք», իսկ 1964–65–ին՝ «Տարեգիրք–Ալպիմ»: Այս վերջինին չափն է՝ 22×32 սմ.: Օֆ–սէթ, տպ. Շահինեան: 1965–66 տարեշրջանէն կը սկսի կոչուիլ «Մաշտոց» տարեգիրք:

ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶ (Մոնթրէալ, 1968) – Մեքենագիր օֆ–սէթ: Հրատարակութիւն Մոնթրէալի Հ.Մ.Ը.Մ. Կամքի: Ա. տարուան առաջին համարին թուականն է՝ Ապրիլ–Մայիս 1968: Առանց էջաթիւի (16 էջ): 21·5×17·5 սմ.: Խմբագրական կազմ՝ Պերճ Գարապաճեան, Յակոբ Մանուկեան, Գրիգոր Նիգիպլեան, Աշոտ Սերոբեան, Յակոբ Սեւակեան:

ՄԵՂՈՒ (Պարտիզակ, 1910) (123) – Խմորատիպ: Պատկերազարդ երգիծաթերթ: Հրատարակիչ՝ Աբիկ Տ. Մինասեան (124):

ՄՏՐԱԿ (Ակն, 1875) – Շաբաթաթերթ: Հրատարակիչ–խմբագիր՝ Յարութիւն Պլէօ–Խան Ապուչեխցի: Ազատական եւ հակակղեր բովանդակութեամբ (125): Հրատարակութեան թուական չէ յիշատակուած, սակայն շատ հաւանաբար ըլլալու է 1875 թ.: Քանի որ, Յարութիւն Ապուչեխցին, նախնական կրթութիւնը Ակնայ Ապուչեխ գիւղին մէջ ստանալէ ետք, կը մեկնի Պոլիս եւ կ'աշակերտի Խասգիւղի Շահնազարեան վարժարանին: 1875 թ.ի վերջերը կը դառնայ հա[illegible]նիք, տարի մը ետք կը ձեռնադրուի քահանայ եւ կը քահանայագործէ Ակնայ Կամարակապի եկեղեցիին մէջ, միեւնոյն ատեն վարելով ուսուցիչի պաշտօն (126): «Ազատական ու հակակղեր» բովանդակութեամբ թերթ, Ակնայ մէջ, Յարութիւն Ապուչեխցին (127) կրնար միայն նախքան քահանայ դառնալը հրատարակել, այսինքն՝ 1875 թ.ի վերջերուն եւ 1876 թ.ին:

ՆԱՒԱԿ (Էջմիածին, 1902) – Ամսաթերթ: Գաղտնի: Խմբագիր՝ Սահակ Զթչեան (1882–1957), որ 1898 թ.ին կը յաջողի մտնել Էջմիածինի Գէորգեան Ճեմարանը, որուն Ա. լսարանը կ'աւարտէ 1902 թ.ին: Ա. լսարան եղած ատենն է որ Սահակ Զթչեան կը հրատարակէ «Նաւակ»ը (128):

---

123. Չշփոթել խմորատիպ երկրորդ «Մեղու»ին հետ, կրկին Պարտիզակի մէջ, հրատարակուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան ակումբին կողմէ, որպէս շաբաթաթերթ, որ կանոնաւորապէս լոյս տեսած է 1912–1914 թթ., խմբագրութեամբ՝ Գեղամ Գուշակեանի (Թորգոմ Արքեպս.ի եղբօրորդին):

124. Յակոբ Տէր Յակոբեան, Նշ. աշխ., էջ 225:

125. Ս. Դուրեան, Նշ. աշխ., էջ 322:

126. Մկրտիչ Պարսամեան, խմբ., Ակն եւ Ակնցիք, Փարիզ, էջ 645–646:

127. Ըստ՝ Գարեգին Քահանայ Արծրունիի:

128. Ե. Տէր Մկրտիչեան, Նշ. աշխ., էջ 550:

ՆԵՌ (Վան, 1910) – Խմորատիպ։ Ջաւեչաթերթ։ Սկսած է հրատարակուիլ 1910 Թ․ի Նոյեմբերի 5–էն սկսեալ։ Աղբիւրը, որմէ կը քաղենք այս թերթին վերաբերող տեղեկութիւնները, կը յայտնէ թէ անոր չէչատակութեանը ժամանակ 7 թիւեր լոյս տեսած են արդէն (129)։

ՆՈՐ ԳԱՐՈՒՆ (Խարբերդ) – Տես՝ ԾՈՓԱՑ ԱՐԾԻՒ

ՆՈՐ ԴԱՐ (Կ․ Պոլիս, 1962) – Քաղաքական, գրական, գեղարուեստական շաբաթաթերթ։ Արտօնատէր եւ հրատարակութեանց պատասխանատու տնօրէն՝ Հերմինէ Սինանեան։ Վարիչ խմբագիրներ՝ Հերմինէ Սինանեան եւ Զաւէն Պիպէռեան։ 13–րդ համարէն սկսեալ՝ Պիպէռեանի անունը չկայ։ Նոյն համարով թերթը կ'ունենայ 12 էջ, փոխան 16ի։ 52×29 սմ․։ Հրատարակուիլ սկսած է 1962 Թ․ի Հոկտեմբերի 12–ին։ Լոյս տեսած՝ 15 թիւ։

Հերմինէ Սինանեան, նախքան «Նոր Դար»ի հրատարակութիւնը, լոյս ընծայած է «Դար» կիսամսեայ պարբերաթերթը, ընդամէնը 42 թիւ, 1959 Թ․էն մինչեւ 1962 Թ․ի Սեպտեմբերի 15–ը։ Պէտք չէ շփոթել «Դար»ը եւ «Նոր Դար»ը իրարու հետ։ Արդէն, «Նոր Դար»ի Ա․ թիւով, ընթերցողներուն ուղղուած խօսքին մէջ կ'ըսուի․ «Այսօր ձեզի նոր թերթ մը կ'ընծայենք»։ Վերջին համարին թուականն է 1963 Թ․ի Փետրուարի 4։

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (Հաւաւ, Բալահովիտ, 1913) – Խմորատիպ։ Գրական, տեղական եւ հասարակական ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Հաւաւանի Հ․ Ց․ Դ․ Պատանեկան միութեան։ Լոյս կը տեսնէ 1913 Թ․ի Սեպտեմբերի 15/28–էն սկսեալ։ Խմբագիր՝ Մովսէս Լէյլէկեան, փոխ–խմբագիրներ՝ Մելքոն Փոլատեան եւ Ցովսէփ Փախաղեան։ Բաժանորդներ կ'արձանագրեն Բալուի շրջանէն (տարեկան՝ 6 ղրուշ), Թուրքիայէն (9 ղրուշ), Ամերիկայէն (12·5 ղրուշ) (130)։

129․ Աղբիւրը կը հանդիսանայ ձեռագիր տետրակ մը, որուն անուանաթերթին վրայ կան հետեւեալ ծանօթութիւնները․ «Պզտիկ նօթատետր․ [Առաջին տետր] Եր – Թէր․ Վան, 1910 Ցունիս»։ 436 էջ։ «Եր–Թէր»ը հաւանաբար ըլլալու է Երուանդ Թէրզեան։ Օրագիրի տպաւորութիւն կը թողու այս տետրը, որուն մէջ երիտասարդ «Եր – Թէր»ը արձանագրած է իր կարդացած գիրքերուն անունները, հայ հեղինակներու երկերու ցանկերը, նշանաւոր ասոյթներ եւ մտքեր, եւ մեզի համար կարեւորագոյնը՝ տուած է հայ պարբերական մամուլի ցանկ մը, ուսկից կը քաղենք «Նեռ»ի մասին հայթայթուած տեղեկութիւնները։ Ան կը յայտնէ որ թերթը եղած է «սօսընձատիպ», որ համազօր է խմորատիպի։

Վերոյիշեալ տետրը կը գտնուի Հայկազեան Գոլէճի գրադարանին մէջ։

130․ Ցարութիւն Զախուրեան, Պատմութիւն Բալախովիտի Հնուց Մինչև Մեր Օրերը, Պէյրութ, 1974, էջ 421–422։

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (*Գահիրէ*, 1932) – *Տես՝* ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ (*Պլովդիւ*, 1939) – *Ամսաթերթ Մխիթարեան Սանուց միութեան։ Խմորատիպ։ Ա. համարին թուականը՝* 1939 *Թ.ի Մայիսի* 1։ 10 *էջ*։ 32×24 *սմ.։ Մխիթարեան Սանուց միութիւնը իր հիմնումէն շուրջ* 2 *տարի ետք «կը սկսի հրատարակել երիտասարդական ամսաթերթ մը՝ «Նոր Սերունդ» անունով, որուն նպատակը պիտի ըլլայ օժանդակել միութեան անդամներու եւ ամէն հայ երիտասարդի մշակութային զարգացման»։ Այս մէջբերումը կը կատարուի Ա. համարի խմբագրականէն, որուն տակ ստորագրած է Ժ. Խորէնի անունով անձ մը. բան մը՝ որ ենթադրել կու տայ անոր խմբագիր ըլլալը։*

ՆՈՒԻԿ (*Տէօրթ-Եոլ*, 1914–15) – *Խմորատիպ շաբաթաթերթ* (131)։ *Շատ հաւանաբար լոյս ընծայուած* 1914 *Թ.ի Դեկտեմբերին եւ* 1915 *Թ.ի սկիզբները։ Խմբագիրները եղած են Միհրան եւ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեանները։ Առաջինը՝ ուսուցիչ, երկրորդը՝ տնօրէն տեղւոյն Կեդրոնական Բարձրագոյն վարժարանին։ Քանի մը թիւ լոյս տեսած* (132)։ *Միհրան Տէր Ստեփանեան կը յայտնէ թէ «Նուիկ»ին պատճառով՝ կախաղանի ջուանէն իր վիզը հազիւ ազատած Մարտիրոսը կը դատապարտուի երկու տարուան բանտարկութեան* (133)։

ՇԱԲԱԹԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ (*Արաբկիր*, 1877) – *Շաբաթաթերթ։ Խմորատիպ։ Խմբագիր՝ Յովհաննէս Մաթիկեան։ Այս թերթի մասին Կ. Պոլսոյ «Փունջ»ը կը գրէ. «... Ներկայ տարւոյս* [1877 *Թ.*] *սկիզբէն Արապկիր շաբաթական հանդէս մը հրատարակիլ սկսած է, խմբագրութեամբ Ս. Նշան դպրոցի տնօրէն Մաթիկեան մեծ. Յովհաննէս էֆէնտիի։ Ի վերջոյ, նոյն ձեռագիր թերթն ձեռք բերել յաջողեցանք. նիւթը ազգային է, եւ կը պարունակէ տեղական լուրեր ալ. շարադրութիւնը՝ կոկիկ, ամփոփութիւնն՝ իմաստալից։ Տարեգինն է միայն* $\frac{1}{2}$ *արծաթ մէճիտ»* (134)։

Հետաքրքրական է նշել թէ «Շաբաթական Հանդէս»ը Արաբկի-

---

131. *Խմբագիր Միհրան Տէր-Ստեփանեան «Նուիկ»ի մասին կ'ակնարկէ իր «Տերնտասը որ Զվարեցաւ...» կենսագրական բնոյթի պատմուածքին մէջ (տես՝ «Անի» ամսագիր, Գ. տարի,* 1949, *էջ* 518։ *Նոյնը՝ Մ. Տէր-Ստեփանեան,* Երկեր, *Պէյրութ,* 1967, *էջ* 152–153։

132. *Հայկ Ժամկոչեան կը յայտնէ թէ «Նուիկ»ը լոյս տեսած է միայն չորս թիւ (տես՝ Հ. Ժամկոչեան,* Գրող Դաւիթը՝ Միհրան Տէր-Ստեփանեան, *«Ջահակիր» (Գահիրէ), Նոր շրջան, Թիւ* 62 (21 *Յունուար,* 1965)։

133. *Մ. Տէր-Ստեփանեան,* նշ. աշխ., *էջ* 518։

134. *«Փունջ», Կ. Պոլիս,* 1877, *Թիւ* 1153, *էջ* 2, *Ա. սիւնակ։*

րի մէջ լոյս տեսած միակ ծանօթ թերթն է ։ Մինչեւ իսկ 1908 թ․ի Սահմանադրութենէն ետք, երբ ժամանակաւոր նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուեցան, Արաբկիրի մէջ որեւէ թերթի յիշատակութեան չենք հանդիպիր ։

Հ․ Եփրեմ Վրդ․ Պօղոսեան կ՚ըսէ թէ Արաբկիրի մշակութային կեանքին համար պատուաբեր իրողութիւն մըն է տեղական թերթի մը գոյութիւնը, «հոգ չէ թէ ձեռագիր կամ խմորատիպ եղած ըլլայ ան» (135) ։

«Փունջ»էն կատարուած մէջբերումին մէջ յստակ կերպով կ՚ըսուի թէ թերթը ձեռագիր է ։ Սակայն անհաւանական չէ որ ան եղած ըլլայ խմորատիպ, քանի որ այդ ժամանակներուն «խմորատիպ» բացատրութեան չենք հանդիպիր, եւ մինչեւ իսկ խմորատիպ թերթերուն «ձեռագիր» կ՚ըսուի ։ Յստակ է սակայն որ «Շաբաթական Հանդէս»ը լոյս ընծայուած է բազմաթիւ օրինակներով եւ ունեցած է բաժանորդներ ։

ՇԱՆԹ (ԱՄՆ) – Տես՝ ԼՈՒՍՆԱԿ

ՇԱՐԻՎԱՐԻ (Վան) – Խմորատիպ ։ Խմբագիրներ՝ Արտաշէս Սոլախեան եւ Աբրահամ Բրուտեան (136) ։ Խմբագիրները եղած են Վանի Հնչակեան ղեկավարներէն, երկուքն ալ սպաննուած 1915 թ․ին, Վանի բանտին մէջ, հնչակեան այլ ղեկավարներու հետ ։

ՈՎԱՍԻՍ (Վան, 1909) – Խմորատիպ (137) ։

ՊԱՀԱՆՋ (Իզմիր, 1898–99°) – Խմորատիպ թերթ ։ Լոյս տեսած հաւանաբար 1898–99 թթ․ուն ։ Հրատարակութիւն Իզմիրի Հ․ Յ․ Դաշնակցութեան՝ կուսակցական ընկերներու համար ։ Լոյս ընծայուած՝ հինգ–վեց ամիս ։ Դադրած՝ առ ի զգուշութիւն (138) ։

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ (Նազարէթ, Պաղեստին, 1925) – Խըմորատիպ թերթ ։ Լոյս տեսած Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց

135․ Անդրանիկ Լ․ Փոլատեան, Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի, Նիւ Եորք, 1969, էջ 586 ։ Տես նաեւ՝ էջ 579 եւ 261 ։

136․ Ե․ Տէր Մկրտիչեան, Յշ․ աշխ․, էջ 623 ։ Նաեւ՝ «Արծուի Վասպուրական», 1943, Դ․ տարի, Թիւ 6, էջ 7 ։

137․ Ե․ Տէր Մկրտիչեան, Յշ․ աշխ․, էջ 623 ։

138․ Յ․ Թօքաճեան, Հ․ Յ․ Դաշնակցութիւնը Իզմիրի Մէջ, «Հայրենիք» ամսագիր, ԺԴ․ տարի, 1936, Թիւ 9 (Յուլիս), էջ 139 ։

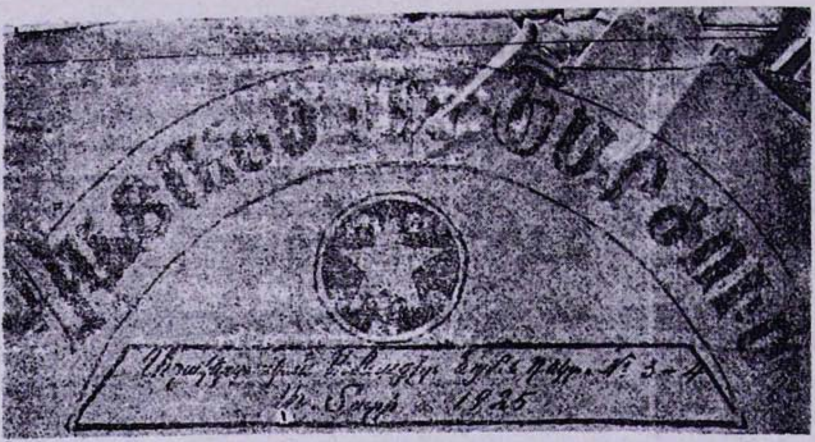

ընկերութեան (N.E.R.) Նազարէթի որբանոցին մէջ, 1925 Թ․ի Սեպտեմբերէն սկսեալ (139)։

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՕՐԱՑՈՅՑ 1871 (Թէոդոսիա, 1871) – Հակառակ անունին, խսկական տարեգիրք–տարեցոյցի բովանդակութիւն ունի։ Տպուած Թէոդոսիա, Խալիբեան տպարանէն, 1871 Թ․ին։ 170 էջ (140)։ 20×13 սմ․։ «Օրացոյց»ը կը սկսի «Ցանկ նիւթոց մեծադիր օրացոյցիս»ով, որուն կը յաջորդէ Ցովսէփ Դ․ Երկայնաբազուկ Արղութեանցի ընդարձակ կենսագրութիւնը (էջ 1–24), Ց․ Տէր–Աբրահամեանի կողմէ պատրաստուած։ Առանձին բաժին մը տրամադրուած է հայկական հանելուկներու եւ առածներու (էջ 77–87)։ «Ժամանակախօսութիւն» բաժինին մէջ ընդարձակ տեղեկութիւններ կան ժամանակը բաղկացնող տարրերու, հայկական եւ այլ թուականներու մասին։ Ունի նաեւ բաժին մը՝ «Ամսացոյց գիւղական մշակութեանց» խորագրով։

ՊԱՐՏԷԶ ԱԶԳԱՑԻՆ ԾԱՂԿԱՆՑ (Պարտիզակ) – Տես՝ ԹՕՀԱՖԻ

ՊԱՐՏԻԶԱԿ (Պարտիզակ, 1879՞) – Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան մէջ ծանօթ է 1909 Թ․ին լոյս տեսած համանուն թերթ մը, որ հրատարակուած է Պարտիզակի ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանի ընթացաւարտներու միութեան կողմէ, լոյս տեսած

139․ Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանի գրադարանի արխիւներուն մէջ պահպանուած է այս թերթէն թիւ մը․ Ա․ տարի, թիւ 3–4, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր 1925, 22 էջ։

140․ Մեր տրամադրութեան տակ եղող օրինակէն կը պակսի այն տպաւորութիւնը, թէ հատորէն վերջաւորութեան էջեր կը պակսին։

11 թիւ, մինչեւ 1914 թ., խմբագրութեամբ Յովսէփ Տէր Ստեփանեանի։ Եղած է վեցամսեայ, տպուած՝ Կ. Պոլիս (141)։ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանին մէջ կայ, վերոյիշեալէն անկախ, խմորատիպ «Պարտիզակ» անունով թերթ մը՝ մէկ թիւ (թիւ 1), լոյս տեսած 1908 թ.ին (142)։ Այլ աղբիւրի մը համաձայն, տպագիր «Պարտիզակ»էն 30 տարի առաջ գոյութիւն ունեցած է «խմորատիպ նոյնանուն թերթ մը՝ Արմենակ Տ.[էր] Յակոբեանի եւ Մինաս Ծալեանի (143) խմբագրութեամբ» (144)։

ՊՍԱԿ (Կ. Պոլիս) – Տես՝ ԴԱՐՄԱՆ

ՋԱՀԱԿԻՐ (Ֆրէզնօ, ԱՄՆ, 1954) – Կրօնական, ընտանեկան եւ ազգային անկախ երկամսեայ հանդէս։ Տնօրէն-խմբագիր՝ Վեր. Արշակ Պ. Հիւսեան։ 32 էջ։ 24×16 սմ.։ Առաջին համարին թուականն է՝ 1954, Ա. տարի, Յունուար-Փետրուար։ Թերթին վերջին 5 էջերը՝ անգլերէն բովանդակութեամբ։

Նոյն անունով եւ նոյն քաղաքին մէջ, կրկին խմբագրութեամբը Վեր. Ա. Պ. Հիւսեանի, 1944–1945 թթ.ուն լոյս տեսած է ամսագիր մը, որ հանդիսացած է պաշտօնական հրատարակութիւնը Քալիֆորնիոյ Հայ Աւետ. Միութեան։ 1954 թ.ի «Ջահակիր»ը անուանակիցէն բոլորովին անկախ թերթ մըն է, որուն նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Վեր. Ա. Պ. Հիւսեանի։

ՋԱՀԱԿԻՐ (Թեհրան, 1963) – Մեքենագիր բազմագրուած։ Ամսաթերթ։ Հոգեւոր, բարոյագիտական, առողջապահական եւ տեղեկատու պարբերական։ Հրատարակութիւն Իրանի Գալստական Եկեղեցիին։ Հիմնադիր-խմբագիր՝ Հայկ Կ. Սալաքեան (մահացած՝ 1974 թ.ի Ապրիլին)։ Խմբագրին մահէն ետք՝ խմբագրական աշխատանքը կը ստանձնէ յանձնախումբ մը, որուն անդամներէն են՝ Հոլիկ Սառաֆեան եւ Հ. Աւետիսեան։ Սկսած է հրատարակուիլ 1963 թ.ին, եւ կը շարունակէ լոյս տեսնել կանոնաւորաբար։ 12 էջերէ բաղկացած է միշտ։ 28×21·5 սմ.։

---

141. Ա. Կիրակոսեան, նշ. աշխ., էջ 425։

142. Հ. Ռափայէլ Կարապետեան [Քօսեան], Լիակատար Ցուցակ Հայերէն Լրագիրներու, Որոնք Կը Գտնուին Մխիթարեան Մատենադարանին Մէջ Ի Վիեննա, Վիեննա, 1924, էջ 63։

143. Երկուքն ալ տնօրէն Գ. Շիրինեանի պատրաստած աշակերտներէն, որոնք Պարտիզակէն Ռոպէրթ Գոլէճ գացող առաջին ուսանողներէն հանդիսացան, ապա դարձան ծանօթ դաստիարակներ եւ մտաւորականներ։

144. Յ. Տէր Յակոբեան, նշ. աշխ., էջ 225։

LE FLAMBEAU
ՋԱՀԸ

Bulletin de l'Amicale des
Anciens Combattants Arméniens de l'Armée Française

ՋԱՀԸ – LE FLAMBEAU (*Մարսէյլ*) – Bulletin de l'amicale des Anciens Combattants Arméniens de l'Armée Françaisc (*Տեղեկատու Ֆրանսական Բանակի Հայ Նախկին Մարտիկներու Ընկերակցութեան*)։ *Մարսէյլ, տպ. Զաւէն*։ 28×22 *սմ.*։ *Առանց էջաթիւերու* (8 *էջ*)։ *Թուական չունի, սակայն լոյս տեսած է ընկերակցութեան ընդհ. ժողովէն* (*Սեպտ.ի* 27, 1961 *թ.*) *ետք, հաւանաբար* 1962 *թ.ին*։ *Վերոյիշեալ ընդհ. ժողովին որոշուած է հրատարակել տեղեկատու մը* (*այսինքն՝ «Ջահը»*), *որ կրնայ հանդիսանալ ընկերակցութեան օրկանը*։ *Այս գործին համար ընտրուած է նախկին մարտիկներէն մէկը՝* Միստիկ *անունով*։ *«Ջահը»ի այս թիւէն կ'իմացուի նաեւ թէ նախապէս հրատարակուած են չորս տեղեկատուներ եւս*։

ՋԱՆՔ (*Փարիզ*, 1934) – *Լրիւ անունը՝ «Ջանք» Ալպօմ–Օրացոյց* 1935։ *Հրատարակիչ՝ Վ. Կէօքճեան*։ *Տպագրութիւն՝ Ժ. Ներսէս*։ *Առանց էջաթիւի* (24 *էջ*)։ 26·5 ×18 *սմ.*։ *Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան հրատարակութիւն*։ *Օրացուցային բաժինէն, տօնական օրերու, «հնչակեան» ու «միջազգային» թուականներէ զատ, արտատպումներ կան՝ Մարքսէն, Լենինէն, Սապահ–Գիւլեանէն, եւն.*։ *Կան լուսանկարներ՝ Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը պատկերող*։

ՍԻՄՈՆԻԿԻՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԸ (*Կ. Պոլիս*, 1940) – *Հրատարակիչ՝ Սիմոն Մելիքսեդեան*։ *Տպագրութիւն՝ Ակ Թուն*, 1940 *թ.*։ 48 *էջ*։ 20×14 *սմ.*։ *Բովանդակութիւնը՝ երգիծական գրութիւններ եւ բանաստեղծութիւններ*։ *Հրատարակիչին կողքին, ստորագրած են նաեւ՝ Կ. Զաղըճեան, Ցակոբ Սիվասլեան, Զ. Արշակ եւ ուրիշներ*։

ՍԻՆԷՄԱ (*Կ. Պոլիս*, 1921) – *Երգիծական պատկերներ, Ա. պրակ*։ 16 *էջ*։ 24×16·5 *սմ.*։ *Տպագրութիւն եւ հրատարակութիւն՝ Մ. Տէր–Սահակեան*։ *Բովանդակութիւնը կը կազմեն արտատպումներ՝ կատարուած «Լոյս»էն* (1903–1904), *«Հանրագիտակ»էն* (1905), *«Հի Հի Հի»էն* (1910), *շատ հաւանաբար Մ. Տէր–Սահակեանի գրիչին պատկանող երգիծական գրութիւններէն* (145)։

---

145. *Ա. Տէր–Գէորգեան օրինակ մը ունի «Սինէմա»էն*։

ՍՈԽԱԿ (Պարտիզակ, 1870) – Խմբատիպ կամ ձեռագիր։ Պարտիզակի Ազգային վարժարանի աշակերտութեան թերթը։ Այս թերթին մասին կ'իմանանք վարժարանի տնօրէնին ու պարտիզակցի Յովհաննէս Քահանայ Մկրեանի (այդ օրերուն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական փոխանորդ) միջեւ փոխանակուած նամակներէն, զորս տպած է Պոլսոյ «Մասիս»ը։ Տնօրէն Գէորգ Մ. Շիրինեան, Հոկտեմբերի 21, 1870 թուակիր նամակին մէջ կը գրէ. «... նամակիս հետ ղրկուած երկու թիւ «ՍՈԽԱԿՆԵՐ»ը ձեր հայրենեաց դպրոցի նախասայրիքն են, որ ձեզ կ'ուղղուին իբր չնչին փոխարէն ձեր ազգասիրական քրտանց զորս թափած էք նոյն դպրոցին համար ձեր պատանութենէն ի վեր»։ Քանի մը տող վար կ'աւելցնէ. «ՍՈԽԱԿին թուխչները դեռ շատ տկար են» (146)։

Թէոդիկ ալ ունի ակնարկութիւն մը այս թերթի մասին, երբ կը խօսի Փրոֆ. Աբր. Տէր Յակոբեանի մասին. «Ծնած է Պարտիզակ՝ ուր նխն. կրթութիւնը հայիւ առացած, մատաղ հասակէն կը սկսի վարել ուսուցչական պաշտօն եւ խմբագիրը կ'ըլլայ «Սոխակ» ձեռագիր թերթի մը, այն ատենի հայ լրագիրներէն համակրանօք ողջունուած» (147)

Տնօրէն Մ. Շիրինեան, որ Պոլսէն հրաւիրուած էր Պարտիզակ, 1875 թ.ին կը մեկնի Ատափազար՝ պաշտօնով, նոյն ատեն Աբր. Տէր Յակոբեանը կը գտնենք Ռոպէրթ Գոլէճ, ուրկէ ընթացաւարտ կ'ըլլայ 1877 թ.ին՝ ստանալով «Պսակաւոր Արուեստից» վկայականը։

Ուստի, եթէ նկատի ունենանք որ 1860 թ.ին ծնած Աբրահամ Տէր Յակոբեանը «մատաղ հասակէն» կը դառնայ ուսուցիչ եւ խմբագիր «Սոխակ»ի ու 1875 թ.ին արդէն մեկնած է Պոլիս, ինչպէս նաեւ թերթի հովանաւոր տնօրէն Գ. Մ. Շիրինեանի մեկնումը Ատափազար, կրկին 1875 թ.ին, կրնանք ըսել որ թերթը չաւ հաւանաբար գոյատեւած է մինչեւ վերոյիշեալ թուականը։

ՍՈԽԱԿ ՇԱՒԱՐՇԱՆԱՑ (Կ. Պոլիս, 1900°) _ Խմբագիր՝ Լեւոն Խաճանեան։ Լոյս ընծայուած՝ Ազգային Որբանոցին մէջ, ուր ապաստանած է Լեւոն՝ ծանօթ ջարդերէն ետք, գալով Վանէն։ Շրջանաւարտ՝ 1899–1900 տարեշրջանին։ Իր ինքնակենսագրութեան մէջ՝ Լ. Խաճանեան կը գրէ. «...Երկու ամիսը անգամ մը ձեռագիր թերթ խմբագրելու կը ձգտէի, «Սոխակ Շաւարշանայ» արգիլուած խորագիրներով։ Ձեռագիր շաբաթաթերթ մը, զոր խնամքով հանեցի

---

146. Գ. Մ. Շիրինեանի եւ Յովհ. Քհնյ. Մկրեանի միջեւ փոխանակուած վերոյիշեալ նամակներուն համար տես՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1870, թիւ 1022, էջ 3։

147. Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԵ. տարի, 1921, էջ 198։

պատարագի տղոց ի Նպաստ...» (148):

ՍԲ. ՎԱՐԴԱՆ (Վան, 1907) – Խմորատիպ: Օրկան Վանի Որբանոցի աշակերտներու (149): Վանի Երամեան վարժարանը նախապէս կը ճանչցուէր այս անունով:

ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉ (Կ. Պոլիս, 1922) – Խմորատիպ: Մէկ կամ երկու թիւ: Խմբագիրները հանդիսացած են Սբ. Փրկիչի ուսուցիչներ՝ Բենիամին Թաշեան եւ Արտաշէս Տէր–Գէորգեան (150):

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ (Նիկոմիդիա–Իզմիտ, 1848) – Ձաւեշտաթերթ: Խմբագիր՝ Համբարձում Քերովբէեան: Այս թերթին մասին կը յիշատակեն Թէոդիկ եւ Վահան Զարդարեան, երբ կը խօսին ծանօթ խմբագիր–տպագրիչ Աբրահամ Մուրատեանի մասին: Թէոդիկ կը գրէ. «Հոն [Նիկոմիդիա] ձեռագիր հրատարակուող Համբ. Քերովբէեանի «Սուրհանդակ» զաւեշտաթերթն ու Յովհ. Մկրեանի «Բանբեր Պարտիզականն»ը գրգիռ կ՚ըլլան Աբրահամի՝ տպագիր թերթի մը հրատարակութեան» (151): Նոյնը կը կրկնէ Վահան Զարդարեան, որ կու տայ նաեւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ «Սուրհանդակ»ի մասին: Ըստ Զարդարեանի, Նիկոմիդիոյ վարժարաններու հողաբարձուներէն Համբարձում Քէրովբէեան «երբեմն երբեմն զաւեշտական թերթ մը կը հրատարակէ ձեռագիր Սուրհանդակ անունով եւ վարժարանի աշակերտներուն օրինակել տալով, Պոլիս՝ ամիրաներուն կը ղրկէ, որպէսզի զուարճանան: Այդ թերթը եղական համբաւ ունեցած է այն ատեն, եւ մեծ հաճութեամբ կը կարդային, ձեռքէ ձեռք կը պտտէր ...» (152):

Ուրեմն, ինչպէս կը տեսնուի վերեւի տուեալներէն, Աբրահամ Մուրատեան, խթանուած «Սուրհանդակ»ի եւ «Բանբեր Պարտիզականն»ի փորձերէն, կը ձեռնարկէ իր թերթին՝ «Հայրենասէր»ի հրատարակութեան, որ լոյս կը տեսնէ 1850 թ.ի Մայիսի 1–էն մինչեւ 1853 թ.: Իսկ «Բանբեր Պարտիզականն»ի հրատարակութեան թուականն է՝ 1847 թ.: Վահան Զարդարեան, «Սուրհանդակ»ի հրատարակութեան թուականը կը զետեղէ «Բանբեր Պարտիզականն»ի հրատարակութենէն ետք, եւ անշուշտ «Հայրենասէր»էն առաջ (153): Ուրեմն, կարելի է

148. Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը. 1910, Կ. Պոլիս, [1909], էջ 155–156:

149. Ն. Յովհաննէսեան, նշ. աշխ., էջ 307: Ե. Տէր Մկրտիչեան, նշ. աշխ., էջ 623:

150. Տեղեկութիւնները հայթայթուած են խմբագիր Ա. Տէր–Գէորգեանի կողմէ:

151. Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, էջ 141:

152. Վահան Զարդարեան, Թրքահայ Լրագրութիւն, 1832–1932. Հարիւրամեակ, «Ճէշտակարան», Մատենաշար թիւ 4, Գահիրէ, 1932, էջ 11:

153. Նոյնը, էջ 10–11:

հետեւցնել «Սուրհանդակ»ի հրատարակութեան թուականը, որ ըլլալու է՝ 1848–1849։

ՎԱՐԱԳ (Վան, 1913) – Խմորատիպ։ Հրատարակութիւն Վարագի որբանոցի աշակերտութեան, Արտակ Դարբինեանի տեսչութեամբ (154)։ Խմբագիր՝ Մարտիրոս Տապաղեան, որ հետագային պիտի դառնար հայրենի ծանօթ գրող Վեսպէրը (155)։

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ (Գահիրէ, 1930) – Գալուստեան վարժարանի Զ. կարգին մէջ, Ս. Պալաեան, քանի մը դասընկերներու աջակցութեամբ, կը հրատարակէ «Վերածնունդ» ամսաթերթը՝ խմորատիպ։ Ս. Պալաեան կը յայտնէ նաեւ, թէ «Վերածնունդ»ը կը շարունակուի Պէրպէրեան վարժարանին մէջ՝ «Նոր Սերունդ» անունով, 1932 թ.ին (156)։

ՎՏԱԿ (Վան, 1907) – Ամսաթերթ։ Խմորատիպ (157)։

DÉCINES ARMÉNIEN

Bulletin bilingue de la Communauté Arménienne de Décines

Responsables de la publication : Père V. AVAKIAN et Pasteur S. SAHAGIAN

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԹԵՐԹԻԿ

ՏԷՍԻՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Խմբագրութեամբ՝ ՏԷՐ ՎԱՐԱԳ ՔՀՆՅ. ԱՒԱԳԵԱՆԻ ԵՒ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՍԱՄՈՒԷԼ ՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԹԵՐԹԻԿ ՏԷՍԻՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ (Տէսին, 1963) – Մեքենագիր բազմագրուած։ Խմբագիրներ՝ Տէր Վահագ Քհնյ. Աւագեան եւ Պատուելի Սամուէլ Սահակեան։ Նիւթական օժանդակութեամբ՝ Հ. Բ. Ը. Մ.–ի։ Բովանդակութիւն՝ Հայ եկեղեցւոյ մասին գիտելիքներ, Տէսինի (Ֆրանսա) հայ առաքելական եւ աւետարանական եկեղեցիներու լրատուութիւն, եւ շրջանի գաղութի մշակութային եւ այլ շարժումներու արձագանգ։ Պարբերականութիւնը կարելի չեղաւ ստուգել։ Մեր տրամադրութեան տակ եղող թիւը ունի հետեւ–

---

154. Արտակ Դարբինեան 1905 թ.էն սկսեալ կը դառնայ տեսուչը Վարագայ որբանոցին։

155. Տես՝ Ն. Յովհաննէսեան, Նշ. աշխ., էջ 307։ Ե. Տէր Մկրտիչեան, Նշ. աշխ., էջ 625։

156. Ս. Պալաեան, Թերթի Գործի Պատմութիւնը, «Ջահակիր» (Գահիրէ), Նոր շրջան, թիւ 52 (12 Նոյեմբեր, 1964), էջ 3։

157. Ե. Տէր Մկրտիչեան, Նշ. աշխ., էջ 625։

եալ արձանագրութիւնը․ Թիւ 7, Ապրիլ 1964։ 6 էջ։ 31×11 սմ․։ Իսկ բովանդակութեան մէջ կան արձագանգներ 1963 Թ․ի Դեկտեմբեր ամիսէն, բան մը, որ մտածել կու տայ Թէ 1964 Թ․ին, մինչեւ Ապրիլ, ուրիշ Թիւ չէ եղած։ Հաւանական է որ Թերթը լոյս տեսնել սկսած է 1963 Թ․ի սկիզբը։

ՑՈՒՑԱԿ (Կալկաթա, 1824) – «Ցուցակ», «Ցուցաք» կամ «Օրացոյց» բնորոշուած այս հրատարակութիւնը, որ գոյատեւած է շուրջ կէս դար, արդարօրէն կարելի է նկատել տարեգիրք–տարեցոյց։ Այս մասին արդէն ակնարկուեցաւ այս աշխատասիրութեան սկիզբը։

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի մատենադարանին մէջ կան վերոյիշեալ հրատարակութեան զանազան տարիներու 11 հատորները, որոնք կը ներկայացուին ստորեւ առանձին–առանձին, պահելով իրենց անուանաթերթին վրայ յիշատակուած անունները այնպէս՝ ինչպէս որ են․

ՑՈՒՑԱԿ Վասն ամի Տեառն 1824․ Տպագրեալ ի Մարդասիրական Մամլոջ։ 81 էջ։

ՑՈՒՑԱԿ Վասն ամի Տեառն 1825․ Տպագրեալ ի Մարդասիրական Տըպարանի։ 106 էջ։

ՑՈՒՑԱԿ Վասն ամի Տեառն 1826․ Տպագրեալ ի Մարդասիրական Տըպարանի։ 112 էջ։

ՑՈՒՑԱՔ Վասն Ամի Տեառն 1827․ Տպագրեալ ի Մարդասիրական Տըպարանի։ 36 էջ։

ՑՈՒՑԱԿ Վասն Ամի Տեառն 1828․ Տպագրեալ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանի։ 36, 9 չհ․ էջ։

ՑՈՒՑԱԿ Վասն Ամի Տեառն 1829․ Տպագրեալ ի գործատան Մարդասիրական Ճեմարանի։ 100 էջ։

ՕՐԱՑՈՅՑ Վասն Ամի Տեառն 1849․ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանին։ 56 էջ։

ՕՐԱՑՈՅՑ Վասն Ամի Տեառն 1954․ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանին։ 52 էջ։

ՕՐԱՑՈՅՑ Վասն Ամի Տեառն 1855․ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանին։ 44 էջ։

ՕՐԱՑՈՅՑ Վասն Ամի Տեառն 1856․ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանին։ 60 էջ։

ՕՐԱՑՈՅՑ Վասն Ամի Տեառն 1857․ ի Տպարանի Մարդասիրական Ճեմարանին։ 60 էջ։

Ե՞րբ սկսած է լոյս տեսնել Մարդասիրական Ճեմարանի «Ցուցակ»ը կամ «Օրացոյց»ը։ Այս մասին միակ վկայութիւնը, որ հետագային օգտագործուած է, կու գայ Գարեգին Վրդ․ Զարբհանելեանէն։ Ան կը յայտնէ․ «Ի Կալկաթա Հնդկաց, Մարդասիրական Ճեմարանի

ՑՈՒՑԱԿ

Վ՟ ամ Տեառն

1825.

Բաժանեալ յերկուս Մասունս ։

Տպագրեալ 'ի Մարդասիրական Տպարանի ։

'Ի ԿԱԼԿԱԹԱ·

'Ի Հայրապետութեան Տ՟Ն ԵՓՐԵՄԱՑ ամ Հայոց Կաթուղիկոսի ։

[illegible]

ՕՐԱՑՈՅՑ

ՎԱՍՆ ԱՄԻ ՏԵԱՌՆ

1849

'Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈ-ՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ·

ԵՒ 'Ի ՅԱՄՆԻՆՆԵՐՈՐԴԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԵՐՐՈՐԴԻ ՍՈՒՐՃՆԵԱՆ՝ ԱՐՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԱՆԱՑՆ ՍՐԲՈՑ ԱՄԵՆԱՓՐԿՉԻ ՈՐ 'Ի ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅ·

'Ի ԿԱԼԿԱԹԱ

'Ի ՏՊԱՐԱՆԻ

ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՆ·

տպարանէն հրատարակուած են օրացոյցք 1816 Թուականէն 'ի 1873․ Թէպէտեւ վերջի տարիները ընդհատութեամբ» (158)։

Հայկ Դաւթեան, իր «Հայ Գիրքը 1801–1850 Թուականներին» մատենագիտական գիրքին մէջ կ'օգտագործէ Զարբհանալեանի հայթայթած անորոշ տեղեկութիւնները, որոշ հարցադրումներով, եւ կը ներկայացնէ Երեւանի Մատենադարանը գտնուող 1827 եւ 1829 ԹԹ․ու հատորները։ Ան կ'ըսէ․ «Յայտնի է, որ Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանը բացուել է 1821 Թ․ Ապրիլին, իսկ տպարանը հաստատուել է հետագայ մէկ–երկու տարիների ընթացքում։ Հետեւաբար մինչեւ այդ՝ Մարդասիրական ճեմարանի հրատարակած օրացոյցներ լինել չեն կարող։ Մեզ համար պարզ չէ, Թէ Զարբհանալեանը ինչ հիման վրայ է Կալկաթայի ամենամեայ օրացոյցների հրատարակութիւնը 1816 Թուականից սկսում»։ Հակառակ այս իրողութեան, Հ․ Դաւթեան կը շարունակէ․ «Հնարաւոր է, որ այլ տպարաններում տպագրըւած լինեն, այն էլ ոչ ամէն տարի» (159)։

Մարդասիրական ճեմարանը, ուրեմն, հիմնուած է 1821 Թ․ի Ապրիլ 2–ին․ Վերոյիշեալ «Ցուցակ»ներուն մէջ յաճախ յիշատակուած է այս պարագան։ 1829 Թ․ի «Ցուցակ»ին մէջ (էջ 73–74), տրուած է ցանկը Մարդասիրական ճեմարանի տպարանէն լոյս տեսած գիրքերուն, հետեւեալ խորագրով․ «Տպարան հաստատեալ ի Մարդասիրական ճեմարանի, ի 1 Յունվարի, 1824։ Ցուցակ գործոց մինչ ցարդ լոյս ընծայելոց ըստ կարգի այբուբենից»։

Ուրեմն, ըստ վերոյիշեալ հաստատումին, տպարանը հաստատուած է 1824 Թ․ի Յունուարի 1–ին։ Սակայն տրուած ցանկին մէջ յիշատակուած է 1823 Թ․ին հրատարակուած Միքայէլ Զամչեանի «Քերականութիւն»ը։ Այս պարագան ուշադրութիւնը վրիպած է Հայկ Դաւթեանին։ Հետաքրքրական է նաեւ այն՝ որ մեր նկարագրած 1824–1829 ԹԹ․ու «Ցուցակ»ներէն եւ ոչ մէկը յիշատակուած է այդ ցանկին մէջ։

Հայկ Դաւթեան, իր մատենագիտական գիրքին մէջ, Զամչեանի «Քերականութիւն»ը կը ներկայացնէ 1829 Թ․ի «Ցուցակ»էն քաղելով իր տեղեկութիւնը, առանց խնդրոյ առարկայ գիրքը տեսնելու, քանի որ ծանօթ գրադարաններու հաւաքածոներուն մէջ չկայ ան։ Ուստի, տպագրական սխալի մը հաւանականութիւնը (1823՝ փոխանակ 1828 Թ․ի) անկարելի չէ։

158․ [Հ․ Գարեգին Զարբհանալեան], Հայկական Մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883, էջ 725։

159․ Հայկ Դաւթեան, Հայ Գիրքը 1801–1850 Թուականներին․ Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1967, էջ 69։

Ամէն պարագայի, պատճառներ կան մտածելու, թէ Մարդասիրական ճեմարանի «Ցուցակ»ը սկսած է 1824 թ.ին եւ ոչ թէ 1816 թ.ին, ինչպէս կը հաղորդէ Հ. Զարբհանալեան: Մարդասիրական ճեմարանի հիմնումի գաղափարը ծնունդ առած է 1816–1817 թթ.ուն, եւ թերեւս այս պարագան շփոթ ստեղծած է անոր մտքին մէջ:

Մեր տրամադրութեան տակ եղող «Ցուցակ»ները (1824–1829 թթ.) պատկանած են նոյն թուականներուն Կալկաթա ապրող Նիկողայոս Յարութիւնեանցի, ինչպէս կ'երեւի անոնց վրայ եղած ձեռագիր գրութիւններէն: Անոնք, այդ 6 հատորները, մտած են մէկ կողքի տակ: Նոյն կողքի տակ, 1824 թ.ի «Ցուցակ»էն առաջ, կայ նաեւ 1823 թ.ի հրատարակուած «Օրացոյց Ամի Տեառն 1823...» հատորը, «Տպագրեալ յՕճանասփիւռեանց Տպարանի, ի Կալկաթա, ի 1 Յունվարի, յամի Տեառն 1823»: 62 էջերէ բաղկացած այս օրացոյցը (այս պարագային իսկական օրացոյց է, եւ չենք ուզեր պարբերաթերթ համարել զայն) պատրաստած է Մարտիրոս Մկրտչեան (160):

Կալկաթայի Օճանասփիւռեան տպարանէն ծանօթ են 1822–23 թթ.ու հրատարակուած մի քանի գիրքեր: Նոյն տպարանէն լոյս տեսած է նաեւ Մ. Մկրտչեանի «Օրացոյց»ը: Օճանասփիւռեան տպարանը դադրած է գործել՝ գոյառումովը Մարդասիրական ճեմարանի տպարանին: Դժուար է մտածել, որ Կալկաթայի նման փոքր գաղութի մը մէջ, 1823 թ.ին, լոյս տեսած ըլլան համանման զոյգ օրացոյցներ, նոյն նպատակին ծառայող: Հաւանական է որ 1823 թ.ի օրացոյցը նախընթացներ ունեցած ըլլայ, եւ 1816 թ.էն մինչեւ 1822 թ. լոյս տեսած ըլլան այլ օրացոյցներ եւս, սակայն մեր հաստատ համոզումն է որ Մարդասիրական ճեմարանի հրատարակածները սկսած են 1824 թ.ին, եւ անոնց սկիզբի անունը եղած է «Ցուցակ», ապա՝ վերամկրտուած «Օրացոյց»:

Ե՞րբ դադրած է հրատարակութիւնը Մարդասիրական ճեմարանի ամենամեայ «Ցուցակ» – «Օրացոյց»ին: Զարբհանալեան կ'ըսէ՝ 1873: Կրկին ապացոյցներ կը պակսին: Սակայն, Թէոդիկ, անտեղեակ Զարբհանալեանի տեսակէտին, իր կողմէ կը յայտնէ թէ «Հայկեան մարդասիրական ճեմարան»ի գործատան մէջ, այլ գիրքերու կողքին, հրատարակուած է «Օրացոյց», 1867 եւ 1870–1 թթ.ուն (161):

Ինչո՞ւ այսքան ծանրացանք Մարդասիրական ճեմարանի այս հրատարակութեան վրայ: Ինչպէս քանի մը անգամ կրկնուեցաւ, «Ցուցակ»ներու եւ «Օրացոյց»ներու այս շարքը սովորական տօնացոյց-

---

160. Մ. Մկրտիչեանի «Օրացոյց»ը ցարդ ծանօթ չէ հայ գիրքի մատենագիտութեան:

161. Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, էջ 175:

տարեցոյցներու գաղէն դուրս կու գայ։ Բովանդակութեամբ հարուստ այս պարբերական (միամեայ) հրատարակութիւնը մեծապէս կ՚օգնէ ծանօթանալու հնդկահայ եւ մասնաւորաբար կալկաթահայ մեր փոքր, սակայն կարեւոր գաղութի մշակութային, ազգային ու հասարակական կեանքին, որ այնքան սերտօրէն կապուած է 19-րդ դարու հայ ժողովուրդի կեանքի վերիվայրումներուն։ Բազմաթիւ վկայութիւններ կան ծանօթ մանկավարժ, հասարակական գործիչ ու մտաւորական Մեսրոպ Թաղիադեանցի, Յովհաննէս Աւդալեանցի, Յակոբ Զըրպետի մասին. Թաղիադեանցի անծանօթ մնացած բանաստեղծութիւններ կան տպուած 1825 եւ 1826 թթ.ու «Ցուցակ»ներուն մէջ։ Գաղութի առօրեային հետ առնչուող նիւթերէն անկախ, վկայութիւններ կան գաղութին՝ կովկասահայութեան, եւ այլ գաղութներու հետ գոյութիւն ունեցող կապերու եւ շփումներու մասին։

Վստահ ենք որ ժամանակի ընթացքին, պիտի գտնուին այս շարքին մաս կազմող նոր հատորներ, եւ աւելի ամբողջական պատկերացում պիտի ունենանք ե՛ւ հրատարակութեանց եւ անոնց բովանդակութեան մասին։

ՓՈՐՁԱՆՔ (Երզնկա) – Երգիծաթերթ։ Սահմանադրութենէն ետք, 1909 թ.ին, Երզնկայի մէջ լոյս կը տեսնէ «Արօր» ամսագիրը, որմէ «վերջ, քանի մը թիւ ալ «Փորձանք» անուն երգիծաթերթ մը հրատարակուեցաւ՝ Սահակ Պօյաճեանի խմբագրութեամբ» (162)։ Նկատի ունենալով որ Երզնկայի մէջ տպարան գոյութիւն չունէր (163), կարելի է ենթադրել որ «Փորձանք»ը եղած է խմորատիպ, ինչպէս «Արօր»ը՝ սկզբնական շրջանին, մինչեւ անոր տպագրութեան փոխադրութիւնը նախ Տրապիզոն, ապա՝ Կարին։

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ (Պէյրութ, 1952) – Մեքենագիր-բազմագրուած։ 1952–1953 թթ.ուն լոյս տեսած։ Միջազգային համայնավար շարժումի օրկան՝ «Յանուն տեւական խաղաղութեան, յանուն ժողովրդական դեմոկրատիայի» շաբաթաթերթի յօդուածներէն կատարուած թարգմանութիւններ կը կազմեն բովանդակութիւնը «Քաղուածներ»ուն։ Մեր տրամադրութեան տակ ունինք անոր 10-րդ համարը, որուն թուականն է՝ 1953 թ.ի Փետրուար։ Բաղկացած է 5 էջերէ, չափը՝ 30×11 սմ.։ Գինը՝ 15 դահեկան։

ՔՆԱՐ (Կ. Պոլիս, 1925) – Խմորատիպ ամսաթերթ։ Հրատարակութիւն Պէզազեան լիսէի ուսանողութեան։ Խմբագիր՝ Վահան Կոս-

---

162. Գ. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 208։

163. Նոյնը, էջ 207։

տանեան։ Լոյս տեսած՝ շուրջ 6 ամիս, 1925–26 թթ.ուն (164)։

ՕՐԱՑՈՅՑ (Կալկաթա) – Տես՝ ՑՈՒՑԱԿ

ՔՆԱՐԻԿ (Օվաճըղ, 1908) – Խմորատիպ թերթ։ Լոյս տեսած Սահմանադրութենէն ետք, Պարտիզակի Օվաճըղ գիւղին մէջ (165), քանի մը թիւ միայն (166)։

[ԱՆԱՆՈՒՆ ԹԵՐԹ] (Վան, 1881) – Վանի որբանոցի (ապա՝ Երամեան վարժարան) անդրանիկ սաներէն Մարտիրոս Նալպանտեան եւ Մամբրէ Մկրեան, տակաւին աշակերտ, 1881 թ.ին կը սկսին հրատարակել ձեռագիր երկշաբաթաթերթ մը։ Պարբերաթերթը խմորատիպի կը վերածուի, երբ Ռուսաստանի Վանի հիւպատոս Կոստանդին Կամսարական, խանդավառուած վերոյիշեալ նախաձեռնութենէն, կը նուիրէ բօլիկրաֆ (բազմագրող) մեքենայ մը։ Պատանի խմբագիրները թերթին տպաքանակը կը բարձրացնեն 100 օրինակի։ Այլ վայրերու մէջ թղթակիցներ ալ կ'ունենան։ Դժբախտաբար, այս տեղեկութիւնները հաղորդող Համբարձում Երամեան (վարժարանին տնօրէնը) չի յիշատակեր թերթին անունը (167)։

***

Արագ եւ կարճ ակնարկով կու տանք նաեւ ցանկը կարգ մը ձեռագիր թերթերու, որոնք ընդհանրապէս պատրաստուած են ծանօթ անձնաւորութիւններու կողմէ, եւ շատ յաճախ՝ մէկ օրինակով։ Դժուար է այսօր, եթէ ոչ անհնար, օրինակներ գտնել ձեռագիր այս թերթերէն, այսուհանդերձ սակայն շահեկան է արձանագրել անոնց անունները։

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ԹԵՐԹ (Թիֆլիս, 1881) – Երկշաբաթաթերթ։ Ներսիսեան վարժարանի Դ. դասարանի աշակերտներուն կողմէ պատրաստուած, իրենց հայերէնի ուսուցիչին հովանաւորութեամբ (168)։

ԱՍՏՂ (Թիֆլիս) – Պատկերազարդ թերթ։ Կրկին՝ Ներսիսեան վարժարանէն, 1860–ական թուականներուն։ Օժանդակութեամբ Ստեփան Պալասանեանի (169)։

---

164. Նաում Սաղաեանէ քաղուած տեղեկութիւններու հիման վրայ։

165. [A. Alboyadjian], Les Armeniens..... Նոյնին՝ Հայերը եւ Տպագրութիւնը, էջ 137։

166. Յակոբ Տէր Յակոբեան, նշ. աշխ., էջ 225։

167 Համբարձում Երամեան, Յուշարձան, Հար. Բ., Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 123։

168. Տես՝ Գ. Գրիգորեան, Ներսիսեան Դպրոց (Համառօտ Ակնարկ), Երեւան, 1975, էջ 78։ Նաեւ՝ Աւետիք Ջանջուղազեան, նշ. աշխ., էջ 52։

169. Աւետիք Ջանջուղազեան, նշ. աշխ., էջ 52։

ԳԵՂՕՆ (Կ. Պոլիս, 1899) – Խմբագիր՝ Արշակ Ալպօյաճեան (170)։

ԳԻՐ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ (Հալէպ, 1938) – Պարբերաթերթ Ուսումնասիրաց վարժարանի պատանիներու խմբակի, որուն պատասխանատուն եղած է Գեղամ Միսիսեան։ Խմբագիր՝ Լեւոն Վարդան։ Միայն 2 թիւ։

ԴՈՂԴՈՋ ՔԱՑԼԵՐ (1898) – Խմբագիր՝ Յակոբ Տէր Մելքոնեան։ 1898 թ.ի Սեպտեմբերէն 1899 թ.ի Յունիս, 36 թիւ, իւրաքանչիւրը՝ 8 էջ (171)։

ԹՌՉՆԻԿ (Խարբերդ, 1877) – Շաբաթաթերթ։ Խմբագիր՝ Թլկատինցի, Սմբատեան վարժարան աշակերտած ժամանակ (172)։

ԼՈՒՍԱՏՈՒՆ (Կ. Պոլիս, 1897) – Պէրպէրեան վարժարանի մէջ, աշակերտ Արմենակ Խելատուրեանի խմբագրութեամբ (173)։

ԼՈՒՍԻՆ (Կ. Պոլիս, 1890–1894) – Պէրպէրեան վարժարանի մէջ ուսանող Արշակ Ալպօյաճեանի խմբագրութեամբ։ Աշխատակցած է նաեւ նոյն դպրոցի աշակերտ Վահան Թէքէեան (174)։

ԾԻԾԱՂ (Կ. Պոլիս, 1898) – Երգիծաթերթ։ Կրկին Պէրպէրեանի սաներէն՝ Սիմոն Կօչկարեանի խմբագրութեամբ (175)։

ԿՐԹԱՆՔ ԳՐՉԻ (Կ. Պոլիս, 1898) – Բանկալթիի Բարբառունի վարժարանին մէջ, խմբագրութեամբ՝ Գրիգոր Համբիկեանի եւ Շիրինեանի։

ՀԱՑՐԵՆԻ ԱՌՈՒԱԿ (Խարբերդ) – Խարբերդի գերմանական գոլէճին մէջ, խմբագրութեամբ՝ Նշան Փաշկանցի (176)։

ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ (Կ. Պոլիս, 1898) – Պատրաստուած Կեդրոնական վարժարանի մէջ։ Պատասխանատու՝ Բ. դասարան։ Խմբագրութիւնը

---

170. Ա. Ալպօյաճեան, Անցեալի Յիշատակներ, «Զարթօնք» (Գահիրէ), թիւ 36 (16 Յուլիս, 1964)։

171. Գ. Պողարեան, Նօթեր Այնթապի Տպարանական ու Լրագրական Պատմութեանց Մէջ, «Հայ Անթէպ», 1966, թիւ 3, էջ 38։

172. Թլկատինցին, Միշտ Նոյնը, «Մասիս», 1901, թիւ 20, էջ 315։ Նաեւ՝ Լ. Կարապետեան, Թլկատինցի, Երեւան, 1966, էջ 27։

173. Ա. Ալպօյաճեան, «Զարթօնք», թիւ 36 (16 Յուլիս, 1964)։

174. Ա. Ալպօյաճեան, «Զարթօնք», թիւ 35 (9 Յուլիս, 1964)։

175. Ա. Ալպօյաճեան, «Զարթօնք», թիւ 36 (16 Յուլիս, 1964)։

176. Վահէ Հայկ, նշ. աշխ., էջ 463։

յաջորդաբար կը վարեն՝ Ա. Ալպօյաճեան, Սիմոն Կօչկակարեան եւ Գիմէն Զարդարեան (177)։

ՄՐՋԻՒՆՆԵՐ (Խարբերդ) – Խմբագիր՝ Հրաչ Երուանդ։ Քաջալերութեամբ Թլկատինցիի, երբ խմբագիրը կ'աշակերտէր անոր, կեդրոնական վարժարանի մէջ (178)։

ՈՒՍԱՆՈՂ (Թիֆլիս, 1899) – Ամսաթերթ։ Հրատ. Ներսիսեան վարժարանի Գ. դասարանի աշակերտներու։ Խմբագիր՝ Սիմոն Մըկրտչեան։ Երկու տարուան ընթացքին՝ 24 թիւ, 20–24 էջերով (179)։

ՍԼԱՔ (Թիֆլիս, 1901) – Յաւելուած՝ «Ուսանող»ի։ Նոյն խըմբագրութեամբ։ 4–5 թիւ (180)։

ՅԱՒՈՏ ԾԻԾԱՂՆԵՐ (Թիֆլիս, 1913–1917) – Աշակերտական երգիծաթերթ։ Հիմնադիր եւ խմբագիր՝ Յարութիւն Յարութիւնեան։ Նկարազարդողներ (ծաղրանկար)՝ Միքայէլ Մազմանեան, Կարօ Հալաբեան, Երուանդ Քոչար, Համօ Բաղդասարեան (181)։

Գ. Գրիգորեան, Ներսիսեան վարժարանի նուիրուած իր գիրքին մէջ տակաւին կը յիշատակէ բազմաթիւ աշակերտական թերթեր, առանց մանրամասնութիւններ տալու. «Յունոստ», «Երգ եւ Ներկ», «Վաթան», «Ծաճանչ», «Կայծ», «Աշակերտ», «Արադած», «Արտիստ» (182)։

---

177. Ա. Ալպօյաճեան, «Զանգակ»..., թիւ 35 (9 Յուլիս, 1964)։

178. Արամ Երեմեան, Վաստակաւոր խմբագիրը (Հրաչ Երուանդի Ծննդեան 80–ամեակի Առթիւ), «Պայքար» օրաթերթ, թիւ 226 (20 Հոկտեմբեր, 1966)։

179. Ա. Ջանջուղազեան, Յշ. աշխ., էջ 52–53։

180. Նոյնը, էջ 53։

181. Նոյնը, էջ 55։ Նաեւ՝ Գ. Գրիգորեան, Յշ. աշխ., էջ 111։

182. Գ. Գրիգորեան, Յշ. աշխ., էջ 111։

ISSUES PERTAINING TO THE HISTORY OF ARMENIAN PRESS

JIRAIR TANIELIAN

(Summary)

The first Armenian periodical was published in the year 1794, by Father Haroutune Shmavonian in Madras, India. From that date on, up to 1977, despite contradictory estimates by bibliographers, the author has found out that the history of the Armenian press numbers around 3800–4000 different titles of periodical publications.

The article brings out of oblivion 120 new titles of Armenian periodicals and journals, which have not been mentioned by the bibliographers of the Armenian Press.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ԱՆԱՀԻՏ ՑԻՑԻԿԵԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԵՂՆԱՅԻՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1977, 250 էջ։

«Աղեղնային գործիքների հայկական մշակոյթին նուիրուած Անահիտ Ցիցիկեանի ուսումնասիրութեանն ինձ վիճակուել է ծանօթանալ իբրեւ պաշտօնական ընդդիմախօս, երբ աշխատանքը ներկայացուած էր որպէս դիսերտացիա։ Դեռեւս այն ժամանակ կարծիք յայտնեցի, թէ այդ արժէքաւոր ուսումնասիրութեան նշանակութիւնն անցնում է սոսկ հայկական երաժշտագիտութեան սահմաններից եւ ցանկալի է դրա ամբողջական հրատարակումը», կը գրէ Արուեստագիտութեան Դոկտոր Փրոֆ. Լ. Գինզբուրգ, աշխատասիրութեան նուիրուած իր «Նախաբան» խօսքին մէջ։

Առաջադրուած վերոյիշեալ ցանկութեան իրականացումով, հայ երաժշտութեան պատմութեան բնագաւառներէն մէկը, իր բազմաթիւ լուծումներով կը դառնայ ընթերցող հասարակութեան սեփականութիւնը։

Ցիցիկեանի աշխատասիրութեան առաջին գլուխն իսկ, «Հայաստանում աղեղնային գործիքների մշակոյթի հին աղբիւրները» (էջ 15–55), *ընթերցողը կը դնէ հետաքրքրական նորութիւններու դիմաց։ Գիտական ամուր հիմքերու վրայ հետազօտուած այս հատուածը կը յայտնաբերէ հնագիտական երկու մեծարժէք փաստարկումներ, որոնք լայնօրէն կը շրջադարձեն զուտ հայկական երաժշտագիտութիւնը։ Անոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ աղեղնային՝ ջութակի ընտանիքէն, գործիք մը, որ պատկերուած է Դուինի պեղումներու ընթացքին յայտնաբերուած* 11–*րդ դարու անօթի մը վրայ, իսկ երկրորդը՝* 13–*րդ դարու վերագրուող խաչքարի մը վրայ երեւցող աղեղնային գործիքն է։ Նմանօրինակ աղբիւրներու վրայ հիմնուելով, հեղինակը կարողացած է հանգիլ այն եզրակացութեան թէ հայկական երաժշտական գործիքներու վրայ հին արեւելեան եւ բիւզանդական*

ազդեցութիւններու զուգահեռ, զարգացած են նաեւ գործիքային ինքնուրոյն եւ ինքնատիպ գծեր՝ բնավայրի ժողովրդական եւ արհեստավարժական աւանդութիւններու շնորհիւ։ Այս աւանդութիւններէն մէկը լարերու ճարտարարուեստն է։ Ուշագրաւ են Հին Հայաստանի մէջ լարերու արտադրութեան մասին Ցիցիկեանի յայտնած մանրամասն տեղեկութիւնները։ Հեղինակը չէ զլացած վերարտադրել շատ հետաքրքրաշարժ նկարներ, քաղուած Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի մի քանի ձեռագիրներէն (էջ 38), նկարներ, որոնց ընդմէջէն (16, 17 եւ 18–րդ դարեր) կարելի է հետեւիլ քեմանչայի նման գործիքի մը զարգացման, ըլլայ ձեւի, ըլլայ գործիքին բռնուածքին տեսակէտէն, մինչեւ մեզի ծանօթ նուագարանը՝ Նաղաշ Յովնաթանի ձեռքին մէջ։

Եւ վերջապէս կարեւոր է գիտնալ որ թէ՛ մենակատարումներով, թէ՛ համոյթային բազմազան կազմութիւններով, գործիքային երաժշտութիւնը ի սպաս դրուած է Հայաստանի ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերուն ալ. բարձրաստիճան անձերու համար նուագող երաժիշտը միաժամանակ հասարակ ժողովուրդի հարսանիքներուն, խրախճանքներուն եւ տօնախմբութիւններուն հրաւիրուած ցանկալի հիւրն է եղած։ Եթէ «աստուածային» (եկեղեցական) համարուած երաժշտութեան մէջ տիրապետողը եղած է երգեցողութիւնը եւ հոգեպարար քանթիլենաները, «մարդկային» (աշխարհիկ) կոչուած երաժշտութեան մէջ առաջին կարգի վրայ եկած են գործիքային նուագածութիւնը եւ պարը։

Ա. Ցիցիկեանի հատորին Գ. գլուխը ինքնին կը գրաւէ աւելի քան 125 էջեր։ Մեր դարուն սկիզբին կը ծաղկի «վիրթիոզ» ջութակահարներու փառաւոր փաղանգ մը՝ Գ. Վրոյր, Դ. Դաւթեան, Ա. Կիւտեննեան եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք իրենց արուեստը կատարելագործած են Եւրոպայի կարեւոր կեդրոններու մէջ, յատկապէս Պրիւքսել։ Պելճիքայի մայրաքաղաքը կը հանդիսանար մեր դարու սկիզբին ջութակի ուսուցման ամենայայտնի եւրոպական կեդրոնը՝ առաջնորդութեամբ Սեզար Թոմսոնի։ Ցիցիկեան հանգամանօրէն կը գծէ մեր առաջ հայ մեծ վիրթիոզ–կատարողներու կեանքն ու հասարակական գործունէութիւնները, ինչպէս նաեւ անոնց մանկավարժական բեղուն աշխատանքները։ Աւելի քան ուշագրաւ է իմանալ թէ ինչպէս հայ տաղանդը միանգամայն կը բեղմնաւորէ արեւելեան դպրոցի յառած երաժշտական արուեստը, եւ կը բեղմնաւորուի արեւմըտեան դպրոցի պատկանող դասականացած ստեղծագործութեանց ներգործութեամբ։ Վրոյր, Դաւթեան, Ց. Նալպանդեան, Կիւտեննեան, Ջութակահար Ալեքսանեան, Պրիւքսելի եւ Բարիզի բարձրագոյն երաժըշտանոցներէ ներս ստեղծած են մեծ խանդավառութիւն եւ պաշտօն ստանձնած են նոյն հաստատութիւններու մէջ։ Անոնք ունեցած են մե–

նկատառելի բեղուն գործունէութիւն, ապա վերադարձած են իրենց միջավայրը եւ նուիրուած ուսուցչական եւ դաստիարակչական բազմակողմանի աշխատանքներու, հասցնելով բազմաթիւ արժէքաւոր աշակերտներ՝ իրենց կարգին հիանալի արուեստագէտ կատարողներ: Եւրոպա իրենց կեցութեան շրջանին անոնք հիացմունքին արժանացած են աշխարհահռչակ Սարասաթէներու, Սեւչիքներու, Եօախիմներու, Աուէրներու: Մասնակցած են միջազգային որակաւոր մրցոյթներու եւ գրաւած նախանձելի պատուանդաններ: Անոնցմէ ոմանք եղած են նաեւ երգահաններ եւ ելոյթներու ընթացքին նուագած իրենց հեղինակութիւններէն. գործակցած են եւ սերտօրէն բարեկամացած յայտնի արուեստագէտներու կամ հեղինակներու հետ, ինչպէս՝ Տիրան Ալեքսանեան – Բապլօ Քազալս, Յովհաննէս Նալպանդեան – Ալեքսանդր Սպենտիարեան: Ակներեւ է ուրեմն որ մեր օրերու տաղանդաւոր հայ ջութակահարներն ու թաւջութակահարները պատահականութեան արդիւնք չեն, այլ հարուստ աւանդութեան մը մէկ նախատեսելի շաւաւիղը:

Ա. Ծիցիկեան հանգամանօրէն ներկայացուցած է աղեղնային նուագարաններու հայ վարպետներ՝ Դաւթեանն ու Վրոյրը, Սինանեան ընտանիքն ու Տիրան Ալեքսանեանը, Յովհաննէս Նալպանդեանն ու աշխարհահռչակ ջութակուսոյց–մանկավարժ Իւան Ղալամեանը, ու դեռ շատ մը այլ անուններ, հմտօրէն անդրադառնալով անոնց կատարողական ու մանկավարժական վաստակին:

Ա. Ծիցիկեան անդրադարձած է նաեւ (էջ 122–130) Բ. Կանաչեանի կատարողական գործունէութեան: Արդարեւ, Կանաչեան, մեզի քաջածանօթ յօրինող երգահանը դառնալէ առաջ, եղած է ջութակահար եւ իբր այդպիսին ասպարէզ իջած Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ: Ջութակահար Կանաչեան իր առաջին ելոյթները ունեցած է Վառնայի մէջ, դեռ երիտասարդ տարիքին, եւ արժանացած ջերմ գնահատանքներու: Աւելի ուշ ուսումնասիրած է նուագախումբի բոլոր գործիքները՝ ի մասնաւորի դաշնակը, որուն վրայ ընկերակցած է իր երգչուհի տիկնոջ: Այս առիթով Ծիցիկեան կը խօսի նաեւ «Սոֆիայի օփերայի թատրոնի հիմնադիրներէն», «պուլկարական մշակոյթի զարգացման գործում» մեծ դեր խաղացած «գոմբոզիտոր, երգեհոնահար, դաշնակահար Նաթան Բէկ Ամիրխանեան»ի (1872–1942 թթ.) մասին, որ հանդիսացած է Կանաչեանի առաջին մանկավարժ դաստիարակը, անոր երաժշտական ուսման ասպարէզին մէջ:

Բնականաբար Արեւմտեան Հայաստանի աղեղնային գործիքներու զարգացումը պիտի ընթանար առաւելաբար երկու ճիւղերով. մէկը՝ կապուած հայկական ժողովրդական աւանդութիւններու, եւ անոնց վարպետ կատարող սազանդարներու, աշուղներու եւ գուսաններու հետ (17-րդ եւ 18-րդ դարեր), միւսը՝ զուգակցաբար եւրո-

պական երաժշտական մշակոյթի ուրացման հետ (19-րդ եւ 20-րդ դարերու սկիզբը)։ Ցիցիկեան իրաւացի է երբ կ՚ընդգծէ 19-րդ դարու հայ երաժիշտներու խաղացած վճռական դերը՝ Կոստանդնուպոլսոյ երաժշտական կեանքի եւրոպականացումին առնչութեամբ, յատկապէս կատարողական ուղիով, եւ այս՝ հակառակ քաղաքական չափազանց աննպաստ պայմաններուն։ Բազմաթիւ աչքառու դէմքերէն յիշենք միայն Գրիգոր Սինանեանը, որ 60-ական թուականներուն, եւրոպական առումով, – եւ ոչ աշուղական ոճի, – նուագախումբ կազմող առաջին խմբավարը հանդիսացած է։ Մէկ քանի տարիներ ետք, 15 երաժիշտներէ բաղկացած իր խումբը ունեցած է մինչեւ 40 երաժիշտ կատարողներ։

Անոր երգացանկը նախ կազմուած է եւրոպական օփերաներու հատուածներէ, ինչպէս նաեւ հայկական, թրքական եւ յունական երգերու ու պարեղանակներու նուագախմբային խմբագրումներէ, իսկ աւելի ուշ՝ եւրոպական դասական երաժշտութեան պատկանող երկերէ։

Անահիտ Ցիցիկեան իր եզրակացութիւնները կը զօրացնէ պատմական անհերքելի փաստերու ճամբով։ Անոր ոճը դիւրասահ է ու հաճելի. կը ջանայ նուազագոյնի վրայ պահել օտարամուտ բառերու գործածութիւնը՝ գործիքային թեքնիք տարրերու բացատրութեան մէջ կամ այլուր։

Եզրափակելու համար, Ցիցիկեան կ՚ամբողջացնէ հայ արուեստագէտ ջութակահարներու փաղանգը՝ Հայաստանի, Մոսկուայի եւ Լենինկրատի երաժշտանոցներու մէջ շողարձակող նոր անուններով։ Այդ բացառիկ տաղանդներու մէկտեղումով է որ կազմուած է ի մէջ այլոց, միջազգային հռչակի տիրացած «Կոմիտասեան Քառեակը», առաջնորդութեամբ Աւետ Գաբրիէլեանի։

Մատենագրական հարուստ տուեալներով (հեղինակը հնագիտական տուեալներու առընթեր օգտագործած է երեսունէ աւելի ձեռագիրներ, կարեւոր թիւով սկզբնաղբիւրներ, ինչպէս նաեւ հայերէն եւ օտար լեզուներով հրատարակուած բազմաթիւ մենագրութիւններ եւ յօդուածներ) վրախօսուող այս աշխատասիրութիւնը, հեղինակի գիտական բարեխղճութեան ու համբերատար աշխատանքին վկայութիւնը ըլլալով մէկտեղ, հայ երաժշտութեան պատմագրութեան ուշագրաւ նուաճումներէն մէկը կարելի է նկատել։

ՊԵՏՐՈՍ ԱԼԱՀԱՅՏՈՅԵԱՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, Ա. հտր. Ա–Թ, Երեւան, 1973, 382 էջ։

Մշակոյթը կապէս մարդկային էակներու ծնունդ է։ Եւ այդ մշակոյթին հոլովոյթին ուսումնասիրութեամբ զբաղողները՝ բանասէր, գրագէտ, ուսանող, աշակերտ եւ վերջապէս սովորական ընթերցող, հետաքրքրուած են անհատի մը օրերուն համադումարը եղող կեանքով, իմա՝ կենսագրական տուեալներով։

Անցեալին՝ հայ մատենագրական, գրական, հայրենակցական միութեանց գաւառներու նուիրուած գործերուն, ինչպէս նաեւ տարեգիրքերու մահագրութեանց բաժնին մէջ, լոյս ընծայուած են կենսագրութիւններ, սակայն մէկ կողքի տակ համապարփակ գործ մը, որ ընդգրկէր հայ մշակոյթին զանազան կալուածներուն երախտաւորներուն կենսագրականները, կը պակսէր։ Փորձեր եղած են այս մարզին մէջ, սակայն, զանազան պատճառներով անոնք մնացած են անաւարտ։

Անձնանուններու եւ տեղանուններու բառարաններուն, ինչպէս նաեւ գիրքի եւ մամուլի ցուցակագրութիւններու պատրաստութիւնը այլ ժողովուրդներու մօտ, հաւաքական աշխատանքի արդիւնք է։ Մեր մօտ, սակայն, տարբեր է պարագան։ Մեր մէջ անհատական ձեռներէցութիւնը՝ հայ մշակոյթի զանազան երեսներու ուսումնասիրութեան գործին մէջ, աւելի արդիւնաւէտ դուրս եկած է։ Սակայն հայ մամուլի, հայ գիրքի, հայ տեղանուններու եւ հայ կենսագրութեանց պատրաստութիւնը այնքան ընդարձակ կալուածներ են, որ անհատի մը կեանքը անբաւարար եղած է զանոնք իրականացնելու կամ ամբողջացնելու։ Այս եղած է պարագան Հայր Էփրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան»ին, Հայր Ղազիկեանի՝ «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ կեանքի»ն, եւ Հայր Պոտուրեանի՝ «Հայ Հանրագիտակ»ին։

Կենսագրական բառարաններու պատրաստութեան մէջ ի՞նչ է մեր անցեալին ժառանգը։ Մեզ հետաքրքրողը՝ զուտ հայ կեանքէն վերցուած կենսագրութիւններն են։ Այս մարզին մէջ յիշատակութեան արժանի երկու փորձի կը հանդիպինք։

Ա. Հայկ Տէր Աստուածատրեանց, «Բառարան Հայ Կենսագրութեանց (1441–1904)», *Պրակ Ա., Ա. տառ, Թիֆլիս*, 1904, 184 *էջ։*

Աշխատցուած գործ մը, որ կը պարունակէ շուրջ 150 *կենսագրական՝* 45 *պատկերներով։ Իր անունը արդարացնող հրատարակութիւն մը։ Ափսոս որ գործը չէ ամբողջացած։ Սակայն օրինակ կրնայ ծառայել հետագայ հրատարակութեանց։*

Բ. Հայր Մկրտիչ Պոտուրեան, «Հայ Հանրագիտակ», Պուքրէշ, 1938–1940, *Ա–Ե. հատոր*, 970 *էջ։*

Իր բնոյթով զուտ կենսագրական բառարան մը չէ այս մէկը, որովհետեւ կենսագրութեանց կողքին կը պարունակէ նաեւ այլ նիւթեր՝ հայ մամուլ, հայ տեղագրութիւն։ Կենսագրութեանց կարկինը քիչ մը լայն բացուած է հոս, ընդգրկելով մշակութային գործիչներու կարգին՝ նոյնիսկ հայ առեւտրականներ։ Իր ժամանակին խմբծուած է Պոտուրեանի գործը կենսագրութեանց այս բազմազանութեան համար, սակայն մենք համաձայն կը մնանք որդեգրուած աշխատանքի այդ եղանակին։ Հայ մշակոյթի գանձարանին մէջ իր լուման դնող հայ համեստ աշխատաւորէն մինչեւ գրագէտը, հայ ազատագրութեան համար իր արիւնը թափող ֆէտայիէն մինչեւ հանրապետութեան նախագահը ծնունդն են հայ կեանքին, եւ զայն կերտողները։ Իւրաքանչիւրը «գրոց արժանի» գործ կատարած է, եւ կենսագրական բառարան մը պարտաւոր է անդրադառնալ իւրաքանչիւրին, անշուշտ ամէն մէկուն դերին եւ արժէքին համապատասխան տեղ (տողեր) յատկացնելով։

Հայր Պոտուրեանի այս գործը պիտի բաղկանար շուրջ 4000 էջերէ, սակայն, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի բռնկումով տպագրութիւնը կանգ առաւ, հազիւ 970 էջի լոյս ընծայումէն ետք։ Հինգ հատորները կը պարունակեն Ա–Ը գիրերը։ Աշխատանքին գլխաւոր արժանիքներէն մէկն է անոր նկարազարդ ըլլալը։

Կենսագրական բառարանի մը պատրաստութեան առեն, երբ տակաւին մասնայատուկ չէ կալուածի մը, գլխաւոր հարցը, որ կը ցցուի, հետեւեալն է. որո՞նք նկատի ունենալ եւ զորո՞նք անտեսել։ Շատ ընդարձակ է շրջանակը։ Իր մէջ կը պարփակէ գրագէտներ, հին անունով՝ մատենագիրներ, դերասաններ, խմբագիրներ, տպագրիչներ, հոգեւորականներ, առեւտրականներ, գործարանատէրեր, բարերարներ ու մեկենասներ, բժիշկներ, դեղագործներ, քաղաքական գործիչներ, յեղափոխական դէմքեր, օտար հայագէտներ, եւլն.։

Գառնիկ Ստեփանեանն ալ դէմ յանդիման գտնուած է այս հարցին եւ տուած է իր լուծումը։ «Մեր բառարանում տեղ են գտել հիմնականում հայ մշակոյթի գործիչները։ Անշուշտ, մշակոյթ հասկացողութիւնը շատ է ընդարձակ։ Մենք աչքի առաջ ունեցել ենք գրողներին, արուեստագէտներին, հրապարակախօսներին, գրականագէտներին, արուեստաբաններին, լեզուաբաններին, թարգմանիչներին, ինչպէս նաեւ կրթական գործիչներին (եթէ նրանք մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել են գրական գործունէութիւն, աշխատակցել են ժամանակի մամուլին կամ հրատարակել են դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ)։

«Վստահ ենք, բառարանի հետ գործ ունեցողների համար հասկնալի կը լինեն այս ընդհանուր սկզբունքից արուած հետեւեալ բացառութիւնները.

«ա. Պետական, քաղաքական այն գործիչների կենսագրութիւնները, որոնք արժանացել են միջազգային կամ համամիութենական ճանաչման:

«բ. Այն գործիչներին, որոնք ծագումով հայ են, բայց հայ ժողովրդի ճակատագրի բերումով համընդհանուր ճանաչման են արժանացել օտար ժողովուրդների գրականութեան ու արուեստի մէջ:

«գ. Բառարանում տեղ են գտնելու նաեւ օտարազգի հայագէտները, որոնց կենսագրականները կը զետեղուեն երրորդ հատորի յաւելուածում» (էջ 5):

Այս հիմամբ պատրաստուած «Կենսագրական Բառարանը» պիտի պարունակէ շուրջ 10·000 անուն, երեք հատորով: Այս ծաւալուն գործին Ա. հատորն է որ լոյս ընծայուած է «Հայաստան» հրատարակչութեան կողմէ, Երեւան, 1973 թ.ին եւ կը բաղկանայ 382 մանրատառ երկսիւնակ էջէ, պարունակելով Ա–Թ տառերով կենսագրականներ:

Գ. Ստեփանեան յստակօրէն չէ ճշդորոշած թէ իր ընդունած անձերու ընտրութիւնը ինչ հիման վրայ կատարած է, սակայն մեր տպաւորութիւնը այն է, որ հիմնականօրէն ան նկատի առած է մեր մշակոյթի այն գործիչները, որոնք գիրք մը կամ գիրքեր հրատարակած են, եւ կամ՝ հրապարակագրական գործունէութիւն ցուցաբերած: Ուրեմն՝ մեր գնահատանքն ու քննադատութիւնը կը վերապահենք իր ընդունած սահմաններուն:

Որոշ ծրագրի մը կամ ուղեգիծի մը հետեւա՞ծ է Գ. Ստեփանեան՝ կենսագրական տեղեկութիւնները մէկտեղելու իր աշխատանքին մէջ: Պատասխանը դրական է: Ծննդեան եւ մահուան թուականներ (եթէ ծանօթ են պատրաստողին), ՝ասպարէզի ճշդում՝ դերասան, գրագէտ եւլն., կրթութեան զանազան շրջաններ, հանրային գործունէութիւն (երբեմն տարիներու թուումով), թերթերու աշխատակցութիւն եւ առանձին գիրքերու հրատարակում: Ենթական արժեւորելու մասը դուրս է ուսումնասիրողին նպատակէն:

Հսկայական աշխատանք մըն է «Կենսագրական Բառարանը», եւ բարձր գնահատանքի արժանի: Գործ մը, որուն անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի մեր մէջ ամէն օր: Խմբագիրը, բանասէրը, ուսանողը, իրենց ձեռքին տակ պէտք է ունենան նման գործ մը, որ թէեւ սպառիչ տեղեկութիւն չի տար տուեալ անձին մասին, սակայն կըրնայ իրենց մտածումը չարչրկող կարգ մը հարցումներուն պատասխանը տալ:

Այսպիսի լայնածաւալ գործ մը, որ իր նախընթացը չունի՝ անոր թերացումներէն օգտուելով՝ յարաբերաբար կատարեալ գործ մը մէջտեղ կարենալ բերելու համար, ունի անխուսափելի թերիներ, ո-

րոնց մատնանշումը կ'ուզենք կատարել նաեւ այստեղ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ԵՒ ՍԽԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աբրահամ Արծիւեան (էջ 17) – «Մշակութային գործիչ: Ծրնուել է Այնթապ քաղաքում (Սիրիա)»: «Մշակութային գործիչ» աղօտ բացատրութեան տեղ պէտք է ըսել հոգեւորական, հիմնադիր Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան: Ոչ միայն Արծիւեանի պարագային, այլ ընդհանուր առմամբ ենթականերուն հանգամանքները ճշդող տիտղոսներու անտեսում մը գոյութիւն ունի: Ոչ մէկ տեղ կարելի է հանդիպիլ ներկայացուող եկեղեցական անհատին պաշտօնը նշող աստիճանին (կթղ., եպս., քհնյ., եւլն.), կամ՝ անձի մը ուսումնական մարզին մէջ ձեռք բերած տիտղոսին: Իսկ Այնթապ քաղաքը Սուրիոյ մէջ տեղաւորելը հակապատմական կը նկատենք: Կրնայ Թեմական գետնի վրայ Հալէպի պատկանած ըլլալ, սակայն աշխարհագրականօրէն մաս կազմած է Կիլիկիոյ:

Ալփիար Յարութիւն (էջ 56) – Ստեփանեան կը գրէ. «Նրա երգիծական գործերից մի քանիսը ամփոփուած են «Ֆանթեզի» ժողովածուում (Կ. Պոլիս, 1913)»: Գիրքին խորագիրն է «Ֆանթազիօ–Արձակ եւ համարձակ գրականութիւն»: Իսկ առանձին հատորով Ալփիար լոյս ընծայած է նաեւ «Առաջին անգամը» (Ֆանթեզի նորավէպ), «Աշխարհիկ Մատենադարան», Ա., Կ. Պոլիս, Տպագր. «Մանզում»էի, 1908, 12 էջ, եւ «Քմայքի Ծաղիկները», Կ. Պոլիս, 1917, 56 էջ:

Աղազարեան Միհրան (էջ 65) – Աւելցնել՝ խմբագրած է Պէյրութի մէջ լոյս տեսած Աճէմեան եղբայրներու «Լիբանան»ը (1931 Թ.) եւ Մկրտիչ Կապրաշի «Ժողովուրդ»ը (1932 Թ.):

Աղբալեան Նիկոլ (էջ 72) – «Առանձին գիրքերով հրատարակած գործերից են՝ «Ստեփաննոս Նազարեանց», «Բանասէրի Յուշագիրը», «Հայ Գրականութեան Պատմութիւն», Ա. հտր., (1947) եւլն.:

Անհրաժեշտ է աւելցնել՝ «Բանասէրի Յուշագիրը», Ա–Իß. պրակ, 1937–1942: Իսկ Ստեփանեանի կողմէ նշուած վերջին գիրքին վերնագիրը սխալ է: Պէտք է ըլլայ՝ «Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան», Պէյրութ, 1947, 212 էջ:

Աղբալեան իր ողջութեան լոյս ընծայած է նաեւ այլ գործեր: Ն. Հանդոյց ծածկանունով առանձին գրքոյկներով լոյս ընծայած է 1) «Մտածումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին», Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, 1930, Մատենաշար «Դրօշակ», Թ. 68, 120 էջ: 2) «Մեր Կանոնագիրը» (Հ. Յ. Դ.ի) Պէյրութ, 1937, 16 էջ: 3) «Կրկին Մեր Կանոնագիրը», Պէյրութ, 1937, 16 էջ: 1900–ական Թուականներուն լոյս ընծայած է «Սոցիալիստ–Յեղափոխականների Ծրագիրը»:

Աղբալեանի մահէն ետք Համազգայինի Հրատարակչութիւնը

լոյս ընծայած է անոր «Դատախօսութիւններ Հայ Մատենագրութեան Մասին» գործը, Պէյրութ, 1951, 232 էջ։ Համազգային Մատենաշարը ձեռնարկած եւ լոյս ընծայած է Ադրալեանի «Ամբողջ. Երկերը» եւ ցարդ լոյս տեսած է 4 հատոր (1959–1970)։

Ասատուր Հրանտ (էջ 113) – *Աւելցնել՝ եղած է «Մասիս» օրաթերթի (արտ. Յովհաննէս Եուսուֆեան) խմբ. կազմի անդամ, իր կնոջ՝ Սիպիլի (Զապէլ Ասատուր) եւ Գրիգոր Զօհրապի հետ, 1898 թ.։ Նաեւ խմբագրած է Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի «Ընդարձակ Օրացոյց»ները (1902–1905), տարիները տակաւին ճշդելի։*

Արփիարեան Տիգրան (էջ 161) .– *Յիշատակուած է թէ խմբագրած է «Մասիս» եւ «Արեւելք» պարբերականները։ Տ. Արփիարեանի խմբագրութեան շրջանին (ճշդել տարիները՝ 1901–1906 թթ.) «Մասիս» լոյս կը տեսնէր որպէս շաբաթաթերթ։ «Արեւելք»ն ալ պարբերական չէ այլ՝ օրաթերթ։*

Գաբամաճեան Սիմոն (էջ 209) – *Ստեփանեան կը գրէ. «1909 թուին լոյս տեսած է նրա «Նոր Բառգիրք Հայերէն Լեզուի» բառարանը»։ Կայ տարբերութիւն եւ խորագրի սխալ։ Բառարանը լոյս տեսած է 1910 թուին, եւ «Բառգիրք»ը պէտք է ըլլայ «Բառագիրք»։*

Գայաճեան Յովհաննէս (էջ 224) – *Գրուած է. «Նրա ամենաարժէքաւոր երախտութիւնն է «Գանձարան–Բառարան» «հոմանիշների բառարանը, որը լոյս է տեսել 1934 թ.ին Կահիրէում»։ Ճշդել եւ աւելցնել՝ «Բառարան–Գանձարան Հայ Լեզուի», լոյս տեսած 1938 թ.ին։*

Գարմէն Լեւոն (*Ստեփանեան*) (էջ 273) – *Աւելցնել՝ ծնած է Հալէպ, 1914 թ.ին եւ մեռած Պէյրութ, 1966 թ. օգոստոսի 25-ին։ Լոյս ընծայած է «Վայրկեաններ» քերթողագիրքը, 1947 թ.ին։*

Եղած է խմբագրապետ Պաղտատի «Գոյամարտ» շաբաթաթերթին, եւ մահէն առաջ, կարճ շրջան մը՝ Պէյրութի «Ազդակ» օրաթերթին։ Պաղտատէն Պէյրութ փոխադրուած էր որպէս «Ազդակ» օրաթերթի խմբագրապետ, սակայն կարճ ատենէն յանկարծամահ եղած։

Գոչունեան Մարտիրոս (էջ 251) – *Աւելցնել՝ Թորոս Ազատեանի հետ խմբագրած է «Ժամանակ» օրաթերթի 40–ամեակին նուիրուած բացառիկ հատորը (Պոլիս, 1948)։*

Գույումճեան Մեսրոպ (էջ 271) – *«1950 թ. Կահիրէում լոյս է տեսել նրա «Ընդարձակ Բառարան Հայերէն Անգլերէն Բառգիրքը»։ Տպագրել է նաեւ այլ բառարաններ»։*

Այլ բառարանները՝ 1) *«Ընդարձակ Բառարան անգլերէն հայերէն» (Գահիրէ,* 1961), 2) *«Գրպանի Նոր Բառարան, անգլերէն–հայերէն» (Պէյրութ,* 1969), 3) *«Ընդարձակ Բառարան յատկաբանութեան եւ առածներու» (Գահիրէ,* 1969)։

Էլմաճեան Էմանուէլ (էջ 337) – *Գրուած է. «Որպէս մենակատար մասնակցել է Համբարձում Պէրպէրեանի եւ Աշոտ Պատմագրեանի համերգներին»։ Ոչ մէկ ակնարկութիւն Բարսեղ Կանաչեանի։ Եթէ Տոքթ. Է. Էլմաճեանի մենակատարութեան ակնարկութիւն պիտի ըլլայ, այդ պատիւը ամենէն աւելի կ'երթայ Բարսեղ Կանաչեանի, որուն «Գուսան» երգչախումբին անվճար մենակատարը եղած է ան քառորդ դարէ աւելի։*

Թէոդիկ (Թէոդորոս Լապճինճեան) (էջ 356) – *Ճշդել՝ Թէոդորոս Լապճինճեան։*

Թիւթեան Բագարատ (էջ 358) – *Աւելցնել՝ խմբագրած է նաեւ «Պարտէզ» մանկական թերթը* (1946–67 *թթ.*), *Արտինէ Տատրեանի եւ Տիկ. Արմենուհի Տոքթ. Էօզէրի հետ։*

Թէքէեան Վահան (էջ 362) – *Թէքէեանի քերթողական գիրքերուն մէջ կը յիշատակուի «Կէս Գիշերէն Մինչեւ Լուսաբաց»* (1918)։ *Որպէս իմաստ ճիշդ է, սակայն պէտք է ըլլայ՝ «Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս»։*

Թօփալեան Բիւզանդ (էջ 375) – *Չէ յիշատակուած Տպ. Արաքսի հիմնումը, որ խթան հանդիսացած է Թօփալեանի դրական եւ խմբագրական («Անդաստան» պարբերաթերթ) աշխատանքներուն։ Տպարանը հիմնուած է Հալէպ,* 1924 *թ.ին, եւ* 1930*-ական թուականներու սկիզբը Թօփալեանի Բարիզ տեղափոխումով՝ վերահաստատուած է Բարիզի մէջ։*

ՃՇԴՈՐՈՇՈՒԱԾ ԾՐԱԳՐԻ ՄԸ ՀԵՏԵՒՈՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱԿԱՍ

Գ. Ստեփանեան յատուկ ծրագիր մը կամ հարցարան մը չէ ունեցած իրեն որպէս ուղեցոյց։ Այլապէս ինչպէ՞ս կարգ մը գրողներու գիրքերուն տպագրութեանց տարեթիւերը բծախնդրօրէն կը յիշատակէ, իսկ այլոց պարագային՝ ոչ։ Կարգ մը տեղեր, ինչպէս Բագարատ Թեւեանի պարագային՝ (էջ 358) *կը յիշատակէ ծածկանունները, իսկ ուրիշներու պարագային՝ ոչ։*

Վ. Թէքէեանի պարագային կը յիշատակէ թէ յետ մահու լոյս ընծայուած են բանաստեղծին ամբողջական երկերը 14 *հատորով, իսկ Ա. Ահարոնեանի, Ն. Աղբալեանի պարագային՝ ոչ մէկ ակնարկութիւն։ Արդարեւ Ա. Ահարոնեանի ամբողջական գործերը լոյս տեսած են յետ մահու՝* 10 *հատորով* (1947–49 *թթ.*)։ *Ա. Հատորին յառաջաբանը՝ գրուած գրագէտին մտաւորական զաւակին՝ Վարդգէս Ահարոնեանի կողմէ, հիմնական աղբիւրը պէտք էր կազմեր Ա. Ահարոնեանի կենսագրութեան համար։*

Կենսագրական տուեալներուն չափ անհրաժեշտ են յիշատակումը այն մենագրական աշխատասիրութիւններուն, որոնք նուիրուած են այս կամ այն անձին։ Աշխատասիրողը գիտակցութիւնը ու-

նեցած է այս խրողութեան, եւ որոշ անձերու պարագային, ինչպէս Գրիգոր Զօհրապ, Պ. Դուրեան, կը յիշատակէ գանոնք, սակայն այս մարզին մէջ ալ հետեւողական չէ եղած։ Ոչ մէկ յիշատակում Ա. Ահարոնեանի, Նիկողայոս Ադոնցի նուիրուած մենագրական աշխատանքներուն։ Ա. Ահարոնեանի մասին մենագրական աշխատասիրութիւն մը ունի գրական քննադատ Մկրտիչ Պարսամեան, «Ա. Ահարոնեան – իր կեանքը եւ գրականութիւնը» (Բարիզ, 1930), նաեւ Յովհաննէս Աւագեան, «Ա. Ահարոնեան եւ Ա. Ահարոնեանի Դէգոյի Արտը»։

Իսկ Նիկողայոս Ադոնցի մասին՝ Գառնիկ Գիւզալեան, «Նիկողայոս Ադոնցը որպէս պատմաբան», որ նախ լոյս տեսած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պաշտօնաթերթ «Հասկ»ի մէջ, ապա որպէս առանձնատիպ։ Ադոնցի մասին գրած է նաեւ Մուշեղ Իշխան, «Երեք Մեծ Հայեր (Շանթ, Ագրալեան, Ադոնց), նախ լոյս տեսած «Ազդարար» շաբաթաթերթին մէջ, ապա՝ առանձին հատորով։

Երբեմն մենագրական աշխատասիրութիւններու չափ եւ աւելի արժէք ունին որոշ անձերու, սովորաբար գրագէտներու նուիրուած բացառիկները (մամուլի)։ Օրինակ՝ Թլկատինցիի նուիրուած «Նոր Գիր» պարբերաթերթի (խմբ. Բենիամին Նուրիկեան) բացառիկը (ԺԲ. տարի, 1950, Թ. 3–4, 128 էջ)։ Կամ՝ Նիկոլ Ագրալեանի նուիրուած Պէյրութի «Ակօս» երկամսեայ հանդէսին բացառիկը (ԻԱ–ԻԲ. գիրք, 1947, 228 էջ)։

Ուսումնասիրողներու համար թանկագին օժանդակութիւն պիտի ըլլար յիշատակումը ինքնակենսագրութիւններու։ Օրինակ՝ նման ինքնակենսագրութիւններ ունին Վահան Թէքէեան (Թէոդիկ, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1912, էջ 387–91), Դանիէլ Վարուժան (Թէոդիկ, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1909, էջ 78–79), Գ. Զօհրապ (Կարօ Գէորգեան, «Ամենուն Տարեգիրքը» 1965, էջ 138), եւլն.։

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ահարոնեան Վարդգէս (1888–1965 թթ.) – *Մշակութային գործիչ։ Որդին Աւետիս Ահարոնեանի։ Մաս կազմած է Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթի խմբ. կազմին։ Հեղինակ Ց. Թումանեանի նուիրուած մենագրութեան մը* (*Պոսթըն*, 1936)։

Աճէմեան Գէորգ – *Երաժշտութեան ուսուցիչ եւ դպրապետ։ Շրջանաւարտ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքէն եւ երաժըշտութեան ուսուցիչ նոյն հաստատութեան մէջ։ Երաժշտութեան ուսուցիչ եւ դպրապետ՝ Հալէպի մէջ, ուր լոյս ընծայած է «Հայերէն Երգէ» պրակներու շարքը։*

Այգունի Վազգէն (**Գէորգ Պաղճեան**) – *Կրթական գործիչ։ Հիմնադիր եւ խմբագիր «Հայ Գիր» գրական ամսաթերթին (Պէյ–*

րութ, 1939–1944 թթ.)։ Հեղինակ՝ 1) «Դէպի Երկիր» (տպ. Թատերգութիւն։ 3 արար), Պէյրութ 1941։ 2) «Պատմութեան Գիրքը» դասագիրք Հայոց պատմութեան, Ա–Դ. շարք (Պէյրութ, 1952)։ 3) «Arméniens, Peuple Tragique», Պէյրութ, 1945, 103 էջ։ Ներկայիս՝ Գանատա, համալսարանի դասախօս։

Այաճեան Մանուկ (1892–1944 Նոյ.ի 6) – Ուսուցիչ, գիտութեան մարդ, հանրային գործիչ եւ խմբագիր։ Խմբագրած է Պոլսոյ «Ճակատամարտ» (1920-ական թուականներուն) եւ Պէյրութի «Ազդակ» օրաթերթերը (1940–ական թուականներու սկիզբը)։ Հիմնած եւ խմբագրած է Պոլսոյ «Մարմարա»ն (1925 թ.) եւ «Ազդարար»ը։ 1937 թ.ին կը հեռանայ Պոլիսէն եւ կարճ շրջան մը Իսկէնտէրուն մնալէ ետք կը հաստատուի Պէյրութ, ուր կը վերահրատարակէ «Ազդարար»ը որպէս շաբաթաթերթ (1942–1944 թթ.)։ Որպէս գիտութեան մարդ լոյս ընծայած է «Գիտութեան Դասեր» դասագիրքերու շարքը (Ա–Դ. տարի) եւ «Բնագիտութիւն» դասագիրքը։

Աստարճեան Գրիգոր Տոքթ. – Հեղինակ քանի մը գիրքերու, 1) «Ընդարձակ, Ընդհ. Արաբական Պատմութիւն, 2500 Ն. Ք. – 1918», Պէյրութ, 1961։ 2) «Պատմութիւն Արաբական Գրականութեան եւ Մշակոյթին – Նախիսլամական դարերէն մինչեւ քսանըորդ դար», Պէյրութ, 1970։

Գազանճեան Յարութիւն Տոքթ. (Յ. Գեղարդ) – Խմբագիր «Ակօս»ի (1950–53 թթ.) եւ «Բժիշկ»ի (1955էն մինչեւ այսօր)։ Հեղինակ՝ 1) «Լիբանանեան Համանուագ», Պէյրութ, 1957, 2) «Գայլի Աւետարան» Պէյրութ, 1963, 3) «Ուականը», Պէյրութ, 1968, գրական գործերուն։

Գէորգեան Կարոյ (Ծն. 1896) – Բեղուն խմագիր եւ հրապարակագիր։ Խմբագրական կազմի մաս կազմած է Պոլսոյ «Ճակատամարտ»ին (1921–22 թթ.), Բարիզի «Յառաջ»ին (1950-1951 թթ.), Գահիրէի «Յուսաբեր»ին (1951–52 թթ.)։ Որպէս առանձին խմբագիր խմբագրած է Սելանիկի «Ալիք» օրաթերթը (1925-1927 թթ.), Սոֆիայի «Ռազմիկ»ը (1942–44 թթ.)։ Այլոց օժանդակութեամբ խմբագրած է Շթութկարտի «Տարագիր»ը (1946 թ.) «Բանբեր»ը (1948–1949 թթ.)։ Հիմնադրած եւ խմբագրած է Սելանիկի «Կամիթ»ը (1927 թ.) «Հորիզոն»ը (1927–1937 թթ.) եւ «Ամենուն Տարեգիրքը» (Պէյրութ, 1954–1968 թթ.)։

Թիւթիւնճեան Վազգէն – Գծագրութեան եւ նկարչութեան ուսուցիչ։ Ծնած է Պոլիս եւ շրջանաւարտ Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեանէն։ Արուեստի վերաբերեալ յօդուածներով աշխատակցած է Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթին։

Մենք մանրամասն քննութեան եւ ստուգման չենք ենթարկած կենսագրական այս բառարանը։ Մեր մատնանշած թերիները, վր-

րիպակներն ու մոռացումները ընդհանուր ակնարկի մը արդիւնք են։ Սակայն Թէրլի գործերն են, որոնք ուղեցոյց պիտի ըլլան անթէրլի գործեր արտադրելու։ Եւ կարգ մը Թէրլիներուն պատասխանատուն Գ. Ստեփանեանը չէ, այլ հայ մշակոյթի պատմութիւնը ինք։ Ինչո՞ւ։ Փորձենք պատասխանել։

Կենսագրական նման բառարաններու պատրաստութենէն առաջ անհրաժեշտ են որ կատարուած ըլլան նախապատրաստական այլ աշխատանքներ։

1. Հայ Մամուլի Լիակատար Ցուցակ։ Փորձեր կատարուած են Հայր Գալէմքարեանի, Գարեգին Լեւոնեանի, Յովհաննէս Պետրոսեանի եւ Ամալիա Կիրակոսեանի եւ այլոց կողմէ, սակայն տակաւին անծանօթ մնացած, այսինքն՝ չցուցակագրուած բազմաթիւ թերթեր կան։ Չի բաւեր անձի մը պարագային յիշատակել թէ խմբագրած է այսինչ թերթը, այլ պէտք է ճշդել խմբագրութեան տարիները, եթէ կարելի է՝ նոյնիսկ ամիսն ու օրը։ Վերոյիշեալ բոլոր ցուցակագրումներն ալ թերի են այս մարզին մէջ։

2. Հայ Գիրքի Մատենագիտութիւն։ Խոպան մարզ չէ։ Աշխատանքներ կատարուած են Հայր Զարբհանալեանի, Լէոյի, Հայր Արսէն Ղազիկեանի, Թէոդիկի եւ ուրիշներու կողմէ։ Եթէ բաւականաչափ ուսումնասիրուած եւ ցուցակագրուած է նախա-եղեռնեան եւ Խորհրդային Հայաստանի հայ գիրքը, արտասահմանեան հայ գիրքին պատմութիւնն ու մատենագիտութիւնը մնացեր են բարձի թողի։ Անհրաժեշտ է այս վերջին աշխատանքը, որպէսզի ամբողջանայ հայ գիրքին պատմութիւնը։

3. Ծածկանուններու Բառարան։ Ամենէն աղքատ մնացած մարզը։ Ոչ մէկ լուրջ հատոր։ Տարեգիրքերու մէջ հանդիպած ենք քանի մը էջերու վրայ տարածուած ծածկանուններու ցանկերու, ինչպէս՝ «Հայ Կեդրոն»ի (խմբ. Յարութիւն Մուշեան, 1954) մէջ, «Հետաքրքիր Հայ Գրողները Իրենց գործածած ծածկանուններով», (էջ 154–162)։ Գարեգին Լեւոնեան, «Բառարան Հայ Գրական Ծածկանուններու», (Երկեր, Երեւան, 1963, էջ 443–478)։ Նաեւ գոյութիւն ունի «Մշակ»ի (Գ. Արծրունի) աշխատակիցներու ծածկանուններու բառարանը։ Սակայն այս ուղղութեամբ դեռ հսկայական աշխատանք կայ կատարելիք։

Բոլոր տեսակի բառարանները (լեզուի, անձնանուններու, տեղանուններու եւլն.) անհրաժեշտ է որ ըլլան անվրէպ։ Անոնք առձեռն հրատարակութիւններ են, վստահելի աղբիւրներ, որոնց բացատրութիւններն ու տեղեկութիւնները դիւրամատչելի ըլլալով՝ արագօրէն կրնան մեր առօրեայ կեանքին մաս կազմել, ու եթէ սխալներ պարունակեն, այդ սխալները կրնան արմատանալ մարդոց մտայնութեան ու մտածումին մէջ, եւ մեզ առաջնորդել սխալ դատումներու։

Ստեփանեանի Կենսագրական Բառարանի Ա. հատորին թերիները մատնանշեցինք, յուսալով որ յաջորդ երկու հատորներու խմբագրութեան պարագային անհրաժեշտ ստուգումները, սրբագրութիւններն ու յաւելումները կը կատարուին եւ մենք կ'ունենանք նուազ թերիներ պարունակող աշխատասիրութիւն մը։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ, ԱԿՆԱՐԿ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հտր. Դ., Պէյրութ, 1973, էջ 237–382։

Լիբանանահայ գաղութը տակաւին չփորձեց իր մշակութային իրագործումներու մէկտեղումը (հաւաքում եւ հրատարակում) կատարել։ Այդ իրագործումները արձանագրուած են մամուլի, գիրքերու, յայտագիրներու, տոմսակներու, նամակներու եւ այլազան վաւերաթուղթերու ու արձանագրութեանց մէջ։ Պատասխանատու հաստատութիւններուն եւ մարմիններուն մօտ հազուադէպօրէն նշմարած ենք այդ թողօնին կամ ժառանգին բծախնդիր մէկտեղումի ճիգը։ Այս ընդհանուր անտարբերութեան մէջ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանին (հիմնուած 1958 թ.ին) կատարած դերը, Լիբանանի մէջ լոյս տեսած գիրքերն ու թերթերը հաւաքելու ճամբով, կը գտնենք բարձրօրէն գնահատելի։

Գոլէճի խնամակալ մարմիններուն, նախագահութեան եւ Հայագիտական Ամպիոնին ցուցաբերած հոգածութիւնն ու նիւթական յանձնառութիւնը Հայագիտական Գրադարանին նկատմամբ աւելի քան երբեք վստահութիւն կը ներշնչեն սկսուած աշխատանքին բարեյաջող ելքին։ Ընթացքի մէջ եղող այս ճիգին մէջ, կարելի չէ անտեսել բաժինը Գրադարանի պատասխանատու՝ Ժիրայր Դանիէլեանի, որուն հետեւողական եւ յարատեւ հետապնդումներուն շնորհիւ է նաեւ որ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանը այսօր տէրն է ընդհանրապէս հայ, եւ մասնաւորապէս լիբանանահայ մամուլի ճոխ հաւաքածոյի մը՝ դասաւորուած գիտական հիմունքներով։

Գրադարանապետի իր աշխատանքին զուգահեռ, Ժիրայր Դանիէլեան, վերջին տարիներուն նաեւ նուիրուած է հայ մամուլի պատմութիւնն ու մատենագիտութիւնը ուսումնասիրելու աշխատանքին։ Այս ուղղութեամբ տարուած իր պրպտումներուն արդիւնքն է «Ակնարկ Լիբանանահայ Մամուլի Պատմութեան» սերտողութիւնը։

Ժ. Դանիէլեան կ'ընդունի որ Լիբանանահայ մամուլի պատմութեամբ եւ մատենագիտութեամբ ամենէն աւելի զբաղած է մեր անձը: Կը յիշատակէ նաեւ մեր լոյս ընծայած հինգ յօդուածները եւ ուսումնասիրութիւնները (էջ 237): Ե. յօդուածը, որ լոյս տեսած է Պէյրութի «Ազդակ»ին մէջ, 1960 թ.ին, պէտք է յիշատակուի որպէս առաջին յօդուած՝ ժամանակագրական կարգը պահելու համար:

Ժ. Դանիէլեանի վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնը ունի հիմնական երկու բաժին՝ 1.– Ցարդ չյիշատակուած թերթեր, 2.– Ճշգրտումներ, սրբագրութիւններ եւ յաւելումներ: Եղած դիտողութիւնները մեծ մասամբ մեր ուսումնասիրութիւններուն վերաբերեալ ըլլալով, կը փորձենք պատասխանել որոշ հարցերու, եւ կատարել լուսաբանութիւններ:

Ժ. Դանիէլեան առաջին բաժնին մէջ կը յիշատակէ 35 թերթեր, որոնք մատենագիտական աշխատասիրութիւններու մէջ ցարդ չեն յիշատակուած:

Հարց կու տանք.– լիբանանահայ եւ սուրիահայ մամուլի պատմութեան ուսումնասիրական աշխատանքին մէջ շուրջ քսան տարուան վաստակ ունեցող անձի մը աչքէն ինչպէ՞ս այսքան թերթեր կրնան վրիպած ըլլալ (ուրիշ հարց թէ յիշատակուած թերթերուն կէսէն աւելի աշակերտական կամ միութենական ներքին հրատարակութիւններ են, եւ արտաքին «շուկայ» չելլելով՝ կրնան անծանօթ մնալ): Անսխալական մարդ չկայ, սակայն այսքան մոռացումներ աններելի են: Ժ. Դանիէլեան քաղաքավար գտնուած է՝ այս հարցումը չդնելու, սակայն մենք՝ մեր հաշւոյն կը դնենք: Փորձենք «մեղքը» քաւել:

Յիշատակուած թերթերէն ոմանք մեզի ծանօթ եղած են, սակայն անոնցմէ մաս մը անտեսած ենք, որովհետեւ իսկապէս թերթ չեն, այլ խօսքով՝ մեր հասկացողութեամբ, մամուլ չեն: Իսկ ուրիշներ չենք ցուցակագրած՝ աշակերտական քանի մը էջնոց թռթռ–վանքներ ըլլալով:

Մեր անտեսումին արդարացման ճամբով՝ նախ դնենք հարցումը. ի՞նչ է մամուլը, կամ՝ ի՞նչ կը հասկնանք մամուլ ըսելով (1):

---

1. Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի եւ Ժիրայր Դանիէլեանի (տես՝ աստ, էջ 268–271) կողմէ հարցին միաժամանակ արծարծումը մտածել կու տայ թէ այլեւս ժամանակն է վերջնականօրէն սահմանելու մամուլ հասկացողութիւնը: Մինչ ներկայ գրախօսականին տուն տուող գլխաւոր պատճառը կը հանդիսանայ մամուլ հասկացողութեան մասին գոյութիւն ունեցող շփոթը, արդէն, Հանդէսի երկու աշխատակիցներն ալ, իրարմէ անկախ, ներկայ հատորին մէջ ստորագրած իրենց գրութիւններով հասկացողութեան եզր մը պատրաստած կ'ըլլան, ինչ որ, կը յուսանք, վերջնական եզրակացութեան մը հասնելու առաջին հաստատ քայլերը կը դառնան:

ԽՄԲ.

Պարբերական հրատարակութի՞ւն (թիւ կամ պրակ, թուական ունեցող տպագրութիւն)։ Վերնագի՞ր (տարեգիրք, կիսամեայ, շաբաթաթերթ, օրաթերթ, եւլն.)։ Բովանդակութի՞ւն (անհատակա՞ն, թէ՝ հաւաքական արտայայտութիւն)։

Այս յատկանիշներէն ո՞րն է բնորոշիչը։ Ըստ մեզի՝ ճականը վերջինն է։ Մամուլը պարբերական հրատարակութիւն մըն է, որ հաւաքական (մէկէ աւելի անձերու) կարծիքներուն, մտածումներուն եւ տագնապներուն հանդիսարանը կը դառնայ։

Այս հիման վրայ կը մերժենք որպէս մամուլ յիշատակուած «Տասնամեակ», «15–ամեակ» եւ «20–ամեակ» (Տարեգիրք) Վահան Թէքէեան վրժ.ի, «Տարեգիրք Հայկազեան Գոլէճի» (1955–1965, հաստատութեան հիմնադրութեան 10–ամեակին առիթով) (էջ 254)։ Նոյնպէս «Հ. Կ. Ե. Մ.–ի օրուան Նուիրուած Ալպոմ»ը։

Եթէ հաստատութեան մը որոշ մէկ տարեդարձին առիթով եղած հրատարակութիւն մը մամուլի մաս պիտի նկատենք, այն ատեն ինչո՞ւ չյիշատակել տարեկան տեղեկագիրները, կամ յուշագիրքերը։ Այդպիսի տեղեկագիրք կամ յուշագիրք ունի Ազունիէի Բուժարանը՝ 10–ամեակին եւ 25–ամեակին առիթով լոյս տեսած։ Կամ՝ «Քսանհինգամեակ Ճեմարանի եւ Համազգայինի»։ Եթէ այս հրատարակութիւնները պահելով հանդերձ իրենց բովանդակութիւնը, իրենց վերնագիրին մէջ ունենային տարեգիրք բառը, մամո՞ւլ պիտի սեպէինք զանոնք, ըստ մեզի՝ ոչ։

Բ. լուսաբանութիւն։ Երբ հրատարակութիւն մը թիւ կամ պրակ, թուական ունի, եւ սակայն խմբագիրն ու «աշխատակից»ը նոյն անձն է (այլեւս խմբագիր չկայ, այլ՝ հեղինակ), կարելի՞ է տուեալ հրատարակութիւնը մամուլ սեպել։ Ըստ մեզի՝ ոչ։ Այս եզրակացութենէն մղուած կը մերժենք Նաշիտ Փեհլիվանեանի «Շողարձակը» եւ Յարութիւն Սահակեանի «Ղարաբաղը» (Պէյրութ, 1966 Նոյ. 24)։ Մանաւանդ այս վերջինը, որովհետեւ թուական կը կրէ՝ մամուլ նկատել, ճիշդ չենք գտներ։ Ապրիլ 24–ի, Մայիս 28–ի, Նոյ. 29–ի առիթով առանձին թղթիկներ, գրքոյկներ լոյս կը տեսնեն խմբագրութեամբն ու աշխատակցութեամբը նոյն անձերուն, կամ՝ նոյն հաստատութիւններուն։ Եթէ այդպիսի հրատարակութիւններ մամուլ պիտի նկատենք, որովհետեւ թուական եւ թիւ կը կրեն, այդ պարագային հայ մամուլին թիւը կը կրկնապատկուի։

Մեզի ծանօթ է եգիպտահայ գրող Արշամ Տատրեանի «Բանաստեղծին Ձայն»ը վերնագրով գրքոյկներու շարքը (պրակի եւ թուականի յիշատակութիւն կրող), բայց մենք հայ մամուլի մաս չենք նկատած զայն, որովհետեւ միմիայն Ա. Տատրեանի հոգիին եւ միտքին ցոլացումները կ'արտայայտէ։

Ժ. Դանիէլեան նոյն շփոթին մէջ է երբ «Հնչակեան Մատեա–

նը» մամուլ կը համարէ։ Սոյն շարքը (Հրատարակութիւն Ս. Գ. Հնչ. Կուսակցութեան Լիբանանի Շրջանի Պրօպականտի Դիւանի) կը բաղկանայ 6 պրակէ, իւրաքանչիւրը առանձին նիւթի մը յատկացուած, եւ աշխատասիրուած առանձին անհատի մը կողմէ (Մ. Սէփէրեան, Ա. Կիտուր, եւլն.)։ Նմանօրինակ հրատարակութիւն մըն է Հալէպի մէջ լոյս տեսած «Անմահ Քերթողներ» ընդհանուր խորագրով քերթողագիրքերու շարքը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը բովանդակէ ծանօթ բանաստեղծի մը ստեղծագործութենէն նմոյշներ։ Այս շարքէն մինչեւ Ը. պրակը ծանօթ է մեզի, բայց մենք զայն չենք յիշատակած սուրիահայ մամուլի մատենագիտութեան մէջ։ Գոյութիւն ունի նաեւ այլ շարք մը՝ «Հայրենի Աշխարհ» խորագիրով, որուն յաջորդական հինգ պրակներէն իւրաքանչիւրը ունի առանձին հեղինակ, եւ առանձին նիւթ։

Ըստ մեզի՝ հրատարակութիւն մը, որ առնչուած է երեւոյթի մը, նիւթի մը եւ կամ անհատի մը, եւ կը կրէ շարքի մը անունը, եթէ միակ անհատի մը գործն է իր ամբողջութեանը մէջ, չի կրնար մամուլ սեպուիլ։

Եթէ կը ծանրանանք այս հարցին վրայ, մեր նպատակն է յստակացնել մամուլ եզրին սահմանումը կամ ընդգրկած սահմանները։ Մեր սահմանումները վճիռի մը համազօր չեն կրնար ըլլալ անշուշտ։ Սակայն մեր փորձառութեան յենելով՝ հասած ենք որոշ եզրակացութիւններու, եւ սակայն պատրաստ ենք մտիկ ընելու նաեւ այլոց կարծիքները։

Գանք այլ հարցի մը։ Երբ թերթ մը տէր կը փոխէ, առանց պարբերականութեան եւ բովանդակութեան փոփոխութիւն կրելու, սխալ կը գտնենք զայն առանձին թերթ սեպել։

Պէյրութ լոյս տեսած «Առաւօտ»ին տէրն էր (եւ խմբագիրը) Հրանդ Տէվէճեան, որ զայն լոյս ընծայեց 1939–46 թթ., մինչեւ իր՝ Հայաստան ներգաղթելը։ Թերթը պահ մը դադրեցաւ եւ սկսաւ վերահրատարակուիլ տէր եւ տնօրէնութեամբ Ցարութիւն Ճէրէճեանի (Կուժունի)։ Ժ. Դանիէլեան՝ Ճէրէճեանի «Առաւօտ»ը չյիշատակուած թերթերու բաժինին մէջ կը նշէ։ Մինչ մենք կը կարծենք որ ատոր մասին պէտք է խօսէր յաւելումներու եւ սրբագրումներու բաժնին մէջ։

Ժ. Դանիէլեանի գնահատութեամբ, ուրեմն, Պէյրութի «Ազդարար»ը պէտք է յիշենք երկու անգամ, կամ՝ որպէս երկու անջատ թերթ. մէկը՝ Մանուկ Ասլանեանի, իսկ միւսը՝ Օննիկ Թօփուզեանի անունով։ Նոյն ձեւի «տիրափոխութիւն» ունեցած են «Սփիւռք» շաբաթաթերթը, «Նոր Կեանք» շաբաթաթերթը, եւլն.։

Թերթի մը մասին երբ կը խօսուի՝ կ'ակնարկուի անոր «տիրափոխութեան», եթէ նման երեւոյթ գոյութիւն ունի, սակայն նոյն

թերթի անջատ յիշատակումներ ճիշդ չենք նկատեր։

Նոյն ձեւով ճիշդ չենք գտներ Պէյրութի Համազգային Ճեմարանի մէջ լոյս տեսած «Ջահակիր» պարբերաթերթին (խմբ. Աբրահամ Ալիքեան եւ ուրիշներ) անջատ յիշատակումը։ Նոյնն է պարագան «Յառաջ» շաբաթաթերթին (էջ 255) եւ «Վերելք» տարեգիրքին (էջ 256)։

Բոլորովին տարբեր պարագայ մըն է «Նոր Գեղի Ազգագրական Հանդէսը», (հրատ. Համաքղեցիական Վերաշինաց Միութեան Կեդր. Գործադիր Մարմնոյ)։ Այս Մարմինին կեդրոնը Մ. Նահանգներու մէջ է։ Սակայն իրենց հանդէսը տպագրած են Պէյրութի մէջ։ Եթէ այսպիսի հրատարակութիւններ՝ որովհետեւ լոյս ընծայուած են Պէյրութի մէջ, լիբանանահայ մամուլի մաս պիտի կազմեն, ինչո՞ւ Դանիէլեան չէ յիշատակած Հրանդ Բալուեանի «Զուարթնոց»ը, որ իր վերջին տարիներուն լոյս ընծայուեցաւ Պէյրութ, Ալեքսանեանի «Ծիրանի Գօտի»ն, եւ Լեւոն Զօրմիսեանի «Կարծիք»ը, որոնք նոյնպէս տպուած են Պէյրութի մէջ։

Խմբագրութեա՞ն, թէ ոչ թերթի մը տպագրութեան վայրը պիտի ճշդէ անոր՝ մեր գաղութներէն որուն պատկանելիութիւնը։ Ըստ մեզի՝ առաջինը։ Որովհետեւ թերթ մը խմբագիրի մը ապրած միջավայրին արձագանգն է։ Տուեալ թերթի մը աշխատակիցներուն մեծ մասը, այդ միջավայրին ծնունդն են, ուրեմն՝ աշխարհագրական դասաւորման մը պարագային, տուեալ թերթ մը պէտք է յիշատակել իր խմբագիրին կամ խմբագիրներուն բնակութեան, եւ ոչ թէ տպագրութեան վայրին մէջ։

Մենք յիշատակած ենք «Նոր Այնթէպ»ի պարագան, որովհետեւ տարբեր է ան։ Թերթը հրատարակուած է «Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան» կողմէ, սակայն անոր խմբագրութիւնն ու տպագրութեան պատասխանատուութիւնը յանձնուած էր Գրիգոր Պօղարեանի՝ Պէյրութ։ Լիբանանահայ մամուլին մէջ պէտք է յիշատակել նաեւ «Վարագ»ը, որուն խմբագրութիւնը, շրջան մը ստանձնած էր Խօսրով Թիւթիւնճեան (Պէյրութ)։

Կայ նաեւ «Նոր Բաստիլ»ի պարագան (էջ 250)։ Ժ. Դանիէլեան կը յիշատակէ՝ «Կատմոս Բերդ (Սուրիա) 1927 Թ.ի Օգոստոսին»։ Ի՞նչ տրամաբանութեամբ այս թերթը կը յիշատակուի լիբանանահայ մամուլի բաժինին մէջ՝ մեզի համար կը մնայ անծանօթ։

Մեզի ծանօթ է Յովակիմեան–Մանուկեան վրժ.ի «Ասպետ» շաբաթաթերթին գոյութիւնը։ Անտեսած ենք զայն, որովհետեւ աշակերտական դասարանային նախափորձեր են, որոնք մեծ արժէք չեն ներկայացներ։ Նոյնպէս անտեսած ենք Անթիլիասի դպրեվանքին մէջ կատարուած նման փորձ մը՝ «Հրձիգ» անունով, թէեւ 1961 Թ.ին

Պէյրութի մէջ մեր կազմակերպած հայ մամուլի ցուցահանդէսին ցուցադրած էինք զայն, եւ այդ առիթով լոյս տեսած գրքոյկին մէջ յիշատակած անոր անունը (էջ 18)։

Ժ. Դանիէլեանի ուսումնասիրութեան Բ. բաժինին մասին եւս ունինք որոշ վերապահութիւններ։ Սակայն մեր կատարած դիտողութիւնները, նշումներն ու վերապահութիւնները ոչինչով կը նսեմացնեն կատարուած աշխատանքը, ու մեր բաղձանքն է որ ամբողջական լոյսին բերուի լիբանանահայ մամուլի պատմութիւնն ու մատենագիտութիւնը, յօգուտ հայ մամուլի պատմութեան, եւ ի նպաստ լիբանանահայ գաղութի ամբողջական պատմութեան պատրաստութեան։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

MESROB K. KRIKORIAN, **ARMENIANS IN THE SERVICE OF OTTOMAN EMPIRE 1860-1908,** Routledge Direct Editions, London, Henley and Boston, 1977, pp. 149,

ՄԵՍՐՈՊ Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, ՀԱՅԵՐ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ 1860–1908, Ռութլեճ Տայրեքտ Հրատարակութիւններ, Լոնտոն, Հենլի եւ Պոսթոն, 1977, 149 էջ։

«Հարիւրաւոր գիրքեր գրուած են Հայկական Հարցի եւ [հայոց դէմ գործադրուած] կոտորածներու մասին, [սակայն] տակաւին շատ քիչ բան ծանօթ է Օսմանեան Կայսրութեան մշակութային, տընտեսական եւ վարչական կեանքին եւ զարգացման մէջ հայոց ծառայութեան մասին», կը գրէ Գրիգորեան իր յառաջաբանին առաջին իսկ նախադասութեամբ։ Եւ այդ քիչերէն մէկը, հաւանաբար եւ գլխաւորը՝ լոյս տեսած է թրքերէնով· Y. Çark, **Turk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953,** Istanbul, 1953, ss.304 (Ե. Չարք, Թուրք Պետութեան Ծառայութեան Մէջ՝ Հայեր, 1453–1953, Իսթանպուլ, 1953, 304 էջ)։ Գրիգորեան ծանօթ է վերոյիշեալ աշխատասիրութեան, որ կը հանդիսանայ իր օգտագործած աղբիւրներէն մէկը։ Որդեգրելով հանդերձ Չարքի գիրքին խորագիրը, Գրիգորեան ժամանակի տարածքով ու աշխատանքի ներքին բաժանումով կը տարբերի յիշեալ հեղինակին երկասիրութեան ընդհանուր կերպէն։ Չարք՝ ժամանակագրական հինգ հանգրուաններու կը բաժնէ իր աշխատանքը, անոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ պարզելով Օսմանեան Կայսրութեան տարբեր ասպարէզներուն մէջ ծառայող գլխաւորաբար հայ

անհատներու գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ երբեմն անդրադառնալով զուտ հայկական կեանքի ներքին անցուդարձերուն: Բայց նաեւ պէտք է յիշել թէ ընդհանրապէս կայսրութեան մայրաքաղաքն է խնդրոյ առարկայ այն աշխարհը, որուն իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է Զարք: Գրիգորեան՝ 1860–1908 թթ.ու միջեւ երկարող ժամանակաշրջանի մը վրայ կը տարածէ իր աշխատանքը, ու կը կեդրոնանայ գլխաւորաբար Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ (Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրութ եւ Լեռնալիբանան) հայոց՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կատարած ծառայութեանց վրայ:

Ներածականով (էջ 1–17)՝ իր աշխատասիրութեան սահմանները ուրուագծելէ, ու 1860–1908 թթ.ու միջեւ տարածուող ժամանակամիջոցին Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ բնակող հայ ժողովուրդին ազգային ու քաղաքական կեանքին հոլովոյթը (Ազգային Սահմանադրութիւն, Հայկական Հարցը Սան Ստեֆանոյէն Պերլին, 1894–1896 թթ.ու Համիտի կողմէ հայոց դէմ գործադրուած կոտորածներ) ամփոփելէ, եւ Օսմանեան Կայսրութեան հանրային սպասարկութեանց պաշտօններն ու պաշտօնեաները ներկայացնելէ ետք, – ինչ որ ամուր հող կը պատրաստէ ուսումնասիրութեան տրամաբանական ընթացքին, – հեղինակը կ'անցնի իր գլխաւոր հարցի պարզաբանման աշխատանքին:

Յաջորդական տասը գլուխներուն համար Գրիգորեան որդեգրած է աշխատանքի ընդհանուր դրութիւն մը, զոր հաւատարմօրէն ի գործ դրած է իւրաքանչիւր պարագային: Հեղինակը ուրուագծելէ ետք տուեալ նահանգին պատմականը, յաջորդականօրէն կը պարզէ շրջանի վարչական կառոյցը, կը ներկայացնէ անոր բնակչութիւնը՝ բաղդատական տախտակով, կու տայ հայոց աշխատանքային գլխաւոր ասպարէզները, ապա՝ ծանրանալու համար հայոց ունեցած մասնակցութեան՝ վիլայէթի պետական-վարչական աշխատանքներուն: Իւրաքանչիւր գլուխի վերջաւորութեան՝ ընթերցողը կը ծանօթանայ շրջանի այն հայ անձնաւորութիւններուն, որոնք յիշեալ նահանգին հանրային ու հասարակական կեանքին մէջ կարեւոր պաշտօններ ըստանձնած են: Եւ այդ պաշտօնները կ'ընդգրկեն կառավարական, վարչական, դատական, առողջապահական, երկրագործական, տնտեսական, փոստ-հեռագրական, լրագրական եւ հանրային սպասարկութեանց այլ ասպարէզներ, հող չէ թէ միայն երկրորդական դիրքի եւ աստիճանի վրայ:

Աշխատասիրութեան եզրափակիչ գլուխով (էջ 102–110), Գրիգորեան կը մէկտեղէ իր հաւաքած տուեալները, հասնելու համար որոշ գնահատումներու եւ եզրակացութեանց, որոնց մէջ, եւ արդարացի կերպով, այն իրողութիւնը թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 19-րդ դարուն, հայ ժողովուրդի քաղաքական փոխյարաբերութեանց

մէջ դժուարութիւնները սկիզբ առին Ազգային Սահմանադրութենէն։ Երբ հայ ժողովուրդին համար Ազգային Սահմանադրութիւնը ազգային «պետականութեան» մը ծնունդն էր, Օսմանեան Կայսրութեան համար «պետութեան մը մէջ պետութեան» գաղափարը բացարձակօրէն կը մնար անընդունելի եւ անհանդուրժելի։

Հատորի վերջաւորութեան հեղինակը որպէս յաւելուած տուած է Պերլինի Վեհաժողովին հայոց կողմէ ներկայացուած խնդրագիրը, եւ՝ «Նոր Թուրք մը Հայկական Անցեալի Մասին» խորագրով Կիւնէյ Էրինայի (երկրագործական վերահսկիչի օգնական) մէկ գրութիւնը, որ հայ մամուլին միջոցով, իր ժամանակին՝ արդէն հայ ընթերցող հասարակութեան սեփականութիւնը դարձած էր։

Գիտական ծանօթագրութեամբ, հարուստ մատենագիտութիւնով (յատկապէս արխիւային իր նիւթերով) ու խնամքով պատրաստուած անուանացանկով հանրութեան ներկայացուած այս աշխատասիրութիւնը բարեխիղճ ու բծախնդիր աշխատանքի մը արդասիւնքն է անշուշտ։ Գրիգորեան արդէն ծանօթ անուն մըն է հայագիտութեան ասպարէզին մէջ։ Անոր գրախօսուող այս հատորը անգամ մը եւս կու գայ վկայելու թէ ան կը մնայ սփիւռքահայ այն գիտականներէն մէկը, որմէ այնքան ակնկալելիք ունի տակաւին հայագիտութիւնը։

Աւարտելէ առաջ մեր խօսքը սակայն, կ՚ուզենք երկու առանձին հարցեր արծարծել այստեղ, որոնք կը գրաւեն ընթերցողի ուշադրութիւնը։

Արդեօ՞ք կ՚արդարանայ հատորին համար որոշուած խորագիրը։ Կ՚ընդունինք թէ դժուար է հարցին գնահատանքը։ Սակայն միաժամանակ պէտք է պարզել իրողութիւն մը։ Երբ կը խօսինք Օսմանեան Կայսրութեան «ծառայութեան» մէջ եղող հայոց մասին, պահ մը այն տպաւորութիւնը կ՚ունենանք թէ հայը, իր կամքով, եւ իր երկրէն դուրս, մտած է Օսմանի ծառայութեան մէջ։ Նմանօրինակ հաստատում մը ընդունելի պիտի ըլլար Պատմական Հայաստանի սահմաններէն դուրս՝ Պոլսոյ, Իզմիրի, Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայերուն համար, եւ սակայն երբ կը խօսուի Պատմական Հայաստանի սահմաններուն մէջ բնակող հայուն ծառայութեան մասին, արդէն իրողութիւնը այլ իմաստ կրնայ ունենալ միայն։ Բռնագրաւուած երկրի մը ժողովուրդը, պապենական իր հողին վրայ, երբ իր աշխարհին ծառայութեան մէջ է, դժուար է զայն որակել որպէս Օսմանեան Կայսրութեան նկատմամբ եղած ծառայութիւն։ Իսկ եթէ «ծառայութիւն» է, ապա այստեղ, դժբախտաբար, բառը իր տխուր իմաստը կը գտնէ միայն։

Ընթերցողը հարցականի առաջ դնող երկրորդ երեւոյթը՝ աշխարհագրական այն տարազումն է, զոր Գրիգորեան որդեգրած է բնորոշելու համար Արեւմտեան Հայաստանը։ Հատորին հեղինակը

կառչած կը մնայ «Անատոլիայի արեւելեան նահանգներ» բացատրութեան, երբ ակնարկութիւնը կը վերաբերի Արեւմտեան Հայաստանի։ Գրիգորեան կը գրէ. «Ես գիտակցօրէն սահմանափակած եմ հետազօտութեանս շրջանը Անատոլիայի արեւելեան նահանգներուն, որ նախապէս կը կազմէր պատմական Հայաստանի արեւմտեան մասը, եւ որ 19–րդ դարու դիւանագիտական լեզուին մէջ (մինչեւ Սեւրի դաշնագրին ստորագրումը, 10 Օգոստոսի, 1920) կը նշուէր որպէս «հայերով բնակուած նահանգներ»» (էջ vii)։ Ուրիշ տեղ մը՝ «Որպէս աշխարհագրական սահմաններ ես ընտրած եմ այն մասը Անատոլիայի, որ Արեւմուտքի մէջ կը կոչուէր «Թրքահայաստան» (էջ 2)։

Պատմականօրէն եւ աշխարհագրական իմացութեամբ, եւ առանց պատմութիւնը խեղաթիւրելու, եւ դեռ մանաւանդ մինչեւ 1908 թ., ու տակաւին մինչեւ այսօր, «Անատոլիայի այն մասը» միայն ու միայն Հայաստան կը կոչուի, իսկ պատմա–աշխարհագրական ըստորաբաժանումով՝ Արեւմտեան Հայաստան։

«1923 թ.ից Թուրքական գրականութեան մէջ Անատոլիա անուանում են ողջ Ասիական Թուրքիան՝ ներառեալ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Քրդըստանը, որով եւ խեղաթիւրուել է այդ տերմինի աշխարհագրական բովանդակութիւնը»։ (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Ա. հտր., Երեւան, 1974, էջ 373)։

Կարիք կա՞ր ուղղելու այդ խեղաթիւրումը։

Հասկնալի է որ այս նկատողութիւնները չեն նսեմացներ ներկայացուած աշխատասիրութեան գիտական մակարդակը։ Տակաւին, կարելի է ըսել որ Գրիգորեանի այս ուսումնասիրութիւնը նորանոր հետազօտութեանց ճանապարհ կրնայ հարթել, որոնք պէտք է գան ամբողջական չափ ու կշիռով գնահատելու օսմանեան տիրապետութեան տակ հայ ժողովուրդին վիճակուած կեանքը։

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Հաղորդումներ

ՄԻ ԱԿՆԱՐԿ Յ. ՀԱԶԱՐԵԱՆԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅԻ ՎՐԱՅ

Լ․ Գ․ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նիւ Եորքում գտնուած միջոցին, 1972 թ․ի ամրան, հնարաւորութիւն ունեցայ մի քանի անգամ լինելու Պր․ Յարութիւն Հազարեանի մօտ եւ հաճոյքով դիտելու նրա հաւաքածոները։

Ամերիկայում կան հայկական մշակոյթին պատկանող այլ հաւաքածոներ կազմողներ եւս, որոնցից յիշենք Դոկտ․ Զարեհ Պոուկեանի հայկական դրամների, եւ բանասէր Յարութիւն Քիւրտեանի ձեռագրերի, յախճապակիների եւ այլ իրերի հաւաքածոները։

Յարութիւն Հազարեանի հաւաքածոն, իր տեսակի մէջ ինձ համար աւելի շատ հետաքրքրութիւն ունէր, քանի որ այնտեղ՝ այլ իրերի հետ կային նաեւ աւելի քան 80 հատոր հայերէն գրչագրեր, ինչպէս եւ մագաղաթեայ հին պատառիկներ, Կուտինայի եւ հայ արուեստին պատկանող յախճապակեայ այլ իրեր, տպագիր գրքեր, հայ եւ եւրոպացի նկարիչների կտաւներ, թերթեր, ամսագրեր եւ այլն։

Երբ առաջին անգամ եղայ այնտեղ, ինձ այնքան հետաքրքրեցին այդ հաւաքածոները, որ շուրջ եօթէն ութ ժամ ինձ պահեցին իրենց մօտ։ Ինձ խիստ հետաքրքրեց նաեւ իր՝ Յարութիւն Հազարեանի անձը, որպէս հայկական արուեստի մի ջերմ բարեկամի, որպէս հայկական եւ ընդհանրապէս մարդկութեան մշակոյթի բեկորները կորուստներից ու ոչնչացումներից փրկողի, եւ որպէս հայ տիպիկ առեւտրականի։

Թէեւ հակառակ իմ ճիգերի, ինձ հնարաւոր չեղաւ, որեւէ իր ապահովել նրա հաւաքածոյից Նոր Ջուղայի մեր թանգարանի հա-

Թաւրիզի 1311 թ.-ի մանրանկար

Թաւրիզի 1311 թ.-ի մանրանկար

«Երեք Անձ» լեռան մանրանկարը

Կուտինահայ յախճապակի

մար, յատկապէս ինձ խիստ հետաքրքրող Խոջա Նազարին վերագրըւող յախճապակեայ պնակը հայերէն արձանագրութեամբ, բայց հէնց այդ իրերի ու արուեստի գործերի տեսքն ու Հազարեանի հաւաքման սէրը, ինձ մեծապէս հաճոյք եւ ուրախութիւն պատճառեցին:

Պր. Հազարեանը յայտնի է նաեւ իր գրչագրերի ու գրքերի նուիրատուութեամբ Երեւանի Մատենադարանին, ուր ունի իր անունով ձեռագրերի առանձին բաժին, որ պատիւ է իրեն:

Հազարեանի ձեռագրերի հաւաքածոյի մէջ կան թէ՛ Հին եւ թէ՛ Նոր Ջուղայում գրուած գրչագրեր, որոնց մի քանիսի համառօտ տեղեկութիւնները բերում ենք ստորեւ.

1. *ԱՒԵՏԱՐԱՆ – Ժամանակը՝* 1587 *Թ., գրչութեան վայր՝ Հին Ջուղա, գրիչ եւ ծաղկող՝ Յակոբ Սարկաւագ Ջուղայեցի, նիւթ՝ թուղթ (Թիւ* 37):

Համաձայն այս գրչագրի յիշատակարանի, Հին Ջուղայում եղել են Ս. Աստուածածին, Ս. Հրեշտակապետաց, Ս. Ամենափրկիչ եւ Ս. Յակոբ անուններով եկեղեցիները, որոնց անուններով եւս Նոր Ջուղայում յետոյ կառուցուել են նոր եկեղեցիներ: Ներկայիս, բացի Ս. Հրեշտակապետացից, միւս բոլորը կանգուն են:

2. *ԱՒԵՏԱՐԱՆ – Ժամանակ՝* 1645 *Թ., գրչ. վայր՝ Նոր Ջուղա, գրիչ՝ դպիր Մարգար, նիւթ՝ թուղթ (Թիւ* 20):

3. *ԱՒԵՏԱՐԱՆ – Ժամանակ՝* 1668 *Թ., գրչ. վայր՝ Նոր Ջուղա, գրիչ՝ Յովհաննէս Սարկաւագ, նիւթ՝ թուղթ (Թիւ* 18):

Հազարեանի ձեռագրերի հաւաքածոյի մէջ է գտնւում նաեւ 1311 *Թ.ին Թաւրիզում, Թորոս Սարկաւագի ձեռքով գրուած մի ձեռագրի երեք թերթիկը, որոնցից մէկի նկարը ներկայացնում է «Երեք անձ» կոչուած լեռը, ուր Թորոսը ծնկաչոք աղաչում է Յիսուսին, որ իրեն տայ աւելի միտք ու կարողութիւն Աստուծոյ փառքը երգելու համար:*

Ստորեւ այդ գրութիւնը:

«Տէր Յիսուս գթեա ի յիս սրբեա ըզմիտս եւ զզգայարանս. ես Թորոս ծառայ քո եմ տրուպ անպիտանս. Տաճարացո երրորդութեանդ զիս աւթէվանս. երգել զփառս ընդվերին զաւրս միշտ յաւիտեանս» (1):

Հազարեանի հաւաքածոյի մէջ կարեւոր տեղ են բռնում նաեւ հայ եւ եւրոպացի նկարիչների գործերը, ինչպէս՝ Սարգիս Խաչա-

1. Բացուել են միայն բնագրի մի քանի համառօտագրութիւնները:

տըրեանի, Վանօ Խօջաբէգեանի, Միհրան Սարալեանի, Մանուէլ Թօլիգեանի, Էդգար Շահէնի, Անիբբալ Քարատչի, Գիւլիօ Ռօմանոյի, Քարաւաջիոյի, Գիովաննիի, Փաօլօ Փանինիի, Միքայէլ Ռիսբրախի, Իքոնի, Թոլ Գաուլօխի եւ այլն։

Հազարեանի հաւաքածոն, ուր կան նաեւ եւրոպական ու այլ արուեստի գործեր, սկսած 1938 թուից մինչեւ 1972 թիւը, ունեցել է 47 զանազան ցուցադրութիւն, հայկական եւ օտարազգի մշակութային միութիւնների, ամերիկեան զանազան թանգարանների, համալսարանների, արուեստից հիմնարկների, հայկական կազմակերպութիւնների, հրէական թանգարանի եւ այլ կարեւոր հաստատութիւնների կողմից, որոնց առթիւ տպագրուել են ուղեցոյց ցանկեր, դիտուել հազարաւոր այցելուների կողմից, ինչպէս եւ ստեղծել յատուկ հետաքրքրութիւն հայ ժողովուրդի ու նրա հնադարեան արժէքաւոր մշակոյթի շուրջ։

Կազմակերպուած 47 ցուցահանդէսներից 33-ը տեղի են ունեցել Նիւ Եորքում, իսկ միւսները՝ Նիւ Ջըրսիում, Տիթրոյթում, Ֆիլադելֆիայում, Պոսթոնում եւ այլ քաղաքներում, ինչպէս եւ Գանադայում։

Եղել են տարիներ, ինչպէս 1950 թ.ը, որ մէկ տարուայ ընթացքում, տեղի է ունեցել հինգ ցուցադրութիւն։

Յարութիւն Հազարեանի հաւաքածոների մէջ, յատուկ արժէք են ներկայացնում նրա յախճապակիները, որոնցից մի քանիսը պատրաստուած են Կուտինայի հայերի կողմից, որոնց մասին բանասէր Յարութիւն Քիւրտեանը «Գեղունի»-ի մէջ ունի մի ուսումնասիրական արժէքաւոր յօդուած։

Կուտինահայերի պատրաստած յախճապակիներից մէկը պատկանում է մի տան կառուցումին, որի վրայ գրուած է.

«Այս է պալատս պատվական
Երեք եղբարք աշխատեցան
Սարգիս Նահապետ Մաղաքիան
Եւ հօրք հանգօցեալ Երեմեան
Բարեխօս լինի Կոյս Մարիամ
Թվին ՌՃՁԶ (1737)»։

Հազարեանի հաւաքածոյից որոշ իրեր օգտագործուել են նաեւ ուրիշների ցուցադրութեանց մէջ։

Լրատու

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ Բ. ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Հայ արուեստին նուիրուած Երկրորդ Միջազգային Գիտաժողովը (սիմբոզիում) տեղի ունեցաւ 1978 Թ.ի Սեպտեմբերի 12–20, Երեւանի մէջ, մասնակցութեամբ 203 մասնագէտներու եւ բազմահազար ունկնդիրներու:

Գիտաժողովին մասնակցող մասնագէտներէն յիսուն իննը եկած էին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն եւ Եւրոպայի զանազան երկիրներէն, ութսուն մէկը՝ Սովետական Միութեան տարբեր հանրապետութիւններէն, իսկ Հայաստանէն՝ պաշտօնապէս կը մասնակցէին վաթսուն երեք գիտնականներ:

Գիտաժողովի զանազան նիստերու ընթացքին կարդացուեցան 144 զեկուցումներ, որոնք կեդրոնացած էին հետեւեալ նիւթերու շուրջ.

Ա.— Հին Հայաստանի մշակոյթն ու գեղարուեստը,
Բ.— Միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետութիւնը,
Գ.— Միջնադարեան Հայաստանի արուեստը,
Դ.— Միջնադարեան Հայաստանի մանրանկարչութիւնը,
Ե.— Հայկական արուեստը՝ նոր եւ սովետական շրջանին:

Գիտաժողովի նիստերը տեղի ունեցան Արուեստի Աշխատաւորներու Տան, Ակադեմիայի Դահլիճին, Մատենադարանի Սրահին, ինչպէս նաեւ՝ Ճարտարապետներու Տան մէջ:

Զեկուցումներուն մասնակցեցան մեծ թիւով գիտնականներ, ինչպէս նաեւ հետաքրքիր ունկնդիրներու բազմութիւն մը: Այս առթով հրապարակուած էին այլապէս նաեւ կարեւոր եւ բարձրարժէք հրատարակութիւններ:

Զեկուցումները ներկայացուեցան հայերէն, ռուսերէն, ֆր–

րանսերէն, անգլերէն եւ գերմաներէն լեզուներով։ Որպէսզի ունկնդիրները կարենան հետեւիլ զեկուցումներուն, նիւթերը նախապէս տպագրուած պրակներով բաժնուեցան ներկաներուն։

Գիտաժողովի նիստերը ընդհանրապէս կայացան կէսօրէ առաջ, ժամը 9–էն 13–ի միջեւ, ուր արծարծուեցան բազմակողմանիօրէն հետաքրքրական նիւթեր։

Այս նիստերու ընթացքին պարզուեցան թէ ինչպէս իտալական, ֆրանսական եւ գերմանական մասնագիտական արշաւախումբեր այցելած են Հայաստանի հարեւան երկիրները, – յատկապէս Արեւմտեան Հայաստան եւ Հիւսիսային Պարսկաստան, – ցարդ լրիւ չճանչցուած հայկական կոթողներ լոյս աշխարհ բերելու, զանոնք գիտական լուսարձակի տակ առնելու, եւ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելու համար։

Նիստերու ընթացքին հետաքրքրական եւ օգտակար տեղեկութիւններ տրուեցան Արեւելեան եւ Կեդրոնական Եւրոպայի հայկական գաղութներու մասին, որոնք կը շարունակեն առարկայ դառնալ լուրջ ուսումնասիրութիւններու, ի փառս հայ մշակոյթի ընդհանուր պատմութեան։

Գիտաժողովին մասնակցող մասնագէտները, ինչպէս նաեւ ունկնդիրներու լայն բազմութիւնը առիթ ունեցան – ընդհանուր առմամբ – տեղեկանալու հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ արուեստի հետ առնչուած հարցերու ուսումնասիրութեան նորագոյն հանգրուանին. սակայն պիտի նախընտրէինք որ ներկայացուած զեկուցումներուն հեղինակները փոխանակ ծանրանալու իրենց վերջին հրատարակութիւններուն վրայ, պարզէին նոր տեսութիւններ՝ հայկական արուեստի ծագման եւ զարգացման այլազան փուլերուն շուրջ։

Պիտի ուզենք յատկապէս չեշտել այն կարեւոր իրողութիւնը որ գիտաժողովին կազմակերպիչ մարմինը նախատեսած, եւ կազմակերպած էր այլապէս հետաքրքրական եւ բացառապէս անհրաժեշտ եւ յոյժ կարեւոր այցելութիւններ՝ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանին, Երեւանի Մատենադարանին եւ Պատկերասրահին, ու յատկապէս Հայաստանի տարածքին վրայ գտնուող ճարտարապետական կոթողներուն։ Անկասկած, գիտաժողովին մասնակից բոլոր հիւրերուն համար անմոռանալի պիտի մնայ այն այցելութիւնը, որ կազմակերպած էր՝ շոգեգնացքով դէպի Ալլահվերտի, եւ այնտեղէն՝ օթոպիւսով, դէպի Հաղբատ, Սանահին, Օձուն, Նոր Կետիկ (Մխիթար Գոշ) եւ Հաղարծին։ Իրապէս դժուար է մեզի գտնել բառեր՝ նկարագրելու համար այն տպաւորութիւնը, որ մերն էր, եւ որ անջնջելիօրէն արձանագրուած կը մնայ մեր սիրտին եւ յիշողութեան մէջ, երբ հասանք Հաղարծինի վանքը, ուր, մեզ խորապէս յուզեց Լուսինէ Զաքարեանի հոգեցունց ձայնը՝ «Սուրբ–Սուրբ»ի խազերով։

կարծէք մեր նախնիները եկեր–խմբուեր էին տաճարի գմբէթին տակ, ու վանքն ամբողջ կը վերապրէր իր միստիկ, ստեղծագործական, չի–նարարական կեանքը։ Երբ մանաւանդ հայկական լաւաշ հացն ու համեղ մածունը կը հրամցուէին հիւրերուն, պահ մը խորունկ յուզումով մտածեցինք թէ կը գտնուինք միջնադարեան մթնոլորտի մէջ, ու մեզ հիւրասիրողները նոյնինքն այդ օրերու վանականներն են... Իրապէս անմոռանալի օրեր էին որ ընծայուեցան մեզի, եւ վստահաբար բոլոր օտար հիւր գիտնականներն ալ նոյն անջնջելի տպաւորութեամբ բաժնուեցան այդ մթնոլորտէն...

Պէտք է չեշտել թէ գիտաժողովը բացառիկ ուշադրութեամբ եւ խնամքով պատրաստուած էր ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտին կողմէ, որ ձեռք առած էր բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները, որպէսզի նիստերը տեղի ունենան առաւելագոյն արդիւնաւէտութեամբ։ Այս նպատակով ալ, արտասահմանէն ժամանած բոլոր հիւրերը տեղաւորուած էին «Անի» հիւրանոցին մէջ, որպէսզի հայ արուեստի զանազան երեսներուն գիտակ մասնագէտները անձնապէս ծանօթանան իրարու, բարեկամանան եւ մտերմանան իրարու հետ, եւ ունենան գաղափարներու օգտաշատ փոխանակութիւններ՝ միջանկեալ ժամանակի ընթացքին։

Հայկական Արուեստի Միջազգային Բ. Գիտաժողովի վերջին նիստը տեղի ունեցաւ 18 Սեպտ.ի 1978, կ. ե. ժամը 3–00ին։ Հոծ բազմութիւն մը կանուխէն տեղ գրաւած էր ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի մեծ դահլիճին մէջ։ Գիտաժողովի աշխոյժ մասնակից՝ Վ. Յարութիւնեանի եւ Թիէրրիի զեկուցումներէն ետք, ծանօթ արուեստաբան եւ գրականագէտ, Արուեստի Ինստիտուտի տնօրէն Ռուբէն Զարեան կատարեց փակման խօսքը, յիշատակելով, եւ բարձր գընահատելով այն մասնագէտներն ու հաստատութիւնները, որոնք կը շարունակեն առաջ տանիլ հայագիտութիւնը՝ աշխարհի զանազան ծագերուն։ Ան՝ ի մասնաւորի յիշատակեց Հռոմի եւ Միլանոյի համալսարաններուն, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի մէջ Նիգոլ եւ Միշէլ Թիէրրիներու անհատական նախաձեռնութեամբ ու հովանաւորութեամբ՝ վերջին երկու տասնամեակներուն գլուխ հանուած աշխատանքները, ուսումնասիրութիւններն ու հրատարակութիւնները, բարձր գնահատելով բոլորին մասնակցութիւնը՝ հայ ժողովուրդի հազարամեայ մշակոյթի առաւել ծանօթացման գործին մէջ։

Բարձր գնահատելով հանդերձ եւրոպացի գիտնականներուն տարած աշխատանքը հայ արուեստի ուսումնասիրութեան ու հրատարակման մարզին մէջ, պիտի մաղթէինք որ անոնք ծանօթանային եւ իւրացնէին հայերէն լեզուն, որպէսզի կարենային մօտէն, եւ ուղղակի ծանօթանալ հայկական աղբիւրներուն, առանց դիմելու միջնորդ թարգմաններու, եւ այս՝ ի շահ ե՛ւ իրենց գիտաշխատութիւննե–

րուն եւ ի փառս հայ մշակոյթին։ Արդար էր որ Հայկական Արուեստի Բ. Գիտաժողովի փակման այդ հուսկ բանքին մէջ յիշատակուէր, – յատկապէս լիբանանահայ գաղութի ապրած ներկայ ճգնաժամային պահուն –, այն մեծ գործը, որ ահա կէս դարէ ի վեր կը կատարուի Պէյրութի մէջ՝ Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի Արեւելեան Ինստիտուտի Հայագիտական Ամպիոնի կողմէ, քառորդ դարէ ի վեր՝ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնին, ինչպէս նաեւ Հ. Բ. Ը. Մ.-ի Ցոլակեան-Մանուկեան վարժարանի կից Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկին կողմէ, որոնք բոլորն ալ երախտաշատ գործ կը կատարեն հայագիտութեան սէրը տարածելու համար Նորահաս սերունդին մէջ։

Երախտագիտութեան զգացումով պիտի յիշատակենք նաեւ այն, որ մեզ հիւրասիրողները, հայրենի երկրի մեր եղբայրներն ու քոյրերը, ոչինչ խնայած էին առաւելագոյնս հաճելի դարձնելու համար մեր ազատ ժամերը, յատկապէս երեկոները, զանոնք ճոխացնելով նուագահանդէսներով, գեղարուեստական ձեռնարկներով, այլազան հիւրասիրութիւններով եւ պաշտօնական ընդունելութիւններով։

Հայ Արուեստի նուիրուած Միջազգային Գ. Գիտաժողովը տեղի պիտի ունենայ չորս տարի ետք։ Մեր մաղթանքն է որ ան կայանայ դարձեալ հայոց քաղաքամայրին մէջ, այն խոր համոզումով եւ վստահութեամբ որ Երեւանի մէջ միայն կարելի կ'ըլլայ ապահովել անոր առաւել յաջող եւ արդիւնաւէտ մթնոլորտն ու աշխատանքները։

ԲԱՍԳԱԼ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Մահագրութիւն

ԱՐԱՄ Մ. ԻՆՃԻԿԵԱՆ

(1910–1975)

Արամ Ինճիկեան ծնած է Ախալցխա, 1910 թ.ին: Միջնակարգ ուսումը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք, որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Խնձորեսկի եւ Դսեղի դպրոցներուն մէջ, եւ ապա՝ նոյն պաշտօնով կ'անցնի Ախալցխա, ուր, հեռակայ կարգով միաժամանակ կը շարունակէ իր ուսումը: Երեւանի Մանկավարժական Հիմնարկի լեզուի եւ գրականութեան բաժանմունքի ընթացքը աւարտելէ ետք, 1934 թ.ին, կը մտնէ Երեւանի Պետական Համալսարանի ասպիրանտական բաժինը, իսկ 1937 թ.ին, որպէս գիտաշխատող, կ'անցնի Երեւանի Պատմութեան եւ Գրականութեան Հիմնարկը: 1938–1946 թթ.ուն, որպէս սովետահայ բանակային, կը մասնակցի Համաշխարհային Բ. Պատերազմի մարտերուն: 1946 թ.ին, զօրացրուելէն ետք, մինչեւ իր մահը ան կը պաշտօնավարէ ՀՍՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկին մէջ:

Գրագէտ-քննադատ, գիտութեան վաստակաւոր գործիչ, Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր, Արամ Ինճիկեան կը հանդիսանայ նոր եւ ժամանակակից հայ գրականութեան ամենէն հմուտ եւ

ձեռնհաս գրականագէտներէն մէկը։ Իր անուան կապուած կը մը-նայ գասական շարք մը գրողներու՝ Մ. Նալբանդեանի, Ռ. Պատկան-եանի, Յովհ. Թումանեանի, Յ. Պարոնեանի, Յ. Յովհաննիսեանի երկերուն ակադեմական հրատարակութիւնը։

Ա. Ինճիկեան հեղինակն է բազմաթիւ հետազօտութիւններու եւ մենագրութիւններու։ Անոր գրչին կը պատկանին հայ նոր գրա-կանութեան դասական ներկայացուցիչներու՝ Ղ. Ալիշանի, Ռ. Պատ-կանեանի, Մ. Պէշիկթաշլեանի, Ս. Շահազիզի, Ալ. Ծատուրեանի եւ Սիամանթոյի նուիրուած շարք մը հետազօտութիւններ, ինչպէս նա-եւ՝ «Լերմոնտով Եւ Հայ Վաթսունականները», «Բելինսկին Հայ Գրականութեան Մէջ», «Չերնիշեւսկու եւ Նալբանդեանի Գաղափա-րական Կապերի Հարցին Շուրջը» ուսումնասիրութիւնները։

Ա. Ինճիկեանի աշխատասիրութիւններէն առանձին հատորով լոյս տեսած են ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Երեւան, 1940), ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼ-ԲԱՆԴԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (Երեւան, 1954), ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Երեւան, 1955), ՄՏԵՐԻՄՆԵՐ ԵՒ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ (Երեւան, 1967), ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ (Ե-րեւան, 1969), ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (Երեւան, 1977)։

Ա. Ինճիկեան կը մահանայ 1975 թ.ի Մարտին։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(1882–1975)

Բժիշկ Յ. Տէր Ղազարեան ծնած է Մարաշ, 1882 թ.ին։ Ծննդա-վայրին Ս. Սարգիս եկեղեցիի թաղային վարժարանին մէջ իր նախ-նական ուսումը ստանալէ ետք, 1896–1901 թթ.ուն կ'ուսանի Տարսո-նի Ամերիկեան Գոլէճին մէջ։ 1902 թ.ին կ'անցնի Պէյրութ, ուր կը

հետեւի Ամերիկեան Համալսարանի Բժշկագիտական Դպրոցի դասընթացքներուն, ուրկէ վկայուելէ ետք կը վերադառնայ Մարաշ, եւ որպէս օգնական վիրաբոյժ կը ծառայէ տեղւոյն Գերմանական Հիւանդանոցին մէջ: Համաշխարհային Ա. Պատերազմի տարիներուն կը կոչուի նոյն հիւանդանոցի բժշկապետի, եւ Մարաշի Թուրք զինուորներու վիրաբուժապետի զոյգ պաշտօններուն: Հետագայ տարիներուն՝ Գերմանիոյ մէջ իր ասպարէզին ճամբով մասնագիտական ուսման հետեւելէ ետք, կ'անցնի Հալէպ, եւ ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը, ծառայելով իբրեւ բժիշկ:

Անկախ իր մասնագիտական ասպարէզէն, Բժ. Յ. Տէր Ղազարեան կը նուիրուի Կիլիկիոյ տեղագրութեան եւ պատմութեան ուսումնասիրութեան: Այս գծով ան բազմաթիւ յօդուածներ կը ստորագրէ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ մամուլին մէջ, եւ կ'աշխատակցի «Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն» (Նիւ Եորք, 1934) հատորին, «Մարաշի Հայ Աշուղներն ու Գրագէտները» (էջ 535–567) սերտողութեամբ, եւ Մարաշ քաղաքի՝ իր պատրաստած քարտէսով: Այս՝ առանձին հատորով մամուլին կը յանձնէ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱ–ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (Անթիլիաս, 1966), որ կը հանդիսանայ իր վերջին խօսքը այդ ուղղութեամբ տարած աշխատանքներուն:

Բժ. Յարութիւն Տէր Ղազարեան կը մահանայ 1975 թ.ի Ապրիլի 15–ին:

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

(1895–1975)

Տիգրան Յ. Պոյաճեան ծնած է Բալուի Արմուճան գիւղը, 1895 թ.ին: Նախակրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի ու շրջանի գիւղական դպրոցներուն մէջ, որոնց վերջինը կը հանդիսանայ Տիարպե–

քէրի հայ կաթողիկէ վարժարանը։ 1910 Թ․ին կ'անցնի Փրավիտենս (ԱՄՆ)։ Մէկ քանի տարիներ տարբեր արհեստներու հետեւելէ ետք, 1913 Թ․ին կը մտնէ տեղւոյն Գլասիգըլ Երկր․ Վարժարանը, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք, կը դառնայ Պրաուն Համալսարանի ուսանող, ապա՝ կ'անցնի Պոսթոն, ուր կը հետեւի նոյնանոյն Համալսարան-Գոլէճի դասընթացքներուն։ 1917 Թ․ին կը միանայ Կիլիկիոյ ազատագրման համար կազմուած կամաւորական գունդերուն։ Կիլիկիոյ դրաւումէն ետք, 1919 Թ․ին կ'արձակուի բանակէն, եւ սակայն տակաւին շրջան մը կը մնայ Կիլիկիա, տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար Կիլիկիա վերադարձող հայ գաղթականներու վիճակը։ Նոյն Թուականի Հոկտեմբերին կը վերադառնայ ԱՄՆ, Կիլիկիոյ հայոց պաշտպանութեան համար հանգանակութիւն կատարելու։ Դէպքերու ընթացքը սակայն կը խափանեն իր Կիլիկիա վերադարձը։ 1920 Թ․ին Տ․ Պոյաճեան կը սկսի հետեւիլ Նորթուեսթըրն Համալսարանի Իրաւագիտութեան դասընթացքներուն, զորս կ'աւարտէ 1924 Թ․ին, արժանանալով Պսակաւոր Իրաւագիտութեան տիտղոսին։ Յաջորդ տարին ան կ'աւարտէ Պոսթոն Համալսարանի Իրաւագիտութեան Դըպրոցի ընթացքը, ու կը տիրանայ Մագիստրոս Իրաւագիտութեան աստիճանին։

Իրաւաբանական իր ասպարէզին կողքին, զոր ան ի գործ կը դնէ Ուոթըրթաունի (Մես․) մէջ, Տ․ Պոյաճեան կը նուիրուի ազգային հասարակական գործունէութեան։ Հրապարակագրութեան հետ միատեղ, ան կը լծուի հայ ժողովուրդի պատմութեան ու մշակոյթի հարցերու պրպտումին։ Իր թարգմանութեամբ անգլերէն լեզուով կը հրատարակուի Եղիշէի ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆԱՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ (Նիւ Եորք, 1952) երկը, որուն արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը, կատարուած Յովհ․ Ծովիկեանի կողմէ, լոյս կը տեսնէ վերոյիշեալ անգլերէն թարգմանութեան հետ միատեղ, նոյն կողքի տակ։ Առանձին հատորով Տ․ Պոյաճեան կը հրատարակէ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ – ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Ուոթըրթաուն, 1965), եւ անգլերէն լեզուով՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՄՈՌՑՈՒԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՊԱՐԱԳԱՆ (Նիւ Ճըրզի, 1972), ընդարձակ վաւերագրային ուսումնասիրութիւնը։

Տիգրան Պոյաճեան կը մահանայ 1975 Թ․ի Մայիսի 2–ին։

ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

(1889–1975)

Գ. Ա. Սարաֆեան ծնած է Այնթէպ, 1889 *Թ.ին։ Նախնական եւ երկրորդական ուսումը կը ստանայ տեղւոյն Վարդանեան Կրթարանին մէջ, որուն ընթացքը աւարտելէ անմիջապէս ետք, ուսուցչական պաշտօնով կը հրաւիրուի նոյն հաստատութեան կողմէ։* 1910 *Թ.ին կ'անցնի Պոսթոն* (*ԱՄՆ*), *ուր մուտք կը գործէ Պրիճուոթըրի Պետական Ուսուցչանոցը, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին։* 1923 *Թ.ին կը նշանակուի Գալիֆորնիոյ Լա Վեռն Գոլէճի օտար լեզուներու եւ գրականութեան ուսուցչապետ։* 1929 *Թ.ին Հարաւային Գալիֆորնիոյ Համալսարանէն կը վկայուի Դոկտոր Փիլիսոփայութեան աստիճանով։ Յաջորդող տարիներուն, Գ. Սարաֆեան նաև կը վարէ Հարաւ. Գալիֆորնիոյ Համալսարանի մանկավարժական բաժանմունքի ուսուցչապետութիւնը, եւ ապա՝ մինչեւ* 1950 *Թ.ը նոյն համալսարանին Ուսուցչանոցի վարիչ տնօրէնի պաշտօնը։*

Մանկավարժական իր ասպարէզին զուգահեռ, Գ. Սարաֆեան նաեւ կը զբաղի հրապարակագրութեամբ, ինչպէս նաեւ մանկավարժական–հոգեբանական հարցերու ուսումնասիրութեամբ։ Որպէս խմբագիր կամ յօդուածագիր ան կ'աշխատակցի Պոլսոյ Արեւելք–*ին, Պոսթոնի* Այգ–*ին, Նիւ Եորքի* Կոչնակ–*ին, Գալիֆորնիոյ* Նոր Կեանք–*ին։*

Մանկավարժական ու հոգեբանական հարցերու նուիրուած իր հատորներէն անկախ, Գ. Սարաֆեան անգլերէն լեզուով կը հրատարակէ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

(Լա Վեռն Լիտըր, 1930) ուսումնասիրութիւնը, որ 1953 թ.ին, Պուէնոս Այրէսի մէջ կը վերահրատարակուի սպաներէն լեզուով, ինչպէս նաեւ կ'աշխատասիրէ ու կը խմբագրէ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑ Ա. եւ Բ. հատորները (Լոս Անճելոս, 1953):

Գ. Սարաֆեան կը մահանայ 1975 թ.ի Յունիսի 6-ին:

ԼՈՒԴՄԻԼԱ ՄՈՏԱԼՈՎԱ

(1935–1975)

Լուդմիլա Մոտալովա ծնած է Օլոմոուց (Չեխոսլովաքիա), 1935 թ.ին: Փրակայի Կարելի Համալսարանի բանասիրութեան բաժանմունքին մէջ՝ յունարէնի, հին սլաւոներէնի, լատիներէնի, լեհերէնի, անգլերէնի ու ռուսերէնի հետ միատեղ ան կ'ուսումնասիրէ հայերէն լեզուն, աշակերտելով ականաւոր լեզուաբան Եարոմիր Եդլիչկայի: 1959 թ.ին, աւարտելով համալսարանի դասընթացքը, ան պաշտօնի կը կոչուի Չեխոսլովաքիայի ԳԱ Արեւելագիտութեան Հիմնարկին կողմէ, եւ ուր կը շարունակէ թարգմանչական ու գիտահետազօտական իր աշխատանքները, մինչեւ իր կանխահաս մահը:

Հայ գրականութեան ու հայ մշակոյթի հետ Լուդմիլա Մոտալովայի առաջին լուրջ հանդիպումը տեղի կ'ունենայ 1955 թ.ին, երբ չեխերէնի կը թարգմանէ Ակ. Իսահակեանի «Լիլիթ» պատմուածքը: Յաջորդ երկու տասնամեակներուն, աւելի քան տասը հատորներ հայերէնէ կը թարգմանէ չեխերէնի.– Ակ. Իսահակեանի «Ինչումն է ըսփոփանքը» պատմուածքներու ժողովածուն (1958 թ.), Եղիշէ Չարենցի «Քաղցր ու Հրեղէն Աշխարհ» բանաստեղծութիւններու ժողովածուն (1962 թ.) – Բանաստեղծներ Օլդրժիխ Վիհլիդալի եւ Եա-

րոսլաւ Տաֆէլի գործակցութեամբ –, Ակսել Բակունցի պատմուածքները (1966 թ.), Գէորգ Արշակեանի «Թրաշուշաններ» վիպակը (1966 թ.), Աւ. Իսահակեանի «Աբու Լալա Մահարի»ն (1966 թ.) – Վլադիմիր Հոլանի գործակցութեամբ, Մ. Արմէնի «Ցեղնար Աղբիւր» վիպակը՝ արժանացած երկու հրատարակութեան, (1968 եւ 1973 թթ.), Յովհաննէս Թումանեանի «Ախթամարը» (1969 թ.), Պարոյր Սեւակի «Հիմն Լոյսի» բանաստեղծութիւններու ժողովածուն (1971 թ.), հայկական ժողովրդական հէքիաթներու երկու հատորներ՝ «Կարմիր–Կանաչ–Սպիտակ Խնձորներ» եւ «Կախարդական Վարդ» (1972 թ.), Հրանդ Մաթէւոսեանի «Օդաստոս», «Ալխօ» եւ «Երկրի Ջիղը» վիպակները (1973 թ.), Զօրայր Խալափեանի «Որտեղ էիր Մարդ Աստուծոյ) վէպը (1975 թ.), եւլն.:

Թարգմանչական իր այս բեղուն գործունէութեան զուգահեռ, Լուդմիլա Մոտալովա կը նուիրուի նաեւ հայ գրականութեան եւ մշակոյթի հարցերու ուսումնասիրութեան աշխատանքին: Այս գծով յիշատակութեան արժանի են «Սայաթ Նովա – Երգիչ Իմաստութեան ու Քնքշանքի» (1963 թ.), «Մի քանի Դիտողութիւններ Իսահակեանի Բառապաշարի մասին» (հայերէն, 1965), «Հայ Պրոլետարական Գրականութեան Հիմնադիր Յակոբ Յակոբեան (1966 թ.), «Հայ Գրականութեան Դասական Աւանդութիւնները» (1974 թ.), «Հողի Ուժը» (1974 թ.) – նուիրուած Հրանդ Մաթէւոսեանի գրականութեան –, յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները:

Տակաւին՝ Լ. Մոտալովայի գրչին կը պատկանին «Ասիայի եւ Ափրիկէի Գրողներու Բառարան»ի (երկու հատոր, 1967 թ.), հայ գրողներու նուիրուած քառասունեօթը յօդուածները, «Արեւելեան Գրականութիւններու Բառարան»ի (անգլերէն լեզուով, Լոնտոն, 1967 թ.) հայ գրականութեան նուիրուած յիսունէ աւելի յօդուածները, «Սովետական Միութեան Ժողովուրդներու Գրողներու Բառարան»ի (1966 թ.) յետ–յեղափոխական շրջանի հայ գրողներու նուիրուած աւելի քան վաթսուն յօդուածներ, եւլն.:

Լ. Մոտալովա լուրջ հետաքրքրութիւն ցուցաբերած է նաեւ արդի հայ գեղանկարչութեան նկատմամբ: Այդ գծով անոր գրչին արդասիքն են արդի հայ նկարչութեան մեծ վարպետներու՝ Մարտիրոս Սարեանի (1961 թ.), Զատուրի – Գէորգ Գրիգորեան – (1965 թ.), եւ Մինաս Աւետիսեանի (1968 թ.) նուիրուած առանձին ուսումնասիրութիւնները, որոնցմէ վերջին երկուքը լոյս տեսած են չեխերէն եւ անգլերէն լեզուներով:

Լուդմիլա Մոտալովա կը մահանայ 1975 թ.ին:

ԿԱՐՕ ՂԱՖԱԴԱՐԵԱՆ

(1907–1976)

Կ. Ղաֆադարեան ծնած է Ախալցխա, 1907 թ.ին։ Ծննդավայրի միջնակարգ դպրոցը աւարտելէ ետք, 1927 թ.ին կը մտնէ Երեւանի Պետական Համալսարանը, որպէս պատմութեան ուսանող։ 1931 թ.ին, համալսարանական ուսումը աւարտելէ ետք, Կ. Ղաֆադարեան կը նշանակուի Էջմիածնի Ձեռագրատուն–Մատենադարանի գիտական աշխատող։ 1932 թ.ին կը տեղափոխուի ՀՍՍՀ–ի Մշակոյթի Պատմութեան Հիմնարկի (հետագային՝ Պատմութեան եւ Գրականութեան Հիմնարկ), ուր իր ամբողջ ժամանակը կը տրամադրէ Հայաստանի պատմագիտական յուշարձաններու ուսումնասիրութեան։

1940–1965 *թթ.ուն, Կ. Ղաֆադարեան կը ստանձնէ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի վարիչի պաշտօնը։ Ամբողջ երեսուն տարի, սկսած* 1946 *թ.էն ան կը ղեկավարէ Դուինի պեղումներուն աշխատանքը, եւ սկսած* 1960 *թ.ի Փետրուարէն, մինչեւ իր մահը, կը գլխաւորէ ՀՍՍՀ–ի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան հիմնարկի հին եւ միջնադարեան հնագիտութեան բաժինը, իսկ վերջինս երկու մասի բաժնուելէ ետք՝ միջնադարեան հնագիտութեան բաժնի աշխատանքները։* 1965 *թ.էն մինչեւ իր մահը, ան նաեւ անդամ է* Պատմա–Բանասիրական Հանդէս*–ի խմբագրական կազմին։*

Իր երկարամեայ անբասիր, հաւատաւոր եւ բազմաբեղուն աշխատանքին որպէս գնահատանք, Կ. Ղաֆադարեան կը պարգեւատրուի «Աշխատանքային Կարմիր Դրօշ»ի եւ «Պատուոյ Նշան»ի շքանշաններով, իսկ 1975 *թ.ին Ակադեմիայի բարձրագոյն գնահատականին՝ «Մեծարման Գիր»ին։*

Կ. Ղաֆադարեանի խմբագրութեամբ, ու մասնաւոր ջանքերով, 1942 եւ 1948 թթ.ուն յաջորդականօրէն լոյս կը տեսնեն Հայ ճարտարապետութեան մեծավաստակ ուսումնասիրող՝ Թորոս Թորամանեանի «Նիւթեր Հայ Ճարտարապետութեան Պատմութեան» մեծածաւալ հատորները:

Հայկական ճարտարապետութեան, հայերէն վիմագիր արձանագրութիւններու, հնագիտութեան եւ ընդհանրապէս հայագիտութեան նուիրուած իր մէկ քանի տասնեակ գիտական յօդուածներէն անկախ, առանձին հատորներով լոյս կը տեսնեն Կ. Ղաֆադարեանի հետեւեալ աշխատասիրութիւնները. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ, (Երեւան, 1939), ԱԼՔԻՄԻԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Երեւան, 1940), ՅՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1948), ԴՈՒԻՆ ՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ, 1937–1950 (Երեւան, 1957), ՍԱՆԱՀԻՆ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1959), ՀԱՂԲԱՏ. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ԵՒ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1963), ԵՐԵՒԱՆ. ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (Երեւան, 1975):

Կ. Ղաֆադարեան կը մահանայ 1976 թ.ի Սեպտեմբերի 20-ին:

ԿԱՄՍԱՐ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

(1904–1976)

Կամսար Աւետիսեան ծնած է Հին Պայազիտ, 1904 թ.ին: Իր նախնական ուսումը ծննդավայրի նախակրթարանին մէջ ստանալէ ետք, 1915 թ.ին կ'անցնի Թիֆլիս, ուր կը մտնէ տեղի Ներսիսեան դըպրոցը: 1932–1937 թթ.ուն կ'ուսանի Երեւանի Պետական Համալսարա-

նի աշխարհագիտութեան բաժանմունքին մէջ, որուն ընթացքը աւարտելէ ետք կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին: 1974 թ.ին «Արեւմըտեան Հայաստանի Բնաշխարհը» աւարտաճառով կ'արժանանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան Աշխարհագիտական Գիտութիւններու տիտղոսին:

Իբրեւ դասախօս Կ. Աւետիսեան կը պաշտօնավարէ Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Հիմնարկի, Գիւղատնտեսութեան Կաճառի ու 1964–1974 թթ.ուն՝ Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանի Լսարանական բաժնին մէջ, աւանդելով ընդհանուր աշխարհագրութիւն եւ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը առարկաները:

Վերջին տասնամեակներուն մէջ հրատարակած՝ աշխարհամասերու, եւ առանձին երկիրներու աշխարհագրութեան նուիրուած Կ. Աւետիսեանի բազմաթիւ հատորներուն, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրութեան նուիրուած իր տասնեակներով յօդուածներուն մէջ առանձին ուշադրութեան կ'արժանանան ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆը (Երեւան, 1969), եւ ցարդ անտիպ՝ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ:

Կ. Աւետիսեան կը մահանայ 1976 թ.ի Հոկտեմբերի 24-ին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

ԳԷՈՐԳ Տ. ԽՐԼՈԲԵԱՆ
Ընկերային Իմաստասիրութեան Զեւաւորումը Հայաստանում 9

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱԵԱՆ
Պետրոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս 31

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ – ՏԱՏՈՅԵԱՆ
Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիի «Ի Տանկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բանք»ին Աղբիւրը՝ «Ռասա'էլ Իխուան Ալ–Սաֆա» 51

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ
ԱՄՆ–ի Արտաքին Քաղաքականութիւնը եւ Հայկական Հարցը (1900–1976) 71

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ
Օսմանեան Հարկային Կանոնագրութիւնները եւ Արեւմտահայութիւնը 105

Ա. Պ. Ա. ՏԸ ՊՈՒՐՊՈՆ, ԳՈՆՏԷՒ ԻՇԽԱՆ
Լիբանանի Տասը Հայ Իշխանուհիները (1186–1312 թթ.) 159

ՎԵՐ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ
625 թ.ի Հայ – Արաբական Խաղաղութեան Դաշնագիրը 169

Ա. Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
Տիրատուր Վարդապետը եւ Նրա Հանելուկները 175

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ
Ակնարկ Հայկական Հարթ Տապանաքարերու Արուեստին 189

էջ

ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
Հայկական Պղինձը 1600–1915 թթ. 197

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ
Գրիգոր Զօհրապի Լեզուին Բառաքաղադրութիւնները 243

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Հայ Պարբերական Մամուլի Հարցեր 267

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Կը գրախօսեն՝ Պետրոս Ալահայտոյեան, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Երուանդ Հ. Քասունի 321

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ
Լ. Գ. Մինասեան, Մի Ակնարկ Յ. Հազարեանի Հաւաքածոյի վրայ 343

ԼՐԱՏՈՒ
Բ. Բալուեան, Հայ Արուեստի Միջազգային Բ. Գիտաժողովը Երեւանի մէջ 348

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 353

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 363

CONTENT

Page

KEVORK D. KHERLOPIAN
The formation of social philosophy in Armenia 9

MINAS KOJAYAN
Petros, Bishop of Sunik 31

SETA BARSOUMIAN - DADOYAN
The source of Hovhannes Blooze Erzinka's «Views from the writings of Islamic philosophers» 51

ZAVEN MESSERLIAN
The foreign policy of U. S. and the Armenian Question (1900 - 1976) 71

LEVON VARTAN
Ottoman regulations and the Armenians of Western Armenia 105

A. B. A. DE BOURBON, PRINCE DE CONDE
Lebanon's ten Armenian princesses (1186 - 1312) 159

REV. MANUEL JINBASHIAN
The arab - armenian peace treaty of A. D. 652 169

A. SH. MENADZAKANIAN
Tiratour Vardabet and his riddles 175

	Page
HAROTUNE TOROSSIAN	
The art of Armenian plain-tombstones	189
BERDJ GARABEDIAN	
The Armenian copper 1600 - 1915	197
BARUYR AGHBASHIAN	
The word formations of Grigor Zohrap's language	243
JIRAIR TANIELIAN	
Issues pertaining to the history of Armenian press	267
ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS	
Reviewed by: Bedros Alahaydoyian, Ardashes Der Khatchadourian, Yervant H. Kassouny	321
INFORMATIONS	
L. K. Minassian, The collection of H. Hazarian	343
NEWS LETTER	
P. Paboudjian, The second international symposium of Armenian art	348
NECROLOGY	353
CONTENT	365

Լիբանանի մէջ տիրող քաղաքական աննպաստ պայմաններու բերումով՝ ակամայ ուշացաւ հատորիս հրատարակութիւնը։ Այս իսկ պատճառով, եւ հակառակ մեր նախատեսութեան, *Հանդէս*ի այս համարին համար կը նշանակենք 1977–1978 տարեթիւերը։

ԽՄԲ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ 500

ԳԻՆ Լիբանան 30 Լ. Ոսկի
Արտասահման 15 Տոլար

HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 1748
BEIRUT, LEBANON

Այս հատորի տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1979 թ.ի Փետրուարին

Տպարան Ալթափրէս – Նամակատուփ 8877 Հեռագր. հասցէ Praltatype

Printed in Lebanon

ALTAPRESS

هَايْكَازيان

مجلة الدّراسات الارمنيَة

بيروت ١٩٧٧ - ١٩٧٨